

ND: 15564.

ΚΩΦ: 15433

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΤΑΞΙΑΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥ

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα 2004

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων καθηγητής

Νεοκλής Σαρρής
Καθηγητής Πάντειου Πανεπιστημίου

Μέλη

Κώστας Φωτιάδης
Καθηγητής Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου
Γιάγκος Ανδρεάδης
Καθηγητής Πάντειου Πανεπιστημίου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.

Η διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στο τέλος του 20ου αιώνα συνοδεύθηκε με ένα από τα μεγαλύτερα ρεύματα φυγής πολιτών της στο εξωτερικό. Πριν κατακλύσουν την Ευρώπη Ρώσοι, Ουκρανοί, Γεωργιανοί, Μολδαβοί και άλλοι λαοί της πολυεθνικής αυτής χώρας, χιλιάδες Εβραίοι, Γερμανοί και Έλληνες, εγκαταλείποντας τα σπίτια τους, εγκαταστάθηκαν στα ομοεθνή τους κράτη. Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων Ποντίων ήρθε στην Ελλάδα. Τα προβλήματα που παρουσιάζονται με την εγκατάσταση τους στην χώρα πήραν μεγάλες διαστάσεις. Ιδιαίτερα δύσκολη είναι η ένταξη των παιδιών τους στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον, διαδικασία την όποια έζησα από κοντά ως καθηγήτρια στο 8^ο Γυμνάσιο Καλλιθέας. Απογοητευμένη πολλές φορές από τα φτωχά αποτελέσματα κατά την διάρκεια της πολύχρονης ενασχόλησης μου με τα Ποντιόπουλα, συνέχιζα να ψάχνω τρόπους που θα μπορούσαν να τα βοηθήσουν είτε όσων αφορά στις μαθησιακές τους δυσκολίες, είτε στις σχέσεις τους με τους καθηγητές και συμμαθητές τους.

Σμιλεύοντας το χρόνο, οι εικόνες ζωντανεύουν και οι μνήμες ανατρέχουν στα μονοπάτια των δικών μου εφηβικών αναζητήσεων στο μακρινό Καζαχστάν όπου εμείς, παιδιά εξόριστων Ποντίων, θυμάτων του σταλινικού καθεστώτος, βιώναμε τη δική μας «ένταξη στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον». Εκεί, στον τόπο εξορίας τους, οι Πόντιοι θα ζήσουν δεκαετίες ολόκληρες, ξαναχτίζοντας ανάμεσα στους άλλους την καινούργια τους ζωή. Με το πέρασμα του χρόνου θα προσπαθήσουν να εναρμονιστούν στον τρόπο ζωής που τους επιβλήθηκε και θα αφομοιώσουν, φαινόμενο αναπόφευκτο, κάποια στοιχεία από το περιβάλλον. Τα τραγικά γεγονότα της εξορίας σημάδεψαν τους πρόσφυγες, αλλά και εμάς, τα παιδιά τους. Σημάδεψαν την ζωή και τη στάση απέναντι σ' αυτή, επηρεάζοντας καθοριστικά την αντίληψη και την θέαση του κόσμου. Κάπου εκεί, στις περιπλανήσεις μέσα στο παρόν και στο

παρελθόν των δικών μου ανθρώπων, των Ποντίων, γεννήθηκε η ιδέα της μελέτης αυτής.

Πολλοί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με στήριζαν σε όλη την διάρκεια της προσπάθειας και τους ευχαριστώ όλους γι' αυτό. Ευχαριστώ τα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής: τον καθηγητή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Κώστα Φωτιάδη, τους καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Γιάνγκο Ανδρεάδη και ιδιαίτερα τον Επόπτη Καθηγητή κ. Νεοκλή Σαρρή, καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου, που μου έδειξε εμπιστοσύνη και δέχτηκε να αναλάβει την επίβλεψη της εργασίας, τον ευχαριστώ για την συμπαράσταση και την φιλία που μου πρόσφερε. Οι συμβουλές και οι παρατηρήσεις του υπήρξαν καθοριστικές για την διεξαγωγή και την τελική διαμόρφωση της έρευνας.

Ευχαριστώ την καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου, την κ. Νότα Κυριαζή, για τις συμβουλές σχετικές με τη μεθοδολογία της έρευνας, επίσης τον Σάββα Παπαλέτρου, κοινωνικό ψυχολόγο, ερευνητή στο ΚΕΕ για τη βοήθειά του ειδικά στην επεξεργασία στατιστικών δεδομένων.

Η συγκεκριμένη μελέτη βασίστηκε στα δεδομένα τα οποία μου παρείχαν οι 350 μαθητές, παιδιά Ποντίων νεοπροσφύγων των Γυμνασίων της Καλλιθέας, του Μενιδίου και του Ασπροπύργου. Η διαμόρφωση των τελικών συμπερασμάτων, όμως, θα ήταν ελλιπής χωρίς την παρατήρηση των παιδιών και έξω από το σχολείο. Συνάντησα Ποντιόπουλα σε χώρους αθλητικούς, αίθουσες ποντιακών συλλόγων και σε άλλους χώρους, εκεί που συνήθως περνούν τον «ελεύθερο χρόνο» τους. Έτσι, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλα αυτά τα παιδιά που μου εμπιστεύτηκαν τα προβλήματα και τις ανησυχίες τους, τους φόβους και τις χαρές τους.

Πολύτιμη ήταν η συνεργασία με τους γονείς των μαθητών, νεοπρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, αλλά και με τις διευθύνσεις και τους καθηγητές των Γυμνασίων που με φιλοξένησαν και με βοήθησαν στη διεξαγωγή των ερωτηματολογίων. Τους ευχαριστώ όλους θερμά γι' αυτό. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους συναδέλφους του δου Γυμνάσιου της Καλλιθέας που μου συμπαραστάθηκαν και επανειλημμένα μοιράστηκαν μαζί μου τις απόψεις τους.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον σύντροφό μου κ. Χρόνη Αμανατίδη, μέλος του Κέντρου Ποντιακών Μελετών και ιδρυτικό μέλος της Ομοσπονδίας Ποντιακών Σωματίων Νότιας Ελλάδας. Η αγάπη, η γνώση, η ειλικρινής και ανεπιτήδευτη αφοσίωση του στα ζητήματα των Ποντίων στάθηκαν αφορμή να ασχοληθώ και εγώ μ' αυτά, να έρθω κοντά στους συντρόφους του. Οι απόψεις τους, ιδιαίτερα αυτές του Μιχάλη Χαραλαμπίδη όσον αφορά τις σύγχρονες πολιτικο - ιστορικές διαστάσεις του Ποντιακού ζητήματος, υπήρξαν καθοριστικές για την παρούσα μελέτη.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους φίλους μου, την Αγγελική Τρικαλίτη, τον Νίκο Ιωσίπου, την Ιωάννα Βλάχου, την Δήμητρα Παναγιωτοπούλου για τη βοήθεια και τη συμπαράσταση που με παρείχαν, την Σοφία Βρυώνη, μετανάστρια δεύτερης γενιάς και συνάδελφο στο Μόναχο που με προμήθευσε με την γερμανική βιβλιογραφία σχετική με το θέμα. Με την ρωσική βιβλιογραφία, χωρίς την οποία η έρευνα θα ήταν οπωσδήποτε φτωχότερη, με βοήθησε ο Νίκος Μαστερόπουλος. Αισθάνομαι την ανάγκη να αναφερθώ στη μνήμη αυτού του αθόρυβου και προικισμένου ζωγράφου και αγιογράφου από την Μόσχα.

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Διαδικασία ένταξης μεταναστών και προσφύγων στις χώρες υποδοχής.

Σύντομη αναφορά στους όρου.....	14
1.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις.....	19
1.2. Σκοπός της έρευνας.....	31
1.3. Πεδίο έρευνας.....	32
1.4. Υποθέσεις της έρευνας.....	38
1.5. Η έρευνα.....	41
1.6. Μέθοδοι έρευνας – τεχνικές.....	43
1.7. Δημιουργία ερωτηματολογίου.....	46
1.8. Συνθήκες.....	49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ελληνοπόντιοι στην πρώην ΕΣΣΔ και στην Ελλάδα.

2.1. Καταγωγή. Πορεία εγκατάστασης στην πρώην ΕΣΣΔ.....	51
2.2. Οι Πόντιοι στις ασιατικές δημοκρατίες . Εκτοπισμός.....	60
2.3. Πριν την αναχώρηση.....	70
2.4. Πληθυσμός της πρώην ΕΣΣΔ και Έλληνες Πόντιοι.....	72
2.4.1. Διαμόρφωση της ταυτότητάς.....	76
2.5. Ελληνοπόντιοι νεοπροσφυγες στην Ελλάδα.	
2.5.1. Πορεία εγκατάστασης.....	85
2.5.2. Νεοπροσφυγες και πολιτική αποκατάστασης.....	94

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Νεοπρόσφυγες στην Καλλιθέα, στον Ασπρόπυργο και στις Αχαρνές.

Γενικά.....	103
3.1. Συνθήκες ένταξης.....	111
3.2. Οικονομική ζωή. Επαγγελματική ενασχόληση.....	116
3.3. Κατοικία	129
3.4. Κοινωνική ζωή . Σχέσεις με άλλους.....	137
3.4.1. Καθημερινότητα.....	147
3.4.2. Ήθη και έθιμα.....	153
3.5. Συμμετοχικές δραστηριότητες ως πολιτική έκφραση στην πρώην ΕΣΣΔ και στην Ελλάδα και ο ρόλος των δραστηριοτήτων αυτών στην διαμόρφωση τους ως πολίτες της.	
3.5.1. Σχέση με την πολιτική στην πρώην ΕΣΣΔ	174
3.6. Δραστηριότητες στην Ελλάδα ως ένδειξη τις βιωματικής εξέλιξης του ρόλου του πολίτη	
3.6.1. Ποντιακοί σύλλογοι.....	179
3.6.2. Νεοπρόσφυγες και το Ποντιακό ζήτημα.....	182
3.6.3. Διαμόρφωση πολιτικών αντιλήψεων.....	187

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Παιδιά Ελληνοποντίων νεοπροσφύγων της πρώην ΕΣΣΔ στις Αχαρνές (Μενίδι), τον Ασπρόπυργο και στην Καλλιθέα.

4.1. Οικογένεια.....	193
4.2. Γλώσσα και κοινωνικοποίηση.	
4.2.1. Η ποντιακή γλώσσα στην ιστορική της εξέλιξη.....	197
4.2.2. Γλωσσική συμπεριφορά.....	205
4.2.3. Γλώσσα –ταυτότητα.....	209
4.3. Εκπαίδευση.	
4.3.1. Εκπαιδευτική πολιτική της πρ. ΕΣΣΔ και της Ελλάδας	212
4.3.2. Πόντιοι - Μαθητές στα γυμνάσια του Μενιδίου, του Ασπροπύργου και της Καλλιθέας.....	219

4.3.2. Γλώσσα και σχολική επίδοση.....	227
4.3.3. Στάσεις γονέων απέναντι στο σχολείο	237
4.3.4. Κοινωνική συμπεριφορά.....	242
4.4. Ελεύθερος χρόνος.....	248
4.5. Διαμόρφωση αντιλήψεων για τον κοινωνικό ρόλο.....	260
4.6. Τι θέλεις να γίνεις όταν τελειώσεις το σχολείο;.....	265
4.7. Παραβατική συμπεριφορά στους εφήβους και νέους Πόντιους πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση	276
4.8. Συμπεράσματα	298
Βιβλιογραφία.....	302
Παράρτημα.....	323

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κρίση που ξέσπασε στην πρώην ΕΣΣΔ μετά την περεστρόικα έφερε στην Ελλάδα ένα από τα μεγαλύτερα κύματα Ελληνοποντίων προσφύγων μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Υπολογίζεται ότι κατά την περασμένη δεκαετία ήρθαν στη χώρα περίπου 200.000 άτομα. Η συχνότητα άφιξής τους ήταν ανομοιογενής. Ωστόσο, συνεχίζουν, αν και όχι με τόσο έντονους ρυθμούς, να έρχονται μέχρι και σήμερα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας του Παντείου Πανεπιστημίου, το 60% του συνόλου των Ποντίων που ήρθαν στην Ελλάδα την περίοδο 1985-90 εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, στις περιοχές Καλλιθέα, Ασπρόπυργο και Μενίδι.¹

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η διαδικασία ένταξης των παιδιών τους στην ελληνική κοινωνία. Πρόκειται για τα παιδιά ηλικίας 12-15 ετών που εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους στην Αθήνα, στις παραπάνω περιοχές. Το γεγονός ότι από το σύνολο των 350 παιδιών του δείγματος της συγκεκριμένης έρευνας τα 220, η πλειονότητά τους δηλαδή, είναι από το Καζαχστάν, αποτέλεσε το λόγο για τον οποίο η μελέτη επικεντρώνεται κυρίως στην ομάδα αυτή των Ποντίων.²

Οι νεοπροσφυγες από το Καζαχστάν είναι μια ειδική κοινωνική ομάδα στο σύνολο όλων των Ποντίων. Αν ανατρέξει κανείς στο παρελθόν τους, θα δει ότι όλη τους η ιστορία είναι γεμάτη από βίαιες εκτοπίσεις, διωγμούς και αναγκαστικές μετακινήσεις. Θύματα των ολοκληρωτικών καθεστώτων αρχικά των Οθωμανών και των κεμαλικών στην περιοχή καταγωγής τους, τον Πόντο, και του σταλινισμού στη συνέχεια, αναγκάστηκαν να ζήσουν σε διαφορετικά γεωγραφικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά περιβάλλοντα επί σειρά γενεών. Οι τραυματικές εμπειρίες των αλληπάλληλων προσαρμογών στις ξένες κοινωνίες, αποτυπωμένες στη

¹ Ενώ το 15% στη Θεσσαλονίκη και το υπόλοιπο σε άλλες περιοχές, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο αριθμός των νεοπροσφύγων εγκαταστημένων στη Βόρεια Ελλάδα σε σχέση με την Αθήνα θα αυξηθεί σημαντικά στο τέλος της δεκαετίας του '90. Περισσότερο για τον τόπο εγκατάστασης των Ποντίων βλ. Κασιμάτη, Κ., στο *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα 1992, σ. 371.

² Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν την έρευνα του Παντείου πανεπιστημίου, σύμφωνα με την οποία το 51% του συνόλου του αριθμού των Ποντίων που ήρθαν στην Ελλάδα την περίοδο 1985-90 είναι από το Καζαχστάν. Κασιμάτη, Κ., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους Ένταξη*, Αθήνα, 1992, σελ. 202.

μνήμη της κάθε γενιάς, επηρέασαν καθοριστικά την κοσμοαντίληψη και την ψυχосύνθεσή τους. Οι πρόσφυγες όμως, παρά τους διωγμούς –ίσως ακριβώς γι’ αυτό–, ξεχώριζαν όχι μόνο για το δυναμισμό και τον ανεξάρτητο χαρακτήρα τους, αλλά και για τη συνεισφορά τους στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου που έζησαν. Μακριά από τον ιστορικό τους χώρο, χωρίς αυτόνομη διοικητική οργάνωση, διατήρησαν ως τις μέρες μας πολλά από τα ήθη και έθιμα, τις ιδιαιτερότητες και τις συνήθειες των Ποντίων.³ Διατηρώντας τα μέσα από βαθιά οικογενειακή παράδοση αιώνων και αποκτώντας καινούργια στοιχεία από το ευρύτερο περιβάλλον, διαμόρφωσαν έναν δικό τους τρόπο συμπεριφοράς και επικοινωνίας. Εγκαταστημένοι σήμερα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, οι νεοπρόσφυγες, παρά τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες και τις προκαταλήψεις της ευρύτερης κοινωνίας, όχι μόνο καταφέρνουν και στεριώνουν στην χώρα, αλλά, όπως οι προηγούμενες γενιές, αποτελούν σημαντικό παράγοντα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του τόπου. Η ανάπτυξη του εμπορίου και των πολιτιστικών ανταλλαγών με τις δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ, παράγοντες καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξη των σχέσεων της Ελλάδας με τις χώρες αυτές, σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στις δραστηριότητές τους.⁴

Πολλά από τα ερωτήματα της συγκεκριμένης μελέτης απασχόλησαν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, εκπαιδευτικούς, κοινωνικούς ψυχολόγους και κοινωνιολόγους. Ωστόσο, παρά τη μεγάλη βιβλιογραφική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών, μελέτες που αναφέρονται στον μετανάστη-πρόσφυγα παραμένουν σήμερα χρήσιμες περισσότερο από ποτέ. Εξάλλου, ελάχιστες είναι οι ολοκληρωμένες έρευνες σχετικά με τον Ελληνισμό της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπως αυτός έχει εξελιχθεί σήμερα. Ιδιαίτερα

³ Για τα ήθη και έθιμα του Πόντου βλ. *Αρχειόν Πόντου*, τόμ. 1, 2, Αθήνα, 1928. Επίσης, Σαμουηλίδης, Χρ., *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα, χ.χ., σσ. 275-341.

⁴ Καραγιαννίδου, Α., «Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση πρόσφυγες στην Ελλάδα χθες και σήμερα. Κοινωνιογλωσσικά στοιχεία». στο *Η ελληνική ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα. Μια διαπολιτισμική προσέγγιση*, Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου, τόμ. 3, εκδ. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 2000, σ. 298. Για την εγκατάσταση των Ποντίων από την πρ. ΕΣΣΔ στην Ελλάδα βλ. Παυλίδης, Ελευθέριος, *Ο ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις σωματίου των εκ Ρωσίας Ελλήνων*, Αθήνα, 1953, σσ. 311-450. Λαυρεντίδης, Ισ., *Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λοζάννης δικαιώματά των*, Αθήνα 1986, σσ. 25-127. Επίσης, Βεργέτη, Μ. *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 199-206.

φτωχή είναι η βιβλιογραφία που αφορά στο ζήτημα των εκτοπισμένων στις ασιατικές δημοκρατίες προσφύγων Ελληνοποντίων. Θέμα απαγορευμένο για δεκαετίες ολόκληρες, δεν απασχόλησε την κοινωνιολογία. Επίσης, δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένων επιστημονικών μελετών ζητήματα σχετικά με τις γυναίκες και τα παιδιά πρόσφυγες.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, μετά τη διατύπωση των στόχων της, τη θεωρητική προσέγγιση των εννοιολογικών εργαλείων και των επιστημονικών αντιλήψεων όσον αφορά γενικά το θέμα, γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε.

Στο δεύτερο μέρος της γίνεται σύντομη ιστορική αναδρομή στον τόπο καταγωγής των προσφύγων, στην πορεία εγκατάστασής τους και στη δημιουργία μιας αξιόλογης ελληνικής κοινότητας στις περιοχές του Καυκάσου, της Υπερκαυκασίας, της Μαύρης Θάλασσας (Κριμαία, Αντζαρία, Αμπχαζία) και της Νότιας Ρωσίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο βίαιο εκτοπισμό των Ποντίων από τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας και της Νότιας Ρωσίας στο Καζαχστάν και σε άλλες δημοκρατίες της Ασίας. Η απομάκρυνσή τους από τη δεύτερη για αυτούς πατρίδα προκάλεσε βαθύ ρήγμα στη συλλογική ζωή και τη συνοχή όλης της ποντιακής κοινότητας. Στην παρούσα μελέτη δεν μπορούσε να μη γίνει αναφορά σε ζητήματα λειτουργίας του σοβιετικού συστήματος και στις πολιτικές σκοπιμότητες της κυβέρνησης Στάλιν, που οδήγησαν στα γεγονότα της δεκαετίας του '40.

Στο τρίτο μέρος της έρευνας εξετάζονται οι συνθήκες και οι όροι ένταξης των Ποντίων στην ελληνική κοινωνία, οι αρχές δηλαδή που δημιουργούν και οργανώνουν τις πρακτικές και τις αναπαραστάσεις της καθημερινής τους ζωής σήμερα. Με την παρουσίαση της καθημερινής ζωής των προσφύγων γίνεται προσπάθεια ερμηνείας της κουλτούρας τους, όπως αυτή μετεξελίχθηκε στις ασιατικές περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Επίσης, επιδιώκουμε να μελετήσουμε τη διασύνδεση της μετεξέλιξης αυτής με τα δεδομένα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Αναλύοντας, λοιπόν, τις πρακτικές της καθημερινής ζωής των Ελληνοποντίων της πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα, στόχο έχουμε να δείξουμε ότι, αν και αυτές προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από οικονομικούς

παράγοντες, δεν καθορίζονται μόνο από αυτούς. Τα «ορατά» και «αόρατα» σημεία των καθημερινών αναπαραστάσεων, αυτών που διαμορφώνουν τα συναισθήματα, τις επιθυμίες και τις συμπεριφορές των ανθρώπων, θα μας δώσουν τη δυνατότητα να αποκαλύψουμε πώς αντιλαμβάνονται οι πρόσφυγες τον εαυτό τους, τι είναι αυτό που τους ξεχωρίζει από τους άλλους και πώς το αντιλαμβάνονται οι ίδιοι.

Στη μελέτη γίνεται αναφορά στις δραστηριότητες των Ποντίων. Είναι γνωστό ότι τα γεγονότα των διωγμών, των βίαιων εκτοπίσεων και της γενοκτονίας από το καθεστώς των κεμαλικών εις βάρος των Ποντίων, που έχουν καταδικαστεί από την ελληνική Βουλή, δεν έχουν αναγνωριστεί από τη διεθνή κοινότητα. Από την άλλη, ο σταλινισμός, ως πολιτική μέθοδος υπεύθυνη για τη δεύτερη προσφυγιά των Ποντίων, επίσημα μπορεί να έχει καταδικαστεί διεθνώς, και πριν από όλα από την ίδια τη χώρα που τον γέννησε, την πρώην Σοβιετική Ένωση. Η αποκατάσταση, ωστόσο, των θυμάτων του, με τις πολιτικές, νομικές και οικονομικές προεκτάσεις που συνεπάγεται, δεν έγινε. Τα παραπάνω ζητήματα αποτέλεσαν ένα μέρος των δραστηριοτήτων των Ποντίων μέσα από τις οποίες, όπως φαίνεται, αναδεικνύεται στην Ελλάδα ένα κίνημα. Βασικός στόχος του κινήματος είναι ζητήματα που αφορούν όλους τους πρόσφυγες: η Διεθνοποίηση της Γενοκτονίας των Ποντίων και ολόκληρου του Μικρασιατικού Ελληνισμού, αλλά και η μόνιμη αποκατάσταση των νεοπροσφύγων. Στα ζητήματα αποκατάστασης τους, τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία της προάσπισης των δικαιωμάτων τους, σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις. Ο ρόλος της συμμετοχής των ίδιων στις δραστηριότητες αυτές εξετάζεται, εκτός των άλλων, ως ένδειξη της βιωματικής εξέλιξης τους ως πολίτες της χώρας.

Η μελέτη όλων των παραπάνω ζητημάτων έχει σημασία ιδιαίτερα ως παράγοντας που επηρεάζει την ένταξη των παιδιών νεοπροσφύγων στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον, διαδικασία που απασχολεί το τελευταίο, τέταρτο μέρος της εργασίας. Η παρούσα εργασία, λοιπόν, σκοπό έχει να καταδείξει τις ιδιαιτερότητες των συνθηκών μέσα στις οποίες πραγματοποιείται η ένταξη αυτή. Ως εκ τούτου ελπίζει να συμβάλει στη βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Εξάλλου, το επιβάλλει και η διαπολιτισμική επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων ομάδων που

συγκροτούν σήμερα την ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερα για τους καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης, η γνώση της ιστορίας και του πολιτισμού τους, της ψυχοσύνθεσης και των αναγκών των παιδιών αυτών θα είναι χρήσιμη, ώστε να μπορούν να τα βοηθήσουν αποτελεσματικά στην ομαλότερη ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Κάτι τέτοιο θα συμβάλει στην ενίσχυση των διαδικασιών προσαρμογής των παιδιών νεοπροσφύγων στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον και στην επιτυχημένη τους πορεία στη ζωή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Διαδικασία ένταξης προσφύγων στη χώρα υποδοχής. Θεωρητικές προσεγγίσεις.

Σύντομη αναφορά στους όρους

Με την εγκατάσταση των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην Ελλάδα προκλήθηκαν πολλά ερωτήματα σχετικά με το νομικό καθεστώς, τις συνθήκες και τον τρόπο ένταξής τους στην ευρύτερη κοινωνία. Ποιοι είναι οι πρόσφυγες, μετανάστες, παλιννοστούντες; Τα ερωτήματα αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο συζητήσεων και αντιπαραθέσεων των ίδιων των Ποντίων και των φορέων του κράτους. Για τους Πόντιους, όπως και για το σύνολο του εκτός Ελλάδας Ελληνισμού— που, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Υπ.ΕΞ, ανέρχεται περίπου σε 7,5 εκατ. Έλληνες, χρησιμοποιήθηκαν πολλοί ορισμοί: Ελληνισμός της Διασποράς, απόδημος Ελληνισμός, ομογενείς, πρόσφυγες, μετανάστες, παλιννοστούντες. Σύμφωνα με τον Χασιώτη, ο βιβλικής προέλευσης όρος «διασπορά» χαρακτηρίζει εκείνο το τμήμα του ελληνικού λαού το οποίο εκπατρίστηκε για διάφορους λόγους και εγκαταστάθηκε, έστω και με σχετική μονιμότητα, σε χώρες ή περιοχές εκτός του εθνικού χώρου. Επομένως, οι Έλληνες της Κύπρου, οι Βορειοηπειρώτες, οι εναπομείναντες Έλληνες της Τουρκίας δεν μπορούν να χαρακτηριστούν Ελληνισμός της Διασποράς.⁵ Το ίδιο αδόκιμος, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι ο ορισμός αυτός, όπως και ο όρος απόδημος Ελληνισμός, για τον Ελληνισμό της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Αναλύοντας τους όρους τους οποίους χρησιμοποιούν οι ερευνητές για την περιγραφή των ατόμων ελληνικής καταγωγής που έρχονται στην Ελλάδα, ο Δαμανάκης αναφέρει τις επτά κατηγορίες ή διαστάσεις ή και συνδυασμό τους: γεωγραφική, οικονομική, πολιτική, κοινωνική-ταξική, θεσμική-διοικητική,

⁵ Βλ. Γραμματικόπουλος, Μ., «Ζητήματα του Απόδημου Ελληνισμού», στο περιοδικό *Δορυφόρος: Ο Ελληνισμός της Γερμανίας*, Νοέμβριος 1997, τεύχ. 26, σ.26.

εθνοτική-πολιτισμική, βιογενετική, ιδεολογική και ψυχολογική.⁶ Πάντως, αν εξαιρέσουμε τους προσδιορισμούς που χρησιμοποιούνται για να τους χαρακτηρίσουν ως εθνοτική ομάδα, όπως «ομογενείς» ή «Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ», σύγχυση και έντονη αμφισβήτηση, ιδιαίτερα στον οργανωμένο χώρο των Ποντίων, προκάλεσε ο όρος «παλινοστούντες». Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία, όπως και στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων, οι Πόντιοι από την πρώην ΕΣΣΔ που ήρθαν στην Ελλάδα μέχρι και τη δεκαετία του '80 αναφέρονται ως «πρόσφυγες»,⁷ ενώ από το 1990 με απόφαση της κυβέρνησης «η Πολιτεία χαρακτηρίζει τους Ομογενείς, που προσφεύγουν στην Ελλάδα από τα Κράτη της Ανατολικής Ευρώπης ως παλινοστούντες».⁸ Μάλιστα, αυτός χρησιμοποιείται και στα διάφορα προγράμματα και μελέτες σχετικές με την ένταξή τους στη χώρα, για την εκπόνηση των οποίων η Ευρωπαϊκή Ένωση διαθέτει σημαντικά ποσά από τους κοινοτικούς πόρους.

Σκοπός της μελέτης μας δεν είναι, βέβαια, να αναλύσουμε όλους τους όρους που προσδιορίζουν την κοινωνική ομάδα των Ποντίων. Όμως, επειδή θεωρούμε ότι οι ορισμοί υποδηλώνουν τη διαφορετικότητα των κριτηρίων με τα οποία προσεγγίζει καθένας το θέμα, πιστεύουμε ότι είναι χρήσιμο να εξηγήσουμε γιατί στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε ο όρος «νεοπρόσφυγες» και όχι «παλινοστούντες».

Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης (1951), «πρόσφυγας είναι κάθε άνθρωπος ή ομάδα ανθρώπων που τρέπεται σε φυγή από τη χώρα

⁶ Δαμανάκης, Μ., *Η εκπαίδευση των Παλινοστούτων και Αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2000, σσ. 23-32. Για τους εννοιολογικούς προσδιορισμούς της μετανάστευσης-παλιννόστησης βλ. επίσης Έμκε-Πουλοπούλου, Η. στο *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα, 1986, σσ.19-22.

⁷ Βλ. ενδεικτικά πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής.

⁸ Άρθρο 8 παρ.1 του Νόμου 1893/90 ΦΕΚ τ.Α.106/16.8.90, βλ. Αντ., Αργυρός, «Η αντιμετώπιση των Παλινοστούτων Ομογενών μετά το 1980» στο *Το Νομικό καθεστώς των Παλινοστούτων*, Αθήνα, 1996, σσ.17-20.

καταγωγής του συνεπεία βάσιμου φόβου διώξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε κοινωνική ομάδα ή πολιτικών πεποιθήσεων».⁹ Γραπτή έκθεση που κατατέθηκε από τη Διεθνή Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών (24.2.1998) στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για τη διεθνή αναγνώριση της Γενοκτονίας αναφέρει ότι «οι Πόντιοι ανήκουν σ' εκείνο το κομμάτι του Ελληνισμού που εις βάρος του διαπράχθηκαν ανοσιουργήματα, καταστροφές αγαθών, μαζικές εκτελέσεις, με λίγα λόγια, εγκλήματα γενοκτονίας, μεταβάλλοντάς τον σε έναν λαό προσφύγων, μεταφερόμενο από χώρα σε χώρα».¹⁰

Όσον αφορά του νεοπροσφυγες, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι πρόκειται για τους Έλληνες που σε διάφορες περιόδους μετακινήθηκαν μαζικά από τον Πόντο στον Καύκασο, στη Νότια Ρωσία και στην Κριμαία. Από τις τραγικότερες σελίδες της ιστορίας των Ποντίων, οι μετακινήσεις αυτές, είτε βίαιες είτε αναγκαστικές, πήραν μεγάλες διαστάσεις κυρίως κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Οι Πόντιοι, λοιπόν, υπήρξαν από τα πρώτα θύματα της πολιτικής εθνικών εκκαθαρίσεων στην περιοχή του Πόντου, εξαιτίας των οποίων μετακινήθηκαν αθρόα προς την πρώην ΕΣΣΔ. Ως πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης πια, το μεγαλύτερο μέρος των νεοπροσφύγων υπέστη διώξεις και βίαιες εκτοπίσεις στη Σιβηρία και στην Κεντρική Ασία τη δεκαετία του 1930-40 (1942-1944 και το 1949). Ο τελευταίος, μάλιστα, εκτοπισμός πραγματοποιήθηκε την ίδια εποχή κατά την οποία η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ αποδεχόταν όχι μόνο την «Περί Γενοκτονίας Σύμβαση» (1948)¹¹, αλλά και την «Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» (1948).¹²

⁹ Βλ. «Οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου». στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής*, 6 Δεκεμβρίου 1998, σσ.10-11.

¹⁰ Χαραλαμπίδης, Μ., «Ένας λαός υπό συνεχή έξοδο», στο *Αγώνας σε δύο μέτωπα*, Αθήνα, 2000, σσ. 28-33.

¹¹ Ως «γενοκτονία» (genocide) χαρακτηρίστηκε από τον Lemkin «η πραγμάτωση των εγκλημάτων που εκτιμάται ως συνισταμένη διαφόρων πράξεων που κατατείνουν στην εκρίζωση των θεμελιωδών

Σήμερα οι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση έρχονται στην Ελλάδα λόγω των πολιτικών εξελίξεων που ακολούθησαν την περεστρόικα: της κρίσης που επικρατεί στις δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας, των ενισχυόμενων ισλαμιστικών φονταμενταλισμών, της καταπάτησης των δικαιωμάτων των εθνικών μειονοτήτων, των συγκρούσεων στη Γεωργία, Αμπχαζία και άλλες περιοχές του Καυκάσου και, τέλος, λόγω της οικονομικής διάλυσης της Ουκρανίας, της Αρμενίας και των άλλων περιοχών της πρώην ΕΣΣΔ. Με λίγα λόγια, θεωρούμε ότι οι Πόντιοι είναι πρόσφυγες και η αποκατάστασή τους πρέπει να πραγματοποιηθεί, σύμφωνα με αυτή τους την ιδιότητα.¹³

Τελικά, στην ελληνική βιβλιογραφία μπορεί να συναντήσει κανείς και τους δύο όρους. Οι ίδιοι οι Πόντιοι επιμένουν ότι είναι πρόσφυγες, ισχυριζόμενοι ότι η Βουλή των Ελλήνων αναγνώρισε τη 19η Μαΐου ως ημέρα Εθνικής Μνήμης της Γενοκτονίας των Ποντίων. Επαναφέροντας στο

βάσεων του βίου εθνικών ομάδων συμπεριλαμβανομένης και της καταστροφής της ίδιας της ομάδας, πράξεων που εντάσσονται στα πλαίσια ενός σχεδίου: στην απένανση από τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς του πολιτισμού, της γλώσσας, των εθνικών (συν)αισθημάτων –δηλαδή της ειδικής εθνικής συνείδησης–, της θρησκείας, της οικονομικής ύπαρξης των εθνικών ομάδων με συναφή άρση της προσωπικής ασφάλειας, της ελευθερίας, της υγείας, της αξιοπρέπειας, και γενικότερα της ζωής των ατόμων που ανήκουν στις διωκόμενες ομάδες». Lemkin, Raphael, *Axis Rule in Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Readers*, Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law, Washington, 1944, σ. 79. Βλ. επίσης Εισαγωγικό σημείωμα του Νεοκλή Σαρρή , «Γενοκτονία και εθνοκτονία των Ποντίων», στο Φωτιάδης, Κώστας, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τόμ. Α', Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 35-49.

¹² Βλ. «Οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου», στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής*, ό.π. Επίσης, βλ. Σαρρή, Νεοκλής, ό.π.

¹³ Στην Γερμανία π.χ. οι εγκαταστημένοι εκεί Γερμανοί από την πρώην ΕΣΣΔ αναγνωρίζονται ως θύματα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και των σταλινικών διώξεων (deportant). Έτσι, ήδη από την δεκαετία του '60, όταν δέχτηκε το πρώτο μεγάλο κύμα προσφύγων Γερμανών από το Καζαχστάν, η αποκατάστασή τους που αφορά στη στέγαση, εργασία, ασφάλεια, σύνταξη, αναγνώριση χρόνων προϋπηρεσίας και εκπαίδευση των παιδιών τους, πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με αυτή τους την ιδιότητα. Πρόκειται για μια ομάδα Γερμανών της πρώην ΕΣΣΔ η οποία εκτοπίστηκε το 1941- 44 στη Σιβηρία, στην Κιργιζία και στο Καζαχστάν (1949), και στη συνέχεια πήγαν στη Γερμανία. Βλ. Dietz, Barbara, *Zur Etnischen Identität der Ruslanddeutschen*, στο *Integration Ruslanddeutsche in der Bundesrepublik Deutschland* στο *Zwischen Anpassung und Autonomie*, Berlin, 1995, σσ. 113-115.

προσκήνιο το Ποντιακό Ζήτημα¹⁴, τονίζουν ότι εκεί πρέπει να αναζητηθεί το νομικό καθεστώς βάσει του οποίου πρέπει να πραγματοποιηθεί και η αποκατάστασή τους. Και αυτό επειδή αποκατάσταση που δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις ευρύτερες διαστάσεις του Ποντιακού Ζητήματος, τους στερεί την προσφυγική ιδιότητα, επομένως δυσκολεύει την προσφυγή των ποντιακών οργανώσεων στους θεσμούς για τη νόμιμη και μόνιμη, σύμφωνα με τις Διεθνείς Συμβάσεις, αποκατάστασή τους. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς, υποστηρίζοντας το δόκιμο του όρου «παλιννόστηση», να συμφωνήσει ότι η επιστροφή των Ποντίων στην Ελλάδα, μητροπολιτικό κέντρο όλων των Ελλήνων, ενέχει και την ψυχολογική διάσταση.¹⁵ Ωστόσο, δεν καλύπτει την πολιτική και, ως συνέπεια αυτής, τη νομική, την οικονομική και την κοινωνική-ταξική διάσταση και για αυτό προκάλεσε σύγχυση.¹⁶ Κατακερματισμένο δε το ζήτημα, δικαιολογεί την αποστασιοποίηση από αυτό, πρώτα από όλα των ίδιων των ερευνητών, κατόπιν της υπόλοιπης διανοήσης της χώρας και στη συνέχεια της επίσημης πολιτείας. Έτσι, οι όροι που χρησιμοποιούν οι ερευνητές για το χαρακτηρισμό μιας κοινωνικής ομάδας, διαμορφώνουν πολιτική και για αυτό έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Πέρα από τις διευκρινίσεις του εννοιολογικού περιεχομένου των όρων που αναφέραμε παραπάνω, οφείλουμε, επίσης, να διευκρινίσουμε τους όρους «ένταξη»-«επανένταξη». Συγκεκριμένα, ο όρος «επανένταξη» προϋποθέτει προηγούμενη, πριν από την αποδημία δηλαδή, ένταξη στο υπάρχον σύστημα της χώρας. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τους Πόντιους που εγκαθίστανται στην Ελλάδα για πρώτη φορά.

¹⁴ Χαραλαμπίδης, Μ., «Οι σύγχρονες αναζητήσεις των Ποντίων», στο *Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα*, Αθήνα, 1991, σσ. 35-45. Επίσης, Χαραλαμπίδης, Μ., Κ. Φωτιάδης, *Πόντιοι-δικαίωμα στη μνήμη*, Αθήνα, 1987, σσ. 16-28.

¹⁵ Βλ. Δαμανάκης, Μ., ό.π., σσ. 35-36.

1.1. Θεωρητικές προσεγγίσεις.

Ως ένταξη (integration), λοιπόν, θεωρούμε τη «διαδικασία κατά την οποία ομάδες προσφύγων και μεταναστών εισχωρούν στη δομή του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος». ¹⁷ Τα μοντέλα με τα οποία οι αναλυτές ερμηνεύουν την πολύπλοκη αυτή διαδικασία, δεδομένου ότι αντικείμενο μελέτης έχουν τον άνθρωπο και τη σχέση του με την κοινωνία, στηρίζονται στην ουσία στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αναλύσεις των Marx, Weber, Durkheim και άλλων κλασικών θεωρητικών. ¹⁸ Σύμφωνα με την Barbara Diez, η ανάλυση του φαινομένου πρέπει να αρχίζει από την αναζήτηση των αιτιών της προσφυγιάς, την παράθεση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών ζωής των προσφύγων πριν φτάσουν στη χώρα υποδοχής, αλλά και του πώς ενσωματώνονται σε αυτή. ¹⁹ Τονίζοντας το νομικό καθεστώς των νεοερχόμενων, πολλοί μελετητές πιστεύουν ότι η επιτυχία της διαδικασίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική που ακολουθούν τόσο η χώρα αποστολής, όσο και η χώρα υποδοχής. Άλλοι μιλούν για τη δομική αφομοίωση, θεωρώντας την πολύ σημαντική υπόθεση, ισχυρίζονται ότι μόνο με την ένταξη στους θεσμούς της κοινωνίας υποδοχής μπορούν να επιτευχθούν αλλαγές στα πρότυπα, στον περιορισμό των προκαταλήψεων και στην αποδυνάμωση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Λένε, μάλιστα, ότι ένα άτομο ή μια ομάδα μπορεί να αφομοιωθεί γλωσσικά και κατά τα άλλα να παραμείνει περιθωριοποιημένο. ²⁰

¹⁶ Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, «Το πολιτικό στοιχείο στην ελληνική μετανάστευση», στο *Προβλήματα μετανάστευσης-παλινοδόησης*, Αθήνα, 1986, σσ. 128-144.

¹⁷ Για την έννοια του όρου «μετανάστευση» βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, *ό.π.*, σσ. 19-20.

¹⁸ Δαμανάκης, Μ., *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, Αθήνα, σσ. 19-33.

¹⁹ Diez, Barbara, *Integration Ruslanddeutsche in der Bundesrepublik Deutschland* στο *Zwischen Anpassung und Autonomie*, Berlin, 1995, σ. 20-24.

²⁰ Price, C.A., «The Study of Assimilation», στο Jackson, J.A., *Migration*, Cambridge, 1969, σσ. 181-220.

Προσεγγίζοντας το θέμα ένταξης διάφορων ομάδων στην κοινωνία υποδοχής, οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι συμφωνούν ότι, παρά τις κοινωνικοπολιτικές διαφορές, η διαδικασία ως φαινόμενο παρουσιάζει την ίδια ακολουθία και εξελίσσεται σταδιακά. Αρχικά οι καινούργιοι προσπαθούν να βρουν πρώτη εργασία και κατοικία –πρώτο στάδιο εγκατάστασης. Ακολουθεί το δεύτερο στάδιο, όπου εξασφαλίζεται μια σταθερή σχέση εργασίας και, τέλος, το τρίτο στάδιο, αυτό της ενσωμάτωσης, που οδηγεί στην ταύτιση ή μη με το σύστημα της χώρας υποδοχής.²¹ Η διαδικασία προσαρμογής των προσφύγων και των μεταναστών εξελίσσεται βαθμιαία, εφόσον οι κοινωνικοψυχολογικές διεργασίες δεν είναι ανεξάρτητες αλλά αλληλοσυνδέονται, από το στάδιο προετοιμασίας για τη μετακίνηση, την ίδια τη μετακίνηση, την περίοδο της έντονης προσπάθειας για την αποκατάσταση μέχρι και το τελικό της στάδιο.

Σε όλες τις αναλύσεις ως σημαντικοί παράγοντες της ενσωμάτωσης αναγνωρίζονται το άτομο και το περιβάλλον. Οι περιβαλλοντικοί παράγοντες αναφέρονται στις δυνατότητες που προσφέρονται στον πρόσφυγα, όπως π.χ. η κατάσταση στην αγορά εργασίας, η νομική του κατάσταση, τα εμπόδια που συναντά στο σύστημα υποδοχής, όπως προκαταλήψεις, στερεότυπα, διακρίσεις, ξενοφοβία. Αναφέρονται, επίσης, στις εναλλακτικές δυνατότητες, όπως στην ύπαρξη δικής του κοινότητας στην οποία μπορεί να καταφύγει ο πρόσφυγας, όπου, βέβαια, συντηρούνται περισσότερο οι δυνατότητες «μη αφομοιωτικής συμπεριφοράς». Ιδιαίτερα σημαντικός θεωρείται ο χρόνος παραμονής κατά τον οποίο η ομάδα προσφύγων-μεταναστών αποκτά τις ικανότητες για να συμμετάσχει ενεργά στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της κοινωνίας υποδοχής.²² Εδώ μεγάλη σημασία έχουν και οι ατομικές ικανότητες του ίδιου του

²¹ Price ,C.A., ό.π., σ. 222.

²² Schoeneberg, U., «Bestimmungsgruende der Integration und Assimilation auslaendischer Arbeitnehmer in der B.R.D. und in der Schweiz», στο N. Hoffmann et al. *Auslaender in der B.R.D. und in der Schweiz*, Frankfurt, 1981, σσ. 449-462.

πρόσφυγα και η σχέση αλληλεπίδρασης που θα αναπτύξει με το περιβάλλον. «Ο πρόσφυγας», όπως λέει ο Bertrand Badie, «μπορεί να είναι υποκείμενο της μοίρας και της ιστορίας του, από την άλλη όμως ένας ξεριζωμός δεν προδιαγράφει καθοριστικά για όλους αυτό που θα γίνουν στο μέλλον. Το μέλλον τους, ως έναν βαθμό, θα εξαρτηθεί και από το πώς καθένας θα μπορέσει να αγωνιστεί για να αποκτήσει τη θέση του στη χώρα υποδοχής».²³ Στα κύρια χαρακτηριστικά του ατόμου περιλαμβάνονται τα κίνητρα με σκοπό την επίτευξη των στόχων του, οι προσδοκίες, οι γλωσσικές και άλλες γνώσεις και ικανότητες, οι εμπειρίες κοινωνικής κινητικότητας και η εμπιστοσύνη στις ικανότητές του, αλλά και οι εσωτερικές αντιστάσεις που διαθέτει.

Σύμφωνα με τον R. Merton, πέντε είναι βασικοί τύποι προσαρμογής ή μη προσαρμογής των ανθρώπων στην κοινωνία, οι οποίοι καθορίζουν και τις συμπεριφορές τους. Χαρακτηριστικό της πρώτης περίπτωσης είναι η προσπάθεια προσαρμογής με τους σκοπούς και τα μέσα που τους προσφέρονται (*ομοιομορφία*). Απαντάται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες και σε αυτόν τον τύπο εντάσσεται η μεγαλύτερη μερίδα ανθρώπων σε όλες τις κοινωνίες. Εξάλλου, η προσαρμογή στα προσφερόμενα μέσα και σκοπούς της κοινωνίας συμβάλλει στη συνοχή της κοινωνικής ζωής.²⁴ Δεύτερη είναι η περίπτωση ατόμων που μεταχειρίζονται όλα τα μέσα, νόμιμα ή παράνομα, προκειμένου να πετύχουν (*καινοτομία*). Η επιτυχία, έτσι όπως αυτή ορίζεται και προβάλλεται από την ευρύτερη κοινωνία, αποτελεί για αυτούς σκοπό της ζωής. Τρίτη είναι η περίπτωση της συμπεριφοράς των ατόμων (*τυπολατρία*) που δεν έχουν γενικά φιλόδοξα σχέδια, ούτε πολλές δυνατότητες. Είναι η περίπτωση του γραφειοκράτη που, ακολουθεί κατά γράμμα τους τύπους και φοβάται να διακινδυνεύσει τη θέση του. Αντίθετη

²³ Badie, Bertrand, «Κατασκευή της ταυτότητας», στο *Κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα, 1993, σσ.195-196.

²⁴ Μερτον, Ρ. *Социальная структура и аномия (Κοινωνική δομή και ανομία)*, Москва. Социс, 2-4. 1992.

με αυτή είναι η περίπτωση των ανθρώπων με συμπεριφορά επαναστατών (εξέγερση). Η συγκεκριμένη συμπεριφορά αφορά στα άτομα που δείχνουν ότι όχι μόνο δεν συμμερίζονται τους σκοπούς και τους τρόπους που προτείνονται, αλλά οργανώνονται σε ομάδες και κινήματα προκειμένου να τα αλλάξουν. Τέλος, ο R. Merton αναφέρει την περίπτωση των ατόμων που αρνούνται να προσαρμοστούν στους σκοπούς και τα μέσα που προτείνονται από την κοινωνία (απόσυρση). Αναλύοντας την προσαρμογή των ομάδων μεταναστών και μαύρων στην αμερικανική κοινωνία τη δεκαετία του '20, ο ίδιος απέδειξε ότι οι κοινωνικές ανισότητες οδήγησαν πολλούς από αυτούς στον κόσμο των αστέγων, αλκοολικών και τοξικομανών.²⁵ Με λίγα λόγια, η έλλειψη ευκαιριών για επιτυχία, που οδηγεί στη σύγκρουση κοινωνίας και ατόμου, είναι ο παράγοντας που διαφοροποιεί τις συμπεριφορές των ανθρώπων.²⁶

Μιλώντας, για την ατομική προσαρμογή, οι κοινωνιολόγοι εννοούν την αφομοίωση των ρόλων που αναμένονται από τον μετανάστη-πρόσφυγα μετά από το χωρο-χρονικό προσανατολισμό του, ο οποίος κάνει δυνατή την ενεργό συμμετοχή του με την εκμάθηση της γλώσσας, την απόκτηση τεχνικών συμπεριφοράς, την καλλιέργεια ικανοτήτων που επιτρέπει την άσκηση συγκεκριμένων για κάθε περίπτωση ρόλων. Αυτό προϋποθέτει, φυσικά, τη σύγκλιση των ρόλων, αυτών που ορίζει το άτομο και αυτών που προσφέρονται από την κοινωνία, την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με τα μέλη της, την ταύτιση με τις αξίες της, τη συμμετοχή σε οργανώσεις και κόμματα. Από την επιτυχία αυτών των διαδικασιών εξαρτάται και η αλλαγή της κοινωνικής θέσης του πρόσφυγα-μετανάστη, που με τη σειρά της οδηγεί στην αναδόμηση της αυτοαντίληψης και των βασικών αξιών που

²⁵ Μερτον, Ρ., ό.π., σ. 11.

²⁶ Περαντζάκη-Καρατζόγλου, Ιωάννα. *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2021, σ. 11.

επιδρώντας στη συμπεριφορά του θα του επιτρέψουν να γίνει ενεργό μέλος της κοινωνίας στη χώρα υποδοχής.²⁷

Πολλοί ερευνητές επισημαίνουν τη σταδιακή ολοκλήρωση που παρατηρείται και κατά τη διαδικασία της πολιτισμικής αφομοίωσης (assimilation) στη χώρα υποδοχής. Οι νεοερχόμενοι αρχικά υιοθετούν τα εξωτερικά στοιχεία του πολιτισμού της και στη συνέχεια αλλάζουν τις στάσεις τους. Είναι το στάδιο της αφομοίωσης των πολιτισμικών στοιχείων. Πολλοί κοινωνιολόγοι θεωρούν τον πολιτισμό που διαμορφώνουν οι μετανάστες, και ιδιαίτερα οι νέοι, στις χώρες υποδοχής ως ένα σημαντικό φαινόμενο από ιστορική και κοινωνιολογική άποψη.²⁸ Μελετώντας την πολιτισμική ταυτότητα, δίνουν μεγάλη σημασία στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων μιας εθνικής ομάδας (γλώσσα, θρησκεία, γεωγραφία, πολιτισμικές ιδιαιτερότητες), όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από την καθημερινή τους ζωή.

Η διερεύνηση των χαρακτηριστικών του πολιτισμού τους αποτελεί κεντρικό θέμα των κοινωνιολογικών ερευνών. Σε σχετικές μελέτες για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας κατά την πορεία ενσωμάτωσης μιας μεταναστευτικής ή προσφυγικής ομάδας στην κοινωνία της χώρας υποδοχής παρατηρούνται δύο διαφορετικές αντιλήψεις: η γραμμική (assimilation model) και η μη γραμμική ενσωμάτωση (re-segmentation model), όπου οι μετέπειτα γενιές μεταναστών ή προσφύγων αναζητούν εκ νέου εθνική ταυτότητα. Σύμφωνα με τη γραμμική αντίληψη, η αφομοίωση είναι αναπόφευκτη και ολοκληρώνεται συχνά σε διάστημα τριών γενεών (the three generation assimilation cycle).²⁹ Θεωρούν, δηλαδή, ότι με το πέρασμα των γενεών παρουσιάζεται μια γραμμική, όλο και πιο προχωρημένη, ενσωμάτωση. Άλλοι ερευνητές απορρίπτουν την προσέγγιση αυτή,

²⁷ Diez, Barbara, *ό.π.*, σελ. 114.

²⁸ Porcher, L., *The Education of the Children of Migrant Workers in Europe: Interculturalism and Teacher Training*, Strasbourg, Council of Europe, 1981, σ. 35.

παρατηρώντας ότι η τρίτη-τέταρτη γενιά αναπολεί τον πολιτισμό των προγόνων της και μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές διατηρεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εθνικής της ομάδας.³⁰

Η Galitzi θεωρεί ότι η αφομοίωση στην ολοκληρωμένη της μορφή πραγματοποιείται σε διάστημα τριών τουλάχιστον γενεών και ακολουθεί τρία στάδια. Κατά το πρώτο στάδιο παρατηρείται η οικονομική και τεχνική αφομοίωση (*economic and technical assimilation*) της πρώτης γενιάς των μεταναστών, που αφορά στην εξωτερική προσαρμογή και συμμόρφωσή τους στους γενικούς τρόπους ζωής και τις απαιτήσεις της νέας κοινωνίας. Το δεύτερο στάδιο συνδέεται με την πολιτισμική αφομοίωση (*cultural assimilation*), που περιλαμβάνει την υιοθέτηση νέων πολιτισμικών γνωρισμάτων, το μετασχηματισμό παλαιών και την ψυχολογική προσαρμογή της δεύτερης γενιάς στα νέα πολιτισμικά δεδομένα. Το τελευταίο στάδιο αναφέρεται στην εθνική αφομοίωση (*ethnic assimilation*), εννοούμενη ως βιολογική συγχώνευση μέσα από μικτούς γάμους, κυρίως της τρίτης και των μετέπειτα γενεών. Πολλοί είναι οι ερευνητές που δηλώνουν ότι οι Πόντιοι, αναγκασμένοι να ζουν στα διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα της πρώην σοβιετικής κοινωνίας, αφομοίωσαν τις αρχές και τις αξίες που επικρατούσαν σε αυτά. Άλλοι τονίζουν ότι η γλωσσική ασυνέχεια τους οδήγησε σε πολιτισμική αλλοτρίωση. Φυσικά, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ομαλή πολιτισμική εξέλιξη των Ποντίων, αφού πολλές φορές αναγκάστηκαν να διασπαστούν. Κάποια στοιχεία της ποντιακής τους παράδοσης, αυτά που είναι περισσότερο ευάλωτα, έχουν αλλοιωθεί. Ωστόσο, μια προσεκτική

²⁹ Galitzi, Christine. *A Study of Assimilation Among the Roumanians in the United States*. New York 1937, σσ. 165 κ.ε.

³⁰ Για παράδειγμα, Ιταλοί, Ιρλανδοί, Πολωνοί, Έλληνες κ.ά μετανάστες στην Αμερική για πολλές γενιές συνάπτουν γάμους με ομοεθνείς. Η σκηνοθέτις Εβίτα Χρυσολούρη στην ταινία της για τους Έλληνες καλλιτέχνες που κατέκτησαν το Χόλιγουντ αναφέρει ότι τελευταία οι νέες γενιές των καλλιτεχνών Ελλήνων μεταναστών επιστρέφουν στις ρίζες τους. Περήφανοι για την καταγωγή τους, αλλάζουν εκ νέου τα ονόματά τους, τα οποία κάποτε οι γονείς τους τα

παρατήρηση θα δείξει ότι πολλά από τα ήθη και έθιμα του Πόντου είναι ακόμη ζωντανά, όπως και οι πνευματικές αξίες που διαμορφώνουν την τυπική φυσιογνωμία των Ποντίων.³¹

Η αξία και η σημασία του πολιτισμού των προσφύγων και των μεταναστών, λοιπόν, έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές. Οι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης τονίζουν ότι η διαπολιτισμική διδασκαλία πρέπει να αναφέρεται στη διαδικασία αντιπαράθεσης με τις παραδόσεις του πολιτισμού της χώρας καταγωγής και στη διαδικασία ανταλλαγής αυτών των παραδόσεων, χωρίς περιφρόνηση αλλά και χωρίς εξιδανίκευση. Παράλληλα πιστεύουν ότι ιδιαίτερο ρόλο στην επίλυση του προβλήματος της «αποστεωμένης» πολιτισμικής ανάπτυξης μπορούν να παίξουν οι διανοούμενοι μετανάστες, οι οποίοι πρέπει να διαθέτουν έφεση στην «κριτική ικανότητα, διαπολιτισμικό διάλογο και δημιουργικότητα».³²

Αναλύοντας τα στάδια αφομοίωσης των μεταναστών στην κοινωνία, οι κοινωνιολόγοι διακρίνουν, όπως προαναφέραμε, δύο πλευρές στις αλλαγές των στάσεων: την εσωτερική (αλλαγή εσωτερικών προσανατολισμών και προδιαθέσεων για συμπεριφορά) και την εξωτερική (αλλαγές στην παρατηρούμενη συμπεριφορά), οι οποίες πραγματοποιούνται σταδιακά³³. Κατά τον H. Esser η διαδικασία ενσωμάτωσης παρουσιάζεται ουσιαστικά ως μια μαθησιακή διαδικασία, όπου ο πρόσφυγας θα κρίνει ποιες

αμερικανοποίησαν «για να δείχνουν περισσότερο Αμερικανοί». Νέα Ελληνική Τηλεόραση (NET), «Συν και πλην», 4 Απριλίου 1998.

³¹ Κανενός λαού «τα πνευματικά φορτία» δεν χάνονται, ακόμη και αυτών των λαών που εξαφανίστηκαν από την ιστορία, όπως οι Σκύθαι, οι Χαζάροι, οι Πετσενέγοι κ.ά., αλλά υπάρχουν και εξελίσσονται μέσα από άλλους λαούς. Геннадий Волков, *Εθνοпедагоγика* (Εθνοπαιδαγωγική), εκδ. Академия, Москва, 2000, σ. 34.

³² Diez, Barbara, *Zwischen Anpassung und Autonomie*, Berlin, 1995, σσ. 42-49. Για τις απόψεις του Max Weber βλ. στο *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1976, σσ. 234-244.

³³ Πρόκειται για το θεωρητικό μοντέλο αφομοίωσης του H. Esser, η μεθοδολογική προϋπόθεση του οποίου είναι ότι η υποκειμενική λογική του δρώντος ατόμου, αποτελεί την αιτία της απόφασής του για αφομοιωτική ή μη συμπεριφορά. Esser, H., *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wandern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine handlungstheoretische Analyse*, Darmstadt, Luchterhand 1980, σ.186 - 209.

συμπεριφορές και ικανότητες μπορούν να τον βοηθήσουν να βελτιώσει την κατάσταση του και θα προσπαθήσει να τις αποκτήσει. Θα αξιολογήσει δηλαδή τις θετικές και τις αρνητικές συνέπειες της συμπεριφοράς του, θα εξετάσει τις ενδεχόμενες εναλλακτικές συμπεριφορές και, ανάλογα με τις ικανότητες και τις προηγούμενες εμπειρίες του, θα σχεδιάσει τις νέες συμπεριφορές του. Η ομάδα των «δικών του ανθρώπων» με το δικό της κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο θα είναι αυτή που θα διαδραματίσει το σημαντικότερο ρόλο στη διαδικασία «μάθησης του περιβάλλοντος», παρέχοντας στο νεοερχόμενο την αναγκαία καθημερινή γνώση. Η καθημερινή γνώση τού μαθαίνει «πού να παίρνει τις πληροφορίες για κάτι που θέλει», «πού θα απευθύνεται, όταν θέλει κάτι» και πώς θα επικοινωνεί με τον εργοδότη, με τις αρχές κ.λπ. Το γεγονός ότι βρίσκεται ανάμεσα σε γνωστούς και φίλους με γνώριμα πολιτισμικά πρότυπα συμπεριφοράς μειώνει τις επιπτώσεις του «πολιτισμικού σοκ», και αυτό είναι σημαντικό για τον πρόσφυγα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα στάδια του προσανατολισμού του στη νέα κοινωνία. Στην περίπτωση που θα πετύχει (η επιτυχία, συνήθως περιορίζεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή δράσης), θα αποκτήσει τη γνώση για επιτυχημένη συμπεριφορά στο νέο περιβάλλον και στη συνέχεια γενικευμένη εμπιστοσύνη στην επιτυχία και ταυτόχρονα στη διεύρυνση του πεδίου δράσης. Οι παραπέρα επιτυχίες θα τον οδηγήσουν σε κατοχή του περιβάλλοντος, που σημαίνει ότι πολιτισμικά προσαρμοσμένοι τρόποι συμπεριφοράς γίνονται δικές του αξίες. Τότε ο νεοερχόμενος θα αισθάνεται άνετα στο νέο περιβάλλον.

Αντίθετα, αν αποτύχει, θα ακολουθήσουν όλο και περισσότερο χωριστικές συμπεριφορές, οπότε η κοινωνία υποδοχής υποτιμάται, απορρίπτεται και βιώνεται ως εχθρική, ενώ εξιδανικεύεται η χώρα προέλευσης και ο πρόσφυγας επιστρέφει στη δική του ομάδα.³⁴ Ο Gmelch κάνει λόγο για το αντεστραμμένο πολιτισμικό σοκ που οφείλεται στο

³⁴ Esser, H., ό.π., σ. 188.

γεγονός ότι οι προσδοκίες των ατόμων τις περισσότερες φορές δεν είναι ρεαλιστικές, αλλά εξιδανικευμένες.³⁵ Σε όλες τις μελέτες ο ρόλος της δικής τους ομάδας είναι σημαντικός. Οι σχέσεις με τους «δικούς του» ανθρώπους τού δίνουν τη δυνατότητα να ξεπεράσει την ανασφάλεια που βιώνει, ιδιαίτερα σε καταστάσεις αντιπαράθεσης με τον κοινωνικό περίγυρο και στιγματισμού.

Πολλοί ερευνητές τονίζουν το ρόλο που παίζουν οι συγγενείς, φίλοι-συμπatriώτες, γείτονες και γνωστοί, αλλά και η ύπαρξη πολιτισμικών αγαθών. Κεντρική θέση στις αναλύσεις τους για τη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης μέσα από την κοινωνικοπολιτισμική δομή της προσφυγικής ομάδας έχουν οι οργανώσεις, όπως ομοσπονδίες, σύλλογοι, ενώσεις, εκκλησιαστικές ενορίες. Η δυνατότητα επαφών και συμμετοχής σε πολιτισμικές, πολιτικές και άλλες δραστηριότητες μέσω οργανώσεων και συλλόγων εμπνέει στους πρόσφυγες ένα αίσθημα σιγουριάς κατά τη διάρκεια των διαδικασιών αλλαγής.³⁶

Με την εγκατάσταση, λοιπόν, των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα η συνθήκη της «κοινής μοίρας» ενισχύει το συναίσθημα συνείδησης της συλλογικής ταυτότητας, η μελέτη της οποίας είναι στην ουσία μελέτη των κοινωνικών δομών και των πολιτισμικών στοιχείων του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο οι πρόσφυγες προσλαμβάνουν την πραγματικότητα.³⁷ Οι νεοερχόμενοι πρόσφυγες και μετανάστες αναπτύσσουν ένα νέο κοινωνικοπολιτιστικό σύστημα, που είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης παραγόντων της χώρας από όπου έρχονται, αλλά και συνθηκών διαβίωσης στη χώρα υποδοχής.³⁸ Διαμορφώνεται δηλαδή μια νέα πολιτισμική πραγματικότητα που έχει στοιχεία των πολιτισμών των δύο

³⁵ Σακκάς, Δ., διδακτορική διατριβή. *Παλιννόστηση: μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών*. Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης, 1996, σσ. 41-44.

³⁶ Evans Pritchard, E., *Κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφρ. Α. Παρίση. εκδ. Καρδαμίτσα. Αθήνα, 1987, σ. 72.

³⁷ Τσαούσης, Δ., *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα. 1998. σελ. 17.

³⁸ Τσαούσης, Δ., ό.π., σελ. 17.

χωρών, της χώρας καταγωγής και της χώρας υποδοχής.³⁹ Μέσα σε αυτή την καινούργια κοινωνική και πολιτισμική εσωτερική συγκρότηση διαμορφώνεται και η «συλλογική συνείδηση» της ομάδας, η οποία, εξασφαλίζοντας τη συνοχή και τη διατήρηση της ομάδας, καθορίζει τα μοντέλα συμπεριφοράς, ρυθμίζει τόσο τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της ομάδας όσο και τις σχέσεις της με άλλες, προσφέρει στην ομάδα ένα πλαίσιο αναφοράς και ένα σχέδιο για το μέλλον και, τέλος, της δίνει τη δυνατότητα να ονειρευτεί και να προσπαθήσει να υλοποιήσει τα όνειρά της.

Το ερώτημα είναι πώς η κοινωνική πραγματικότητα την οποία βιώνουν οι νεοπρόσφυγες θα επηρεάσει την ένταξη των παιδιών τους στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον, διαμορφώνοντας την ταυτότητά τους.⁴⁰ Η διαμόρφωσή αυτή συντελείται με την κοινωνικοποίηση (socialization), διαδικασία που επιτελείται στα περιβάλλοντα που ζει το παιδί, όπως η οικογένεια, το σχολείο, αλλά και η ευρύτερη κοινωνία. Ως ψυχοκοινωνική διεργασία, η παραπάνω διαδικασία δεν είναι στατική, αλλά έχει χαρακτήρα δυναμικό, προσαρμοζόμενη κάθε φορά ανάλογα στο περιβάλλον.⁴¹ Για τα παιδιά των προσφύγων η διαδικασία αυτή, πολύπλοκη και μακροχρόνια ούτως ή άλλως, έχει ξεκινήσει ήδη σε μια άλλη χώρα με κοινωνικά περιβάλλοντα διαφορετικά από αυτά της χώρας υποδοχής. Επομένως, είναι αναγκαία η αναθεώρηση των παλαιών κοινωνικών ρόλων, κανόνων και αξιών για να μπορούν να ανταποκριθούν στα καινούργια δεδομένα και να ενταχθούν σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον. Πρόκειται

³⁹ F. Heckmann, *Die Bundesrepublik Ein Einwanderungsland? Zur Sociologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*. Stuttgart, 1981, σ. 65.

⁴⁰ Πρόκειται για την ταυτότητα που είναι αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης διεργασίας συνδεδεμένης στενά με την κοινωνική πραγματικότητα την οποία το άτομο μαθαίνει και αποδέχεται, μεταβιβάζοντας τις γνώσεις στις επόμενες γενιές. Βλ. Τσαούσης, Δ., *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, 1998, σ. 17. Για τη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας βλ. επίσης Σαρρή, Ν., *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, στην ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*, σελ.18. Badie, Β., «Προς μια ιστορική κοινωνιολογία της κουλτούρας» στο *Κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα, 1995, σσ. 85-114 και Тадевосян, Э., «Культура и социальная жизнь» στο *Социология* («Πολιτισμός και κοινωνική ζωή» στο *Κοινωνιολογία*), изд. Знание. Москва, 1995, σσ. 165-167

⁴¹ Τσαούσης, Δ., *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα. σ. 17.

ουσιαστικά για την ανακωινωκοποίηση, αφού αλλάζουν όλοι οι φορείς της κοινωκοποίησης.⁴²

Σύμφωνα με τους κοινωολόγους, η οικογένεια, ως πρωτογενής παράγοντας κοινωκοποίησης, είναι ο χώρος όπου το παιδί, ανάλογα με την ηλικία και το φύλο, μαθαίνει τους κοινωκοικούς ρόλους, τους κανόνες και τις αξίες του ευρύτερου περιβάλλοντος. Όμως η οικογένεια των προσφύγων, με την αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής, με τα οικονομικά και συγκινησιακά προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει, δεν μπορεί να παίξει το ρόλο της όπως πριν, ούτε να συμβάλει αποτελεσματικά στο έργο του σχολείου της χώρας υποδοχής. Επομένως, το σχολείο εκ των πραγμάτων πρέπει να επιφορτιστεί με τη διαδικασία κοινωκοικής μάθησης.⁴³

Το σχολείο ως δευτερογενής παράγοντας της κοινωκοποίησης παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή του μικρού πρόσφυγα. Είναι ο χώρος όπου το παιδί μέσα σε οργανωμένο περιβάλλον μαθαίνει αρχές, αξίες, κανόνες, ρόλους, κοινωκοικά στερεότυπα και τρόπους συμπεριφοράς της ευρύτερης κοινωοίας.⁴⁴ Κατά τον Esser, η παιδαγωγική σκοπιά της μάθησης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της διαδικασίας ενσωμάτωσης. Ο ίδιος υποστηρίζει την ισότητα ευκαιριών, προτείνοντας μια αντισταθμιστική εκπαιδευτική πολιτική με ανάλογα σχολικά προγράμματα για τα παιδιά.⁴⁵

Άλλα «περιβάλλοντα μαθητείας»⁴⁶ που προσφέρονται για τη διαδικασία κοινωκοποίησης είναι ο κοινωκοικός περίγυρος, φίλοι, γειτονιά και τέλος,

⁴² Ανακωινωκοποίηση-διαδικασία εκμάθησης στοιχείων συχνά διαφορετικών από αυτών των ήδη αποκτημένων παλαιότερων. Συμβαίνει λίγο πολύ σε κάθε περίοδο, αλλά κυρίως σε καταστάσεις σοβαρών αλλαγών στη ζωή ενός ατόμου, ομάδας ή ολόκληρης κοινωοίας. Βλ. Ταλεβοσκη, Ξ., *Σοιωολογία*, ό.π. σσ. 168-173. Για το ρόλο της οικογένειας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών ως πρωτογενή κοινωκοποίηση βλ. Παπαδόπουλος, Ν., στο *Ψυχολογία*, σ.158. Τσαούση, Δ., *Η κοινωοία του ανθρώπου*, Μορτοβίτης, Γ., *Κοινωοιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, 1982. Βλ., επίσης, Λουκ, Αλ., «Ψυχολογική ωριμότητα της προσωπικότητας» στο *Συγκλησεις και προσωπικότητα*, μτφρ. Ν. Κυτόπουλος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σσ. 11-17.

⁴³ Κάιλα, Μ., κ.α., *Η σχολική αποτυχία*, σ. 21.

⁴⁴ Δαμανάκης, Μ., *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, σσ. 16-167.

⁴⁵ Esser, H., *Kulturelle und ethnische Identität bei Arbeitsmigranten in interkontextuellen und intergenerationellen Vergleich*, Univ von Essen, 1986.

⁴⁶ Φίλιας, Β., ό.π., σσ.11-26.

μέσα μαζικής επικοινωνίας. Μέσα από αυτά και διά μέσου αυτών των περιβαλλόντων ο νεαρός πρόσφυγας, πέρα από την κοινωνική συνείδηση, την αλληλεγγύη και τις άλλες πανανθρώπινες αξίες, κοινωνικοποιείται, μαθαίνει και εσωτερικεύει τους κανόνες και τις δράσεις, τα σύμβολα και τις αξίες, τον τρόπο σκέψης και τα αισθήματα των άλλων, προσδιορίζει, με λίγα λόγια, τη συμπεριφορά του για να προσαρμοστεί στην καινούργια κοινωνία, αναπτύσσοντας παράλληλα την προσωπικότητά του.

1.2. Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της εργασίας είναι η μελέτη της διαδικασίας ένταξης παιδιών Ελληνοποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην ελληνική κοινωνία. Όλο το ενδιαφέρον της έρευνας επικεντρώνεται στη μελέτη των κοινωνικοποιητικών διεργασιών που πραγματοποιούνται στις καινούργιες συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας. Εξετάζοντας τις συνθήκες και τους όρους ένταξης τους στην ελληνική κοινωνία, γίνεται προσπάθεια ερμηνείας της κουλτούρας και του πολιτισμού τους, όπως αυτά μετεξελίχθηκαν στις διάφορες περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και της διασύνδεσης της μετεξέλιξης αυτής με τα σημερινά δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας. Μολονότι η συγκριτική μελέτη δεν αποτελεί στόχο αυτής της έρευνας, η σύγκριση των ελληνικών στοιχείων με αυτά των σοβιετικών δημοκρατιών δεν μπορεί να αποφευχθεί.

Η διερεύνηση επιχειρείται εξετάζοντας τόσο το οικογενειακό περιβάλλον, το περιβάλλον της κοινωνικής ομάδας των νεοπροσφύγων με τα συγκεκριμένα πολιτισμικά πρότυπα ζωής, όσο και το ευρύτερο περιβάλλον, το σχολείο, τους φίλους, όπου ο νεαρός πρόσφυγας μαθαίνει τη θέση του και από αυτή τη θέση έρχεται σε επαφή με τους άλλους. Μια σειρά από θέματα, όπως σχολική επίδοση, κοινωνική συμπεριφορά, σχέσεις με τους συμμαθητές και καθηγητές, ευκαιρίες μόρφωσης και απασχόλησης στον ελεύθερο χρόνο, παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον και προσφέρονται για μελέτη. Η μελέτη των στάσεων και αντιλήψεων των παιδιών Ελληνοποντίων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από την άποψη ότι η διαδικασία αυτή αντιμετωπίζεται περισσότερο ως μέσο προσέγγισης της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας και όχι ξεκομμένη από τον κοινωνικό της περίγυρο. Στο πλαίσιο της μεταβαλλόμενης ελληνικής κοινωνίας μάς ενδιαφέρουν τα στοιχεία που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της, άλλα και αυτά που μαρτυρούν τη μετεξέλιξή της.

Γίνεται έτσι φανερό ότι σε αυτή την έρευνα η συλλογή του εμπειρικού υλικού και η ανάλυσή του δεν αποτελούν αυτοσκοπό, αλλά στοχεύουν τόσο στον εμπλουτισμό του θεωρητικού υπόβαθρου της μελέτης, από το οποίο απορρέουν οι υποθέσεις, όσο και στο να γνωρίσουμε καλύτερα τη διαδικασία ενσωμάτωσης του «μικρού έφηβου»⁴⁷ Πόντιου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, στη δυναμική της εξέλιξής της. Το ποιες στάσεις και αντιλήψεις εκφράζουν τα παιδιά των Ελληνοποντίων προσφύγων σήμερα κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, που ούτως ή άλλως θα τους σημαδέψει, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και από την άποψη των διαχρονικών μελετών που χρειάζεται να γίνουν. Θα μπορούσαμε να εξετάσουμε ενδελεχέστερα τι αντίκτυπο θα έχει στα παιδιά των Ελληνοποντίων της πρώην ΕΣΣΔ η όλη διαδικασία κοινωνικής ένταξης στην ελληνική κοινωνία, αν διαθέτουμε στοιχεία από την αρχή της περιόδου.

1.3. Πεδίο έρευνας

Όλη η προβληματική της μελέτης επικεντρώνεται στην ερμηνεία των αντιλήψεων και των στάσεων των νεαρών προσφύγων Ελληνοποντίων, όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα από την καθημερινή τους ζωή. Εξετάζεται το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο στο οποίο επιτελείται η διαδικασία. Συγχρόνως, υπογραμμίζονται και οι κοινωνικο-ψυχολογικοί παράμετροί της, αφού ο ρόλος τους στη συνολική συμπεριφορά του ανθρώπου είναι πολύ σημαντικός. Θεσμοί της οικογένειας και της εκπαίδευσης στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην Ελλάδα, οικονομική και κοινωνική ζωή των προσφύγων, ρόλοι και δεσμοί

⁴⁷ Ο όρος «παιδιά» συχνά χρησιμοποιείται στις έρευνες συμβατικά. Πιο εύστοχος, αφού αναφερόμαστε στα «παιδιά του δείγματος» ηλικίας 12-15 χρόνων, είναι αυτός της Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, η οποία αποκαλεί «μικρούς εφήβους» τα παιδιά που βρίσκονται στην

ανάμεσα στα μέλη της ομάδας τους, σχέση με τους άλλους, προσδοκίες από το κράτος και τρόπος πρόσληψης της ευρύτερης κοινωνίας περιλαμβάνονται στους στόχους της έρευνας αυτής. Η γνώση των ιστορικών και πολιτικών δεδομένων του Ποντιακού Ζητήματος είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Η παρούσα μελέτη θα ήταν ελλιπής χωρίς την αναφορά στις αιτίες που κατέστησαν τον Ελληνισμό του Πόντου έναν λαό προσφύγων, περιπλανώμενο από χώρα σε χώρα.⁴⁸ Τα δεδομένα των κοινωνιών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, πιστεύω, θα εμπλουτίσουν τη γνώση και των ίδιων των παιδιών που βρίσκονται στο στάδιο διαμόρφωσης της ταυτότητάς τους. Στο πλαίσιο των κοινωνικοποιητικών διαδικασιών και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα σημαντική η ανάδειξη της ιστορικής πορείας του Ποντιακού Ελληνισμού, των επιρροών που δέχτηκαν οι Πόντιοι από το περιβάλλον που έζησαν, αλλά και της συνείδησης της ποντιακής ταυτότητας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Στη μελέτη γίνεται αναφορά στις δραστηριότητες των Ποντίων, μέσα από τις οποίες, όπως φαίνεται, αναδεικνύεται στην Ελλάδα ένα κίνημα. Στόχος του κινήματος είναι τα συνολικότερα ζητήματα που αφορούν όλους τους πρόσφυγες: η Διεθνοποίηση της Γενοκτονίας των Ποντίων και ολόκληρου του Μικρασιατικού Ελληνισμού, αλλά και, σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις, η νόμιμη και μόνιμη αποκατάσταση των νεοπροσφύγων. Μας ενδιαφέρει, επίσης, να δούμε σε ποιον βαθμό οι νεαροί Πόντιοι πιστεύουν ότι οι πολιτικές αποφάσεις έχουν επιπτώσεις, άμεσες και έμμεσες, στις οικογένειές τους και σε αυτούς τους ίδιους. Πώς αποτυπώνεται στην προσωπική και συλλογική ταυτότητα των παιδιών Ποντίων προσφύγων η κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα την οποία βιώνουν. Πώς οι Πόντιοι, μικροί έφηβοι, αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό

αρχή της εφηβείας. Βλ. Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*. Αθήνα, 1987, σ. 15.

τους ρόλο στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και ποια είναι η σχέση τους με το καινούργιο περιβάλλον. Ποιες είναι οι στερεότυπες αντιλήψεις τους για την ευρύτερη κοινωνική ομάδα. Ποιες είναι οι σχέσεις τους με τους καθηγητές και τους συμμαθητές τους. Ποιες είναι οι αιτίες των μαθησιακών τους προβλημάτων. Με τη μελέτη των παραπάνω ζητημάτων επιδιώκουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο ένταξης των νεαρών Ποντίων προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Οι περιοχές στις οποίες πραγματοποιήθηκε η μελέτη και η ηλικία των παιδιών νεοπροσφύγων επιλέχθηκαν για συγκεκριμένους λόγους, οι οποίοι αναλύονται παρακάτω, καταδεικνύοντας το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι Πόντιοι νεοπρόσφυγες, αλλά και το κενό που η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να καλύψει. Οι περιοχές Ασπρόπυργος, Μενίδι και Καλλιθέα επιλέχθηκαν για δύο λόγους. Κατ' αρχάς, γιατί είναι από τις παλαιότερες συμπαγείς παροικίες Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην Ελλάδα και, δεύτερον, γιατί ταυτόχρονα είναι περιοχές εγκατάστασης προσφύγων κυρίως από το Καζαχστάν, των οποίων τα παιδιά αποτελούν την πλειονότητα του δείγματος.

Το δείγμα των 350 παιδιών Ελληνοποντίων νεοπροσφύγων αποτελεί μια συγκεκριμένη ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τα 280 παιδιά γεννήθηκαν και έζησαν στο Καζαχστάν και τα 70 σε διάφορες άλλες δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ. Στη συνέχεια, εγκαταστάθηκαν με την οικογένειά τους στην Ελλάδα. Είναι παιδιά (170 αγόρια και 180 κορίτσια) τα οποία φοιτούσαν σε ρωσόφωνα σχολεία και τώρα συνεχίζουν τις σπουδές τους στα δημόσια Γυμνάσια των περιοχών Ασπρόπυργου, Καλλιθέας και Μενιδίου. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η επιλογή των σχολείων και κατά συνέπεια των περιοχών καθορίζει λίγο-πολύ τη σύνθεση του δείγματος. Αφού από τα 350 παιδιά του δείγματος τα 270 προέρχονται από το Καζαχστάν, η μελέτη, όπως είπαμε παραπάνω,

⁴⁸ Χαραλαμπίδης, Μ. «Ένας λαός υπό συνεχή έξοδο», στο *Αγώνες σε δύο μέτωπα*, σσ. 29-33.

αναφέρεται σε οικογένειες εξορίστων. Πιστεύω ότι μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική αυτής της ομάδας Ποντίων που βρίσκονται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, εκτός ίσως από αυτούς που βρίσκονται εγκατεστημένοι στα κρατικά κέντρα εγκατάστασης αγροτικών περιοχών (Σάπες, Φαρκαδόνα κ.ά.).

Η σκιαγράφηση της κοινωνικής προέλευσης των παιδιών του δείγματος βασίστηκε τόσο στην επαγγελματική ενασχόληση των γονιών τους στις δημοκρατίες προέλευσης και στην Ελλάδα, όσο και στο μορφωτικό τους επίπεδο. Θεωρώ το δείγμα αντιπροσωπευτικό των παιδιών αυτής της κατηγορίας, αφού το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των γονιών τους, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν συμβαδίζει με τη μόρφωσή τους, είναι σχεδόν ίδιο για όλα τα παιδιά. Λόγω ακριβώς αυτής της ιδιαιτερότητας, τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να είναι απόλυτα, κυρίως ως δείκτες που αφορούν στο πολιτισμικό κλίμα μέσα στο οποίο ζουν και κοινωνικοποιούνται τα παιδιά. Η τυπολογία των επαγγελματικών κατηγοριών που βασίζεται στις απαντήσεις των παιδιών στόχο είχε την όσο γίνεται σαφέστερη διάκριση της θέσης τους στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Αρκετά παιδιά δυσκολεύτηκαν να απαντήσουν στην ερώτηση για το επάγγελμα του πατέρα ή της μητέρας τους, είτε επειδή δεν γνώριζαν με τι ακριβώς ασχολούνται οι γονείς τους, είτε επειδή ήθελαν να δώσουν μια ωραιοποιημένη εικόνα της κατάστασής τους, π.χ. πολλά παιδιά ντρέπονται και προσπαθούν να κρύψουν ότι οι γονείς τους «πουλάνε πράγματα στις λαϊκές ή οι μητέρες τους καθαρίζουν σπίτια».⁴⁹ Η παραπάνω άποψη επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι 44 παιδιά δεν απάντησαν στην ερώτηση «ποιο είναι το επάγγελμα του πατέρα», ενώ 16 αρνήθηκαν να κάνουν το ίδιο για το επάγγελμα της μητέρας, αφού είχαν τη δυνατότητα να

⁴⁹ Σύμφωνα με παρατηρήσεις, το επάγγελμα, στο βαθμό που συνδέεται με την κοινωνική θέση, είναι δυνατόν να προκαλεί αυτού του είδους τις συμπεριφορές ακόμη και σε μεγαλύτερες ηλικίες. Για μια προβληματική της ντροπής βλ. Gaujejac, Vincent de, «Η ντροπή, το

δηλώσουν ότι είναι άνεργοι. Πάντως, αξίζει να σημειώσουμε, αν λάβουμε υπ' όψιν μας το μορφωτικό επίπεδο των γονέων (βλ. πίνακα), ότι το 62,6%, το μεγαλύτερο ποσοστό δηλαδή των παιδιών του δείγματος, έχουν πατέρα εργάτη. Σε κάθε περίπτωση, οι απαντήσεις των παιδιών για τα επαγγέλματα των γονιών τους, αν και μας αναγκάζουν να είμαστε συνειδητά πιο συνοπτικοί⁵⁰, μπορούν να χρησιμοποιηθούν, μαζί με το θεωρητικό πλαίσιο που προϋπάρχει, για την προβληματική της μελέτης σε ικανοποιητικό βαθμό.

Για την έρευνα επιλέχθηκαν παιδιά ηλικίας από 13 έως 15 χρόνων, της πρώιμης δηλαδή εφηβείας.⁵¹ Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι η επιλογή αυτή απορρέει από την υπόθεση ότι παρά τις βιοκοινωνικές ιδιομορφίες που συνδέονται με την ηλικία, τα παιδιά και οι έφηβοι είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι δείκτες των μετασχηματισμών μιας κοινωνίας. Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι στην παιδική και εφηβική ηλικία δημιουργούνται ορισμένες βασικές προδιαθέσεις των στάσεων των ενηλίκων, αν και ορισμένες έχουν την τάση να μεταβάλλονται, όπως π.χ. οι τάσεις εξιδανίκευσης της πραγματικότητας κ.λπ. Ωστόσο, πολλές είναι οι προδιαθέσεις που καθορίζονται από τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή της κοινωνικοποίησής τους, επιδρώντας σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση στάσεων, επομένως, στην εξέλιξη της γενικότερης κουλτούρας τους, πράγμα που αυξάνει το επιστημονικό, αλλά και το κοινωνικό ενδιαφέρον της έρευνας.⁵²

υποκείμενο και η ταυτότητα», στο Ναυρίδης, Κ., Ν. Χρηστάκης, *Ταυτότητες. Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1997, σσ. 301-327.

⁵⁰ Για την κριτική των αδιέξοδων στις εμπειρικές έρευνες όσον αφορά τις κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγοριοποιήσεις βλ. Τσουκαλάς, Κ., «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 60, 1986, σσ. 4-65.

⁵¹ Παρά το ότι η ηλικία των παιδιών γυμνασίου είναι 13-15 χρόνων, ένας μεγάλος αριθμός παιδιών του δείγματος (116) είναι μαθητές 16 ετών και άνω, οι οποίοι μην μπορώντας να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις του σχολικού προγράμματος, παραμένουν στάσιμοι για δύο ή τρεις χρονιές στην ίδια τάξη.

⁵² Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., ό.π., σελ. 15.

Η συγκεκριμένη ηλικία των παιδιών, της πρώιμης, δηλαδή, εφηβείας επιλέχθηκε, λοιπόν, για τους εξής λόγους:

α. Το παιδί από 13 έως 15 χρόνων βρίσκεται στην περίοδο κατά την οποία οι διανοητικές του διεργασίες έχουν τη δυνατότητα να ξεπερνάνε το συγκεκριμένο και η σκέψη του αποκτά πλέον την ικανότητα από συγκεκριμένη να γίνεται πιο αφηρημένη.⁵³ Αυτή η δομή στη μεταβολή της σκέψης τού δίνει τη δυνατότητα να εκφράζει υποθέσεις από την πραγματικότητα που παρατηρεί, αλλά και έξω από αυτήν.

β. Παράλληλα, το παιδί έχει περάσει την προεφηβική ηλικία, επομένως έχει αποκτήσει ήδη κοινωνικές εμπειρίες, αφού πέρα από την οικογένεια, «από τον κόσμο των γονιών», έχει πληροφορίες και για τον ευρύτερο χώρο έξω από την οικογένεια: από τον κόσμο των μεγάλων και των συνομηλίκων του. Με λίγα λόγια, οι διανοητικές διεργασίες του φαίνεται να έχουν ξεπεράσει την εγωκεντρική περίοδο και γίνονται περισσότερο κοινωνιοκεντρικές.⁵⁴

γ. Έχει αποδειχθεί ότι ο βαθμός προσαρμογής των ατόμων σε ένα νέο περιβάλλον συναρτάται άμεσα με την ηλικία τους. Με τη φοίτησή τους στα ελληνικά γυμνάσια τα παιδιά των προσφύγων έρχονται σε στενή επαφή με το ευρύτερο περιβάλλον, με τους συμμαθητές και τους καθηγητές τους. Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη ηλικία οι συμπεριφορές και οι απόψεις για τις ανθρώπινες σχέσεις έχουν οριοθετηθεί ήδη, τους δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούν αν είναι αποδεκτοί ή όχι από τους άλλους και ανάλογα να διαλέγουν τις παρέες τους. Η ποιοτική διαφορά στις στάσεις των μεγάλων εφήβων από αυτή των μικρότερων είναι ένας άλλος λόγος για τον οποίο η ηλικία 13-15 χρόνων θεωρήθηκε ενδεδειγμένη για την έρευνα.

ε. Οι μικροί Πόντιοι έφηβοι είναι στο στάδιο αναζήτησης της ταυτότητάς τους. Η διαδικασία διαμόρφωσής της έχει συντελεστεί από τα

⁵³ Παπαδόπουλος, Ν. Δ. Ζάχος, «Προεφηβική και εφηβική ηλικία», στο *Ψυχολογία*, σελ. 90-91.

πρώτα χρόνια μέσα στην ποντιακή οικογένεια και αργότερα μέσα στο σχολικό περιβάλλον⁵⁵. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας έχουν περάσει από το δημοτικό σχολείο των δημοκρατιών της πρώην ΕΣΣΔ, επομένως, έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις διαφορές ανάμεσα στα πρότυπα της κοινωνίας που ζούσαν προηγουμένως και αυτής που ζουν σήμερα. Εκτός του γεγονότος, όπως αναφέραμε παραπάνω, ότι τα μικρότερα σε ηλικία προσφυγόπουλα δεν θα είχαν την εμπειρία της ευρύτερης κοινωνίας των πρώην σοβιετικών δημοκρατιών, θεωρούμε ότι η κατηγορία ηλικιών 13-15 χρόνων είναι πιο πρόσφορη και λόγω του ότι για τη μελέτη των στάσεων των μικρότερων παιδιών θα χρειαζόταν συνεργασία με ειδικούς άλλων επιστημονικών κλάδων για τη διαμόρφωση του ερωτηματολογίου και την ανάλυση εμπειρικού υλικού. Με λίγα λόγια, για την προβληματική της έρευνας σημασία έχει ο τρόπος που το παιδί αντιμετωπίζει την πραγματικότητα, αφού η σχέση του με αυτή θα αφήσει έντονα τα σημάδια στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

1.4. Υποθέσεις της έρευνας

Με τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα οι Πόντιοι είχαν να αντιμετωπίσουν δυσκολίες ως προς την ένταξη των παιδιών τους στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον. Τα παιδιά γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και ανατράφηκαν σε οικογένειες με νοοτροπία και αντιλήψεις διατηρούμενες από το παρελθόν των Ποντίων, αλλά και αναμειγμένες με την πραγματικότητα της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Η παρούσα μελέτη ξεκινά από την υπόθεση ότι την ένταξη των νεοπροσφύγων στην ελληνική κοινωνία καθορίζουν όχι τόσο οι

⁵⁴ Παπαδόπουλος, Ν., Δ. Ζάχος, ό.π., σελ. 91. Επίσης, βλ. Э.Тадевосян, στο *Социология* (*Sociologia*), εκδ. Знание, Москва 1995, σελ. 171.

⁵⁵ Тадевосян, Э. ό.π., σσ. 175-176.

πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες, όσο η κοινωνική τους θέση, η οποία προσδιορίζεται από τους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες της χώρας.

Το βασικό μέρος της έρευνας απασχολούν τα κριτήρια ένταξης των οικογενειών Ποντίων στην ελληνική κοινωνία. Για τη βαθύτερη κατανόηση της διαδικασίας είναι πολύ σημαντική η γνώση των ζητημάτων που άπτονται του νομικού, οικονομικού, κοινωνικοπολιτικού και πολιτιστικού καθεστώτος των προσφύγων.⁵⁶ Η προσέγγιση των κοινωνιών που έζησαν οι Πόντιοι, αλλά και αυτών που πρόκειται να ζήσουν είναι αναγκαία, καθώς σε αυτές γράφεται η συλλογική τους ιστορία και διαμορφώνεται η εθνική τους συνείδηση. Στην εργασία τονίζονται δύο σημεία από τα οποία απορρέουν και οι προσανατολισμοί της μελέτης. Το πρώτο αφορά στη συλλογική ταυτότητα των νεοπροσφύγων, που χαρακτηρίζεται από τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της ποντιακής οικογένειας. Επίσης, στις συνθήκες διαβίωσης και τον τρόπο προσαρμογής των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα, που εξαρτώνται από την οικονομική και κοινωνική δομή της.

Το δεύτερο σημείο της εργασίας αφορά στα παιδιά των νεοπροσφύγων και στο σχολείο. Το ελληνικό σχολείο θα παίξει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους, αφού σε αυτό γίνεται η πρώτη επαφή τους με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Έτσι, το ερώτημα είναι αν και κατά πόσο το σχολείο παρέχει στα Ποντιόπουλα τις δεξιότητες και τις γνώσεις, την επάρκεια δηλαδή, να δράσουν στην κοινωνία. Μελετώντας τις συνθήκες του οικογενειακού και του σχολικού περιβάλλοντος, η έρευνα ελπίζει να καταδείξει ότι αυτές είναι που καθορίζουν τελικά τη διαδικασία ένταξης των παιδιών οικογενειών Ποντίων στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

⁵⁶ Diez, Barbara, *Integration, eine Begriffsbestimmung*, σ.114.

1.5. Η έρευνα

Η εργασία βασίστηκε σε έρευνα που διεξήχθη στις περιοχές Μενιδίου, Ασπροπύργου και Καλλιθέας. Αρχικά, είχε γίνει μια προέρευνα στις παραπάνω περιοχές για να διαπιστωθεί κατά πόσο οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που καθορίζουν τόσο την ένταξη ή μη ένταξη των προσφύγων στην κοινωνία όσο και τους τρόπους συμπεριφοράς και τις σχέσεις τους με τους άλλους είναι ίδιες και στις τρεις περιοχές, άρα είναι αντιπροσωπευτικές. Τα δεδομένα της παρούσας μελέτης μπορούν να βοηθήσουν τους ερευνητές σε ανάλογες μελέτες άλλων περιοχών. Ιδιαίτερα σημαντική θεωρήθηκε η μελέτη των οικονομικών πόρων, των σχέσεων και των ρόλων, των τόπων συγκεντρώσεως, των αξιών, των συλλογικών αναπαραστάσεων, του κοινωνικού και ιδεολογικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την κοινωνικοϊστορική μέθοδο.⁵⁷ Μετά την παρατήρηση και τη συσχέτιση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών γινόταν η μελέτη του τρόπου σύλληψης και νοηματοδότησης των διάφορων κοινωνικών προϊόντων, αλλά και του τρόπου αντανάκλασης των προϊόντων αυτών στη διαμόρφωση και την ανανέωση του πολιτισμικού κώδικα των νεοπροσφύγων. Η περιγραφή και η ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων θα μας επιτρέψει να γνωρίσουμε τις κοινωνικές δράσεις και τα αποτελέσματά τους μέσα από το νόημα που τους προσδίδουν οι ίδιοι οι άνθρωποι, προσανατολίζοντας την έρευνα στη μελέτη της συνέχειας, αλλά και της ανανέωσης πολιτισμικών στοιχείων (έθιμα, τελετουργίες, ήθη).⁵⁸ Με αυτόν τον τρόπο η ταυτότητα των νεοπροσφύγων δεν παρουσιάζεται ως απλή μεταφύτευση καινούργιων στοιχείων αλλά προκύπτει από την

⁵⁷ Badie, Bertrand, «Μεθοδολογικά προβλήματα», στο *Κουλτούρα και πολιτική*, σσ. 14-15.

⁵⁸ Περισσότερα για την πολιτισμική ανάλυση, την ανάλυση των κοινωνικών δράσεων και το ρόλο τους στον σχηματισμό της ταυτότητας, βλ. Badie, Bernand, στο *Κουλτούρα και πολιτική*, σσ. 108-109.

προσαρμογή των ήδη υπαρχόντων και την εισαγωγή νέων. Εξετάζονται όλοι οι παράμετροι που αλληλεπιδρούν. Η αλλαγή ενός μέρους συνεπάγεται μεταβολή στη λειτουργία όλου του συστήματος, οπότε η ερμηνεία ενός φαινομένου απαιτεί τον συσχετισμό του προς τα άλλα φαινόμενα του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, η μελέτη της ταυτότητας των νεοπροσφύγων πραγματοποιείται με την παράλληλη εξέταση όλων των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της, αλλά και του τρόπου αντανάκλασής τους στη διαμόρφωση και ανανέωση των αξιών και των στάσεών τους. Όπως αναφέρει ο Δ. Γεώργας, οι αξίες και οι στάσεις «αντιπροσωπεύουν από την πλευρά του ατόμου τον κεντρικό άξονα της αντίληψης των κοινωνικών φαινομένων, η οποία ερμηνεύει το πώς το άτομο βλέπει και προσαρμόζει τη συμπεριφορά του στα διάφορα ψυχολογικά και κοινωνικά φαινόμενα του περιβάλλοντός του».⁵⁹ Εξάλλου, σύμφωνα με τις θεωρίες της συνέπειας⁶⁰, το άτομο προσπαθεί να διατηρήσει μια συνέπεια μεταξύ των στάσεων, των πεποιθήσεων, των απόψεων και της συμπεριφοράς του. Μόνο με την επίδραση της μάθησης επηρεάζονται, τροποποιούνται, διαφοροποιούνται, ενισχύονται και αλλάζουν οι στάσεις των ατόμων ή, αντίθετα, αποφεύγουν την αλλαγή. Άρα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μάθηση⁶¹ που προκύπτει ως

⁵⁹ Ο C. Kluckhohn ορίζει την αξία ως «... μια σαφή ή υπονοούμενη σύλληψη του επιθυμητού, χαρακτηριστική ενός ατόμου ή κάποιας ομάδας και η οποία επηρεάζει την επιλογή προτύπων, μέσων και δράσεων που υπάρχουν στην κοινωνία». Οι αξίες θεωρούνται ως ευρύτερες έννοιες που επηρεάζουν τις στάσεις. Οι στάσεις όμως δεν είναι τόσο βαθιά ριζωμένες όσο το αξιολογικό σύστημα μιας κοινωνίας. Ποικίλες, εξάλλου, απόψεις που υποστηρίζονται και από ερευνητικά δεδομένα επισημαίνουν την ασυνέπεια μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς. Επιπλέον, το ερώτημα που τίθεται στη σύγχρονη Κοινωνική Ψυχολογία δεν είναι αν οι στάσεις επηρεάζουν τη συμπεριφορά ενός ατόμου, αλλά πώς και πότε την επηρεάζουν. Περισσότερα για τις στάσεις και τη σχέση τους με τη συμπεριφορά των ανθρώπων βλ. Γεώργας, Δ., στο *Κοινωνική Ψυχολογία*, τ. Α', αυτοέκδοση, Αθήνα, 1990. σσ. 121, 124-125, 130.

⁶⁰ Οι πιο γνωστές θεωρίες συνέπειας οι οποίες αφορούν τις στάσεις και την αλλαγή τους είναι η θεωρία της γνωστικής ισορροπίας και η θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας. και υπάγονται στην κατηγορία των γνωστικών θεωριών αλλαγής των στάσεων. Βλέπε σχετικά, Χαντζή, Αλ., ό.π., σσ. 43-66.

⁶¹ Σύμφωνα με τις μαθησιακές θεωρίες, οι διαδικασίες μάθησης είναι υπεύθυνες για την αλλαγή των στάσεων. Η μάθηση σε όλες τις κατηγορίες θεωριών για την αλλαγή των στάσεων είτε ως διαδικασία λήψης και μετάδοσης πληροφοριών (επικοινωνιακά μοντέλα) είτε ως γνωστική

αποτέλεσμα της προσαρμογής ή μη στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον, μπορεί να επηρεάσει τα συναισθήματά τους, κατά συνέπεια και τις στάσεις τους απέναντι στα θεσμικά όργανα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εργασία μας έχουν και τα μοντέλα προσδοκίας-αξίας⁶². Η περιγραφή και η ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων επιτρέπει την εμβάθυνση της γνώσης των κοινωνικών δράσεων και των αποτελεσμάτων τους μέσα από το νόημα που τους προσδίδουν οι ίδιοι οι άνθρωποι, προσανατολίζοντας την έρευνα στη μελέτη της συνέχειας, αλλά και της ανανέωσης των πολιτισμικών στοιχείων (έθιμα, τελετουργίες, ήθη).⁶³ Γίνεται έτσι φανερό ό τι σε αυτή την έρευνα ότι τα καινούργια στοιχεία δεν παρουσιάζονται ως προϊόν απλής μηχανικής μεταφύτευσης. Αντίθετα, η συλλογή του εμπειρικού υλικού και η ανάλυσή του δεν αποτελούν αυτοσκοπό, αλλά στοχεύουν τόσο στον εμπλουτισμό του θεωρητικού υποβάθρου της μελέτης, από το οποίο απορρέουν οι υποθέσεις, όσο και στο να γνωρίσουμε καλύτερα τη διαδικασία ενσωμάτωσης του νεαρού Πόντιου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Το ποιες στάσεις και αντιλήψεις εκφράζουν τα παιδιά των Ελληνοποντίων προσφύγων κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, που ούτως ή άλλως θα τους σημαδέψει, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και από την άποψη των διαχρονικών μελετών που πρέπει να γίνουν. Τον αντίκτυπο που θα έχει στα ίδια τα παιδιά, τους μελλοντικούς πολίτες της χώρας, η διαδικασία κοινωνικής ένταξης στην ελληνική κοινωνία θα μπορούσαμε να τον κατανοήσουμε πληρέστερα αν διαθέτουμε στοιχεία από τις πρώτες φάσεις της διαδικασίας αυτής.

επεξεργασία μηνυμάτων (θεωρίες συνέπειας) είτε ως αποτέλεσμα επεξεργασίας γνωστικών και συναισθηματικών πληροφοριών παίζει καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή των στάσεων. Βλέπε αναλυτικότερα, Χαντζή, Α., ό.π., σσ. 43 -67.

⁶² Στο πλαίσιο των μοντέλων προσδοκίας-αξίας ο Fishbein ορίζει τη στάση ενός ατόμου προς ένα αντικείμενο ως συνάρτηση της προσδοκίας ή της υποκειμενικής αντίληψης, ότι αυτό διαθέτει κάποια χαρακτηριστικά και της αξίας αυτών των χαρακτηριστικών που σχετίζονται μαζί του. Βλέπε σχετικά, Χαντζή, Αλ., ό.π., σσ. 43-63 και Γεώργα, Δ., ό.π., σ. 134,136.

1.6. Μέθοδοι έρευνας-Τεχνικές

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με διάφορες μεθόδους: με συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις και ερωτηματολόγιο.

α. Η συμμετοχική παρατήρηση ως επιστημονική μέθοδος χρησιμοποιείται ευρέως στην κοινωνιολογία, θεωρείται εντούτοις επιστημονική όταν είναι προγραμματισμένη, έχει συγκεκριμένους στόχους όπου τα δεδομένα καταγράφονται, συσχετίζονται με θεωρητικές γενικεύσεις και τέλος δέχονται επαλήθευση και έλεγχο. Η κοινή καταγωγή και πορεία με τα υποκείμενα της έρευνας, η χρήση της ίδιας γλώσσας, η μακροχρόνια εκπαιδευτική εμπειρία και ενασχόλησή μου με τα εκπαιδευτικά προβλήματα των προσφυγόπουλων, όπως και με τα ζητήματα που αφορούν τους Πόντιους γενικότερα, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής μου προσπάθειας ως συμμετέχοντος παρατηρητή. Οι συχνές συναντήσεις με τα συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, η συμμετοχή μου ως δικού τους ανθρώπου στις κοινές κοινωνικές εκδηλώσεις, γιορτές, γλέντια και γάμους με βοήθησε να παρακολουθώ τα οικογενειακά τους προβλήματα, τις χαρές και τις λύπες τους –τη ζωή τους– από κοντά. Σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση του ρόλου του σχολείου στη διαμόρφωση της ταυτότητας των παιδιών νεοπροσφύγων, η μακρόχρονη παιδαγωγική μου σχέση με τα παιδιά των προσφύγων στο 8ο Γυμνάσιο Καλλιθέας, αλλά και η ανάλογη πορεία ένταξής μου κατά τη σχολική μου ηλικία στην κοινωνία του Καζαχστάν, όπως και κατά την ενήλικη ζωή μου στην ελληνική κοινωνία, βοήθησαν σημαντικά στην παρακολούθηση του σχεδίου της έρευνας, οδηγώντας σε συμπεράσματα και επαληθεύσεις της υπόθεσης. Οι κοινές αναζητήσεις με τους συναδέλφους καθηγητές σχετικά με τα προσφυγόπουλα, οι συζητήσεις με τους γονείς για τα προβλήματα που τους απασχολούν, οι παρατηρήσεις μέσα στην τάξη και στο διάλειμμα

⁶³ Για την πολιτισμική ανάλυση, την ανάλυση των κοινωνικών δράσεων και το ρόλο τους στο σχηματισμό της ταυτότητας βλ. Badie, Bernand, στο *Κουλτούρα και πολιτική*, σσ. 108-109.

με βοήθησαν στην επαλήθευση των δεδομένων και σε άλλα σχολεία όπου συνεχίστηκε η έρευνα.

β. Για την ποιοτική ανάλυση προσφέρεται ιδιαίτερα η συλλογή πληροφοριών μέσα από την ερευνητική συνέντευξη. Ανάλογα με το είδος και τον σκοπό της έρευνας, η συνέντευξη μπορεί να έχει διάφορες μορφές. Στη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε μη κατευθυνόμενη συνέντευξη, δηλαδή οι πληροφορίες τις περισσότερες φορές συλλέχθηκαν από ελεύθερες συζητήσεις στις παρέες. Συνεντεύξεις πήρα από πολλούς Πόντιους. Στην εξαγωγή των συμπερασμάτων σημαντικός παράγοντας θεωρήθηκε ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι ερμηνεύουν τις εμπειρίες και προσλαμβάνουν την πραγματικότητα. Θα πρέπει να πούμε ότι οι αφηγήσεις ζωής ως μέθοδος κοινωνικής έρευνας στις μελέτες που αφορούν τους πρόσφυγες χρησιμοποιείται ευρύτατα. Η παρούσα μελέτη δεν στηρίχθηκε σε αυτή. Συχνά όμως την ώρα της συνέντευξης δεν μπορούσα να τις αποφύγω εντελώς, αφού μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες τους οι πρόσφυγες μαρτυρούν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον κόσμο, τους «δικούς» τους ανθρώπους, την εξουσία και τις σχέσεις τους με τους «άλλους». Από αυτές, εξάλλου, διαφαίνεται και η συλλογικότητα που διακρίνει τους Πόντιους. Κάθε πρόσφυγας αναφερόμενος στο παρελθόν μιλά για την κοινή τους πορεία, την κοινή τους μοίρα, για τη ζωή του σαν να πρόκειται για τη ζωή ολόκληρης της ομάδας στην οποία ανήκει.

Πήρα συνεντεύξεις από τα ίδια τα προσφυγόπουλα, μαθητές στα Γυμνάσια της Καλλιθέας, του Ασπροπύργου και του Μενιδίου, από αγόρια και κορίτσια που διέκοψαν τη φοίτηση στο γυμνάσιο, δεν συνέχισαν τις σπουδές και εργάζονται, από αυτούς που αποφοίτησαν από το γυμνάσιο και συνέχισαν τις σπουδές τους στο λύκειο. Η έρευνα συμπεριέλαβε συνεντεύξεις και από μη Πόντιους, κατοίκους των περιοχών Ασπροπύργου, Καλλιθέας και Μενιδίου, από τους καθηγητές και συμμαθητές των προσφυγόπουλων. Τα στοιχεία τους βοήθησαν να

διερευνηθεί αν υπάρχουν προκαταλήψεις και στερεότυπα, παράγοντες που, καθορίζοντας τη διαδικασία ένταξης των παιδιών νεοπροσφύγων στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον, οριοθετούν σε μεγάλο βαθμό τις ταυτότητές τους. Πήρα συνεντεύξεις και από τους επίσημους φορείς, από το Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, από τον καθηγητή Παιδαγωγικής και υπεύθυνο ερευνητικών προγραμμάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών για την ένταξη των μαθητών στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον. Οι συνεντεύξεις αυτές, ωστόσο, εκτός από αυτές των εκπαιδευτικών, χρησιμοποιήθηκαν ελάχιστα, και αυτό επειδή η σημασία των παραπάνω πληροφοριών προκύπτει από την πράξη, δηλαδή από τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζουν οι αρμόδιοι φορείς τις αρχές που διακηρύσσουν. Οι αρχές αυτές, επιπλέον, ερμηνεύονται και προσλαμβάνονται από τους ίδιους τους πρόσφυγες, και αυτό το τελευταίο έχει μεγάλη σημασία.

γ. Εκείνο που με απασχόλησε ιδιαίτερα και που προσπάθησα να αποφύγω σε όλη τη διάρκεια της εργασίας ήταν ο κίνδυνος της απόλυτης ταύτισης με τα υποκείμενα της έρευνας. Γι' αυτό κυρίως το λόγο ως εργαλείο αντικειμενικότητας για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε και το ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις χωρίστηκαν σε κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενό τους. Εκτός από αυτές που αναφέρονται σε προσωπικά στοιχεία, στο ερωτηματολόγιο περιλαμβάνονται ερωτήσεις που αξιολογούν τις στάσεις, τις αντιλήψεις, τη συμπεριφορά των παιδιών νεοπροσφύγων Ποντίων. Χρησιμοποιήθηκαν κλειστές ερωτήσεις τύπου Likert.⁶⁴ Από μια σειρά προσεκτικά διατυπωμένων προτάσεων ζητήθηκε από τα παιδιά να υποδείξουν σε ποιον βαθμό συμφωνούν ή διαφωνούν με το περιεχόμενο της πρότασης. Οι σχετικές διαβαθμίσεις ήταν πέντε, με κέντρο της κλίμακας να αποτελεί το

⁶⁴ Κυριαζή, Ν., *Μέθοδοι και τεχνικές της κοινωνικής έρευνας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Αθήνα, 1995, σ. 24.

σημείο της ουδετερότητας, το οποίο ήταν «δεν ξέρω». Παρά το ότι η απάντηση αυτή ενέχει τον κίνδυνο να δώσει στον ερωτώμενο τρόπο διαφυγής, είναι αποδεκτή ως εναλλακτική, διότι για την ορθότερη ανάλυση των απαντήσεων είναι προτιμότερο οι ερωτώμενοι να απαντούν «δεν ξέρω» παρά να επιλέγουν μια τυχαία απάντηση. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα να διερευνήσουμε το ποσοστό των σωστών απαντήσεων και επομένως την ακρίβειά τους. Χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις, όπου ο μαθητής καλείται να αξιολογήσει το περιεχόμενο της πρότασης με δύο άκρως αντίθετα επίθετα (σημειολογική διαφορά, *semantic differential*). Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις όπου το παιδί έπρεπε να ιεραρχήσει τις απαντήσεις, τοποθετώντας π.χ. τον αριθμό 1 δίπλα από την πιο σημαντική, το 2 δίπλα από τη δεύτερη πιο σημαντική κ.ο.κ. Άλλες κλειστές ερωτήσεις που περιέχει το ερωτηματολόγιο είναι εκείνες που παρουσιάζουν εναλλακτικές απαντήσεις σε μορφή καταλόγου από τις οποίες ο μαθητής σημειώνει μόνο εκείνες που τον εκφράζουν. Θεωρήσαμε χρήσιμη την προσθήκη των ανοιχτών ερωτήσεων, όπου οι ερωτώμενοι συμπληρώνουν την άποψή τους για κάποιο θέμα με δύο ή τρεις προτάσεις. Εξάλλου, με τις ανοιχτές ερωτήσεις ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να εμπλουτίσει τη «στεγνή» στατιστική ανάλυση, εξάγοντας κάποια περαιτέρω συμπεράσματα.⁶⁵

1.7. Δημιουργία του ερωτηματολογίου. Δοκιμαστική έρευνα.

Για την τελική διαμόρφωση του ερωτηματολογίου είναι απαραίτητο να γίνονται δοκιμαστικές έρευνες, οι οποίες συμβάλλουν στον έγκυρο εντοπισμό των προβλημάτων που πάντα θα υπάρχουν, όσο προσεκτικά και εάν έχει συγκροτηθεί το ερωτηματολόγιο. Η πρώτη δοκιμαστική έρευνα

⁶⁵ Κυριαζή, Ν., ό.π., σ. 40.

έγινε στο 8ο Γυμνάσιο Καλλιθέας, όπου σε 20 Ποντίους μαθητές δόθηκε ένας κατάλογος ερωτήσεων. Ζητήθηκε από τα παιδιά να εντοπίσουν τις δυσνόητες λέξεις και να σημειώσουν παρατηρήσεις και ερωτήσεις. Μετά την τροποποίηση των ερωτήσεων συντάχτηκε το ερωτηματολόγιο, που υποβλήθηκε σε δεύτερη δοκιμαστική έρευνα στο ίδιο Γυμνάσιο. Στο δεύτερο στάδιο της δοκιμαστικής έρευνας συμμετείχαν και πάλι 20 μαθητές, οι οποίοι συμπλήρωσαν το συνολικό ερωτηματολόγιο. Από την ερευνητριά καταγράφηκαν τα προβλήματα που αντιμετώπισαν τα παιδιά σε σχέση με την κατανόηση των ερωτήσεων. Διαπιστώθηκε ότι ο χρόνος που απαιτήθηκε για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου ήταν αρκετά μεγάλος με αποτέλεσμα να επέλθει κόπωση και μείωση του ενδιαφέροντος εκ μέρους των μαθητών. Μελετήθηκαν οι κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους σχεδιάστηκε το ερωτηματολόγιο. Για την ανάπτυξη του ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκαν τα εξής κριτήρια: 1. Οι τεχνικές μετρήσεις των αντίστοιχων μεταβλητών/γνώσεων, στάσεων, συμπεριφοράς. 2. Η καταλληλότητα του ερωτηματολογίου για τον πληθυσμό της έρευνας.

Σταθερός στόχος στο σχεδιασμό του ερωτηματολογίου, όπως και σε όλη τη διαδικασία συλλογής του εμπειρικού υλικού, ήταν η επιθυμία μας όσο το δυνατόν να μην προσανατολίσουμε τα παιδιά προς συγκεκριμένες απαντήσεις. Γι' αυτό, επιδείξαμε εξαιρετική προσοχή στη διατύπωση των ερωτήσεων. Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από δύο μέρη: το πρώτο συνίσταται στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των οικογενειών τους. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει μια ομάδα ερωτήσεων, αυτούσιες ή παραλλαγμένες, που για τις ανάγκες της έρευνας αντλήθηκαν από άλλες σχετικές έρευνες. Ακολουθεί μια ομάδα ερωτήσεων που συντάχθηκαν από εμάς, προκειμένου να καλυφθούν βασικά μεθοδολογικά ερωτήματα της έρευνας. Για το σχεδιασμό του ερωτηματολογίου μελετήθηκαν ερωτηματολόγια άλλων ερευνητών και σχετικές θεωρίες στις

οποίες βασίστηκαν. Τα ερωτηματολόγια αυτά έδωσαν την εικόνα μιας πρώτης ομαδοποίησης των περιοχών ενδιαφέροντος στις οποίες κινούνται οι ερωτήσεις μας και βοήθησε στη διατύπωσή τους.

Οι νεοπρόσφυγες σχετικά πρόσφατα απασχόλησαν τους διάφορους επιστημονικούς κλάδους και η βιβλιογραφία που αφορά τους Πόντιους εγκύπτει κυρίως στην ιστορία και τη λαογραφία τους. Έτσι, στοιχεία από τον ελληνικό ημερήσιο και περιοδικό τύπο που συγκεντρώθηκαν σχετικά με το θέμα, ημερίδες και συνέδρια καθώς και οι συναναστροφές και οι άτυπες συζητήσεις με ανθρώπους που είναι συνήθως και ενεργά μέλη των ποντιακών σωματείων, αποτέλεσαν για μένα πηγή γνώσεων και πληροφοριών. Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, στοιχεία για την επίδοση, τη συμπεριφορά, τη φοίτηση και τη διακοπή της φοίτησης των μαθητών νεοπροσφύγων. Τα στοιχεία αυτά αντλήθηκαν από επίσημα βιβλία και έγγραφα των σχολείων, μητρώα, πρακτικά, ατομικές καρτέλες και από συνεντεύξεις με καθηγητές και διευθυντές των σχολείων που φοιτούν τα παιδιά. Τελικά, επιλέχθηκαν αρκετές ερωτήσεις από τα ερωτηματολόγια που συγκρότησαν άλλοι ερευνητές για να μετρήσουν παρόμοιες μεταβλητές. Επειδή με τον τρόπο αυτό δεν καλύφθηκαν επαρκώς όλες οι περιοχές ενδιαφέροντος, η ίδια η ερευνήτρια δημιούργησε έναν αριθμό ερωτήσεων. Οι ερωτήσεις κατηγοριοποιήθηκαν και απλοποιήθηκε η διατύπωσή τους, ώστε να γίνονται κατανοητές από τους μαθητές. Μετά την ανάλυση των απαντήσεων απορρίφθηκαν οι ερωτήσεις με μηδαμινή διακύμανση και αυτές που σημειώθηκαν ως δυσνόητες. Το τελικό ερωτηματολόγιο συγκροτήθηκε μετά την ανάλυση των απαντήσεων που προέκυψαν από τη δοκιμαστική έρευνα, τις παρατηρήσεις και τις προτάσεις των καθηγητών της τριμελούς επιτροπής. Τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου και τα δεδομένα της έρευνας, τα οποία επεξεργαστήκαμε με τη μέθοδο της περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής με συναφειακό

έλεγχο των παραγόντων, τα παρουσιάζουμε στο σύνολό τους στο παράρτημα της εργασίας.

1.8. Συνθήκες

Ένα σημαντικό στοιχείο για την αξιολόγηση της εγκυρότητας της έρευνας αποτελούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται. Κατ' αρχάς, θα πρέπει να αναφέρω ότι σε γενικές γραμμές δεν συνάντησα ιδιαίτερα προβλήματα στα σχολεία που επισκέφτηκα. Οι καθηγητές με δέχτηκαν με διαφορετικούς τρόπους: άλλοι έδειξαν ενδιαφέρον, κυρίως, για το θέμα της διατριβής, άλλοι αδιαφορία, αντανακλώντας με τη στάση τους τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίον ο καθένας αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει αφενός τις ερευνητικές δραστηριότητες των εκπαιδευτικών και αφετέρου το θέμα της παρούσας μελέτης. Αυτό που μας ενδιέφερε κυρίως ήταν να διαπιστώσουμε πώς βλέπουν οι καθηγητές την παρουσία των παιδιών αυτών στις τάξεις του σχολείου και αν είναι έτοιμοι οι ίδιοι να αναλάβουν την ένταξή τους στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον.

Τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου σε κάθε σχολείο επέβλεπα προσωπικά και βρισκόμουν μέσα στην τάξη όση ώρα απαιτούνταν. Τα παιδιά, αφού μάθανε το θέμα της μελέτης, με δέχτηκαν σε όλα τα σχολεία με ενθουσιασμό, εκτός από το 6ο Γυμνάσιο Μενιδίου, όπου τα παιδιά της Γ' Τάξης αρχικά αντέδρασαν έντονα, αρνούμενα να συμμετάσχουν στην έρευνα. Παρά το γεγονός ότι τους εξηγήθηκε, γιατί γίνεται αυτή η έρευνα και ότι η συμμετοχή τους σε αυτή μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά που έρχονται και θα έρθουν στην Ελλάδα από την πρώην Σοβιετική Ένωση, δήλωσαν ότι είχαν συμπληρώσει πολλές φορές ερωτηματολόγια και ότι «τους βαρέθηκαν όλους γιατί δεν βλέπουν να αλλάζει τίποτε στη ζωή τους». Το «πρόβλημα» γρήγορα ξεπεράστηκε και τα παιδιά έδειξαν ενθουσιασμό και έκπληξη, αφού μάθανε ότι «η κυρία είναι δική τους και

επιπλέον μιλάει ρώσικα». Τελικά, έδειξαν ενδιαφέρον και για τα ερωτηματολόγια, τα οποία συμπληρώθηκαν με σοβαρότητα σε συνθήκες που μπορούν να χαρακτηριστούν ικανοποιητικές. Μάλιστα, οι συζητήσεις συνεχίστηκαν και στη διάρκεια του διαλείμματος μετά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων. Βέβαια, το γεγονός ότι είμαι καθηγήτρια «δικιά τους», που κάνει έρευνα για τους Πόντιους, μου εξασφάλιζε την εκτίμησή τους. Το ότι έχω την ίδια καταγωγή και μιλάω τη γλώσσα τους σίγουρα βοήθησε στο να με αποδεχτούν και να μου ανοιχτούν διευκολύνοντας το έργο μου. Επιπλέον, η συνεχής παρουσία μου μέσα στην τάξη βοήθησε σημαντικά στην επίλυση αποριών που ήταν αρκετές, κυρίως στην Α΄ Γυμνασίου. Αυτό, σε συνδυασμό με το σεβασμό της ανωνυμίας των μαθητών, συνέβαλε στη διασφάλιση της εγκυρότητας των στοιχείων που συλλέχθηκαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ελληνοπόντιοι πρόσφυγες στην πρ. ΕΣΣΔ και στην Ελλάδα.

2.1. Καταγωγή. Πορεία εγκατάστασης.

Λαός με βαθιές ελληνικές ρίζες οι νεοπρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Η καταγωγή τους συνδέεται με τον Πόντο, μια περιοχή που εκτείνεται από τις αλπικές κορυφές της Ποντικής οροσειράς μέχρι τις γραφικές ακτές του Εύξεινου Πόντου. Εκεί, μέσα στους αιώνες οι Πόντιοι έζησαν σε «θαυμάσιες», κατά τον Ξενοφάντα, «Ελληνίδες πόλεις», όπου «βάζοντας τα θεμέλια μιας καινούργιας Ελλάδας στην Ανατολή» ανέπτυξαν τον πολιτισμό τους, έναν ολόκληρο κόσμο από παραδόσεις, έθιμα και θρησκείες.⁶⁶ Πάνω από 75 αποικίες-πόλεις που ιδρύθηκαν στον Εύξεινο Πόντο, – Τραπεζούντα, Ερμώνασσα, Κερασούντα, Κοτύωρα, Αμισός, Φαρνακία, Σινώπη, Ηράκλεια– αποτέλεσαν κέντρα εμπορίου με άλλους λαούς των παραλίων του Εύξεινου Πόντου, της Μικράς Ασίας και της Ελλάδας.⁶⁷ Την ίδια περίοδο μια αλυσίδα αρχαίων πόλεων, Όλβια και Φάσις, Διοσκουριάς και Παντικάπαιον, Θεοδοσία και Οδησός, δημιουργούνται γύρω από τη Μαύρη θάλασσα, από τις νότιες περιοχές της Ουκρανίας μέχρι και της Νότιας Ρωσίας, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού. Εξάλλου, το μαρτυρούν και τα πλούσια ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών που κοσμούν τα μουσεία της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.⁶⁸

⁶⁶ Ξενοφάντας, *Κύρου Ανάβαση*, Δ', ζ', 13-27, βλ. Σαμουηλίδη, Χρ., στο *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα, χ.χ., σ. 12.

⁶⁷ Ένα από τα σημαντικότερα κέντρα μεταναστευτικού ρεύματος αποτέλεσε η Μίλητος, που μαζί με τη Σινώπη, η οποία αποικίστηκε δύο φορές (πριν και μετά τον 8ο αιώνα), έγινε μητρόπολη για όλες σχεδόν τις άλλες αποικίες-πόλεις. Βλ. Μ. Αρβυνοφ, *Αντιχνη πομπή του Μαύρου Θάλασσας*, εκδ. Наука, Μόσχα, 1987, σσ. 5-8. Επίσης, Ι. Πιτσιγκян, *Μαλαία Αζνιά-Βόρειο Πριχερνομωρβιέ*, εκδ. Наука, Μόσχα, 1984, σσ. 145-146. Boardman, John, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους*, Αθήνα, 1996, σ. 300 και Σαμουηλίδη, Χρ., ό.π., σσ. 17-19.

⁶⁸ Για τις αποικίες των αρχαίων Ελλήνων στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, βλ. Μ. Αρβυνοφ, ό.π., σσ. 5-10, Блаватский В., *Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье*, ПИСП, Μόσχα, 1963, Boardman, John, ό.π., σσ. 300-337. Επίσης, t Dihle, Albrecht, στο *Οι Έλληνες και οι ξένοι*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1998, σσ. 16-25.

Στον Πόντο, κατά την Αλεξανδρινή περίοδο, ιδρύεται το ανεξάρτητο κράτος, το βασίλειο των Μιθριδατών (302-63π.Χ.) με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα.⁶⁹ Μετά τον 6ο μ.Χ. αιώνα, ιδιαίτερα, από τον 9ο έως τον 11ο αιώνα, ο Πόντος θα αποτελέσει όχι μόνο πνευματικό και θρησκευτικό κέντρο, αλλά και φρούριο στα σύνορα της Ρωμαϊκής και αργότερα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι γεωγραφικές και οικονομικές συνθήκες έκαναν αναπόφευκτες τις επαφές των περιοχών της τσαρικής Ρωσίας με τη Μαύρη Θάλασσα και αργότερα, κατά τη βυζαντινή περίοδο. Πολλές ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι από τότε που η ηγεμονία του Κιέβου ασπάστηκε το χριστιανισμό (988) καθοριστικός παράγοντας του πολιτισμού των Ρώσων και των λαών του Καυκάσου υπήρξε η επίδραση του βυζαντινού τρόπου ζωής, με τα τρία κύρια συστατικά του, τη ρωμαϊκή πολιτική παράδοση, την ελληνική φιλολογική κληρονομιά και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, χωρίς τα οποία, όπως γράφει ο Οστρογκόρσκι, ο βυζαντινός πολιτισμός θα ήταν αδιανόητος.⁷⁰

Σε όλη την διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας τους οι Πόντιοι δοκιμάζονται σκληρά, καθώς η περιοχή του Πόντου σε όλες τις περιόδους υπήρξε εστία πολιτικών συμφερόντων και συγκρούσεων, αλλά και

⁶⁹ Η ίδρυση από τον Αλέξιο Κομνηνό της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, η οποία διατηρήθηκε 257 χρόνια (1204-1461), αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού. Τελευταίος αυτοκράτορας του ελληνιστικού κράτους του Πόντου, ο Μέγας Μιθριδάτης ΣΤ', ο Ευπάτορας (120-63 π.Χ.), ο οποίος είχε ελληνική παιδεία, είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού, της γλώσσας και της θρησκείας στον Πόντο και στη Γεωργία. Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας γίνεται ένα σπουδαίο εμπορικό κέντρο, από τα μεγαλύτερα του γνωστού τότε κόσμου και «λαμπρή εστία των ελληνικών γραμμάτων και της τέχνης». Εκεί λειτουργεί σχολή μαθηματικών και αστρονομίας, χτίζονται εκκλησίες. Στην περιοχή γύρω από την πόλη ιδρύονται μοναστήρια, κέντρα διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς του Πόντου. Μετά την κατάκτηση από τους Οθωμανούς η πλειονότητα των κατοίκων παραμένουν χριστιανοί. Η εκκλησία αναλαμβάνει την οργάνωση χριστιανών, φροντίζει τη λειτουργία της κοινοτικής οργάνωσης των Ποντίων σε κάθε πόλη και χωριό. Μερικά τα σχολεία, διατηρώντας έτσι τον «ιερό» χαρακτήρα της εκπαίδευσης από το Βυζάντιο και γενικά προσφέρει πολλά στα γράμματα και την παιδεία. Περισσότερο Fallmerayer, Jac. Ph., *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μτφρ. Φωμά Σερμπίνη, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1984, σσ 67-258. Επίσης, Σαμουηλίδη, Χρ., ό.π., σσ. 25-50. Ευαγγελίδη, Τ., *Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντας* σσ. 86-275. Για την εκπαίδευση στον Πόντο βλ. Χατζησαββίδη, Σωφρόνη, *Τα ελληνικά σχολεία*, σ.71.

⁷⁰ Острогорский Г., *Эволюция византийского обряда коронования Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа*, Сб статей, εκδ. Наука, Москва, 1973, σελ. 35. Για το Βυζάντιο και τις σχέσεις του με τη Ρωσία βλ. Удальцова, З., στο *Культура Византия*, εκδ. Наука, Москва, 1988, σσ. 105-220, Досталова, Р., *Византийская историография (характер и формы)* // ВВ, εκδ. Наука, Москва, 1982, σσ. 24-27, Т 43.

κοινωνικών ανακατατάξεων. Με την αναγκαστική μετακίνηση από τον Πόντο συνδέεται και η σύγχρονη ιστορία των Ελλήνων Ποντίων στον Καύκασο και στην Υπερκαυκασία, στη Νότια Ρωσία και στην Κριμαία. Πρόκειται για μετακινήσεις οι οποίες είχαν διαφορετικές αιτίες, οικονομικές, κοινωνικο-πολιτικές, θρησκευτικές κ.ά., και διαφορετικό χαρακτήρα. Οι μαζικές τους μετακινήσεις είναι γνωστές ήδη από τον 14ο αιώνα, όταν μετά την πώση της Πόλης (1453) και της Τραπεζούντας (1461), οι Τούρκοι σταδιακά καταλαμβάνουν όλη την Ανατολή. Από τα πρώτα θύματα ιδεολογιών και πολιτικών που εφαρμόστηκαν από διάφορα καθεστώτα στην περιοχή, η τύχη των Ποντίων, που προσπαθούσαν να γλιτώσουν από τους Τούρκους, συνδέθηκε στενά και από πολύ νωρίς με τις γειτονικές περιοχές της «Βυζαντινής Κοινοπολιτείας»: του Καυκάσου, της Κριμαίας και της Νότιας Ρωσίας. Οι Πόντιοι κυνηγήθηκαν και αργότερα, κυρίως κατά το 17ο και 18ο αιώνα, όταν πολλοί χριστιανοί που δέχτηκαν πιέσεις από τους Οθωμανούς προκειμένου να εξισλαμιστούν, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να εγκατασταθούν στις παραπάνω περιοχές.⁷¹ Την ίδια περίοδο εγκαθίστανται, κυρίως στην Κριμαία, Έλληνες από τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά της, που από «κέντρα παγκόσμιου πολιτισμού και παιδείας έγιναν τόπος ληστειών, βιασμών και διωγμών». Με τη σταδιακή προσάρτηση στη Ρωσία όλων των περιοχών μέχρι και τις εκβολές του Δούναβη δημιουργούνται πολλές σημαντικές πόλεις και χωριά χριστιανών: Κερτς, Νικολάεφ, Χερσών, Ταϊγάνιο, Οδησσός, Ισμαΐλ, Κισινιέφ.⁷² Στο τέλος του 18ου-αρχή 19ου αιώνα η πολιτική των βασιλιάδων της Γεωργίας είναι ευνοϊκή για τους πρόσφυγες. Το 1810 στην Τιφλίδα συγκροτείται «Επιτροπή για τη

Μέγντορφ, Ι., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Ι-ΙΙΙ, μτφρ. Ι. Παναγοπούλου, Αθήνα, 1978-81, σσ. 33-35.

⁷¹ Αν και επίσημα δεν γίνονται βίαιοι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί, οι οικονομική καταπίεση, η αγριότητα και ο φόβος των επιδρομών προωθούν σε αυτό ολόκληρους πληθυσμούς. Ένας μεγάλος αριθμός χριστιανών καταφεύγει στον κρυπτοχριστιανισμό, άλλοι παραμένουν χριστιανοί, παρά το γλωσσικό τους εκτουρκισμό. Βαλαβάνης, Κ., ό.π., σσ. 129-210, Περισσότερο για τον κρυπτοχριστιανισμό βλ. Φωτιάδη, Κώστα, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, σσ. 49-139, 317-515.

⁷² Το 1784, στο νότιο τμήμα της Κριμαίας, στη νεοϊδρυμένη Σεβαστούπολη εγκαταστάθηκαν Έλληνες του τάγματος Ρεβελιότη, που πήραν μέρος με το ρωσικό στρατό στο ρωσοτουρκικό πόλεμο. Η πόλη χτίστηκε την ίδια χρόνια με διαταγή της Αικατερίνης ΙΙ στον κόλπο του Μπαχσι-Γιάρ του νότιου τμήματος της Κριμαίας, Дальян. И. σ. 36.

μετακίνηση του πληθυσμού από την Τουρκία (Πόντο) στον Καύκασο» με τη δημιουργία της οποίας η ρωσική κυβέρνηση προσπαθεί να δώσει ένα οργανωμένο χαρακτήρα στο μεταναστευτικό κύμα. Έτσι, από το 1813-1820 πολλοί Έλληνες από τον Πόντο εγκαθίστανται στις κεντρικές περιοχές της Γεωργίας και συγκεκριμένα στις περιοχές Τσιντσκάρο, Μανγλίσι, Τετρι-Τσκάρο και Ντμανίσι. Μετά το 1826 Έλληνες από τον Πόντο, μαζί με Αρμένιους και άλλους χριστιανούς, εγκαταστάθηκαν στις περιοχές Εριβάν και Ναχιτσεβάν, που προσαρτήθηκαν στη Ρωσία (ως τότε ανήκαν στην Περσία) με τη συνθήκη Τουκμαντσάισκ.⁷³ Αργότερα, το 1829, όταν με τη συνθήκη της Αδριανούπολης δόθηκαν στην Τουρκία το Καρς και το Ερζερούμ, πολλοί χριστιανοί Έλληνες και Αρμένιοι, φοβούμενοι τις επιδρομές των Τούρκων καταφεύγουν στον Καύκασο. Μόνο μέσα σε έναν χρόνο (1830-1831) στην περιοχή Τσάλκα της Γεωργίας ιδρύονται 17 ελληνικά χωριά.⁷⁴

Οι μαζικές εγκαταστάσεις, λοιπόν, των Ποντίων πραγματοποιούνται κυρίως μετά το τέλος των Ρωσο-τουρκικών πολέμων (1856, 1870), όταν η ρωσική κυβέρνηση, με σκοπό την αξιοποίηση των νεοαποκτημένων εδαφών, δέχεται μεγάλο ρεύμα κυνηγημένων από τους Τούρκους χριστιανών. Έτσι, οι πρόσφυγες εγκαθίστανται στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας και στην ευρύτερη περιοχή του Κουμπάν, όπου πιο πριν είχαν δημιουργηθεί αποικίες Κοζάκων: Ανάπα, Αμπίνσκογιε, Νικολάγιεβσκογιε, Αλεξάνδροβσκογιε (σήμερα Καμπαρντίνκα), Ραγιέβσκογιε, Μιχάιλοβσκογιε, Τενγίνσκογιε, Άντλεροβσκογιε, Γελεντζίκ, Νοβοροσίσκ και Γάγρι. Στην περιοχή δημιουργήθηκαν και άλλες αποικίες Ποντίων που υπάρχουν ακόμη και σήμερα, όπως αυτές της Κράσναγια Πολιάνα, Βίπαζεβο και Μερτσάνσκογιε. Οι μετακινήσεις των Ελλήνων από τον Πόντο συνεχίζονται και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, κυρίως μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856) και την αποκάλυψη των Κρυπτοχριστιανών. Το 1870 ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων έρχεται από τον Πόντο στην

⁷³ Дзидзария Г., *Махаджирство и проблемы истории Абхазии 19 столетия*, Алашара, Сухуми 1982, σσ. 58-62.

⁷⁴ Дзидзария Г., ό.π. σ. 404. Читлов Д., *Славные греки Грузии*, εκδ. Закавказские военные ведомости, Тбилиси, 1995 σ. 9. Φωτιάδη, Κ., «Οι Έλληνες της Γεωργίας», στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, 9.5.1993, σ. 4. Κεσοϊδης, Θ., «Προβλήματα Ελληνοποντίων της πρώην ΕΣΣΔ», *Οι Έλληνες της Ουκρανίας*, σ. 106.

Αμπχαζία. Οι μετακινήσεις τους συνεχίζονται και αργότερα, πριν και μετά το ρωσο-τουρκικό πόλεμο (1877-1878). Την ίδια περίοδο πραγματοποιούνται μετακινήσεις των Αμπχάζιων και άλλων εξισλαμισμένων λαών του Καυκάσου στην Τουρκία (*machadschirstvo*).⁷⁵ Οι Έλληνες εγκαθίστανται εκεί (Οτσαμσιρί και Πιτσούντα) ακόμη πιο πριν, από το 1850. Το 1863 οι ναυτικοί από την Τραπεζούντα δημιουργούν στο Σουχούμι τη γνωστή περιοχή Ματρόσκαγια Σλομπόντα. Την περίοδο 1860-1870 δημιουργούνται ελληνικές κοινότητες στις πόλεις και ελληνικά χωριά στον Καύκασο και την Υπερκαυκασία: του Μαϊκόπ και του Βλαντικαυκάζ, της Σταυρούπολης, του Εσσεντουκί, του Πιατιγόρσκ, Μινβόδι, και στη Νότια Ρωσία (περιοχή Κουμπάν) του Κρασνοντάρ, του Σότσι, του Ανάπα, του Νοβοροσίσκ και του Αικατερινοντάρ.⁷⁵

Μετά την προσάρτηση της Γεωργίας στη Ρωσία (1881) ο τσάρος, «για την επιτυχή εκτέλεση του πολιτικο-στρατηγικού σχεδίου και για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας του με τις μετεγκαταστάσεις Ελλήνων από τη Μικρά Ασία συγκεντρώνει σταδιακά στα σύνορα της Γεωργίας με την Τουρκία όλο και περισσότερο χριστιανικές ομάδες, υποστηρίζοντας πολιτική ευνοϊκή για τους πρόσφυγες».⁷⁶ Μέσω αυτού του πληθυσμού εξάλλου διευρύνεται το εμπόριο της χώρας με το εξωτερικό⁷⁷, η ανάπτυξη της βιομηχανίας, αλλά και η αγροτική ανάπτυξη στην περιοχή. Οι Έλληνες, εγκαθίστανται στις πόλεις Τιφλίδα, Πότι, Κουταΐδα, Γόρη Αλεξανδρούπολη και στα γύρω χωριά, όπου η παρουσία τους αναφέρεται και νωρίτερα (1509, 1618). Με σκοπό την ανάπτυξη της μεταλλουργίας στη Γεωργία ο βασιλιάς της Γεωργίας Ηρακλής Β΄ καλεί τους Έλληνες από την Αργυρούπολη και το Ερζερούμ. Το 1763 χιλιάδες Έλληνες στους, οποίους παραχωρούνται ειδικά προνόμια, εγκαθίστανται στις περιοχές Αχταλά και Αλαβερδί. Στα τέλη του περασμένου αιώνα έρχονται Έλληνες από τις περιοχές Τραπεζούντας και Σαμπσουντας στην Αμπχαζία. Το 1886 οι περισσότεροι κάτοικοι της πρωτεύουσάς της, του Σουχούμι, ήταν ήδη

⁷⁵ Φωτιάδης, Κ., *Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ*, ό.π., 32, 33.

⁷⁶ Γαραγανιδζε, Ι., *Источия переселения Греков в Грузию (18-19 вв.)*, βλ. Читлов Д., ό.π., σ.7.

⁷⁷ Γυγυβίλι, Π., *Экономическое развитие Грузии и Закавказья 19-20го века*, Тбилиси, 1948, τ.1.,σ. 525.

Έλληνες.⁷⁸ Ελληνικές κοινότητες δημιουργούνται και στις περιοχές γύρω από αυτήν, στην Οτσαμτσιρά, Πιτσούντα και Γκουνταούτα. Το Δεκέμβριο του 1881 στην περιοχή Γκουμιστά εγκαθίστανται 97 οικογένειες Ελλήνων. Τότε ιδρύονται και τα χωριά Γκούμα, Ακάπα, Αμπζάκβα και Αασιί.⁷⁹

Παράλληλα, οι Έλληνες εμφανίζονται και στην Αντζαρία. Οι πηγές αναφέρουν ότι το 1861 στην πρωτεύουσά της, το Βατούμ, λειτουργεί ελληνικό σχολείο. Άλλες πηγές, πάλι, αναφέρουν ότι οι Έλληνες εμφανίζονται στην Αντζαρία το 1871 (186 - 200 άτομα). Το 1881 έρχονται στο Βατούμ πάνω από 250 οικογένειες, και μετά δύο χρόνια, το 1883, εμφανίζονται τα ελληνικά χωριά: Ντάγκβα, Ατσκούα, Κβιρικά.⁸⁰ Εκείνη την περίοδο Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην Τσιατούρα με τα μαγγανιούχα ορυχεία, στην τουριστική Κοντζόρη και στο λιμάνι Πότι, όπου η παρουσία των Ελλήνων από την Κεφαλλονιά είναι γνωστή από το 1829. Με λίγα λόγια, σύμφωνα με πληροφορίες, στις αρχές του 20ού αιώνα (το 1908) όχι μόνο η Αμπχαζία και Αντζαρία, αλλά όλη η περιοχή της Μαύρης θάλασσας κατακλύζεται από πρόσφυγες, κυρίως Αρμένιους και Έλληνες.⁸¹

Οι εξελίξεις που ακολουθούν μετά την επικράτηση των Νεότουρκων (1909) και, κυρίως, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914), όταν η Τουρκία προσχωρεί στο πλευρό της Γερμανίας, είναι ραγδαίες. Χιλιάδες Έλληνες από την Τραπεζούντα, εγκαταλείποντας τα σπίτια τους, φεύγουν από το Καρς (που είχε ξαναπροσαρτηθεί στην Τουρκία) και εγκαθίστανται στις περιοχές της Αντζαρίας, του Βόρειου Καυκάσου και της Κριμαίας.⁸²

Στη συνέχεια, η γενική επιστράτευση (21.7.1914), στην οποία συμπεριλαμβάνονται και οι Έλληνες του Πόντου, η δημιουργία εργατικών ταγμάτων (αμελέ ταμπουρού), οι βιαιοπραγίες κατά του άμαχου πληθυσμού και η εξορία των Ελλήνων στο εσωτερικό της χώρας, ιδιαίτερα μετά την προέλαση των Ρώσων και την κατάληψη της Τραπεζούντας

⁷⁸ Σύμφωνα με το κρατικό αρχείο της πόλης, το 1886 από τις 1.367 οικογένειες οι 499 είναι οικογένειες Ελλήνων. Οι 310 είναι Ρώσων, 168 Γεωργιανών, 300 Αρμενίων, 34 Αμπχάζιων, 20 Πολωνών και 36 Εβραίων. Στην περιφέρεια του Σουχούμι η πρώτη γενική στατιστική της Ρωσικής Αυτοκρατορίας του 1897 αναφέρει 5.393 Πόντιους. Περισσότερα στο Ιοαννιδι, *Γρεκι Αβχαζιι*, σ.14. Επίσης, Φωτιάδη, Κ., ό.π., σ. 25.

⁷⁹ Казбек, Т., «Батуми и его окрестности», Читлов Д. ό.π., σ. 20-21.

⁸¹ Закуев, Д., *Та окраинах России*, СПб, 1908, N12, σ.184., Сухумский Вестник, N146, 18.8.1915. Вл. Д.Дзидзария, ό.π., σ. 440.

(5.4.1916), έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στους Πόντιους.⁸³ Η μακρόχρονη οθωμανική πολιτική αναγκαστικών εξισλαμισμών ολόκληρων χριστιανικών πληθυσμών με στόχο την αλλοίωση της εθνικής συνείδησης και της ταυτότητάς τους και την ολοκληρωτική εξαφάνισή τους ενισχύεται με το κίνημα των Νεότουρκων. Ήδη από το 1915 η κυβέρνηση της Τουρκίας εφαρμόζει την πολιτική των διωγμών, των βίαιων εκτοπίσεων και της γενοκτονίας ολόκληρων εθνικών ομάδων, με πρώτη αυτή των Αρμενίων. Τα βίαια μέτρα αποσκοπούν σε εκτεταμένη εθνοκάθαρση. Και δεδομένου ότι το έθνος στις κοινωνίες που ανήκουν οι λαοί του οθωμανικού κράτους καθορίζεται με το θρήσκευμα, οι διωγμοί στρέφονται κατά των χριστιανών αδιακρίτως. Χιλιάδες Αρμένιοι, Έλληνες, Ασσύριοι, αλλά και άλλοι χριστιανικοί πληθυσμοί εγκαταλείπουν τις πατρογονικές τους εστίες και κατευθύνονται στα σύνορα με τη Ρωσία, χάνοντας στο δρόμο παιδιά και γέροντες από αρρώστιες και κακουχίες.⁸⁴ Οι πρόσφυγες εγκαθίστανται κυρίως στο Ερεβάν, την Τιφλίδα και στις γύρω περιοχές, αλλά και στις περιοχές του Βατούμ και Αχαλτσίκ.

Στις 19 Μαΐου 1919 ο Μουσταφά Κεμάλ Πασά (Κεμάλ Ατατούρκ), αποφασισμένος, όπως αποδεικνύεται, να ολοκληρώσει το έγκλημα της γενοκτονίας, αποβιβάζεται στη Σαμψούντα. Με τον ίδιο πρωταγωνιστή, ο οποίος έμμεσα αλλά και άμεσα ενισχύεται από τις Μεγάλες Δυνάμεις (ανάμεσά τους και η πρώην ΕΣΣΔ), εκτυλίσσεται η τελευταία πράξη της τραγωδίας⁸⁵, παρά την παγκόσμια κατακραυγή. Η αντίσταση των Ελλήνων του Πόντου με ένοπλα σώματα ανταρτών⁸⁶ και η προσπάθεια για

⁸² Ο.π., σ. 11.

⁸³ Βαλαβάνης, Γ., *Σύγχρονος γενική ιστορία του Πόντου*, Θεσσαλονίκη, 1986, σσ. 60-68, 94, 112, 121, 129, 180.

⁸⁴ Иванова, Ю., *Культурная общность Понтийцы στο Ροντιυΰσκιε Γρεκι* εκδ. Pontos Rontocaucasika, Краснодар, 1997, σσ. 6-11.

⁸⁵ Συνθήκη φιλίας και συνεργασίας κεμαλικών με τους μπολσεβίκους της Ρωσίας τον Μάρτιο 1921. Η Ρωσία, παρά το γεγονός ότι μαχόταν στη Γεωργία, στην Πολωνία και εναντίον των δυνάμεων του Βράνγκελ, ενισχύει σε οπλισμό και σε χρήματα τον κεμαλικό αγώνα. Κι ήταν η πρώτη χώρα μαζί με το Αφγανιστάν, που αναγνώρισε επίσημα και σύναψε σχέσεις με την κυβέρνηση της Άγκυρας. Σαρρής, Ν., *Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην πρώτη τουρκική δημοκρατία*, ό.π., σσ. 33, 37, 99.

⁸⁶ Για τον ανταρτικό αγώνα των Ποντίων κατά των κεμαλικών βλ. Βαλαβάνης, Γ., ό.π. σ. 247. Λαμψιδής, Οδ., ό.π., σ. 129 και Σαμουηλίδης, Χρ., ό.π., σ. 257.

δημιουργία αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας⁸⁷ δεν δικαιώθηκε. Η μοίρα των Ποντίων ακολουθεί αυτή του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Χιλιάδες πρόσφυγες εγκαταλείπουν τα σπίτια τους και έρχονται στην Ελλάδα. Άλλοι φεύγουν στον Καύκασο και τη νότια Ρωσία.⁸⁸ Τέλος, η ανταλλαγή των πληθυσμών (Συνθήκη Λοζάνης, το 1923) επηρέασε την τύχη όχι μόνο των Ελλήνων που έφυγαν από τον Πόντο στην Ελλάδα, αλλά και των Ποντίων της τότε ΕΣΣΔ πολλοί από τους οποίους, εγκαταστημένοι εκεί από το 1860, φεύγουν για την Ελλάδα. Κάποιοι δεν προλαβαίνουν, άλλοι πάλι δεν θέλουν να εγκαταλείψουν τη χώρα, παραμένοντας εκεί. Παρατηρείται δηλαδή ένα διπλό μεταναστευτικό ρεύμα με αφετηρία τον Πόντο και τον Καύκασο. Από τη μια από τον Πόντο και την ΕΣΣΔ προς την Ελλάδα και από την άλλη από τον Πόντο προς την ΕΣΣΔ.

Με την εγκατάσταση των προσφύγων στην ΕΣΣΔ η πολιτική της κυβέρνησης παρέχει τη δυνατότητα στους Έλληνες να αναπτύξουν δραστηριότητες και μέσα σε λίγα χρόνια να προκόψουν στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του Καυκάσου, της Νότιας Ρωσίας, της Ουκρανίας και της Κριμαίας. Αυτό συνέβαινε από έναν και πλέον αιώνα. Κερδίζοντας τη συμπάθεια και το σεβασμό των ντόπιων, οι Έλληνες ξεχώριζαν στις τέχνες, στα γράμματα, στο εμπόριο, στη ναυτιλία και στη βιομηχανία. Πολλοί Έλληνες, μορφωμένοι, κάτοχοι ευρωπαϊκών και ασιατικών γλωσσών που εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες πόλεις –Μόσχα, Άγια Πετρούπολη, Οδησό, Τιφλίδα, Ταϊγάνιο, Νέζιν– σύντομα εκμηχρήθηκαν από την άρχουσα τάξη.⁸⁹ Οι πρώτοι μεταλλωρύχοι της Νότιας Ρωσίας και του Καυκάσου, πολλοί βιομήχανοι και έμποροι, όπως και οι περισσότεροι πλοίαρχοι της «Ρωσικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας», ήταν Έλληνες.⁹⁰ Οι έμποροι από τη Μικρά Ασία και από το αρχιπέλαγος έφεραν στις περιοχές της Νότιας Ρωσίας κρασιά, καπνό και άλλα προϊόντα.⁹¹ Το Ρόστοβ του Ντον και το Ταϊγάνιο, κέντρα εμπορίου των σιτηρών στη Μαύρη Θάλασσα, ελέγχονταν από τους Έλληνες, τους

⁸⁷ Για το ζήτημα αυτονομίας και προσπάθειας για τη δημιουργία της Δημοκρατίας του Πόντου βλ. Λαμψίδη, Οδ., ό.π., σ. 177. Σαμουηλίδη, Χρ., ό.π., σ. 259.

⁸⁸ Βλ. Βαλαβάνη, Κ., ό.π., σσ. 60-89.

⁸⁹ Αγγελίδης, Σ., *Ιστορία των Ελλήνων της Νεζίν Ουκρανίας*, σ. 50.

⁹⁰ Παυλίδης, Ε., *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας*, σ. 91.

⁹¹ Ο.π., σ. 44.

«βασιλιάδες του σιταριού», όπως τους αποκαλούσαν οι Ρώσοι και οι Βρετανοί.⁹² Στην Τιφλίδα η κυβέρνηση τίμησε πολλούς Έλληνες αρχιτέκτονες, δασκάλους, γιατρούς, αξιωματικούς με υψηλές κρατικές τιμές και αξιώματα.⁹³ Οι Πόντιοι που φτάνουν στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας εγκαθίστανται πάντα κοντά σε συγγενείς και φίλους και ασχολούνται κυρίως με την καλλιέργεια του τσαγιού και του καπνού. Ξακουστοί χτίστες και ειδικοί στην επεξεργασία της πέτρας, μέσα σε λίγα χρόνια ομόρφυναν τις πόλεις και τα χωριά με σπίτια και κτήρια, κομίζοντας την αισθητική της καταπληκτικής αρχιτεκτονικής του Πόντου. Ακόμα, απέκτησαν καλή φήμη και ως χρήσιμοι για την κοινωνία επαγγελματίες: υποδηματοποιοί, αρτοποιοί και ράφτες. Στις πόλεις, μεγάλες και μικρές, αναπτύσσεται έντονη πολιτιστική ζωή, εκδίδονται στην ελληνική γλώσσα περιοδικά και εφημερίδες.⁹⁴ Δημιουργούνται ελληνικά σχολεία, θέατρα. Τα ελληνικά θέατρα που λειτουργούν στο Σουχούμι και στο Βατούμι αποτελούν μεγάλο πολιτιστικό γεγονός για την Αμπχάζια και την Αντζαρία.⁹⁵ Με λίγα λόγια, η ποντιακή κοινότητα της νότιας Ρωσίας και του Καυκάσου στις συνθήκες που προδιέγραψε το νέο καθεστώς συνέχισε την παράδοση και μέσα σε λίγα χρόνια αναδείχθηκε από τις πιο σημαντικές στις νότιες αυτές περιοχές της χώρας. Μέσα από τις μεταξύ τους συναναστροφές οι Πόντιοι κατόρθωσαν να αναπαραγάγουν τις ιδιαιτερότητες, τις συνήθειες, τα ήθη και έθιμα του Πόντου. Παράλληλα, μέσα από τις σχέσεις με τους άλλους λαούς, απέκτησαν καινούργιες συνήθειες. Γενικά, για τους Γεωργιανούς, Αρμένιους, Ρώσους, Αμπχάζιους, Εβραίους και τις άλλες εθνότητες, που ζουν στην περιοχή, πέρα από τις όποιες αναπόφευκτες προστριβές, Έλληνας σημαίνει τίμιος, εργατικός και δραστήριος, άνθρωπος, που αγαπά τη δημιουργία και τη μόρφωση.

⁹² Φωτιάδη, Κ., «Οι Έλληνες της Ρωσίας», στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, 26-6-94, σ. 4.

⁹³ Д. Читлов, ό.π., σ. 22.

⁹⁴ Το 1910 εκδίδεται στα ελληνικά το περιοδικό *Φιλολογική Δράση*, μέχρι και το 1911 εκδίδεται στο Βατούμι η εφημερίδα *Ελληνική Δράση*, την οποία αντικαθιστά ο *Αργοναύτης*, ενώ το 1913 κυκλοφορεί και η ελληνική εφημερίδα *Προμηθεύς*. Читлов, Д., ό.π., σ. 24.

⁹⁵ Ο.π., σσ. 32-34.

Κατά τη μακρόχρονη παρουσία τους, λοιπόν, στις ευρύτερες περιοχές του Καυκάσου, της Νότιας Ρωσίας, της Κριμαίας και της Μαύρης θάλασσας οι Πόντιοι αποτελούσαν μια ενιαία ομάδα Ελλήνων-Καυκασίων ή Μαυροθαλασσιτών (Kavkasskie, Tschernomorskije Greki). Μετά τη βίαια μετακίνηση ενός μεγάλου τμήματός στις ασιατικές δημοκρατίες και τη Σιβηρία διαφοροποιείται η ομαδοποίηση, καθώς δημιουργείται μια καινούργια ομάδα, αυτή των εξόριστων Ελλήνων.

2.2. Οι Πόντιοι στις ασιατικές δημοκρατίες. Εκτοπισμός.

Ο εκτοπισμός των εθνικών ομάδων ως πολιτική μέθοδος δεν είναι καινούργιο φαινόμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας. Για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικούς τρόπους απαντάται σε κάθε ιστορική περίοδο και πραγματοποιείται ακόμη και σήμερα σε διάφορα μέρη του κόσμου, δημιουργώντας στρατιές προσφύγων. Η ίδια η εγκατάσταση των Ποντίων στην πρώην ΕΣΣΔ οφείλεται στις αναγκαστικές μετακινήσεις τους από τον Πόντο. Στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, αν και η αναγκαστική μετακίνηση πληθυσμών είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα, συνδέθηκε με τη σταλινική περίοδο. Κληρονομήθηκε από την τσαρική Ρωσία, από την εποχή της Αικατερίνης Β', ποτέ άλλοτε δεν είχε, όμως, τόσο μαζικό και βίαιο χαρακτήρα όσο στη σταλινική περίοδο. Πρόκειται για καθεστώς που δημιουργήθηκε στη χώρα από την εποχή της κολεκτιβοποίησης, όταν με πρωτοβουλία της κυβέρνησης και σε συνεργασία με τα όργανα της ΚΓΜΠ, της Κομσομόλ ή των υπουργείων, μετακινούνται αναγκαστικά άνθρωποι διαφόρων εθνοτήτων, τάξεων, ειδικοτήτων από όλες τις περιοχές και τις δημοκρατίες της χώρας, πάντα, σύμφωνα με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, με «ενθουσιασμό», «συνείδηση» και το «πατριωτισμό». Οι πρώτες εκτοπίσεις πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1920-30. Χιλιάδες Έλληνες ζήτησαν άδεια να μετεγκατασταθούν στην Ελλάδα. Η Ελλάδα αρνείται να τους δεχθεί όλους. Έτσι, μετά την ανανέωση των αδειών παραμονής τους, τα όργανα της Ασφάλειας (Ν.Κ.Β.ΝΤ.) άρχισαν να φυλακίζουν τους ενήλικες άνδρες στην περιοχή του Καύκασου και της

Νότιας Ρωσίας. Όπως αναφέρεται: «Κάθε πρωί στα χωριά και στις πόλεις οι συμπατριώτες μας κουβέντιαζαν ποιοι είχαν φυλακιστεί, ύστερα από κάποια επιδρομή των ανδρών της Ασφάλειας τη νύχτα στα σπίτια τους, με την αιτιολογία ότι οι Έλληνες συνεργάζονταν με τους εχθρούς του σοβιετικού κράτους, ότι έφτιαχναν όπλα και τροφοδοτούσαν τη Γερμανία ή κάτι άλλες κατηγορίες πολιτικού χαρακτήρα πάντοτε. Πολλοί είτε είχαν πεθάνει στις φυλακές, είτε εξορίστηκαν».⁹⁶

Αρχικά εκτοπίστηκαν χιλιάδες «εχθρικά ταξικά στοιχεία», όπως «οι κουλάκου» από την Ουκρανία, τη Νότια Ρωσία, το Βόρειο Καύκασο (ανάμεσά τους πολλοί Πόντιοι), από τη Δυτική Λευκορωσία, τη Βόρεια Μπουκοβίνα, την Μπεςσαραμπία. Αργότερα εκτοπίζονται «εχθρικά κοινωνικά στοιχεία» από όλη τη χώρα. Η μακροχρόνια προσπάθεια αποξένωσης των λαών, με την πρόκληση ρωγμών στο σύστημα, αρχικά μικροσκοπικών, συσσωρευμένων στη συνέχεια, προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, καταστροφικές καταστάσεις. Στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης μια από αυτές υπήρξε και ο εκτοπισμός των Ελλήνων τη δεκαετία του 1940. Με τις εκτοπίσεις, κυρίως μετά τον πόλεμο, φάνηκε και η κρίση του σταλινικού καθεστώτος.⁹⁷

Μακρύς ο κατάλογος των «τιμωρημένων λαών», θυμάτων του σταλινικού σοβινισμού. Η μαζική μετακίνηση των πολιτών εφαρμόστηκε στην ΕΣΣΔ από την εποχή της κολεκτιβοποίησης, τη δεκαετία 1920-30, αλλά κυρίως το 1935-38, όταν τα μέτρα βίαιων καταπίεσεων και τρομοκρατίας από τα όργανα της Ασφάλειας (Ν.Κ.Β.ΝΤ.) πήραν ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Θύματα, λοιπόν, της κολεκτιβοποίησης, χιλιάδες αγρότες και άλλοι τόσοι ταλαιπωρημένοι απλοί άνθρωποι, στερημένοι όχι μόνο ιδιοκτησίας, αλλά και κάθε είδους ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κατηγορούμενοι για διάφορους λόγους, έκαναν την αρχή. Τότε για πρώτη φορά εμφανίστηκαν οι πρώτες οδηγίες για τις «ειδικές εγκαταστάσεις» σε διάφορες περιοχές της χώρας, κυρίως στη Σιβηρία, τα Ουράλια και το Βόρειο Καζαχστάν, όπου δηλαδή υπήρχε ο τεράστιος φυσικός πλούτος της χώρας: μεταλλικά ορυκτά, χημικά, πετρέλαιο, οικοδομικά υλικά, τεράστιες

⁹⁶ Μουρατιδίου, Β., *Εκατόχρονη Οδύσσεια*, σ. 162.

⁹⁷ Некрич, Ал., *Наказанные народы*, Chronika Press, New York, 1978, σ. 92.

εκτάσεις δασών και εύφορων εδαφών. Εκεί χτίζονται καινούργιες πόλεις. Γι' αυτό προς τα εκεί πραγματοποιούνται και οι μετακινήσεις ολόκληρων εθνικών ομάδων: Καρατσάων, Μπαλκάρων, Καλμίκων Τατάρων, Τσετσένων, διάφορων λαών της Βαλτικής, Δυτικής Ουκρανίας και Λευκορωσίας, Μολδαβίας και Μπουκοβίνας, Γερμανών, Κορεατών, προσφύγων από τη Μικρά Ασία Αρμενίων, Κούρδων και, βέβαια, Ελλήνων Ποντίων.

Στις 4 Απριλίου 1942 ο Μπέρια, ως κομισσάριος του Υπουργείου Εσωτερικών, υπογράφει την ντιρεκτίβα (Ν. 157), σύμφωνα με την οποία υποχρεώνει τα όργανα της Ασφάλειας του νομού Κρασνοντάρ και Κερτς να ξεκινήσει επειγόντως την εκκαθάριση των πόλεων Νοβοροσίσκ, Γεμριούκ, Κερτς, Ταμάν, Τουάπυε από τα αντισοβιετικά, ξένα, αναξιόπιστα στοιχεία. Λίγο αργότερα, στο τέλος του Μάη, σε μια επιστολή προς τον Στάλιν ο Μπέρια εξηγεί την ανάγκη μιας επιπλέον επιχείρησης εκτοπισμού από μια σειρά πόλεων και χωριών του Βόρειου Καυκάσου και της Κριμαίας «επικίνδυνων για την χώρα εθνικών ομάδων, Αρμενίων, Βουλγάρων, Τατάρων και Ελλήνων». Τους πρώτους τους κατηγορεί ότι συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς. Οι Έλληνες για τον Μπέρια είναι επικίνδυνοι επειδή «...ένας μεγάλος αριθμός τους, κυρίως, κατοίκων των παραθαλάσσιων πόλεων με τον ερχομό των Γερμανών κατακτητών ασχολήθηκε με το μικροεμπόριο-μικροβιοτεχνία...». Μέσα σε τέσσερα χρόνια (1940-44) οι Έλληνες έχουν εκτοπιστεί από την Κριμαία, τη Νότια Ρωσία, από την Αρμενία, το Αζερμπαϊτζάν, από τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, την Αντζαρία και την Αμπχαζία. Εκτοπίζονται σταδιακά μαζί με άλλους «λαούς-εχθρούς» στο νομό Γκούριεβ του Βόρειου Καζαχστάν, στο Κοκάντ του Ουζμπεκιστάν, στα βόρεια Ουράλια και στο εσωτερικό της παγωμένης τάιγκα της απέραντης Σιβηρίας.

Η τελευταία «ειδική μετακίνηση», κατά την ορολογία της Ν.Κ.Β.ΝΤ. , των Ελλήνων από την Αμπχαζία και την Αντζαρία πραγματοποιείται στις 13 Ιουνίου 1949, όταν δυνάμεις του σοβιετικού στρατού μπήκαν ξαφνικά στα χωριά και στις πόλεις του Καυκάσου όπου ζούσαν οι Έλληνες.

Για τον ακριβή αριθμό των εκτοπισμένων Ποντίων δύσκολα μπορεί να μιλήσει κανείς. Στα στοιχεία απογραφής του 1949 αναφέρεται ο συνολικός

αριθμός των εκτοπισμένων Ποντίων, Τατάρων της Κριμαίας, Βουλγάρων και Τούρκων, που είναι κάπου 228.392.⁹⁸ Εκτός από τους παραπάνω λαούς, με πρόφαση την αποτροπή της πιθανολογούμενης συνεργασίας με ξένες δυνάμεις, εκτοπίζονται και άλλοι πρόσφυγες από τον Πόντο: Κούρδοι, Τούρκοι, Αρμένιοι (χεμσίνοι), Αμπχάζιοι και οι Εβραίοι, οι οποίοι ως «κοσμοπολίτες» κατηγορήθηκαν για συνεργασία με τον αμερικανικό «σιωνιστικό» ιμπεριαλισμό. Μόνο από τη Γεωργία το 1947 εκτοπίζονται 80.000 Γεωργιανοί-μουσουλμάνοι. Εκτοπίζονται, ως «άστατοι» και «αναξιόπιστοι», λαοί από το Βόρειο Καύκασο: Τσετσένοι, Καμπαρντίνοι, Μπαλκάριοι, Καλμίκιοι. Νωρίτερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, εκτοπίζονται από τη σοβιετική Άπω Ανατολή και την Κεντρική Ρωσία, ως «πράκτορες της Ιαπωνίας», Κινέζοι και Κορεάτες σοβιετικοί πολίτες. Το 1948-49 εκτοπίζεται με «ειδική διαταγή» στη Σιβηρία μεγάλη κατηγορία «ταξικά εχθρικών στοιχείων» από τη Μολδαβία και τις Βαλτικές δημοκρατίες, (Λιθουανία, Εσθονία και Λετονία), οι οποίες προσαρτήθηκαν στη Σοβιετική Ένωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ήταν περασμένα μεσάνυχτα, όταν εκτελώντας τις διαταγές της κυβέρνησης οι στρατιώτες έβγαλαν τους κατατρομαγμένους ανθρώπους από τα σπίτια τους και χωρίς καμία δικαιολογία, ούτε καν εξήγηση, τους ανάγκασαν να αφήσουν τα νοικοκυριά τους για να πάρουν το δρόμο της προσφυγιάς. Βέβαια, κανένας δεν φανταζόταν, ότι στη χώρα που νικήθηκε ο φασισμός, θα επαναλαμβανόταν η ίδια τραγωδία σε καιρό ειρήνης.

Η επιχείρηση εφαρμόζεται με μεγάλη επιμέλεια και σε σύντομο χρονικό διάστημα από τα όργανα της Ασφάλειας και με το στρατό έτοιμο να επέμβει στην περίπτωση αντίστασης. Εφαρμόζεται με γνωστές μεθόδους και με εκτελεστές τους βοηθούς του Λαυρέντιο Μπέρια⁹⁹, τον Μπ. Κομπουλόφ και τον Ι. Σερόφ, οι οποίοι απέκτησαν μεγάλη πείρα στις «επιχειρήσεις» εκτοπισμού των λαών του Καυκάσου, της δυτικής Ουκρανίας και της Λευκορωσίας. Για αυτές τις «εξαιρετικές υπηρεσίες» στον Σερόφ απονεμήθηκε το παράσημο Σουβόροφ Πρώτου βαθμού,

⁹⁸ Για τις εκτιμήσεις του αριθμού των εξόριστων βλ. Бугай, Н. και А.Кочонис, στο *Обязать НКВД СССР выселить Греков*, Москва, εκδ. INSAN, 1999, σσ.108-109.

διάκριση που απονεμόταν στους σοβιετικούς στρατιωτικούς που διακρίνονταν σε σημαντικές πολεμικές επιχειρήσεις.¹⁰⁰

Το «ταξίδι» ως το νότιο τμήμα των ασιατικών δημοκρατιών, Καζαχστάν, Κιργισία, Ουζμπεκιστάν, Τουρκμενία και Ταντζικιστάν, που έμελλε να είναι ο τόπος εξορίας τους, κράτησε δεκατέσσερις μέρες πάντα με συνοδεία οπλισμένων στρατιωτών της Ν.Κ.Β.ΝΤ. Ταξίδι δύσκολο, σε κλειστά βαγόνια-φορτηγά για τη μεταφορά ζώων, με την εξωτερική θερμοκρασία να φτάνει στους 40C. Πολλά παιδιά και ηλικιωμένοι δεν άντεξαν τις ανθυγιεινές και απάνθρωπες συνθήκες μεταφοράς, αρρώστησαν και πέθαναν. Οι εξόριστοι, εκτός από τα σπίτια και τα υπάρχοντά τους, έχασαν και τα βασικά δικαιώματα των ελεύθερων πολιτών, καθορισμένα από το σύνταγμα της ΕΣΣΔ. Χωρίς το δικαίωμα επιστροφής στα σπίτια τους, σύμφωνα με το Διάταγμα του Ανώτατου Σοβιέτ της ΕΣΣΔ (26 Νοέμβρη 1948), τους απαγορεύτηκε να μετακινούνται σε απόσταση των 30 χιλιομέτρων από τον τόπο μετεγκατάστασης. Επιπλέον, υποχρέωναν τους πάντες, ακόμη και τα παιδιά, κάθε μήνα να δίνουν το παρών στις «ειδικές κομαντατούρες». Η τιμωρία για την παράβαση του καθεστώτος είναι αυστηρή.¹⁰¹ Για την αυθαίρετη αναχώρηση από τους τόπους εξορίας προβλεπόταν ποινή φυλάκισης 20 χρόνων. Επίσης, διώκονταν ποινικά και τα πρόσωπα που κάλυπταν τους δραπέτες ή παρείχαν οποιασδήποτε βοήθεια προκειμένου οι τελευταίοι να επιστρέψουν στον τόπο από όπου εξορίστηκαν.¹⁰²

Οι εκτοπισμένοι εγκαταστάθηκαν στο νότιο τμήμα των σοβιετικών ασιατικών δημοκρατιών: Κιργισία, Ουζμπεκιστάν, Τουρκμενία και Ταντζικιστάν. Η πλειονότητά τους, ωστόσο, εγκαταστάθηκε στο Καζαχστάν: στις περιοχές γύρω από την πρωτεύουσα Αλμα-Ατά, αλλά κυρίως στο νότιο τμήμα του, στις πόλεις και τα χωριά που θα αποτελέσουν

⁹⁹ Γενικός υπεύθυνος για τον εκτοπισμό όλων των λαών εκείνης περιόδου, μέλος του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος, μέλος της Κρατικής Επιτροπής Άμυνας και Υπουργός Εσωτερικών της ΕΣΣΔ.

¹⁰⁰ Αλέξανδρος Σουβόροφ. Ρώσος στρατηλάτης της εποχής της Αικατερίνης Β', υπεύθυνος για τον εκτοπισμό των Ελλήνων από την Κριμαία στην Αζοφική. Некрич. Ал. ό.π., σ. 94.

¹⁰¹ Μαρτυρίες εκτοπισμένων Ποντίων.

¹⁰² Διαταγή περί ποινικής δίωξης από τόπους υποχρεωτικής και μόνιμης εγκατάστασης ατόμων, εκτοπισμένων σε απομακρυσμένες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης (26 Νοέμβρη 1948), Αρχείο Ανώτατου Σοβιέτ Ρωσικής Ομοσπονδίας, βλ. Бугай. Н. και А.Коцюнис. ό.π., σ. 100.

αργότερα βιομηχανικές και αγροτικές ζώνες: Ντζαμπούλ, Καραγκαντά, Κζιλ-Ορντά, Τουρκεστάν, Τσιμκέντ, Κεντάου, Παχτά-Αράλ, Σιρ-Νταριά και πολλές άλλες. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, ο αριθμός των εξορίστων πρέπει να είναι πάνω από 100.000. Ιδιαίτερα δύσκολα υπήρξαν τα πρώτα δύο-τρία χρόνια παραμονής. Η προσαρμογή απέβη επώδυνη, αφού οι Έλληνες βρέθηκαν σε συνθήκες (κλιματολογικές, οικονομικές, πολιτιστικές, κοινωνικές) εντελώς διαφορετικές, από αυτές που είχαν συνηθίσει να ζουν στον Καύκασο, στη νότια Ρωσία και στην Κριμαία. Αν και το νότιο τμήμα των ασιατικών δημοκρατιών κατά την περίοδο που εγκαθίστανται οι εξορίστοι Πόντιοι γνωρίζει περίοδο ανάπτυξης, ωστόσο είναι από τα τμήματα της Σοβιετικής Ένωσης όπου η σύγχρονη πραγματικότητα της εποχής δεν επηρέασε σχεδόν καθόλου την καθημερινή ζωή του ντόπιου πληθυσμού. Πολλοί από τους εκτοπισμένους στις στέπες του Παχτά-Αράλ και του Μιργαλιμσάι (Κεντάου) ακόμη θυμούνται το πρώτο σοκ στο θέαμα των πλίνθινων χαμόσπιτων και των γιούρτων¹⁰³ των ντόπιων, με τις παράξενες παραδοσιακές φορεσιές τους και τις καμήλες στους δρόμους...

Οι τοπικές αρχές δεν ήταν έτοιμες να δεχτούν τόσους ανθρώπους. Το μεγαλύτερο πρόβλημα των εξορίστων, που στάθηκαν και από τους πρώτους κατοίκους στις στέπες του Παχτά-Αράλ και του Μιργαλιμσάι, ήταν το στεγαστικό¹⁰⁴. Οι περισσότεροι Πόντιοι που εγκατέλειψαν τα αρχοντικά τους βρέθηκαν σε σκηνές με τα παιδιά και τους γέρους. Σε κάποια σπίτια, που βρέθηκαν ελεύθερα, εγκαταστάθηκαν σε κάθε δωμάτιο 4-5 οικογένειες. Τα οικονομικά προβλήματα και η ανεργία εμπόδιζαν τον πρώτο καιρό την ενεργό συμμετοχή των Ποντίων στην παραγωγή, αφού η εγκατάσταση πραγματοποιήθηκε απρογραμματίστα, καθώς άνθρωποι της πόλης βρέθηκαν σε αγροτικές περιοχές και οι αγρότες στις βιομηχανίες και τα ορυχεία. Η παραμονή κάτω από τραγικές συνθήκες σε έναν ξένο τόπο προκαλούσε αζεπέραστες δυσχέρειες προσαρμογής. Οι εκτοπισμένοι ήταν υποχρεωμένοι να επιβιώσουν σε έναν τόπο με διαφορετικό κλίμα από αυτό

¹⁰³ Γιούρτα: κυκλική κινητή κατοικία από ευλύγιστο ξύλινο σκελετό και δερμάτινη ή σκληρή υφαντή επένδυση (κασμά), χαρακτηριστική των νομάδων της Κεντρικής Ασίας.

¹⁰⁴ Μαρτυρία του Δημήτριου Καραγιαννίδη, εβδομηντάχρονου Έλληνα από την Γκουνταούντα της Αμπχαζίας, εκτοπισμένου με την οικογένειά του στο Μιργαλιμσάι.

της Μαύρης Θάλασσας και της Νότιας Ρωσίας. Εκτός των άλλων, η έλλειψη πόσιμου καθαρού νερού και νοσοκομείων και οι αρρώστιες επιφέρουν το θάνατο σε ένα μέρος του πληθυσμού, κυρίως παιδιά.¹⁰⁵ Τα παιδιά, το σημαντικότερο τμήμα του εκτοπισμένου πληθυσμού, έπρεπε να φοιτήσουν στα σχολεία. Η κατάσταση όμως στην εκπαίδευση παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα. Στο Μιργαλιμσάι και σε πολλά χώρια του Παχτά-Αράλ σχολεία δεν υπήρχαν, έτσι τα παιδιά βρέθηκαν για έναν ολόκληρο χρόνο έξω από το σχολικό περιβάλλον.¹⁰⁶ Αλλά και τα επόμενα χρόνια, όταν στήθηκαν από τους Πόντιους τα προκατασκευασμένα σπίτια, νοσοκομεία και σχολεία και στην πόλη εγκαταστάθηκαν άνθρωποι διαφόρων εθνοτήτων, Ρώσοι, Τάταροι, Τσετσένοι και άλλοι, παρουσιάστηκαν αναπόφευκτα προβλήματα συνύπαρξης με αυτούς τους λαούς και τους ντόπιους, ενώ οι μαθητές αντιμετώπισαν προβλήματα ένταξης στην καινούργια σχολική ζωή. Οι Πόντιοι ζούσαν συγκεντρωμένοι και μιλούσαν μεταξύ τους την ποντιακή γλώσσα. Πολλά παιδιά δεν γνώριζαν καλά τη ρωσική, αφού στα σπίτια τους μιλούσαν ποντιακά. Έτσι, εκτός των άλλων δυσκολιών, παρουσίασαν μαθησιακές δυσκολίες και συχνά εγκατέλειπαν τη φοίτηση. Αλλά τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα και γι' αυτούς που τα κατάφεραν. Τα σοβιετικά πανεπιστήμια δεν δέχονταν ξένους εποίκους παρά μόνο διορισμένους από τα Κομμουνιστικά Κόμματα. Έτσι, οι Πόντιοι, περισσότεροι από τους οποίους διέθεταν ελληνικά διαβατήρια, μετά το τέλος των σπουδών τους στο σχολείο, δεν μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα ΑΕΙ της δημοκρατίας.

Μόνο έναν χρόνο μετά το θάνατο του Στάλιν, τον Μάρτιο 1953, και την απομάκρυνση τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς του Μπέρια με το νόμο του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ «σχετικό με το νομικό καθεστώς» (Ιούλιος 1954), καταργήθηκαν οι περιορισμοί για τους εκτοπισμένους. Η

¹⁰⁵ Τα στοιχεία του τμήματος «ειδικών εγκαταστάσεων» του Υπ. Εσωτερικών της ΕΣΣΔ, 10 Απριλίου 1953, αναφέρουν 309.100 νεκρούς στο σύνολο των εξορισθέντων που βρήκαν το θάνατο στους τόπους εξορίας. Βλ. Бугай, Н. και А. Κοζονис, ό.π., σ. 122. Κυρίως τον πρώτο χρόνο εγκατάστασης (1949-1950) παρουσιάστηκαν πολλά κρούσματα δυσεντερίας, χολέρας και ηπατίτιδας, σύμφωνα με μαρτυρίες εκτοπισμένων Ποντίων. Τα ίδια αναφέρει και ο Χ. Хутуев, για τους εκτοπισμένους στο Καζαχστάν Μπαλκάριους. Βλ. Хутуев, Х. *Возрождение Балкарской Автономии*, Докторская диссертация, 1965, Ростов на Дону, σ.12. Βλ. Ал. Некрич, ό.π., σελ.100.

¹⁰⁶ Μαρτυρία του Δημήτρη Καραγιαννίδη.

απόφαση επηρέασε την τύχη των εξορισθέντων. Η ζωή τους απέκτησε πια έναν ρυθμό. Η σοβιετική κυβέρνηση, με μια σειρά μέτρων που έλαβε στη συνέχεια, προσπάθησε να επουλώσει τις πληγές που η ίδια προκάλεσε στους ανθρώπους. Συγχρόνως, το Κομμουνιστικό Κόμμα, υλοποιώντας την απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου τη σχετική «με το έργο που αφορά τη μαζική πολιτιστική προπαγάνδα των εκτοπισμένων» (26 Ιουνίου 1955), επιστρατεύει όλα τα μέσα –τέχνη, κινηματογράφο, μέσα μαζικής ενημέρωσης– για την ενίσχυση της σοβιετικής σοσιαλιστικής διαπαιδαγώγησής τους.

Ποιος ήταν τελικά ο λόγος των εκτοπισμών; Ποια ήταν η αιτία αυτής της βίαιης παράβασης του ίδιου του συντάγματος της χώρας; Δεν είναι εύκολο να απαντήσει κανείς σε ένα τόσο πολύπλοκο ερώτημα. Σύμφωνα με τη σοβιετική κυβέρνηση, οι εκτοπισμοί των εθνικών ομάδων, μέτρο προληπτικό, ήταν αναγκαία διοικητική πράξη. Φυσικά, η εκδοχή αυτή, «εκτός του ότι είναι σχεδόν αφελής, είναι», όπως γράφει ο ιστορικός Αλεξάντρ Νέκριτς, «ανήθικη και συκοφαντική... γιατί για κανέναν λόγο δε νοείται να τιμωρούνται ολόκληροι λαοί».¹⁰⁷

Είναι προφανές ότι οι εκτοπισμοί τη δεκαετία του 1940 δεν ήταν αναγκαία πολιτική ή διοικητική πράξη λόγω πολέμου, αφού πραγματοποιήθηκαν τόσο πριν από τον πόλεμο, όσο και έπειτα από αυτόν. Οι βίαιοι εκτοπισμοί είχαν πολλούς σκοπούς. Κατ' αρχάς, η διάσπαση των εθνικών ομάδων και η ανάμειξή τους θα βοηθούσε πιο αποτελεσματικά στην αφομοιωτική διαδικασία για τη δημιουργία ενός ενιαίου σοβιετικού λαού. Από την άλλη, η κυβέρνηση είχε σκοπό την εκκαθάριση των περιοχών, αφού στα σπίτια των Ελλήνων είχε εγκαταστήσει Γεωργιανούς τους οποίους μετακίνησε από το εσωτερικό της Γεωργίας. Οι εκτοπισμοί, τέλος, είχαν και πρακτικό σκοπό. Οι εξόριστοι ήταν φτηνή εργατική δύναμη την οποία χρειαζόταν η κυβέρνηση για την ανάπτυξη της Σιβηρίας και του Καζαχστάν. Με λίγα λόγια, οι εκτοπισμοί ήταν, χωρίς αμφιβολία, μέρος της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής της χώρας και σε κάθε περίπτωση είχαν γεωστρατηγικό και γεωπολιτικό χαρακτήρα.

¹⁰⁷ Некрич. Ал., ό.π., σ. 110.

Οι αποτρόπαιες πράξεις του σταλινισμού σε βάρος των λαών της πρώην ΕΣΣΔ έχουν καταδικαστεί ήδη από τον Φεβρουάριο του 1956 στο 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, όπου ο Νικήτα Χρουτσόφ παραδέχθηκε, ότι «όχι μόνο ο μαρξιστής-λενινιστής, αλλά οποιοσδήποτε λογικός άνθρωπος δεν μπορεί να φανταστεί, πως γίνεται ολόκληρα έθνη, γυναίκες, παιδιά, γέροι, κομμουνιστές και νέοι, μέλη της Κομσομόλ να τιμωρούνται με μαζικούς εκτοπισμούς, να εξευτελίζονται και να υποφέρουν για τις πράξεις κάποιων μεμονωμένων ανθρώπων ή και ομάδων ανθρώπων».¹⁰⁸ Βέβαια, ο ίδιος στην ίδια ομιλία, τονίζοντας ότι ο εκτοπισμός «είναι φαινόμενο άγριας παραβίασης της εθνικής πολιτικής της Σοβιετικής Ένωσης», αναφερόταν, κυρίως στους Καρατσάους, Μπαλκάριους, και Καλμίκους, χωρίς να αναφέρει τους περισσότερους εκτοπισμένους λαούς: τους Τσετσένους, τους Ινγούσιους, τους Τάταρους, ούτε βέβαια τους Γερμανούς, τους Κορεάτες, τους λαούς της Βαλτικής, τους εξόριστους πρόσφυγες στη χώρα από τη Μικρά Ασία, τους Κούρδους, τους Τούρκους, τους Αρμένιους και τους Έλληνες. Μήνες αργότερα μετά το Συνέδριο ακολούθησε το Διάταγμα του Προεδρείου του Ανώτατου Σοβιέτ της ΕΣΣΔ, σύμφωνα με το οποίο παρασχέθηκε στους εξόριστους το δικαίωμα επιστροφής στα σπίτια τους. Η Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος θεώρησε, μάλιστα, απαραίτητη την ανασυγκρότηση της εθνικής αυτονομίας για τους παραπάνω λαούς. Η επιστροφή τους πραγματοποιήθηκε οργανωμένα για να μην έχουν δυσκολίες στη μετεγκατάσταση. Για τους υπόλοιπους, βίαια εκτοπισμένους λαούς, όπως οι Έλληνες, δεν έγινε ούτε νύξη.

Τη δεκαετία του '60 οι πόλεις και τα χωριά του Καζαχστάν υπήρξαν πολυεθνικές κοινωνίες. Χάρη στο φυσικό πλούτο του δημιουργήθηκαν σπουδαίοι βιομηχανικοί κλάδοι: μεταλλουργία, ηλεκτροενεργειακή, χημική βιομηχανία και πετρελαιοβιομηχανία. Το ίδιο εντυπωσιακή ήταν και η πρόοδος στον πολιτισμό. Οι Καζάχοι, λαός που κάποτε δεν είχε ούτε γραφή, απέκτησε δική του ποίηση, όπερα, μπαλέτο και συμφωνική ορχήστρα. Μέσα σε αυτά τα χρόνια, παρά τις δυσκολίες και την ηθική κατάπτωση, οι Πόντιοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του τόπου,

¹⁰⁸ Ο.π., σσ.111-112.

συμμετέχοντας σε όλες τις δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής του. Εργάστηκαν σκληρά στα ορυχεία, στα εργοστάσια και στην αγροτική παραγωγή. Έχτισαν σπίτια, σχολεία, νοσοκομεία, δρόμους, πλατείες και πάρκα. Από τον Μάρτιο του 1956 οι νεαροί εξόριστοι υποχρεώθηκαν να υπηρετούν στο σοβιετικό στρατό. Οι αρχές σε γενικές γραμμές ήταν ευχαριστημένες με τους εκτοπισμένους Έλληνες, εφόσον δεν προκαλούσαν προβλήματα, είχαν συνηθίσει στην καινούργια τους ζωή, ήταν εργατικοί, δημιουργικοί και τίμιοι. Παράλληλα, οι εκτοπισμένοι αναδείχθηκαν και ως καλοί αθλητές, ως ταλέντα στη μουσική, στο τραγούδι και στα γράμματα. Ένας αριθμός Ποντίων καταφέρνει και επιστρέφει στον Καύκασο. Από τότε αρχίζουν και οι πρώτες επαφές των εξόριστων με την Ελλάδα.

Για πολλά χρόνια το έγκλημα που διαπράχτηκε σε βάρος των Ποντίων αποσιωπήθηκε. Σήμερα, πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι οι βίαιοι εκτοπισμοί της δεκαετίας του '40 αποτέλεσαν μια μορφή γενοκτονίας. Αλλά και το Ανώτατο Σοβιέτ της Σοβιετικής Ομόσπονδης Δημοκρατίας της Ρωσίας αναγνώρισε, σύμφωνα με το νόμο, «Σχετικά με την αποκατάσταση των εκτοπισμένων λαών» (26 Απριλίου 1991), ότι «οι εκτοπισμένοι λαοί υποβλήθηκαν σε γενοκτονία και συκοφαντικές επιθέσεις» και ότι «στα μέρη εκτοπισμού είχε καθιερωθεί καθεστώς τρομοκρατίας και βίας, αυθαιρεσία και ανομία εις βάρος αυτών των λαών».¹⁰⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, τονίζεται «η ανάγκη αποκατάστασης και αναπλήρωσης των ζημιών που τους προξενήθηκαν ... σταδιακά». Παρ' όλα αυτά, μερικούς μήνες αργότερα (13 Ιουνίου 1991) το ίδιο το Ανώτατο Σοβιέτ της Σοβιετικής Ομόσπονδης Δημοκρατίας της Ρωσίας με απόρρητο γράμμα της ΚΕ του ΚΚΣΕ προς τις κομματικές επιτροπές των Δημοκρατιών υποδεικνύει ξεκάθαρα «την ανάγκη μπλοκαρίσματος και στη συνέχεια κατάργησης του νόμου».¹¹⁰

¹⁰⁹ Κεσσιδής, Θ., *Η ιστορική πορεία των Ελληνοποντίων. Το εθνικό ζήτημα και το μέλλον των μικρών εθνών στη πρώην Σοβιετική Ένωση*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1996, σσ. 110-111.

¹¹⁰ *Известия*. Москва, 21 Сентября 1992, N. 210, σ. 3.

2.3. Πριν από την αναχώρηση.

Την εικοσάχρονη περίοδο του Μπρέζνιεφ που ακολούθησε χαρακτηρίζουν πολλά παράδοξα και ανεξήγητες αντιφάσεις. Η Σοβιετική Ένωση που αναδείχθηκε μια από τις ισχυρότερες δυνάμεις του κόσμου, διαθέτοντας τεράστιες παραγωγικές δυνατότητες, ισχυρό επιστημονικό δυναμικό και εξαιρετικά προωθημένη τέχνη, εμφάνισε σημάδια οικτρής αποδιοργάνωσης, ιδιαίτερα στα μέσα της δεκαετίας του '70. Η κρίση, η οποία προφανώς οδήγησε στη διάλυση, οφείλεται, σύμφωνα με πολλούς αναλυτές, αφενός, στην κολοσσιαία συσσώρευση εξοπλισμών, παρότι η τελευταία συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας αξιόλογης κρατικής βιομηχανίας, και αφετέρου σε μια προϊούσα ατονία της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας.¹¹¹

Πρώτη χώρα σε πολλούς τομείς, η Σοβιετική Ένωση αντιμετώπισε ελλείψεις ακριβώς σε βασικά αγαθά, ελλείψεις που οφείλονται στη σπατάλη, την κακή διαχείρισή τους. Οι τεράστιες επενδύσεις στη γεωργία δεν έφεραν αποτέλεσμα. Η αδιαφορία και η παθητικότητα, η αποδιοργάνωση και η διαφθορά, που βόλεψε εκατομμύρια προνομιούχους γραφειοκράτες, έφεραν τη διάβρωση στις ιδεολογικές και στις ηθικές αξίες. Ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα εξακολουθούσε να δεσπόζει στην πολιτική ζωή της χώρας, αντιμετωπίζοντας τις κατηγορίες ότι τα μέλη του είχαν δημιουργήσει μια νέα, «μη θεσμοποιημένη από νομικής άποψης» τάξη, τη γνωστή «νομενκλατούρα», ο λαός αντιμετώπιζε την κατάσταση με αδιαφορία, απάθεια, σαμποτάζ και κυνισμό.¹¹² Έτσι, η προσπάθεια του κόμματος να συνεχίσει «τη διαμόρφωση αξιών και κανόνων» που κρατάνε τους πολίτες σε εξάρτηση από το κράτος δεν βρίσκει ανταπόκριση στους πολίτες. Κανείς

¹¹¹ Γκορμπατσόφ, Μ., *Περεστρόικα. Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, μτφρ. Α. Βερικακάκη-Αρτέμη, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1987, σσ. 26-33.

¹¹² Ο Κ. Καστοριάδης θεωρεί ταξική και τη σχέση προλετάριου-γραφειοκρατίας που δημιουργήθηκε στην ΕΣΣΔ. Βλ. Καστοριάδης, Κ., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1985, σ.186. Η «νομενκλατούρα», ειδικό κομματικό-γραφειοκρατικό υπόστρωμα, αναφέρει ο Μ. Возленский, ξεχωρίζει στη χώρα ήδη από τη δεκαετία του 1920-30 και διαμορφώνεται κυρίως τη μεταπολεμική περίοδο. Περισσότερο βλ. Возленский, Μ., *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, Overseas Publications Interchange LTD, London, 1984.

δεν πιστεύει πλέον ότι το κόμμα «μπορεί όλα για όλους», με αποτέλεσμα καμιά μεταρρύθμιση να μην μπορεί να αλλάξει την κατάσταση. Οποιαδήποτε προσπάθεια ήταν καταδικασμένη, γιατί «για να γίνουν οι μεταρρυθμίσεις πραγματικότητα απαιτείται ευσυνείδητη», σύμφωνα με τον Καστοριάδη, «δράση πολλών». ¹¹³

Τη δεκαετία του '80 το σύστημα δέχεται πέσεις. Όλο και περισσότερο επιβραδύνεται η οικονομική ανάπτυξη της χώρας, αν και οι κυβερνήσεις συνεχίζουν την επίλυση κάποιων ζητημάτων με τον ίδιο πάντα στρατηγικό σκοπό: να «φτάσουν τη Δύση». Ο λαός δυσφορεί όλο και πιο έντονα για τη διαφορά που υπάρχει στο βιοτικό επίπεδο σε σχέση με το αντίστοιχο των δυτικών χωρών. Όμως, η προσπάθεια επιστροφής του Κόμματος στις παλαιές μεθόδους δεν έφερε αποτέλεσμα. Η αποξένωση της επίσημης ιδεολογίας από τον άνθρωπο και το χάσμα που δημιουργήθηκε ανάμεσα στα κομματικά στελέχη και τον απλό εργάτη όλο και μεγάλωνε. Η κοινωνική κρίση της δεκαετίας του '70 έφερε στη συνέχεια και την αποτυχία των μεταρρυθμίσεων του Κοσίγκιν και αυτή με τη σειρά της το αίτημα της ριζικής αλλαγής της κοινωνίας, την Περεστρόικα. ¹¹⁴ Η Περεστρόικα, όπως πίστευαν ο Γκορμπατσόφ και οι συνεργάτες του, θα έλυne τα μεγάλα προβλήματα της χώρας. Θα έλυne και τις συγκρούσεις ανάμεσα στα έθνη, ανοίγοντας το δρόμο για φιλική επίλυση των πολιτισμικών και γλωσσικών ζητημάτων ανεξάρτητων χωρών της Κοινοπολιτείας. ¹¹⁵ Αυτό δεν συνέβη. Αντίθετα, η διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης όξυνε τις διαμάχες σε διάφορες περιοχές (Καραμπάχ, Οσετία, Αμπχαζία και αλλού) με μεγαλύτερη ένταση. Οι εθνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις μεταφέρθηκαν στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Ο πόλεμος της Γεωργίας με την Αμπχαζία δεν άφησε πλέον περιθώρια επιλογής. Δεν άργησε και η μεγάλη φυγή των Ελλήνων από διάφορες περιοχές της χώρας προς την Ελλάδα.

¹¹³ Καστοριάδης, Κ., *Καιρός*, Αθήνα, 1987, σσ. 67-72.

¹¹⁴ Για την κοινωνική κρίση και τους τρόπους επίλυσής της στη Σοβιετική Ένωση πριν από την Περεστρόικα βλ. Тадевосян, Э., στο *Социалогия*, εκδ. Знание. Москва, 1995, σσ. 238-242, 258-259.

¹¹⁵ Γκορμπατσόφ, Μ., «Η Ένωση των Σοσιαλιστικών Εθνών-ένas μοναδικός σχηματισμός», ό.π., σσ. 206-212.

2.4. Πληθυσμός της πρώην ΕΣΣΔ και Έλληνες Πόντιοι

Η Σοβιετική Ένωση ήταν μια πολυεθνική χώρα με πάνω από 100 εθνότητες, εκτεινόμενη από τη Βαλτική μέχρι τον Ειρηνικό ωκεανό και από το Βορρά μέχρι τα σύνορα με το Αφγανιστάν. Όλες οι εθνότητες ανήκαν σε κάποια από τις εθνικές ενωσιακές δημοκρατίες, οι οποίες κατοικούνταν όχι μόνο από γηγενείς, που καθόριζαν την ονομασία των δημοκρατιών, αλλά και από τους πολίτες άλλων εθνοτήτων.¹¹⁶ Φυσικά, σε μια τεράστια χώρα, όπως ήταν η πρώην ΕΣΣΔ, ο πληθυσμός της διαμορφώθηκε σε διαφορετικές συνθήκες, με διαφορετικό, επομένως, τρόπο. Υπάρχουν εθνότητες που μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν βγει από το επίπεδο μιας πρωτόγονης κοινωνίας, όπως, π.χ. οι Τσούκτσοι της Σιβηρίας. Υπάρχουν και άλλοι, όπως, οι Πολωνοί, οι Γερμανοί, οι Έλληνες, οι οποίοι υπερέφανοι για την ιστορία και τις παραδόσεις τους, με ανεπτυγμένα νοικοκυριά, θεωρούν τον εαυτό τους ανώτερο από τον γηγενή πληθυσμό, όπως είναι οι Ρώσοι.

Η πρώην Σοβιετική Ένωση δεν ήταν μόνο πολυεθνική, αλλά και μια πολυθρησκευτική χώρα, με χριστιανούς, μωαμεθανούς, εβραίους, βουδιστές, ακόμη και ειδωλολάτρες. Από όλες τις θρησκείες, οι ορθόδοξοι χριστιανοί (Ρώσοι, Ουκρανοί, Λευκορώσοι, Έλληνες και άλλοι) αποτελούσαν την πλειονότητα. Δεύτερη μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ήταν μωαμεθανοί (Τάταροι, Τουρκμένοι, Καζάχοι, Ουζμπεκοί, Κούρδοι, Ταντζικοί). Ακολουθούσαν καθολικοί (Πολωνοί, Λιθουανοί), Εβραίοι, λουθηρανοί (Εσθονοί, Λετονοί και Γερμανοί), βουδιστές (Καλμίκιοι και

¹¹⁶ Οι δεκαπέντε δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ πριν από την Περεστρόικα ήταν: Ρωσία, Ουκρανία, Λευκορωσία, Εσθονία, Λιθουανία, Λετονία, Μολδοβία, Αζερμπαϊτζάν, Γεωργία, Αρμενία, Καζαχστάν, Ουζμπεκιστάν, Τατζικιστάν, Τουρκμενία και Κιργιζία. Η Ρωσική Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία με κατοίκους από όλες τις 108 εθνότητες, συμπεριλαμβάνει 6 αυτόνομες περιοχές, 10 αυτόνομες περιφέρειες και 15 εθνικές αυτόνομες δημοκρατίες:

α) Βοράς: Καρέλια Κόμη.

β) Κεντρική Ρωσία και περιοχή Βόλγας: Μαρή, Τσουβασία, Μορντοβία, Ταταρία, Μπασκίρια, Ουντιμούρτια.

γ) Βόρειος Καύκασος: Καλμικία, Καμπαρντίνο-Μπαλκάρια, Βόρεια Οσετία, Τσετσένο-Ινγουσετία, Νταγκεστάν.

δ) Σιβηρία: Μπουριατία, Γιακουτία. Μερικές από τις αυτόνομες δημοκρατίες της Ρωσίας υπερβαίνουν σε πληθυσμό πολλές ενωσιακές δημοκρατίες της ΕΣΣΔ. Παρ' όλα αυτά, η Ρωσία είναι η πιο ομοιογενής εθνικά δημοκρατία.

άλλοι μογγολικοί λαοί). Υπήρχαν, φυσικά, και διάφορες αιρέσεις, όπως, βαπτιστές. Αν και όλες οι θρησκείες υπέστησαν βίαιες διώξεις μετά την επανάσταση, ωστόσο, διατηρήθηκαν σε πολλούς λαούς και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας, παρά την πολιτική ρωσοποίησης που προωθήθηκε, όπως είναι γνωστό, από την εποχή ακόμη των τσάρων.¹¹⁷ Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το «σλαβόρωσικο στοιχείο», Ρώσοι, Ουκρανοί και Λευκορώσοι, με κυρίαρχους πληθυσμιακά τους Ρώσους, αποτελούσε μια ιδιαιτερότητα της εθνικής δομής της πρώην ΕΣΣΔ μέχρι και την Περεστρόικα.¹¹⁸

Η ρωσική κουλτούρα, χωρίς αμφιβολία, προκαλούσε ενδιαφέρον και βαθιά αγάπη όχι μόνο στους ίδιους τους Ρώσους, αλλά και στους νέους, διανοούμενους, συγγραφείς, επιστήμονες και πολιτικούς άλλων εθνοτήτων που έζησαν στην Ρωσία από το 19ο αιώνα, προωθώντας με τα έργα τους την ιδέα της φιλίας και της κοινής ιστορικής τους μοίρας. Η διαμόρφωση των ιδεών αυτών, που δεν εξαρτάται φυσικά από τη ρωσική πολιτική, αλλά από την ίδια τη ρωσική κουλτούρα, επηρέασε όχι μόνο τους λαούς της Ρωσίας, αλλά τους λαούς όλου του κόσμου. Αυτή η ελεύθερη, φυσική πορεία εξέλιξης των σχέσεων ανάμεσα στους λαούς της χώρας προσλαμβάνει άλλη μορφή μετά την επανάσταση. Όμως, αφού η σταθερότητα της κυβέρνησης μέσα στη χώρα και η ικανότητά της να αντιστέκεται σε πιθανούς εξωτερικούς εχθρούς, σε μεγάλο βαθμό εξαρτιόταν από το πόσο ενωμένος ήταν ο λαός, το Κομμουνιστικό Κόμμα (το οποίο ήταν και η κυβέρνηση) καθ' όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας, συνεχίζοντας το έργο του Λένιν για τη δημιουργία ενός έθνους «μέσα από τη διαπαιδαγώγηση του σοβιετικού πολίτη», εφάρμοζε

¹¹⁷ Νίνικα, Σ., *Η εκκλησία της Ρωσίας και η περεστρόικα*, Αθήνα, 1990, σσ. 42-45.

¹¹⁸ Η κοινή καταγωγή και ιστορική μοίρα, μια σειρά κοινών πολιτισμικών και οικονομικών χαρακτηριστικών, αλλά και η για αιώνες κοινή συμβίωση των τριών ρωσο-σλαβικών εθνοτήτων σε ένα κράτος οπωσδήποτε συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη στενή τους σύνδεση. Αυτά τα έθνη αποτελούσαν τρία μέρη μιας ενιαίας εθνότητας που είχαν ένα κράτος με πρωτεύουσα το Κίεβο (Κιέβσκαγια Ρους, 9ος-13ος αιώνας). Ο διαμοιρασμός του κράτους σε ξεχωριστά πριγκιπάτα, η εισβολή των Τατάρων και η προσάρτηση στη Λιθουανία και Πολωνία του Βολίνσκ, Γκάλιτσκ και Πριντνεπρόβσκ είχαν ως αποτέλεσμα τον πολιτικό διαχωρισμό της ενιαίας εθνότητας και το σχηματισμό ιδιαίτερης ξεχωριστής γλώσσας. Κάπου στα μέσα του 17ου αι. το μεγαλύτερο τμήμα της Ουκρανίας και στο τέλος του 18ου αι. η Λευκορωσία ξαναενώθηκαν με τη Ρωσία. Τα ενωμένα σε ένα κράτος τρία μέρη μιας εθνότητας βαθμιαία διαμορφώθηκαν σε τρία έθνη. Βλ. Κυργανov, Ι.Α., *Нацми СССР и Русскии вoπpoc*, Frankfurt, 1961, σσ.335-40.

ουσιαστικά την παλιά πολιτική ρωσοποίησης, γνωστή στη χώρα, όπως προαναφέραμε, από την εποχή των τσάρων.¹¹⁹ Το αν (και γιατί) η πολιτική αυτή επηρέασε ή όχι την ταυτότητα των Ποντίων, θα το δούμε στη συνέχεια.

Οι Έλληνες αποτελούν μια από τις εθνικές μειονότητες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Χωρίζονται σε τρεις βασικές ομάδες και είναι οι πολιτικοί πρόσφυγες της Τασκένδης, οι Έλληνες της Ουκρανίας, γνωστοί περισσότερο ως Μαριουπολίτες, και οι Έλληνες Πόντιοι. Ο ακριβής αριθμός τους δύσκολα προσδιορίζεται. Η στατιστική του 1989 αναφέρει μόλις 358.068 Έλληνες. Πολλοί πίστευαν ότι ο αριθμός αυτός δεν είναι αληθής και, υπολογίζοντας και τους μεικτούς γάμους, συμφωνούν ότι ο αριθμός όλων των ομάδων Ελλήνων πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερος και να κυμαίνεται, τουλάχιστον, στις 476-631.000.¹²⁰

Οι Έλληνες της Ουκρανίας, οι «Μαριουπολские греки», όπως τους αποκαλούν στην πρώην ΕΣΣΔ, αποτελούν μια ξεχωριστή ελληνική κοινότητα. Πρόκειται για τους Έλληνες της Κριμαίας που μεταφέρθηκαν από τη Μεγάλη Αικατερίνη στην Αζοφική (1778). Εκεί, στις βόρειες ακτές, ίδρυσαν προς τιμήν της Παναγίας την πόλη Μαριούπολη με τα γύρω χωριά. Εγκατεστημένοι στην περιοχή ανάμεσα στο Ντονέτσκ και την Μαριούπολη, οι Μαριουπολίτες παρουσιάζουν ανομοιογένεια όσον αφορά τη γλώσσα τους. Μιλούν τις πέντε διαλέκτους, οι οποίες, όπως φαίνεται, αποτελούν παραλλαγές (ανάλογα με τον τόπο που ομιλούνται) των δύο βασικών διαλέκτων. Έτσι, οι «Ρουμέου» μιλούν την ιδιόμορφη διάλεκτο, τη «Ρουμέικη», συγγενή με τη νεοελληνική γλώσσα. Οι «Ουρούμου» μιλούν την ελληνο-ταταρική διάλεκτο (στα χωριά Σαρτάνα, Τσουρμαλίκ και Μακεντόνοβκα η διάλεκτος ονομάζεται «σαρτάνσκι», στα χωριά Ουρζούφ και Γιάλτα ονομάζεται «ουρζούφ-γιάλτινσκι»). Σήμερα, οι περισσότεροι

¹¹⁹ Περισσότερα για τις ρίζες του πανσλαβισμού βλ. Герцен, Ал., *Московскиѹ панславизм и русскиѹ европаизм*, Сочинения, Москва, 1986, τόμ. 2, σσ.138-153.

¹²⁰ Ο Β. Μάος υποστηρίζει ότι ο αριθμός των Ελλήνων της πρώην ΕΣΣΔ πρέπει να ήταν 476-631 χιλιάδες αν αυξανόταν σύμφωνα με τους μέσους ετήσιους ρυθμούς μερικών εθνοτήτων της χώρας που έχουν κοινά χαρακτηριστικά (απώλειες λόγω θανάτων και αγνοουμένων κατά την περίοδο των σταλινικών εκκαθαρίσεων [1935-1939], βίαιες εκποτίσεις στη Σιβηρία, Καζαχστάν και την Κεντρική Ασία [1941-1949], αλλά και κατά καιρούς μαζικές εξόδους στην Ελλάδα). Βλ. Μάος, Β., «Πληθυσμιακές εξελίξεις των Ελλήνων Ποντίων στην πρώην

Μαριουπολίτες μιλούν τη ρωσική γλώσσα, εκτός από τη μεγαλύτερη γενιά που μιλά ακόμη τη διάλεκτό τους. Ωστόσο, και οι δύο ομάδες διατηρούν την πλούσια παράδοση, τα ήθη και έθιμα, τα παραμύθια και τα τραγούδια στη διάλεκτό τους. Διατηρούνται ακόμη και οι χοροί, αν και «με τον καιρό έχασαν την πρωτότυπη μορφή τους». Στην Αζοφική, με κέντρο την πόλη Ντονέτσκ λειτουργεί η Ένωση (Σύλλογος) Ελλήνων της Ουκρανίας και στη Μαριούπολη ο Σύλλογος Ελλήνων της Μαριούπολης. Σκοπός του συλλόγου είναι η αναγέννηση του παραδοσιακού πολιτισμού και της γλώσσας των Ελλήνων της Αζοφικής. Στη Μαριούπολη, Σαρτάνα και σε άλλες περιοχές της Αζοφικής πραγματοποιούνται γιορτές, εκδίδονται βιβλία για την ιστορία των Ελλήνων της περιοχής και γίνονται εκπομπές στην ελληνική γλώσσα.¹²¹

Μια άλλη ομάδα Ελλήνων είναι οι πολιτικοί πρόσφυγες. Πρόκειται για άνδρες, γυναίκες και παιδιά που εκπατρίστηκαν από την Ελλάδα μετά το τέλος του Εμφυλίου και εγκαταστάθηκαν στην πρώην ΕΣΣΔ και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η μεγαλύτερη παροικία πολιτικών προσφύγων δημιουργήθηκε στην πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν, στην Τασκένδη. Ο αρχικός αριθμός τους έφτανε τους 12.000 σε σύνολο 56.000 πολιτικών προσφύγων που κατέφυγαν σε όλες της ανατολικές χώρες. Η ελληνική κοινότητα της Τασκένδης είχε την πλειονότητα των μελών και στελεχών του ΚΚΕ. Σήμερα οι περισσότεροι πολιτικοί πρόσφυγες παλιννόστησαν στην Ελλάδα.¹²²

Οι Πόντιοι αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα Ελλήνων της χώρας¹²³, οι οποίοι παρουσιάζουν τοπικές πολιτισμικές διαφοροποιήσεις.¹²⁴ Τους Πόντιους, όπως υποστηρίζει η Ιβανόβα, μπορούμε να καθορίσουμε ως εθνική ομάδα με κοινή καταγωγή, κοινή ιστορική πορεία, ιδιαίτερα

Σοβιετική Ένωση και στην Ελλάδα», στο Κασσιμάτη, Κ. και άλλοι Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, σσ.100-114.

¹²¹ Για τους Έλληνες της Αζοφικής, τα τραγούδια, τα παραμύθια και τους χορούς τους βλ. Ασλά, Α., ό.π., σσ. 25-26,31-48, 50-95, Иванова, Ю., *Национальная культура греков в СССР в историческом разрезе*, ό.π., σ. 173.

¹²² Περισσότερο για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες βλ. Λαμπάτος, Γ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη*, Αθήνα, 2001.

¹²³ Μάος, Β., «Πληθυσμιακές εξελίξεις των Ελλήνων Ποντίων στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην Ελλάδα», στο Κασσιμάτη, Κ. και άλλοι Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, σσ. 100-101, 105.

¹²⁴ Иванова, Ю., ό.π., σ. 12.

χαρακτηριστικά της εθνικής τους κουλτούρας, εθνικό χαρακτήρα και εθνική αυτοαντίληψη.¹²⁵ Αναντίρρητα, τα παραπάνω στοιχεία δεν είχαν πάντα την ίδια ισχύ, εφόσον σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους προβάλλονταν εντονότερα ένα ή περισσότερα. Η πλειονότητα των Ποντίων ή *Ρωμαίων*, όπως οι ίδιοι, μέχρι πρότινος μεταξύ τους συνήθιζαν να αυτοαποκαλούνται –«Ρωμαίος» (αρσ. γένος), «Ρωμαίισσα» (θηλ. γένος)– μιλούν την ποντιακή, τη «ρωμαίικη» γλώσσα, η οποία περιλαμβάνει σήμερα λέξεις από γλώσσες και άλλων λαών με τους οποίους πορεύτηκαν κατά τη μακρά ιστορία τους.¹²⁶ Ένας μεγάλος αριθμός Ποντίων της ορεινής περιοχής της Κεντρικής Γεωργίας (περιοχή Τσάλκα), «Ουρούμ-μλέτ», διατηρούν ακόμη την ανατολίτικη διάλεκτο της τουρκικής γλώσσας («ουρούμ»). Ωστόσο, παρά τη γλωσσική τους διαφορά, τους ενώνει η κοινή καταγωγή και θρησκεία. Με την εγκατάσταση στην Ελλάδα όλοι, «Ρωμαίοι» και «Ουρούμ», θα μετονομαστούν Πόντιοι, δήλωση της κοινής ιστορικής καταγωγής με όλους τους Έλληνες του Εύξεινου Πόντου.¹²⁷

2.4.1. Διαμόρφωση ταυτότητας.

Είναι προφανές ότι σε μια πολυεθνική χώρα όπως η Σοβιετική Ένωση, η διατήρηση του πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας, ιδιαίτερα, για τους λαούς χωρίς κρατική συγκρότηση στα διάφορα αλλοεθνή περιβάλλοντα, αποτέλεσε μια δύσκολη υπόθεση και η αφομοίωση ήταν αναπόφευκτη. Διαδικασία, όμως, πολυσύνθετη, επειδή η Ένωση δημιουργήθηκε σταδιακά. Βασική προϋπόθεση της αφομοίωσης υπήρξε η εσωτερική μετανάστευση και συνέπειά της οι αναμειγνύσεις των λαών. Κάθε εθνική δημοκρατία είχε τις δικές της εθνικές μειονότητες, οι οποίες βαθμιαία αφομοιώθηκαν από τους γηγενείς, οι οποίοι ήταν και η πλειονότητα του πληθυσμού. Έτσι, κάθε εθνική δημοκρατία είχε την τάση να μετατραπεί σε ενιαίο εθνικό κράτος/ένωση, όπως εξάλλου έγινε και με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Όμως, όπως οι πρώην σοβιετικές εθνικές δημοκρατίες

¹²⁵ Ο.π., σσ. 12-13.

¹²⁶ Σαμουηλίδης, Χρ., *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, ό.π., σσ. 341-345.

¹²⁷ Ivanova, I., ό.π., σ. 7.

δεν ήταν απλά κρατικές ενώσεις, αλλά ενώσεις οι οποίες ανήκαν στο μέγιστο πολυεθνικό συγκρότημα, ήταν επόμενο να αφομοιωθούν από το πολυπληθέστερο σε αυτό ρωσικό έθνος. Με λίγα λόγια, η διαδικασία αφομοίωσης σε κάθε ξεχωριστή δημοκρατία αποτέλεσε τη μεταβατική περίοδο της γενικής αφομοίωσης στο πολυεθνικό συγκρότημα. Αυτή η φυσική πορεία της αφομοίωσης για χρόνια κατευθυνόταν και τεχνητά ενισχυόταν από τις εκάστοτε κομμουνιστικές κυβερνήσεις, στόχος των οποίων ήταν πάντα η γρήγορη ένωση όλων των εθνών της χώρας με τελικό στόχο την κατάργησή τους. Ο Λένιν, πιστεύοντας ότι μόνο όταν καταργηθούν τα έθνη και οι εθνικές δημοκρατίες το κράτος μπορεί να γίνει μονοεθνικό, όχι μόνο σε περιεχόμενο αλλά και σε μορφή, έλεγε: «σκοπός του σοσιαλισμού είναι η κατάργηση του διαμελισμού της ανθρωπότητας σε μικρά κράτη, κατάργηση απομόνωσης των εθνών, στη συνέχεια η σύνδεση και η συνένωσή τους, γι' αυτό το κόμμα πρέπει να προσπαθεί να δημιουργήσει μεγάλο κράτος για το συμφέρον των εργαζομένων».¹²⁸ Έτσι, μετά την επανάσταση, η εθνική συνείδηση των λαών στις νέες κοινωνικές συνθήκες της χώρας δεν μπορούσε να παραμένει ως είχε. Οι ριζοσπαστικές αλλαγές σε όλη την επικράτεια δημιούργησαν απαραίτητες και εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες για τη διαπαιδαγώγηση του πληθυσμού όλων των εθνοτήτων. Όσο υπάρχουν τα έθνη, το κόμμα τα χρησιμοποιεί για την ενίσχυση και επέκταση της εξουσίας του, προβάλλοντας ή τη φιλία των λαών στην ΕΣΣΔ ή την ανάγκη της εθνικής ανεξαρτησίας της χώρας από τους εξωτερικούς εχθρούς. Όμως, στην πορεία η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με τον πραγματισμό της κεντρικής εξουσίας, από την οποία εξαρτιόταν όλο το σύστημα των σχέσεων της με το λαό. Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που έγιναν στη χώρα χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κάθε έθνους, όξυναν τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα έθνη, αλλά και ανάμεσα σε αυτά και την κρατική εξουσία, που από τη μία ήταν αντικειμενική, ενώ από την άλλη διακατεχόταν από

¹²⁸ Вл. В.И. Ленин Соч.Изд.4-е.,т.22., σ.135. Сталин, И.В. *Национальный вопрос и ленинизм*. Соч., т.11. σ.336

στερεότυπες, «κληρονομημένες» από την τσαρική Ρωσία, αντιλήψεις στο θέμα αυτό.¹²⁹

Η πολιτική του κόμματος, «εθνική σε μορφή και σοσιαλιστική σε περιεχόμενο», είχε σκοπό την καλλιέργεια της συλλογικότητας μέσα από το «πνεύμα του διεθνισμού». Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, δεν υπάρχουν τυπικές εθνότητες και όλοι οι λαοί της χώρας θα έπρεπε να αισθάνονται σαν ένα ενιαίο σοβιετικό έθνος με σοσιαλιστική κουλτούρα. Από την άλλη, το ίδιο το κράτος, που είναι πολυεθνική ομοσπονδία, τρέφει τον παραδοσιακό πολιτισμό των λαών. Έτσι, όλοι οι λαοί αισθάνονται σαν ξεχωριστό έθνος. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι κάθε δημοκρατία, σε όλη τη διάρκεια της σοβιετικής διακυβέρνησης, είχε το δικαίωμα στη γλώσσα, στην εκπαίδευση, επομένως στην εξέλιξη του πολιτισμού της και στη διατήρηση της ταυτότητας των γηγενών πολιτών της, έστω υπό την επίδραση της σοβιετικής κουλτούρας.¹³⁰

Είναι προφανές ότι οι συνθήκες για λαούς χωρίς κρατική συγκρότηση, όπως είναι οι Ελληνοπόντιοι, ήταν διαφορετικές. Πολλοί ερευνητές ισχυρίζονται ότι οι Πόντιοι, αναγκασμένοι να ζουν σε κοινωνία, κοινωνικο-πολιτισμικά διαφορετική από τη δική τους, υιοθέτησαν τις αρχές και τις αξίες που επικρατούσαν εκεί, ενώ άλλοι, εμβαθύνοντας στο φαινόμενο αυτό, διαφοροποιούνται, ισχυριζόμενοι ότι η γλωσσική ασυνέχεια τους οδήγησε σε πολιτισμική αλλοτρίωση. Φυσικά, για ομαλή πολιτισμική εξέλιξη των Ποντίων δεν μπορεί να γίνεται λόγος, επειδή ακριβώς αναγκάστηκαν μέσα στο χρόνο, πολλές φορές, να έχουν τομές ασυνέχειας στην κοινωνικο-μορφολογική παρουσία τους, λόγω των βίαιων αλλαγών στο γεωπολιτικό τους περιβάλλον. Όμως σε κάθε περίπτωση η συμπαγής εγκατάστασή τους κατά τους πρώτους χρόνους, οι δυσκολίες προσαρμογής σε αλλόγλωσση, συχνά και σε αλλόθρησκη κοινωνία, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της εθνικής τους συνείδησης. Έτσι, παρά τη μεγάλη γεωγραφική τους κινητικότητα και την κοινωνική τους διαφοροποίηση, η εθνική τους συνείδηση εμφανίζεται να είναι

¹²⁹ Οπότε οι συγκρούσεις μεταξύ μικρών και μεγάλων εθνοτήτων είναι αναπόφευκτες, με συνέπεια την πολιτική εξοντώσεων των «εθνικιστών», εκτοπίσεων ανθρώπων με «κοινωνικά φρονήματα», αργότερα και μαζικών εκτοπίσεων ολόκληρων πληθυσμών, Ηεκpич, Απ., ό.π., σελ. 145.

ιδιαίτερα ισχυρή. Στις περιοχές των πρώτων εγκαταστάσεων των Ποντίων στον Καύκασο, στην Κριμαία και στη Νότια Ρωσία οι ομαδοποιήσεις έχουν τοπικιστικό χαρακτήρα και αναφέρονται στον ιστορικό Πόντο. Αποκτώντας καινούργιες συνήθειες από τις σχέσεις με τους άλλους, οι Έλληνες της Τραπεζούντας, της Μπάφρας, της Κερασούντας και των άλλων περιοχών του Πόντου, μέσα από τις μεταξύ τους συναναστροφές, αναπαράγουν τις τοπικές τους ιδιαιτερότητες, τις συνήθειες, τα ήθη και έθιμά τους¹³¹, πολλά από τα οποία είχαν διατηρήσει έως τις μέρες μας. Χωρίς αυτόνομη διοικητική πολιτική οργάνωση στις πολυεθνικές κοινωνίες της χώρας που έζησαν, μακριά από τον ιστορικό τους χώρο, διατήρησαν την εθνοτική όσο και την εθνική τους οντότητα, ιδιαίτερα χάρη στη βαθιά οικογενειακή παράδοση αιώνων.¹³²

Με το πέρασμα του χρόνου, οι ξεχωριστές αυτές ομάδες μέσα από τις σχέσεις με τους «άλλους» απέκτησαν καινούργιες συνήθειες, διαμορφώνοντας έναν δικό τους τρόπο συμπεριφοράς και επικοινωνίας, καθώς και ιδιαίτερο πολιτισμό και γλώσσα. Περιορισμένοι στο περιβάλλον που τους είχε επιβληθεί και βυθισμένοι αποκλειστικά στο δικό τους πολιτισμό, οι Έλληνες ακολούθησαν τους κανόνες της κοινότητάς τους, τηρώντας αυστηρά, σχεδόν απαρασάλευτα, τις ποντιακές τους παραδόσεις. Μεταβιβάζοντας την παράδοση στη δεύτερη γενιά, παρά τις αναπόφευκτες επιδράσεις από το περιβάλλον, διατήρησαν τους ρόλους στην οικογένεια. Παντρεύονταν, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, μόνο μεταξύ τους και χρησιμοποιούσαν τα ρωσικά συνήθως στις συναναστροφές με τους «άλλους». Εξάλλου, η ελλιπής γνώση της ρωσικής γλώσσας, η ξενική προφορά και η αντιμετώπιση από τους ντόπιους συμμαθητές τους ως «διαφορετικών» δυσκόλευαν τη συνύπαρξη των μικρών Ποντίων με τους «άλλους», προξενώντας έντονα προβλήματα ένταξης στο ξένο γι' αυτούς σχολικό περιβάλλον.¹³³ Αυτό γίνεται εμφανές ιδιαίτερα τη δεκαετία του

¹³⁰ Курганов, И., ό.π., σ.114.

¹³¹ Για τα ήθη και έθιμα του Πόντου, βλ. *Αρχείον Πόντου*, τόμ. 1, 2. Επίσης, Σαμουηλίδης, Χρ., ό.π., σσ. 275-341.

¹³² Αλεξάκη, Ε., «Παρατηρήσεις στην οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση των Ελλήνων του Πόντου», *Αρχείον Πόντου*, σσ. 227-239. Επίσης, Παπαδόπουλος, Σ., «Αποδιοργανωτικές τάσεις. Η Πατριαρχική οικογένεια του Καρακούρτ», στο *Αρχείον Πόντου*, σσ. 80-83.

¹³³ Μαρτυρία της Μάρθας Καραγιαννίδου.

'20, όποτε δεν επαρκούσαν τα ελληνικά σχολεία, και πολλά παιδιά ήταν αναγκασμένα να εγγράφονται στα ρωσικά σχολεία. Αντίθετα, πολλές οικογένειες, φοβούμενες την επιρροή των ξένων, δεν επέτρεπαν στα παιδιά τους να φοιτήσουν στα ρωσικά εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹³⁴ Όσοι εκπαιδεύτηκαν στα ελληνικά σχολεία, κυρίως της στοιχειώδους (δημοτικής) εκπαίδευσης, τα οποία ήταν και τα περισσότερα – δευτεροβάθμια ήταν λίγα–, ενίσχυσαν την ελληνική τους ταυτότητα πολύ περισσότερο σε σχέση με τα παιδιά που δεν πήγαν καθόλου σχολείο και, επομένως, δεν επηρεάστηκαν από το σχολικό περιβάλλον.

Οι Πόντιοι, λοιπόν, της δεύτερης γενιάς ακολουθούν τους κανόνες της κοινότητάς τους, τηρώντας αυστηρά τις παραδόσεις. Έχοντας αφομοιώσει κάποια στοιχεία από τους «άλλους», παρουσιάζουν ακόμη έντονα τις εκδηλώσεις της ελληνικότητάς τους (ποντιακά φαγητά, χορό και μουσική).¹³⁵ Το φαινόμενο ενδογαμίας είναι συχνό. Παντρεύονται, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, μόνο μεταξύ τους και χρησιμοποιούν τα ρωσικά συνήθως στις συναναστροφές τους με τους «άλλους». Αναπτύσσουν δικούς τους μηχανισμούς προσαρμογής, όπως άλλες εθνικότητες εγκατεστημένες στις πόλεις και χωρία του Καυκάσου, της Νότιας Ρωσίας και της Κριμαίας.¹³⁶

Σε όλη τη διάρκεια παραμονής τους στη ΕΣΣΔ, ακόμη και εξόριστοι στη Σιβηρία, στο Καζαχστάν και στην υπόλοιπη Κεντρική Ασία, οι Έλληνες σοβιετικοί πολίτες, έχουν «διπλή ζωή» και όσο είναι «μαζί» πάντα διατηρούν τα ήθη και τα έθιμά τους. Στις μεγάλες γιορτές της Ορθοδοξίας, Χριστούγεννα, Ανάσταση, όπως και στους τρεις σημαντικότερους σταθμούς στη ζωή ενός ανθρώπου –γέννηση, γάμο και

¹³⁴ Την κατάσταση, όσον αφορά την εκπαίδευση των Ελληνοποντίων στα εκπαιδευτικά ιδρύματα περιγράφει ο Πόντιος συγγραφέας της εποχής Φωτιάδης στο θεατρικό έργο *Λαζάρ Αγα. Τα σκοτάδια*.

¹³⁵ Για τις «διονυσιακές» εκδηλώσεις της ελληνικότητας βλ. Καρυολαίμου, Μ., «Η ελληνοκυπριακή κοινότητα της Μεγάλης Βρετανίας», στο *Η γλωσσική εκπαίδευση των Ελλήνων μεταναστών στην Ευρώπη*, Αθήνα 1997, σσ. 71-76.

¹³⁶ Στην Τιφλίδα, π.χ., όπου τη μεγαλύτερη διασπορά αντιπροσωπεύουν οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι. Οι Αρμένιοι, αποφεύγοντας συστηματικά τους μεικτούς γάμους, διατήρησαν τη γλώσσα, τις παραδόσεις και τον εθνικό τους χαρακτήρα, ενώ οι Εβραίοι στην πλειονότητά τους αφομοιώθηκαν με τους Γεωργιανούς, διατηρώντας μόνο την πίστη των Ιουδαίων. Ακόμη πιο εκτεταμένη αφομοίωση υπέστησαν οι Πολωνοί. Κβεцерели-Κορατζε, Ιρινα, *В Грузию жили все: греки, армяне, поляки* (Στη Γεωργία ζούσαν όλοι: Έλληνες, Αρμένιοι, Πολωνοί), στο *Ομονια*, (290) N 50, Αθήνα, 20.12.2000. σ. 7

θάνατο— ακολουθούν την παραδοσιακή ιεροτελεστία. Εκτελούν πάντα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, ακόμη και κρυφά, εκεί, που δεν υπάρχουν εκκλησίες, στο σπίτι του παπά, το οποίο μετατρέπεται για αυτό το σκοπό σε εκκλησία. Μεγαλώνουν τα παιδιά τους, μεταδίδοντας σε αυτά την περηφάνια για την καταγωγή τους. Ανάμεσα σε ξένους ζουν τη δική τους Ελλάδα με την ποντιακή λύρα, τους ποντιακούς χορούς και τα ελληνικά τραγούδια από τα πρώτα μαγνητόφωνα της εποχής. Και ο λυγμός του Καζαντζίδη με την επική φωνή του μπολιάζει το νόστο για την πατρίδα. Έτσι, ζώντας την ατμόσφαιρα των «δικών τους κοινωνιών» κατά τη διάρκεια της τριαντάχρονης περιόδου της μπρεζνιεφικής «στασιμότητας», μεγάλωσαν και διαμορφώθηκαν τα παιδιά την τρίτης γενιάς των Ελληνοποντίων, για την οποία δεν τίθεται καθόλου θέμα ταυτότητας. Είναι άξιο προσοχής ότι η γενιά αυτή, παρότι στερούνταν την ελληνική παιδεία και γλώσσα, και βρισκόταν μακριά από τον ιστορικό της χώρο, μην έχοντας άμεση επαφή με τον Πόντο και την Ελλάδα, δεν ταυτίστηκε εξολοκλήρου με τα πρότυπα που κυριαρχούσαν στις δημοκρατίες που έζησε. Δεν ταυτίστηκε ακόμη και όταν τα πράγματα είχαν αλλάξει για τα παιδιά της γενιάς αυτής και τις οικογένειές τους, δεν αντιμετώπιζαν δηλαδή οικονομικά προβλήματα ή, τουλάχιστον, δεν ήταν σε χειρότερη μοίρα από ό,τι οι υπόλοιποι πολίτες της χώρας. Έτσι, τα παιδιά έδειχναν να αντιμετωπίζουν όλο και λιγότερα προβλήματα ένταξης στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον. Βέβαια, η εσωτερίκευση και η αποδοχή κανόνων και αξιών δεν πραγματοποιήθηκε από όλους στον ίδιο βαθμό. Είναι γνωστό ότι στις κοινωνίες που τα άτομα βιώνουν όχι μόνο διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές καταστάσεις, αλλά και διαφορετικές κοινωνικο-πολιτισμικές πραγματικότητες, τα άτομα είναι δυνατόν να παρωθηθούν σε αμφισβήτηση αξιών και κανόνων.¹³⁷ Η αλλαγή περιβάλλοντος επί σειρά γενεών σε διάφορες κοινωνίες, η προσπάθεια απόκτησης και ανάπτυξης των νέων κανόνων συμπεριφοράς για καλύτερη προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις και, τέλος, η συνεχιζόμενη για χρόνια κρίση στην πρώην Σοβιετική Ένωση δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει την κοινωνική και την ατομική τους

¹³⁷ Φαρσεδάκης, Ι., «Για το εγκληματικό φαινόμενο στις πρώην σοσιαλιστικές κοινωνίες της Σοβ. Ένωσης». *Στοιχεία εγκληματολογίας*, σσ. 42-45.

ταυτότητα. Ωστόσο, παρά τα διλήμματα που ελαχιστοποιούσαν τη δυνατότητα ένταξής τους στον έναν ή στον άλλο τρόπο ζωής, στη μια ή στην άλλη κουλτούρα, τα παιδιά των Ποντίων συνήθισαν και ξεπέρασαν τις συγκρούσεις ανάμεσα στην ποντιακή οικογένεια και το σοβιετικό σχολείο. Απορρίπτοντας κάποια στοιχεία που θεωρούσαν ξεπερασμένα, διαμόρφωσαν μέσα από τις οικογένειες τους μια ταυτότητα σύμφωνη με τις αρχές της δικής τους ομάδας.

Οι Πόντιοι, με λίγα λόγια, πάντα ήξεραν πού ανήκουν και δήλωναν ότι είναι μια ξεχωριστή ομάδα. Τόνιζαν, μάλιστα, τη διαφορετικότητά τους σε σχέση με τους άλλους Έλληνες που ζούσαν στη χώρα: τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες της Τασκένδης και τους Έλληνες της Μαριούπολης, αποκαλώντας τους εαυτούς τους «Ρωμαίους». Οι ξεχωριστές πορείες των Ελληνοποντίων του Καυκάσου, της Νότιας Ρωσίας και του Καζαχστάν, και οι επιδράσεις που δέχτηκαν από το περιβάλλον, μπορεί να λειτούργησαν διαφορετικά σε κάθε επιμέρους ομάδα, ωστόσο, δεν επέφεραν τη διάσπαση.¹³⁸ Οι Πόντιοι που έμειναν στον Καύκασο μεγάλωναν με τη σιγουριά της παραμονής τους εκεί και προσαρμόστηκαν στην κοινωνία διατηρώντας το ελληνικό πνεύμα της εθνικής πολιτισμικής τους παράδοσης. Ενώ στην περίπτωση των εκτοπισμένων στο Καζαχστάν Ελληνοποντίων, οι οποίοι ζούσαν συγκεντρωμένοι και κυρίως τα πρώτα χρόνια, μεταξύ τους μιλούσαν αποκλειστικά την ποντιακή διάλεκτο, οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες και τα προβλήματα προσαρμογής στο ξένο περιβάλλον συνέτειναν στην επιμονή τους για τη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Βέβαια, αυτό δεν αφορά μόνο τους Πόντιους. Και άλλοι λαοί της ΕΣΣΔ που μπορεί να είχαν ενστερνιστεί της αρχές του σοβιετικού μοντέλου ζωής διατηρούν ακόμη και σήμερα τα δικά τους ήθη και έθιμα. Για παράδειγμα οι Καζάχοι, μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, νομάδες εδώ και αιώνες, με τους οποίους οι σχέσεις των Ποντίων ήταν ιδιαίτερα έντονες τον πρώτο καιρό, δεν κατάφεραν ποτέ να συγχωνευτούν με τους Έλληνες εξαιτίας διαφορετικών εθίμων, παραδόσεων, νοοτροπίας, κουλτούρας και κοσμοθεωριών. Παρομοίως και οι λαοί του Καυκάσου, όπως οι Γεωργιανοί

¹³⁸ Λιένχαρντ, Γ., «Λαοί και περιβάλλον», *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφρ. Πετρονότη, επιμ. Δ. Τσούση, Gutenberg, Αθήνα, 1985.

και οι Αρμένιοι, ξέρουν να διατηρούν οι ίδιοι τα ήθη και τα έθιμά τους. Η ζωγραφική, ο κινηματογράφος, ακόμη και η τζαζ μουσική τους έχουν έντονα παραδοσιακά στοιχεία. Έτσι, οι κοινότητες των Ποντίων έζησαν δίπλα με «άλλους», μοιράζοντας πολλά από την κοινή ζωή, και συγχρόνως απόμακρα, λόγω ακριβώς των διαφορετικών, διαμορφωμένων μέσα στους αιώνες, πολιτισμών τους.

Διασπασμένοι, λοιπόν, σε ομάδες, οι Πόντιοι συνέχισαν τη δική τους στους κόλπους της σοβιετικής κοινωνίας, πορεία. Η «κοινή μοίρα» της δεύτερης προσφυγιάς, οι δυσκολίες προσαρμογής, οικολογικής και κοινωνικής, στις καινούργιες συνθήκες της Κεντρικής Ασίας, οπωσδήποτε θα σημαδέψει την ψυχοσύνθεση των εξόριστων, διαχωρίζοντάς τους από τους υπόλοιπους συμπατριώτες τους. Οι «περιπλανήσεις» των Ποντίων, η αλλαγή περιβάλλοντος επί σειρά γενεών σε διάφορες κοινωνίες με την αλλαγή των κοινωνικών θεσμών και κανόνων της κάθε κοινωνίας, η προσπάθεια πρόσκτησης και ανάπτυξης των νέων κανόνων συμπεριφοράς για καλύτερη προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις και, τέλος, η συνεχιζόμενη για χρόνια κρίση στην πρώην Σοβιετική Ένωση δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει την κοινωνική και την ατομική τους ταυτότητα. Ωστόσο, παρά τα διλήμματα που ελαχιστοποιούσαν τη δυνατότητα ένταξής τους στον έναν ή στον άλλο τρόπο ζωής, στη μια ή στην άλλη κουλτούρα, τα παιδιά των Ποντίων συνήθισαν και ξεπέρασαν τις συγκρούσεις ανάμεσα στην ποντιακή οικογένεια και το σοβιετικό σχολείο. Απορρίπτοντας κάποια στοιχεία που θεωρούσαν ξεπερασμένα, διαμόρφωσαν μέσα από τις οικογένειές τους μια ταυτότητα σύμφωνη με τις αρχές της εθνοτικής τους ομάδας. Ωστόσο, και οι δύο ομάδες είναι πολίτες της ίδιας χώρας με μια ενιαία κρατική συγκρότηση και κοινούς προσανατολισμούς. Ακολουθούν το ίδιο εκπαιδευτικό σύστημα, σπουδάζουν στα ίδια πανεπιστήμια και η τέχνη, ο κινηματογράφος και η λογοτεχνία στέλνει σε όλους τα ίδια μηνύματα. Τα κοινά αυτά μηνύματα προσλαμβάνονται διαφορετικά από τον καθέναν. Και καθένας μέσα από τη μυσταγωγία της μοναδικής επικοινωνίας με την τέχνη διαμορφώνει τη δική του ξεχωριστή αντίληψη του κόσμου. Παράλληλα, φαίνεται ότι η επικράτηση της επίσημης κουλτούρας, των επαναστατικών προκηρύξεων της σοβιετικής

προπαγάνδας δεν ήταν και τόσο μεγάλη. Την κουλτούρα των Ποντίων επηρέασαν περισσότερο τα διάφορα καλλιτεχνικά ρεύματα κάθε εποχής, όπως η «χρυσή» εποχή της ΝΕΠ, με την μποέμικη ατμόσφαιρα των πολυπολιτισμικών παραθαλάσσιων τουριστικών πόλεων του Βατούμ και του Σουχούμι, των μικρών πόλεων της Νότιας Ρωσίας και του Καυκάσου. Σε κάθε περίπτωση, η παραμονή της πλειονότητας των Ελληνοποντίων στις κωμοπόλεις και τα χωριά, η επιμονή στην αποφυγή μεικτών γάμων, η σχετικά μακρινή σχέση του συστήματος με την οικογένεια, τη μονάδα ανατροφής των παιδιών, επομένως η σχετική έλλειψη εξωτερικής παρέμβασης, συνετέλεσε ώστε οι σχέσεις των μελών της οικογένειας να είναι πολύ στενές και, παρά τα όποια διλήμματα, τελικά να διατηρείται η ελληνική τους ταυτότητα.¹³⁹ Η διαφοροποιημένη στάση των Ποντίων καταδεικνύει ότι η Τρίτη γενιά δεν φαίνεται να έχει χάσει και την ποντιακή ταυτότητα στο βαθμό, τουλάχιστον, που έχασε τη γλώσσα της.

Σήμερα, η βαθιά κρίση στην πρώην Σοβιετική Ένωση, ο ρατσισμός που υποβόσκει από τις εθνικιστικές αναταραχές, αλλά και τα οικονομικά προβλήματα που επέφερε η Περεστρόικα, προκαλώντας κρίση ταυτότητας σε όλη την κοινωνία, εξελίχθηκαν σε σοβαρό πρόβλημα. Οι άνθρωποι της Περεστρόικα και οι μετέπειτα μεταρρυθμιστές κατάργησαν πολλές από τις παλιές πολιτισμικές και κοινωνικές αξίες της κοινωνίας, δεν πρότειναν όμως καινούργιες. Έτσι, αυτό που για ένα κοινωνικό στρώμα μπορεί να είναι σκοπός ζωής, για ένα άλλο απορρίπτεται.¹⁴⁰ Για τα παιδιά όμως των Ποντίων της τέταρτης γενιάς, όπως εξάλλου και για τα παιδιά όλης της κοινωνίας της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, η κρίση ταυτότητας υφέρπει, εφόσον τα διλήμματα είναι πλέον έντονα και προκαλούνται καινούργιες αβεβαιότητες και αμφιταλαντεύσεις η υπέρβαση των οποίων είναι δυσχερής.

Με την εγκατάσταση στην Ελλάδα αυτών των ανθρώπων θα δημιουργηθούν καινούργια δεδομένα, ένα νέο κοινωνικοπολιτιστικό σύστημα που είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης παραγόντων της χώρας

¹³⁹ Clawson, R., «Political Socialization of Children in the U.S.S.R.», *Political Science Quarterly*, Επίσης, βλ. Banks, O. στο *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, μτφρ. Τ. Δαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 241.

¹⁴⁰ Тадевосян, Э., ό.π., σ. 24.

από την οποία έρχονται, αλλά και των συνθηκών διαβίωσης στη χώρα υποδοχής.¹⁴¹ Διαμορφώνεται, δηλαδή, μια νέα πολιτισμική πραγματικότητα με στοιχεία πολιτισμών των δύο χωρών –καταγωγής και υποδοχής– που, διαμορφώνοντας την αυτοαντίληψη των νεοπροσφύγων, θα επηρεάσει την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.¹⁴² Το υπό ποιες συνθήκες και όρους θα πραγματοποιηθεί η διαδικασία αυτή θα το εξετάσουμε παρακάτω.

2.5. Ελληνοπόντιοι από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα.

2.5.1. Πορεία εγκατάστασης.

Η μαζική εγκατάσταση των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην Ελλάδα βρήκε την πολιτεία απροετοίμαστη και την κοινωνία να δείχνει σαν να τους ανακάλυπτε για πρώτη φορά. Ωστόσο, η παρουσία τους στη χώρα δεν είναι και τόσο πρόσφατη. Εμφανίζονται από τα τέλη του 19ου αιώνα. Έρχονται από τον Καύκασο, την Ουκρανία και τη Νότια Ρωσία, κυρίως για εμπόριο και σπουδές, και μένουν εδώ.¹⁴³ Ο αριθμός τους είναι πάρα πολύ μικρός και, επειδή δεν αποτελούν ομοιογενή ομάδα, αφομοιώνονται από τους γηγενείς Έλληνες. Η πρώτη μαζική εγκατάσταση των Ποντίων πραγματοποιείται το 1912-1914 με την έναρξη των

¹⁴¹ Heckmann, F., *Die Bundesrepublik Ein Einwanderungsland? Zur Sociologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*, Stuttgart, 1981, σ. 65.

¹⁴² Τσαούσης, Δ., *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, 1998, σ. 17. Πρόκειται στην ουσία για την κοινωνικοποίηση ή καλύτερα την ανακοινωνικοποίηση, τη διαδικασία εκμάθησης καινούργιων γνώσεων, αξιών, ρόλων συνήθειων που πραγματοποιείται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου. Η ανακοινωνικοποίηση περιλαμβάνει την εκμάθηση στοιχείων συχνά διαφορετικών από τα ήδη αποκτημένα παλαιότερα. Συμβαίνει λίγο πολύ σε κάθε περίοδο, αλλά κυρίως σε καταστάσεις σοβαρών αλλαγών στη ζωή ενός ατόμου, ομάδας ή ολόκληρης κοινωνίας. Βλ. Тадевосян, Э, ό.π., σσ. 168-173.

¹⁴³ Ένα άρθρο της εφημερίδας *Заря Востока* (Тбилиси 24.8.1989) αφιερωμένο στον Ελληνοπόντιο από την Τσάλκα της Γεωργίας Λάζαρο Κοτάνοφ αναφέρει μεταξύ άλλων ότι ο τελευταίος, καθηγητής Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπήρξε και προσωπικός γιατρός του βασιλιά της Ελλάδας Γεώργιου (1891). Η ίδια εφημερίδα κάνει λόγο και για την Ελένη Κωνσταντινίδου, την Ελληνίδα Jeanne d' Arc, όπως την αποκαλούσε ο διεθνής τύπος, η οποία ήρθε από το Βατούμ της Γεωργίας στην Ελλάδα ως αρχηγός των 3.000 Ποντίων πατριωτών για να πάρει μέρος στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.¹⁴⁴ Για τον αριθμό των προσφύγων αυτών δεν υπάρχουν επίσημα και αξιόπιστα στοιχεία. Σύμφωνα με μαρτυρίες, πρόκειται για κατοίκους μερικών χωριών του Καρς και του Αρνταχάν, που μέχρι την προσάρτησή τους από την Τουρκία (1918) ανήκαν στη Ρωσία, οι οποίοι μεταναστεύουν στην Ελλάδα φοβούμενοι τις επιδρομές των Τούρκων.¹⁴⁵ Οι Πόντιοι εγκαταλείπουν τα σπίτια τους και φεύγουν στο Βατούμ και με τη βοήθεια της εκεί ποντιακής κοινότητας φτάνουν στη Θεσσαλονίκη και εγκαθίστανται στους νομούς Θεσσαλονίκης, Κιλκίς¹⁴⁶ και Λάρισας.¹⁴⁷ Οι γραπτές πληροφορίες αναφέρουν το 1918 ως χρόνο μαζικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα των Ποντίων προσφύγων από το τότε νεοσύστατο σοβιετικό κράτος. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 –όταν οι Γεωργιανοί μενσεβίκοι ασκούν εθνικιστική πολιτική στην περιοχή και τα «μπολσεβικοποιημένα»¹⁴⁸ τούρκικα στρατεύματα καταλαμβάνουν τις περιοχές που ζούσαν οι Έλληνες στον Καύκασο– όπως και κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στη Ρωσία (1918-21) –όταν η Ελλάδα παίρνει μέρος στην εκστρατεία της Αντάντ εναντίον των μπολσεβίκων της Ουκρανίας για την καταστολή της επανάστασης– χιλιάδες Έλληνες από τον Καύκασο, κυρίως από τη Γεωργία και το εσωτερικό της Νότιας Ρωσίας, εγκαταλείποντας τις περιουσίες τους κατακλύζουν το Σουχούμι, το Βατούμ, τη Σεβαστούπολη¹⁴⁹ και άλλα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας για να φύγουν στην Ελλάδα. Τα πλοία που μεταφέρουν τους πρόσφυγες δεν φτάνουν και η παραμονή τους σε άθλιες συνθήκες στο Βατούμ προκάλεσε το θάνατο του 1/3 του πληθυσμού. Πολλοί θάνατοι προκλήθηκαν επίσης από τις κακές συνθήκες μεταφοράς.¹⁵⁰ Οι ελληνικές κοινότητες της Νότιας

¹⁴⁴ Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α., «Ο ελληνισμός της διασποράς (15-20ος αι.)», *Ελλοπία*, τεύχ.1, Αθήνα, 1995.

¹⁴⁵ Βλ. Φωπιάδης, Κ., *Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η γένεση της διασποράς*, σ. 35.

¹⁴⁶ Βλ. Βεργέτη, Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 172.

¹⁴⁷ Η πληροφορία προέρχεται από τα ποντιακά σωματεία.

¹⁴⁸ Σαρρής, Ν., *Εξωτερική πολιτική. Πολιτικές εξελίξεις στην πρώτη τουρκική δημοκρατία*, ό.π., σ. 552.

¹⁴⁹ Από τη Σεβαστούπολη οι Πόντιοι φεύγουν με πρόσκληση του ελληνικού κράτους. Έρχονται ελληνικά καράβια στο λιμάνι της πόλης και μεταφέρουν τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Μαρτυρία του 94 ετών Γεώργιου Κολεσιδή.

¹⁵⁰ Βλ. Καραπατάκη, Γ., «Υπόμνημα Περί των Καυκασίων μεταναστών και των προσφύγων του Πόντου», *Ποντιακή Εστία*, 3, (Μάιος-Ιούνιος 1975) σσ. 29-30.

Ρωσίας (Τουαπέ, Νοβοροσίσκ, Κουμπάν, Κερτς, Αικατερινοντάρ), αλλά και του Καυκάσου (Μαϊκόπ, Βλαντικαυκάζ, Μπακού), του Βατούμ και του Σουχούμι, εκφράζοντας την αλληλεγγύη προς τους συμπατριώτες τους, αναλαμβάνουν την περιθάλψη των προσφύγων. Η κοινότητα του Βατούμ περιθάλπει 35.000 πρόσφυγες στην πόλη και τα γύρω χωριά, η κοινότητα του Σουχούμι 15.000.¹⁵¹ Τον Μάρτιο του 1919 η Κεντρική Ένωση των Ελληνοποντιών στο Αικατερινοντάρ ζητά τη βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης.

Τον Ιούνιο του 1919 από το Υπουργείο Πρόνοιας και Περιθάλψεως συγκροτείται ειδική αποστολή για την ηθική και υλική ενίσχυση και το συντονισμό των ενεργειών για τη μεταφορά των προσφύγων στην Ελλάδα.¹⁵² Το ένα τμήμα της αποστολής περιλαμβάνει τις περιοχές της Υπερκαυκασίας (Αρμενία, Γεωργία, Αζερμπαϊτζάν), με κέντρο την πρωτεύουσα της Γεωργίας, Τιφλίδα, και το δεύτερο τμήμα, με κέντρο το Αικατερινοντάρ, περιλαμβάνει το Βόρειο Καύκασο και τη Νότια Ρωσία¹⁵³. Από τον Ιούνιο του 1919 μέχρι το τέλος Φεβρουαρίου του 1921 η ειδική αποστολή παραμένει στις έδρες της, εκτός από το τμήμα αποστολής περιθάλψεως της Νότιας Ρωσίας, το οποίο, λόγω της καθόδου των στρατευμάτων των μπολσεβίκων στην περιοχή, αποχωρεί μαζί με 9.000 Έλληνες από το Νοβοροσίσκ.¹⁵⁴ Ο Νίκος Καζαντζάκης, που ως Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Πρόνοιας «ετέθη επικεφαλής της αποστολής», θα γράψει αργότερα: «Το βαπόρι ήταν γεμάτο ψυχές, που ξεριζώθηκαν από τα χώματά τους και πήγαινα να τις μεταφυτέψω στην Ελλάδα. Άνθρωποι, αλόγατα, βόδια, σκάφες, κούνιες, στρώματα, Άγια κόνισματα, Βαγγέλια, τσάπες και αξίνες έφευγαν από τους μπολσεβίκους... και δρόμωναν κατά λεύτερη Ελλάδα... Τι αβάσταχτο πόνο κουβαλούσε το βαπόρι ετούτο και τον πήγαινε στην Ελλάδα!»¹⁵⁵ Είναι δυσχερής ο ακριβής προσδιορισμός του αριθμού των προσφύγων στην Ελλάδα από την τότε Σοβιετική

¹⁵¹ Λαυρεντίδης, Ισαάκ, *Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τα εκ της Συνθήκης της Λοζάννης δικαιώματα των*, σ. 24.

¹⁵² Καζαντζάκη, Ν., «Πώς μετέφερα τους πρόσφυγες από τον Καύκασο». *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Αθήνα, 26 Απριλίου 1973, σ. 63.

¹⁵³ Αιλιάδος, Μιχ., *Το έργο της Ελληνικής Περιθάλψεως*, Αθήνα, εκδ. Γραφείου Τύπου Υπ. Εξωτερικών, σσ. 89-90. Βεργέτη, Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 176.

¹⁵⁴ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Αθήνα, 26.4.1973, σ. 63.

¹⁵⁵ Καζαντζάκη, Ν., *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα, σ. 425.

Ένωση.¹⁵⁶ Απογραφή των προσφύγων του 1922 δεν υπάρχει καν. Βέβαιο είναι ότι μετά τα γεγονότα του 1922, μια που την ίδια περίοδο σημειώνεται έξαρση του εθνικισμού στη Μικρά Ασία και τον βαλκανικό χώρο και συνακόλουθες ανταλλαγές πληθυσμών στη Βόρεια Ελλάδα, πολλοί Έλληνες οδηγήθηκαν να βρουν καταφύγιο στην «πατρίδα» τους. Για πρώτη φορά στην ιστορία του Ελληνισμού, το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων συγκεντρώνεται στα όρια ενός κράτους.¹⁵⁷ Το ελληνικό κράτος όμως δείχνει αδυναμία να βοηθήσει τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων. Όπως ομολογεί ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, «το μεγαλύτερο κοινωνικοοικονομικόν ζήτημα που αντιμετώπισε το κράτος από της συστάσεώς του είναι αναμφισβητήτως το της εγκαταστάσεως των προσφύγων».¹⁵⁸ Τα προγράμματα αγροτικής και αστικής αποκατάστασης εφαρμόζονται μετά το 1922. «Στις πόλεις προγράμματα εγκαταστάσεως προσφύγων άρχισαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Εμείς τότε θεωρούμεθα ξένοι υπήκοοι και για τα γενικότερα ζητήματά μας οι αυτοσχέδιες επιτροπές έπρεπε να αποτείνονται στο Υπουργείο Εξωτερικών. Φυσικά, ούτε περιθάληση ούτε επιδόματα» θα σημειώσει ο Σωκράτης Κλαδάς.¹⁵⁹ Βασικό όργανο ασχολούμενο με την αστική αποκατάσταση είναι το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. «Στις οικογένειες παραχωρούνται από ένα δωμάτιο στους οικισμούς που κατασκευάζει το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων στις άκρες της πόλης

¹⁵⁶ Σύμφωνα με τη γενική απογραφή του 1928, στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν 1.200.000 πρόσφυγες.¹⁵⁶ Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται οι Έλληνες με διπλή υπηκοότητα που μετανάστευσαν την περίοδο 1922-28 από την Ελλάδα στη Γαλλία, την Αίγυπτο, τις Ηνωμένες Πολιτείες και αλλού/. Δεν απογράφηκαν ως πρόσφυγες ούτε οι οικογένειες που κατάφεραν να μεταφέρουν τις περιουσίες τους και δεν κατοικούσαν σε συνοικισμούς προσφύγων. Ο Ι. Λαυρεντίδης αναφέρει τους πρόσφυγες από τη Νότια Ρωσία, τον Καύκασο και τον Πόντο, οι οποίοι το 1919-20 αρχικά εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Θράκη, αλλά αργότερα, όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, καταγράφηκαν ως πρόσφυγες από τη Θράκη. Αν υπολογίσουμε επίσης και τη θνησιμότητα των γερόντων και παιδιών που χάθηκαν σε αυτήν την περιπέτεια, ο πληθυσμός πρέπει να ξεπερνάει το 1.500.000. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή του 1928, οι πρόσφυγες από τον Πόντο, τη Νότια Ρωσία και τον Καύκασο είναι 229.260. Στατιστική απογραφή.

¹⁵⁷ Ρήγος, Α., *Η Συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας*, σ.19.

¹⁵⁸ Moggenthau, H., *Τα μυστικά του Βοσπόρου*, σ.11.

¹⁵⁹ Κλαδάς, Σ., «Το Σκοπευτήριο Καλλιθέας Αθηνών: Η πρώτη Ποντιακή "Κυψέλη" στην περιοχή πρωτευούσης», *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 3, Μάιος-Ιούνιος 1975. σ. 49. Επίσης, βλ. Βεργέτη, Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη. 1994. σ. 173.

σε περιοχές όπου ο ηλεκτρισμός πολλές φορές απουσιάζει, το νερό μοιράζεται με τενεκέδες και δεν υπάρχουν υπόνομοι».¹⁶⁰

Η Αθήνα και ο Πειραιάς δέχτηκαν 35.000 Πόντιους. Στην Αθήνα, όπου οι πρόσφυγες σχεδόν διπλασιάζουν τον πληθυσμό της, η στάθμευση σε κτήρια θρησκευτικής λατρείας, εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας και οποιασδήποτε άλλης δημόσιας ή κοινοτικής λειτουργίας εξελίσσεται σε προσωρινή διαμονή, η οποία με τη σειρά της διαρκεί χρόνια. Παράγκες ξεφυτρώνουν σε όλους τους ελεύθερους χώρους της πόλης ή στις άκρες του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας: στις πλατείες ή στους σχετικά φαρδείς δρόμους, στην κοίτη του Κηφισού που διατρέχει την Αθήνα την εποχή αυτή ή ακόμη στην κοίτη κάποιων χειμάρρων. Τις περισσότερες φορές γειτονεύουν με τις εργατικές συνοικίες ή ανακατεύονται με τα οικήματα του ταμείου και είναι κατασκευασμένες από σανίδες καφασίων φρούτων και από υπολείμματα άδειων τενεκέδων.¹⁶¹

Για την επίλυση άμεσων προβλημάτων, όπως είναι το στεγαστικό, η εξασφάλιση παραγωγικής απασχόλησης και κατά συνέπεια υποστήριξης της προσπάθειας ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, το κράτος χρησιμοποιεί την ανταλλάξιμη περιουσία. Η κρατική διαχείριση της περιουσίας παρουσιάζει προβλήματα. Οι αλληπάλληλοι νόμοι για την ταχεία ρευστοποίηση της ανταλλάξιμης περιουσίας, με σκοπό την «ταχεία αποκατάσταση των προσφύγων», δεν οδηγούν σε γρήγορη και αποτελεσματική αποκατάσταση. Η Κοινωνία των Εθνών¹⁶² χορηγεί δάνειο στην Ελλάδα για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το δάνειο αυτό

¹⁶⁰ Γκιζέλη, Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1984. Επίσης βλ., Βεργέτη, Μ., ό.π., σ. 179-183.

¹⁶¹ Βεργέτη, Μ., ό.π., σ. 179-183.

¹⁶² Οι Κοινωνία των Εθνών (σήμερα ΟΗΕ) μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κλήθηκε να λάβει μέτρα για την προστασία των προσφύγων που προκάλεσε η επανάσταση των μπολσεβίκων στη Ρωσία, αλλά και η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. «Διεθνής νομοθεσία ασύλου», στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής* 18.6.1995, σ. 5. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι την εποχή εκείνη όλα τα έθνη εξέφρασαν τη συμπάθεια προς τους Έλληνες πρόσφυγες. Αντιπρόσωποι φιλανθρωπικών οργανώσεων Ευρώπης και Αμερικής (ιδιαίτερα ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός) ήρθαν στην Ελλάδα να βοηθήσουν την ελληνική κυβέρνηση στο έργο αποκατάστασης των προσφύγων. Οι κινητοποιήσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την ευαισθητοποίηση και τη δράση της Κοινωνίας των Εθνών. Βλ. Morgenthau, Η., *Τα μουσικά του Βοσπόρου*, σ. 12.

διαχειρίζεται η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, η αποστολή της είναι «η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη ή στην ύπαιθρο και η παροχή παραγωγικής απασχόλησης, αγροτικής ή άλλης».¹⁶³ Με την εφαρμογή προγράμματος παραγωγικών έργων και βιομηχανιών Επιτροπή στοχεύει στη δημιουργία πόλεων-δορυφόρων κατά μήκος της μόνης τότε σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης, με σκοπό να συμβάλει στην ανάπτυξη της χώρας, στην απασχόληση των αστών προσφύγων και όχι στη συγκρότηση προσφυγικών γκέτο γύρω από την Αθήνα και τον Πειραιά, και την παθητική αποδοχή έτοιμης βοήθειας εκ μέρους των προσφύγων. Για αυτό και έρχεται πολλές φορές σε σύγκρουση με το κράτος.¹⁶⁴

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων όμως ασχολείται κυρίως με την αγροτική αποκατάσταση. Η εγκατάσταση στα χωριά πραγματοποιείται συνήθως κατά τόπο καταγωγής. Στους γεωργούς τα χωράφια πουλήθηκαν με ευνοϊκούς όρους. Ταυτόχρονα, δημιουργούνται αγροτικοί συνεταιρισμοί.¹⁶⁵ Ολόκληρα χωριά και συνοικισμοί προσφύγων δημιουργούνται στη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δράμα, Κιλκίς, Κοζάνη, Σέρρες¹⁶⁶ και σε άλλες περιοχές.

Τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1925 η ανταλλαγή με 3.000 Αρμενίους, που επιθυμούν να επιστρέψουν στη Σοβιετική Αρμενία, φέρνει στην Ελλάδα 3.000 Έλληνες από τον Καύκασο. Στις αρχές Φεβρουαρίου 1925 δημοσιογραφικές πληροφορίες αναφέρουν ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε αρνηθεί να επιτρέψει την εγκατάσταση στην Ελλάδα 220.000 Ελλήνων που ζούσαν στη Ρωσία.¹⁶⁷ Το 1928 70.000 περίπου Έλληνες από τη Ρωσία, επιχειρηματίες, βιοτέχνες, αγρότες και άλλοι, είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Η πολιτική κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση την περίοδο 1929-33 προτρέπει τους Ποντίους να ζητήσουν από την

¹⁶³ Το δάνειο ύψους 10.000.000 λιρών χειρίζεται η Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων με πρόεδρο τον Αμερικανό πρεσβευτή Morgentow. Βλ. Αχ. Λαζάρου στο ό.π., σελ.24.

¹⁶⁴ Ρήγος, Α., *Η Συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνία*, σ. 25.

¹⁶⁵ Βλ. Λαζάρου, Αχ., ό.π., 13.

¹⁶⁶ Στο νομό Σερρών από το 48% των προσφύγων το 1/3 είναι Πόντιοι από τον Καύκασο, Λαυρεντίδης, Ι., «Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής καταγωγής και τα εκ της Συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματά των», *Αρχείον Πόντου*, παρ.15, 1986, σ. 381.

¹⁶⁷ Μάο Β., ό.π., σ. 102.

ελληνική πρεσβεία άδεια εξόδου από τη χώρα. Η ελληνική κυβέρνηση, προβάλλοντας την οικονομική κρίση που σοβεί, απορρίπτει το αίτημά τους. Την ίδια περίοδο από τους 50.000 Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης που επιθυμούν να έρθουν στην Ελλάδα, παίρνουν την άδεια μόνο 7.000 άτομα.¹⁶⁸

Η επικίνδυνη πολιτική κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση, οι σταλινικές διώξεις του πληθυσμού το 1936-39, φέρνουν στην Ελλάδα το δεύτερο κύμα των 20.000 περίπου Ποντίων προσφύγων. Η Βάλια Μουρατίδου θυμάται: «Το 1939 караβάνια ολόκληρα “Ρωσοπροσφύγων”, όπως μας αποκαλούσαν εδώ στην Ελλάδα, ατμοπλοϊκώς έφθαναν στη χώρα και διαμοιράζονταν σε διάφορες πόλεις της Νότιας κυρίως Ελλάδας. Η οικογένειά μου, ορφανεμένη από πατέρα, μαζί με άλλες οικογένειες από το Βατούμ έφθασε στη Χαλκίδα, τον τόπο του προορισμού μας. Το κράτος και η “Πρόνοια” μας εγκατέστησαν σ’ ένα σχολείο, μας προσέφεραν συσσίτιο για να μην πεθάνουμε από την πείνα. Τα κορίτσια και τα αγόρια τα τακτοποίησαν σε δουλειές στο τσιμεντάδικο της Χαλκίδας και σε διάφορα άλλα εργοστάσια».¹⁶⁹

Οι πρόσφυγες εγκαθίστανται στους τόπους που διέμεναν ήδη οι Πόντιοι πρόσφυγες της δεκαετίας του 1920. Στα αστικά κέντρα τα οικοπέδα και τα οικήματα, τα οποία παραχωρεί το Υπουργείο Πρόνοιας σε χαμηλές τιμές, δεν επαρκούν και, ως εκ τούτου, ο μεγαλύτερος αριθμός Ποντίων αυτοστεγάζεται.¹⁷⁰ Οι καταστάσεις, λοιπόν, που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες κάθε άλλο παρά ευνοϊκές ήταν. Τη δεκαετία ’30 ο Λεωνίδας Ιασωνίδης απασχολεί συχνά τις συνεδρίες της Βουλής,¹⁷¹ φέρνοντας προς συζήτηση τα μικρά και μεγάλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες. Για παράδειγμα, σε μια από αυτές τις συνεδρίες, με ευκαιρία

¹⁶⁸ Παυλίδης, Ελ., *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων*, Αθήναι 1953.

¹⁶⁹ Βλ. Μουρατίδου, Β., ό.π., σ. 176.

¹⁷⁰ Μαρτυρία της Βιολέττας Χαριπίδου.

¹⁷¹ Λεωνίδας Ιασωνίδης, πολιτικός, οραματιστής της Δημοκρατίας του Πόντου. Πρώτος Πόντιος βουλευτής στην Ελλάδα από το 1923, διατέλεσε και υπουργός Πρόνοιας Βορείου Ελλάδας. Πρόσφυγας ο ίδιος, ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την αποκατάσταση των θυμάτων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα, πιστεύοντας ότι η εγκατάσταση των προσφύγων ειδικά στη Βόρεια Ελλάδα θα έλυσε οριστικά το δημογραφικό εθνικό πρόβλημα των βόρειων συνόρων και θα συνέβαλλε στην ανοικοδόμηση της χώρας από όλες τις απόψεις. Περισσότερο στο *Λεωνίδας Ιασωνίδης*, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 187-125.

τη συζήτηση επί του σχεδίου νόμου που αφορούσε την επικύρωση της σύμβασης μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Αγροτικής Τραπεζής «περί εισπράξεως των προς το Δημόσιον χρεών εξ αποκαταστάσεως αστών προσφύγων», βρίσκει την ευκαιρία να εκφράσει την αγωνία του για την επαγγελματική αποκατάσταση των δασκάλων προσφύγων, καταθέτοντας τροπολογία του νομοσχεδίου προκειμένου να διοριστούν «40 ή 50 διδάσκαλοι του Αλύτρωτου Ελληνισμού».¹⁷²

Κατά την εποχή του «σιδηρού παραπετάσματος» που ακολουθεί, κλείνουν τα σύνορα της χώρας για πολλές δεκαετίες. Και ενώ ο δρόμος για την Ελλάδα είναι απαγορευμένος από τις σοβιετικές αρχές, οι Πόντιοι πεισματικά συντηρούν τα ελληνικά διαβατήρια με την ελπίδα ότι κάποτε θα πάνε στην Ελλάδα. Η απόκτηση θεώρησης της περιπόθητης βίζας για το εξωτερικό είναι εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, όχι μόνο λόγω του πολιτικού καθεστώτος. Όλες οι προξενικές αρχές βρίσκονταν στη Μόσχα. Οι τεράστιες αποστάσεις, το πρόβλημα εύρεσης καταλύματος στην πρωτεύουσα, το γεγονός ότι στη Σοβιετική Ένωση τα ξενοδοχεία εξυπηρετούσαν μόνο τον οργανωμένο τουρισμό και αυτούς τους πολίτες (komandirovochnie) που επισκέπτονταν μια πόλη με αποστολή από το κόμμα ή από διάφορες υπηρεσίες, συνιστούν κατόρθωμα την εξασφάλιση θεώρησης διαβατηρίων. Συνεπώς, οι αναχωρήσεις των Ποντίων για την Ελλάδα υπήρξαν ανέκαθεν μεγάλο γεγονός για την ποντιακή κοινωνία. Για τους εκτοπισμένους στα βάθη της Ασίας πρόσφυγες η Ελλάδα παραμένει σημείο αναφοράς, τόπος λατρείας και μετατρέπεται σε έναν μύθο σαν αυτό που «πλάθει τα ιδεώδη και, συνδεδεμένο με την ρεαλιστική πραγματικότητα, δίνει στην ανθρώπινη ζωή μια βαθιά δραματικότητα».¹⁷³

Ανά δεκαετία περίπου επιτρέπεται η έξοδος από τη χώρα σε περιορισμένο αριθμό οικογενειών Ποντίων. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1946-48, μερικές οικογένειες μόνο, με ελληνικά διαβατήρια, από τον Καύκασο κατορθώνουν να πάρουν άδεια αποδημίας. Έρχονται και μένουν στην Αθήνα. Για την εγκατάστασή τους επιτάξανε τότε δύο κατεστραμμένα στον πόλεμο ξενοδοχεία και διάφορα παλιά σπίτια στο

¹⁷² Πρακτικά της Βουλής (27.9.33), σσ. 251-252.

¹⁷³ Κεσσιδής, Θ., *Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ*, επιμ. Κ. Φωτιάδη, σ. 95.

Νέο και Παλαιό Φάληρο, στον Νέο Κόσμο και στον Πειραιά. Το 1956-57 έρχονται στην Ελλάδα, κοντά στους συγγενείς τους, και οι πρώτες οικογένειες εκτοπισμένων Ποντίων από το Καζαχστάν.¹⁷⁴ Δέκα χρόνια αργότερα, το 1965-67, η εποχή της «ότεπελ» (λειώσιμο των πάγων) του Νικήτα Χρουσόφ φέρνει στην Ελλάδα περίπου 13.500 Πόντιους, κυρίως από το Καζαχστάν. Η ένταξή τους όμως στην Ελλάδα παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα λόγω της επιβολής του δικτατορικού καθεστώτος.

Η επιστροφή του Μπρέζνιεφ στην πολιτική του «σιδηρού παραπετάσματος» κλείνει για μια ακόμη φορά τα σύνορα της χώρας, περιορίζοντας την έξοδο των πολιτών από τη χώρα μέχρι το τέλος του '80, δηλαδή την Περεστρόικα. Οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '70 και του '80 συναντούν πολλά εμπόδια. Για την επίλυση των προβλημάτων αυτών στις περιοχές εγκατάστασής τους οργανώνονται σε συλλόγους, με προτροπή των οποίων ο Ισαάκ Λαυρεντίδης¹⁷⁵ φέρει στη Βουλή προσφυγικά ζητήματα, όπως το κοινωνικοασφαλιστικό και το στεγαστικό. Ο ίδιος καταθέτει πρόταση τροποποίησης του νόμου που αφορούσε στην ανταλλάξιμη περιουσία, πιστεύοντας ότι: «η αποκατάσταση όλων των προσφύγων, όσο των παλαιών και των νέων εκ Ρωσίας, τόσο της Μικρασιατικής καταστροφής δύναται να επιτευχθεί εάν γίνει καλή διαχείριση της ανταλλάξιμης περιουσίας, ακίνητα κτήματα της οποίας είναι αξίας πολλών δισεκατομμυρίων».¹⁷⁶

Οι σύλλογοι συνεχίζουν να αγωνίζονται για την επίλυση των παραπάνω ζητημάτων και τα επόμενα χρόνια, παρότι, τελικά, δεν κατορθώνουν να υλοποιήσουν τους αρχικούς τους στόχους. Αντίθετα, η αποκατάσταση των προσφύγων, όπως φαίνεται από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, αποτέλεσε θέμα αντιπαράθεσης των κομμάτων, της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης.¹⁷⁷ Όσον αφορά στην ανταλλάξιμη περιουσία, το θέμα παραμένει μέχρι σήμερα ανοιχτό.

¹⁷⁵ Βουλευτής Νέας Δημοκρατίας, πρώην πρόεδρος της Βουλής.

¹⁷⁶ Λαυρεντίδης, Ι., *Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λοζάννης δικαιώματά των*, σ. 106.

¹⁷⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρω τη συζήτηση στη Βουλή στις 5 Νοεμβρίου 1979 επί κυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας η οποία αφορούσε τη στεγαστική αποκατάσταση (μέσω ανταλλάξιμης περιουσίας) των προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα το 1965-68 και το 1974-79. Ο διάλογος που παρατίθεται διαμείφθηκε ανάμεσα στην υφυπουργό Κοινωνικών Υπηρεσιών

2.5.2. Νεοπρόσφυγες και πολιτική αποκατάστασης.

Ομαλή ένταξη των προσφύγων και μεταναστών στη δομή της κοινωνίας υποδοχής σημαίνει προσαρμογή σε όλους τους θεσμούς της. Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η οικονομική αποκατάσταση (ένταξη στην αγορά εργασίας, παροχή ασφαλιστικών δικαιωμάτων κ.ά.). Πολλοί ερευνητές έχουν τονίσει το ρόλο της πολιτικής που θα ακολουθήσουν τόσο η χώρα υποδοχής όσο και η χώρα αποστολής. Στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες η πολιτική των κυβερνήσεων, βασισμένη στις διεθνείς συμβάσεις, καλύπτει σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες των προσφύγων και των μεταναστών. Συνήθως οι συμφωνίες μεταξύ των χωρών, που ρυθμίζονται από μια σειρά διατάξεων, προγραμματισμένων μέτρων και ειδικών νόμων, στόχο έχουν την προστασία των δικαιωμάτων τους και την κοινωνική τους ασφάλιση.¹⁷⁸ Θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι στην Ελλάδα έγιναν σχετικές διευκολύνσεις και ειδική πολιτική για την οικονομική επανένταξη των Ελλήνων παλιννοστούντων από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, των ΗΠΑ, της Αυστραλίας και του Καναδά. Η ελληνική πολιτεία έχει κάνει διαπραγματεύσεις και με τις ανατολικές χώρες, όσον αφορά στη μεταφορά των δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης και σύνταξης των επαναπατρισθέντων Ελλήνων πολιτικών προσφύγων από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Οι συμφωνίες που υπογράφηκαν με την ΕΣΣΔ και

της τότε κυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας Άννα Συνοδινού και στον Ιωάννη Αλευρά, βουλευτή ΠΑΣΟΚ (Κόμμα Αντιπολίτευσης).

Άννα Συνοδινού (Ν.Δ.) : «...πρέπει να ξεκαθαριστεί (η ανταλλάξιμη περιουσία), ώστε, να δοθεί σ' αυτούς για τους οποίους δόθηκε αρχικά, στους αστούς πρόσφυγες. Έτσι, θα υπερασπιστούν τα δίκαια των προσφύγων, διότι η ανταλλάξιμη περιουσία θα διατεθεί για την αποκατάσταση των υπολοίπων προσφύγων».

Ιωάννης Αλευράς (ΠΑΣΟΚ) : «εάν ήθελε η κυβέρνηση πραγματικά να αποδώσει δίκαιο στους αδελφούς μας πρόσφυγες, στους Έλληνες, στις πρακτικές λύσεις έπρεπε να προβεί. Και αν δεν μπορούσε σήμερα να διαθέσει τα ποσά, θα μπορούσε να βάλει υπέγγυο την περιουσία (ανταλλάξιμη) αυτή και να πάρει και διεθνές ακόμη δάνειο και να προχωρήσει στην αποκατάσταση. Δυστυχώς, δεν προχωρείτε σ' αυτές τις λύσεις, αλλά περιορίζετε να εκφράζετε την συμπάθεια σας που την ακούν οι πρόσφυγες επί 60 χρόνια. Το αποτέλεσμα είναι ότι εξακολουθούν να βρίσκονται στην τραγική μοίρα που ευρίσκονται από τότε οι αναποκατάστατοι δυστυχώς πρόσφυγες. Αυτό είναι το βασικό πρόβλημα. Και λυπούμαι, διότι, παρά τις προθέσεις και την προσωπική, ίσως, καλή διάθεσή σας, δεν θα υπάρξει λύση που ζητούν και η οποία είναι δικαιοσύνη. Είστε και εσείς δέσμια μίας πολύχρονης αντιπροσφυγικής πολιτικής της παρατάξεώς σας.» Βλ. Λαυρεντίδης, Ι., Πρακτικά της Βουλής στο ό.π., σσ. 66-103.

¹⁷⁸ Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, «Μετανάστευση και πρόσφυγες στην Ελλάδα. 1970-1990», περ. Εκλογή, Ατπ.-Ιούν. 1990, Ιούλι.-Σεπτ. 1990, σ.66.

με άλλες ανατολικές χώρες το 1984-85 δεν συμπεριλαμβάνουν τους Πόντιους.¹⁷⁹ Γενικά, δεν υπογράφηκαν ποτέ διακρατικές συμφωνίες οι οποίες να θέτουν το απαραίτητο νομικό πλαίσιο του προσδιορισμού του τρόπου υποδοχής και της αποκατάστασης των Πόντιων προσφύγων από την πρώην ΕΣΣΔ. Δεν είναι καν γνωστό αν ποτέ το θέμα αυτό είχε τεθεί στις σοβιετικές αρχές από τις ελληνικές κυβερνήσεις. Τις ελληνικές αρχές δεν τις έχει απασχολήσει ούτε το ζήτημα των εκτοπισμένων Ποντίων στη Σιβηρία και στο Καζαχστάν. Διαφορετικά, όσοι είχαν καταβάλει ασφαλιστικές εισφορές στις χώρες προέλευσης, δεν θα κατέληγαν να έρχονται στην Ελλάδα χωρίς ασφαλιστική κάλυψη. Η Ελλάδα, δίχως να έχει διδαχθεί από το παρελθόν ή και από ανάλογες εμπειρίες άλλων χωρών, και επιπλέον αγνοώντας τις ιδιαιτερότητες των νεοπροσφυγικών ομάδων, υπαγάγει συλλήβδην άπαντες σε μία κατηγορία, με αποτέλεσμα το υφιστάμενο πρόβλημα να εντείνεται. Η έλλειψη σύναψης κοινωνικο-ασφαλιστικών συμβάσεων για τη μεταφορά συντάξεων και ασφαλιστικών δικαιωμάτων αποτέλεσε ανέκαθεν ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι νεοπρόσφυγες, όπως και οι παλαιότερα εγκαταστημένοι πλέον στη χώρα Πόντιοι. Έτσι, η διεκδίκηση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων υπήρξε ο κύριος στόχος και το παλαιό αίτημα των ποντιακών οργανώσεων σε όλες τις περιόδους υποδοχής και αποκατάστασης Ποντίων προσφύγων. Χαρακτηριστικό είναι ότι για πολλές δεκαετίες οι προσπάθειες των Ποντίων επικεντρώθηκαν, κυρίως, στην οικονομική αποκατάσταση των σχετικά πρόσφατα αφικνουμένων, χωρίς να γίνεται καν λόγος για τα πολιτικά τους δικαιώματα.

Τα πράγματα άλλαξαν με την εμφάνιση του νέου κύκλου του Ποντιακού Ζητήματος το 1985, όταν ιδρύεται, με έδρα την Αθήνα, το «Κέντρο Ποντιακών Μελετών» (ΚΕΠΟΜΕ).¹⁸⁰ Άγνωστο μέχρι τότε με τις πολιτικές του διαστάσεις στην ελληνική κοινωνία, το Ποντιακό Ζήτημα αναδύεται με τη μαζική εγκατάσταση των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα. Πιστεύοντας ότι η αποκατάσταση των νεοπροσφύγων, ενός λαού που υπέστη διωγμούς, εκτοπισμούς, γενοκτονίες, πρέπει να αντιμετωπιστεί ως

¹⁷⁹ Ν. 1539, 6-4-1985: Ένταξη επαναπατριζόμενων πολιτικών προσφύγων στους ασφαλιστικούς Οργανισμούς και άλλες διατάξεις, ΦΕΚ 64 τεύχος πρώτο. βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, σσ. 392-393.

¹⁸⁰ Το 1986 ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του μέλους της Εκτελεστικής Επιτροπής της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών Μιχάλη Χαραλαμπίδη.

ητικό χρέος όλων των Ελλήνων, το Κέντρο Ποντιακών Μελετών προωθεί (1988) μια ολοκληρωμένη πρόταση του τρόπου οργάνωσης της διαδικασίας, την οποία και υιοθετεί το Β΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο. Στο Συνέδριο, εκτός των άλλων, προτάθηκε:

- α) Να συγκροτηθεί με υπουργική απόφαση Φορέας Υποδοχής και Εγκατάστασης των Ποντίων, ο οποίος θα μπορούσε να επεξεργαστεί και να προωθήσει το πρόγραμμα εγκατάστασης των Ποντίων στη Δυτική Θράκη,
- β) Με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας να παραχωρηθούν δημόσιες εκτάσεις στη διοικητική περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης για τη δημιουργία ποντιακών οικισμών. Η πρόταση ολοκληρώθηκε με την ιδέα να δημιουργηθεί στην περιοχή μια πόλη, η Ρωμανία.

Η δημιουργία οικισμών και πόλης στη Θράκη, μια περιοχή γεωστρατηγικής σημασίας με οξύ δημογραφικό πρόβλημα, προτάθηκε στο πλαίσιο της περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας.¹⁸¹ Εξάλλου, οι Πόντιοι, λαός ανήσυχος και φιλοπρόοδος, κατά τη μακρόχρονη πορεία τους στις χώρες όπου έζησαν, δημιούργησαν ιστορικές πολιτείες τεράστιου πολιτισμικού και οικονομικού ενδιαφέροντος. Στον ιστορικό Πόντο: η Τραπεζούντα, η Κερασούντα, η Σαμψούντα και άλλες «ελληνίδες πόλεις», σημαντικά οικονομικά και πολιτισμικά κέντρα σήμερα στην Τουρκία, έχουν τη σφραγίδα του ποντιακού πολιτισμού. Ταυτόχρονα, οι Πόντιοι στη Νότια Ρωσία, στον Καύκασο, στην Κριμαία, ακόμη και εξόριστοι στο Καζαχστάν, δημιούργησαν ισχυρές κοινότητες, συντελώντας ατομικά και συλλογικά στην ανάπτυξη του τόπου. Το Κεντάου στο Καζαχστάν, η «μικρή Αθήνα», όπως την αποκαλούσαν, θεμελιώθηκε, στην ουσία, από εξόριστους Πόντιους και από μικρός συνοικισμός που ήταν το 1949, μέσα σε δέκα χρόνια μετατράπηκε σε όμορφη σύγχρονη πόλη, όαση στην άγονη και αφιλόξενη στέπα.

Η ιδέα της Ρωμανίας στα παράλια της Δυτικής Θράκης, εκεί που το Αιγαίο συνδέεται με τη Βαλκανική και τον Εύξεινο, θα μπορούσε να αποτελέσει «κέντρο επικοινωνίας λαών, πολιτισμών και οικονομίας, συνεισφέροντας στη διατήρηση της ταυτότητας των Ποντίων, αφού οι Πόντιοι και Θρακιώτες, έχουν κοινά χαρακτηριστικά: είναι ένα μέρος του

¹⁸¹ Χαραλαμπίδης, Μ., *Το σχέδιο μας για την Ελλάδα*. Αθήνα. 2000. σ. 85-86.

Ρωμαϊκού Ελληνισμού, είναι Μαυροθαλασσίτες». ¹⁸² Σημείο αναφοράς για τους Πόντιους, η Ρωμανία, πόλη «με κλασικές ποντιακές αρχιτεκτονικές μορφές, θα αποτελέσει κέντρο έλξης, μαρτυρίας και συνέχειας της Ποντιακής ύπαρξης και ταυτότητας». ¹⁸³ Θα είναι μια Ιθάκη, «ώστε οι σύγχρονες διαδρομές, το ταξίδι της νέας Οδύσσειας και της νέας προσφυγιάς αυτήν τη φορά να είναι σύντομο, προδιαγεγραμμένο, χωρίς μεγάλη περιπλάνηση, πληγές και οδύνη». ¹⁸⁴

Το Ποντιακό Ζήτημα γίνεται ευρύτερα γνωστό τη δεκαετία του '90. Τα αιτήματα των Ποντίων απασχολούν συχνά τον ελληνικό τύπο, ευαισθητοποιώντας την κοινή γνώμη. Οι νεοπροσφυγες αποτελούν αντικείμενο ενασχόλησης και της ηγεσίας της χώρας. Για πρώτη φορά στη Βουλή, επί οικουμενικής κυβέρνησης Ζολώτα με τη συμμετοχή των κυβερνητικών παραγόντων, αλλά και των αρχηγών όλων των κομμάτων, τίθεται το θέμα γενικότερης αποκατάστασης των προσφύγων στη Θράκη. Το έργο αποκατάστασης των Ποντίων στη Θράκη αναλαμβάνει να συνεχίσει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ που διαδέχεται την οικουμενική. Η νέα κυβέρνηση, μάλιστα, επιδεικνύει ενδιαφέρον και για την ιδέα δημιουργίας στην περιοχή της νέας πόλης (Ρωμανίας). Τη σχετική «πρόταση νόμου για την ίδρυση κατέθεσαν στη Βουλή διακόσιοι τέσσερις Βουλευτές απ' όλα τα πολιτικά Κόμματα». ¹⁸⁵ Είναι «πρώτη φορά από το 1974», αναφέρει ο ίδιος ο Πρόεδρος της Βουλής Απόστολος Κακλαμάνης, «που σημειώθηκε τόσο ευρεία συναίνεση και που τόσο μεγάλος αριθμός βουλευτών καταθέτουν μια πρόταση νόμου... για ένα τόσο σημαντικό μέτρο». ¹⁸⁶ Αναφερόμενη στις προτάσεις για την αποκατάσταση των νεοπροσφύγων στη Θράκη, η Έμκε-Πουλοπούλου τονίζει ότι οι Πόντιοι αποτελούν «ένα πολύτιμο ανθρώπινο κεφάλαιο ελληνικό που προσφέρεται στην Ελλάδα δωρεάν, χωρίς η χώρα να έχει ξοδέψει για την ανατροφή και την εκπαίδευσή του... και αν θα βοηθηθούν σωστά και γρήγορα, θα

¹⁸² Περισσότερο για την ιδέα της πόλης Ρωμανία, βλ. Χαραλαμπίδης, Μ., *Ρωμανία. Η αρχιτεκτονική μιας νέας πόλης*, Αθήνα, 2000, σσ. 16-64, 74-95.

¹⁸³ Κέντρο Ποντιακών Μελετών. Κείμενο συνέντευξης τύπου, Αθήνα, 6 Δεκεμβρίου 1989.

¹⁸⁴ Βλ. Χαραλαμπίδη, Μ., *Ρωμανία, μια νέα πόλη*, ό.π., σ. 20.

¹⁸⁵ Έγγραφο της Βουλής των Ελλήνων, «Ίδρυση της Ρωμανίας ως νέας πόλης στη Θράκη», αρ. πρωτ. 7638 / 4.12.1997.

¹⁸⁶ Από τη συζήτηση στη Βουλή επί της κατατεθείσας πρότασης νόμου που αφορούσε στην ίδρυση της Ρωμανίας, 3 Δεκεμβρίου 1997.

συμβάλουν όχι μόνο στη δημογραφική ανασυγκρότηση της περιφέρειας αλλά και στην οικονομική και κοινωνική της ανάπτυξη». ¹⁸⁷

Η εγκατάσταση των νεοπροσφύγων στη Θράκη, με σκοπό να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου προγράμματος, θα έλυνε παράλληλα και το πρόβλημα της δημιουργικής επαγγελματικής απασχόλησης, καθώς μηχανικοί, τεχνικοί και εργάτες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για το σχεδιασμό και την κατασκευή της πόλης και τις ευρύτερης περιοχής. Στις νέες αυτές ζώνες, με ισχυρά, φυσικά, κίνητρα θα μπορούσαν να εγκατασταθούν ή να μετεγκατασταθούν από την Αττική βιομηχανίες και βιοτεχνίες. Παράλληλα, θα μπορούσαν στον ορεινό όγκο της περιοχής, όπου υπάρχουν τεράστια κενά, να εγκατασταθούν κτηνοτρόφοι, προκειμένου να ασχοληθούν με την κτηνοτροφία. Οι Πόντιοι γιατροί, κτηνίατροι, γεωπόνοι και άλλοι ειδικοί επιστήμονες θα μπορούσαν να απορροφηθούν στο νομό Έβρου και Θράκης. ¹⁸⁸

Στη συνέχεια, η υποδοχή και η φιλοξενία των Ποντίων από την πρώτη ΕΣΣΔ ανατέθηκε εξολοκλήρου στο Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης των Παλινοστούντων, το οποίο δημιουργήθηκε στην Αθήνα το 1990. Σκοπός του ήταν «η ομαλή προσαρμογή και τη κοινωνική τους ένταξη στην χώρα». ¹⁸⁹ Όμως, το Ίδρυμα αποδείχτηκε ένας αργοκίνητος και πολυδάπανος μηχανισμός, ο οποίος αντί να λειτουργεί ως αρωγός και φορέας ουσιαστικής ένταξης, σκοπό δηλαδή για τον οποίο είχε συγκροτηθεί, κωλυσιέργησε με τη συνήθη γραφειοκρατική νοοτροπία των κρατικών φορέων. Μάλιστα, υπήρξαν και κατηγορίες εις βάρος του για «οικονομικές ατασθαλίες εις βάρος των νεοπροσφύγων». ¹⁹⁰ Πρόκειται για τη διαχείριση των δανείων, όσον αφορά στη στέγαση (δάνειο 300 εκατομμυρίων δολαρίων το 1990) και στην επαγγελματική αποκατάσταση των νεοπροσφύγων (συμπληρωματικό δάνειο 159 εκατομμυρίων δολαρίων

¹⁸⁷ Έμκε-Πουλοπούλου, Ηρα, ό.π., σ. 78.

¹⁸⁸ Έμκε-Πουλοπούλου, Ηρα, ό.π., σσ. 77-78.

¹⁸⁹ 23.11.1990 με το Προεδρικό Διάταγμα (ΦΕΚ Β 782/13.12.1990) εγκρίθηκε η σύσταση του Ιδρύματος και κυρώθηκε ο Οργανισμός του. Το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλινοστούντων Ομογενών Ελλήνων με το άρθρο 51 του Ν.1947/91 μετονομάζεται σε Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλινοστούντων ομογενών Ελλήνων (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.) Βλ. Αργυρός, Αντώνης, *Το Νομικό καθεστώς των παλινοστούντων*, εκδ. Ε.Ι.Α.Π.Ο.Ε., Αθήνα, 1996, σσ. 60-61.

¹⁹⁰ Τα 2,5 δισ. από τα 3,6 της ετήσιας κρατικής επιδότησης απορροφούσαν οι μισθοί των υπεράριθμων υπαλλήλων. Γκουτζάνης, Σ., «Σκάνδαλο στο Ίδρυμα Παλινοστούντων», *Καθημερινή*, Κυριακή, 4 Μαΐου 1997, σ. 19. Μάλιστα, έχουν γίνει και προσαγωγές στα δικαστήρια για το ζήτημα αυτό. ΣΚΑΪ, Μάκης Τριανταφυλλόπουλος, εκπομπή «Κίτρινος τύπος», Κυριακή, 25 Απριλίου 1997.

το 1991) που εξασφάλισε η Ελλάδα από το Ταμείο Κοινωνικής Αποκατάστασης του Συμβουλίου της Ευρώπης της Ε.Ε.¹⁹¹

Η κυβέρνηση, που εμφανίζεται κάθε φορά «αποφασισμένη να σχεδιάσει και να εφαρμόσει μια ολοκληρωμένη πολιτική αποκατάστασης», τελικά παραδέχεται ότι η λειτουργία του ιδρύματος απέχει πολύ από το να θεωρείται έστω αποδοτική και κάνει λόγο για «λάθη, παραλείψεις, αδυναμίες και δυσλειτουργίες».¹⁹² Από την άλλη, το Ίδρυμα επιρρίπτει μέρος της ευθύνης για την καθυστέρηση στην υλοποίηση των σχεδίων του στους φορείς που ενεπλάκησαν σε αυτή την υπόθεση.¹⁹³ Όσον αφορά την πόλη της Ρωμανίας, είναι γνωστό ότι η κυβέρνηση δεν προχώρησε στην υλοποίηση της απόφασης της Βουλής των Ελλήνων, αν και τα πολεοδομικά σχέδια είχαν ολοκληρωθεί. Ποιοι είναι οι λόγοι που οδήγησαν στη ματαίωση του σχεδίου; Σύμφωνα με το μέλος του ΚΕΠΟΜΕ και εκπρόσωπό του στην Ομοσπονδία Ποντιακών Σωματίων Χρόνη Αμανατίδη, το θέμα δεν προχώρησε «*όχι τόσο λόγω αδυναμίας της συγκρότησης σχεδίου για το ομολογουμένως δύσκολο έργο. Η αποκατάσταση των Ποντίων στη Θράκη είναι για τη χώρα εθνικής σημασίας ζήτημα. Η ιδέα δημιουργίας της Ρωμανίας, ενισχύοντας όχι μόνο οικονομικά, αλλά και γεωστρατηγικά και γεωπολιτικά τη χώρα, θα συνέβαλε οριστικά στην αποτροπή των σχεδίων της Τουρκίας για την περιοχή. Γι' αυτό προκάλεσε αντιδράσεις από την Άγκυρα στις οποίες η κυβέρνηση υπέκυψε. Είναι πολιτικά τα αίτια. Είναι τυχαίο ότι μετά την εγκατάλειψη της ιδέας (της Ρωμανίας) παρατηρούνται πολλές αλλεπάλληλες υπονομεύσεις του Ποντιακού Ζητήματος γενικότερα;*»¹⁹⁴ Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η στάση αυτή της κυβέρνησης οφείλεται στις πιέσεις που δέχτηκε από την Τουρκία. Πάντως, η πρόταση αντιμετώπισε εξ αρχής την άμεση αντίδραση των παραγόντων της μουσουλμανικής μειονότητας, που επικαλούμενοι τη συνθήκη της Λοζάνης υποστήριζαν ότι με τις μαζικές εγκαταστάσεις Ποντίων θα αλλοιωθεί η σύνθεση του πληθυσμού στην περιοχή.¹⁹⁵ Σε

¹⁹¹ Στοιχεία από το πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλινοστούτων στο *Επτά Ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, 28 Ιουνίου 1994, σ. 16.

¹⁹² Γκουτζάνης, Σ., «Σκάνδαλο στο Ίδρυμα Παλινοστούτων», *Καθημερινή*, ό.π.

¹⁹³ Κεραμιτζόγλου, Γ., «Αλλάζει εκ βάθρων το Ίδρυμα Αποκατάστασης Ποντίων», *Εξουσία*, Τετάρτη, 12 Φεβρουαρίου 1997.

¹⁹⁴ Γενική Συνέλευση της Ένωσης Ποντίων «Μαύρη Θάλασσα». Φεβρουάριος 1999. «Εθνική στέγη», Νέα Σύμρνη, Αθήνα.

¹⁹⁵ Απόσπασμα από τη δήλωση του μέλους της «συμβουλευτικής επιτροπής», ψευδομούφτη Ξάνθης Μεχμέτ Εμιν Αγά, βλ. Μαλκίδης, Φ., «Η εγκατάσταση των Ποντίων στη Θράκη», *Εύξεινος Πόντος*, Ιούλιος 2000, 42, σ. 18.

κάθε περίπτωση, η εγκατάσταση των νεοπροσφύγων περιορίστηκε σε μικρούς οικισμούς, διασκορπισμένους στη Θράκη, τη Μακεδονία και σε άλλα σημεία της χώρας.¹⁹⁶

Μέχρι το 1997 στα προγράμματα του Ιδρύματος εντάχθηκαν μόλις κάπου 30.000 πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν προωθηθεί σε συνοικισμούς της Ξάνθης, της Αλεξανδρούπολης, της Φαρκαδόνας, των Τρικάλων, της Ημαθίας, της Χαλκιδικής, των Σαπών και του Ζυγού Καβάλας.¹⁹⁷ Η ζωή των εγκατασταθέντων στους οικισμούς υπήρξε εξαιρετικά δύσκολη, αφού στην περιοχή δεν δημιουργήθηκαν η υποδομή και οι προϋποθέσεις για την απασχόλησή τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του οικισμού του Ζυγού Καβάλας στον οποίο «οι νεοπρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις παράγκες που χτίστηκαν γι' αυτούς στα βουνά. Για πέντε ολόκληρα χρόνια οι άνθρωποι έζησαν εντελώς απομονωμένοι. ...Καθημερινά δεκάδες νεαροί Ελληνοπόντιοι συγκεντρώνονται στην πλατεία. Γύρω στις 9 το πρωί θα στηθούν όλοι στη σειρά για να περάσουν οι ενδιαφερόμενοι ιδιοκτήτες γης από την περιοχή οι οποίοι θα τους εξετάσουν προσεκτικά αν αντέχουν για δουλειά και ίσως τους προτιμήσουν στις γεωργικές καλλιέργειες. Στήνεται ένα ιδιότυπο παζάρι. Οι τυχεροί θα βγάλουν ένα μεροκάματο που θα τους εξασφαλίσει το δικαίωμα να ελπίζουν ότι αύριο θα υπάρξει κάτι καλύτερο. Οι άλλοι θα επιστρέψουν στις παράγκες».¹⁹⁸

¹⁹⁶ Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ότι δεν είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας όπου η δημιουργία πόλεων και οικισμών προτείνεται ως μέσο αποκατάστασης των προσφύγων στην χώρα. Το 1922, όταν η Κοινωνία των Εθνών χορηγεί δάνειο για την αποκατάσταση των προσφύγων που κατέκλυσαν τη χώρα μετά τη μικρασιατική καταστροφή, από τον Henry Morgentau έχει γίνει πρόταση για τη δημιουργία πόλεων-δουροφόρων κατά μήκος της μόνης τότε σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Με την εφαρμογή του προγράμματος η Επιτροπή (με πρόεδρο τον Henry Morgentau), η οποία διαχειρίζεται το δάνειο, στόχο είχε τη «δημιουργία παραγωγικών έργων και βιομηχανιών στη χώρα και με τον τρόπο αυτό να συμβάλλει στην ανάπτυξή της, αλλά και στην εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη ή στην ύπαιθρο με την παροχή παραγωγικής απασχόλησης, αγροτικής ή άλλης και όχι στη δημιουργία προσφυγικών γκέτο γύρω από την Αθήνα και τον Πειραιά και στην παροχή έτοιμης βοήθειας και παθητικής αποδοχής». Η Επιτροπή έρχεται πολλές φορές σε σύγκρουση με το κράτος, το οποίο διαχειρίζεται το ζήτημα «κυρίως με πολιτικά κίνητρα». Τελικά, η Επιτροπή ασχολείται μόνο με την αγροτική αποκατάσταση και τότε στη Μακεδονία: Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δράμα, Κιλκίς, Κοζάνη, Σέρρες και σε άλλες περιοχές δημιουργούνται ολόκληρα χωριά και συνοικισμοί των προσφύγων. Βλ. Henry Morgentau, *Τα μυστικά του Βοσπόρου*, Αθήνα, χ.χ. σ.11. Για την αποκατάσταση των προσφύγων του '22 στην Ελλάδα, βλ. περισσότερο Πελαγίδης, Ε., *Αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ.109-160. Επίσης, Βεργέτη, Μ.,ό.π., Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 169-188.

¹⁹⁷ Βλ. *Εξουσία*, Τετάρτη, 12 Φεβρουαρίου 1997.

¹⁹⁸ Τζιμα, Σ., «Ανάγκη έρευνας για τις κατασκευές σπιτιών», στην *Καθημερινή*, Κυριακή, 4 Μαΐου 1997, σ. 19.

Στις Σάπες ο δήμαρχος, Ντίνος Χαριτόπουλος, παραδέχεται «τις σημαντικές παρενέργειες στο νομό».¹⁹⁹ Πολλοί, αναφερόμενοι στους οικισμούς των προσφύγων, μιλούν για «γκέτο», επισημαίνοντας ότι το πρόβλημα ένταξης των προσφύγων είναι οξύτατο και πως η πολιτική αποκατάστασής τους, έτσι όπως εφαρμόστηκε, «δημιούργησε στην Ελλάδα ακόμη μία μειονότητα από... Έλληνες...».²⁰⁰

Στη συνέχεια το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, στην αρμοδιότητα του οποίου υπήχθη το Ίδρυμα αποκατάστασης των νεοπροσφύγων, επεξεργάστηκε εκ νέου τις προτάσεις και η κυβέρνηση, ψηφίζοντας το νομοσχέδιο που αφορά «την επίλυση των προβλημάτων των ομογενών», ανακοίνωσε ότι προωθεί συντονισμένες ενέργειες ανά υπουργείο, με στόχο την «ενίσχυση των προσπαθειών αυτών».²⁰¹ Για το σκοπό αυτό εγκρίθηκε και η διάθεση μεγάλου ποσοστού πόρων της Ε.Ε. προκειμένου «να δημιουργηθούν και να αναπτυχθούν δομές προώθησης της απασχόλησης των νεοπροσφύγων». Για μία ακόμη φορά ανακοινώνεται ότι προχωρούν οι εργασίες στους οικισμούς όπου διαμένουν οι νεοπρόσφυγες και στο πλαίσιο «καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού» συνεχίζονται να υλοποιούνται προγράμματα με σκοπό «την αποτελεσματική ένταξη και υποστήριξη των παλινοστούτων Ποντίων στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας...».²⁰²

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, βλέπουμε ότι η έλλειψη ενός έγκαιρου προγράμματος υποδοχής και στη συνέχεια συστηματικής υλοποίησής του, που οφείλεται στα προβλήματα λειτουργίας των θεσμών της χώρας γενικότερα, έχει ως αποτέλεσμα μετά από ολόκληρη δεκαετία, η οργανωμένη αποκατάσταση των νεοπροσφύγων να παρουσιάζει την ίδια αδυναμία. Από την άλλη, οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της χώρας γενικότερα συνεχίζουν να πολλαπλασιάζουν τα προβλήματα των ανθρώπων αυτής της κατηγορίας. Προβλήματα που θα αναγκάσουν, όσους μπορούν να εργαστούν, να εγκαταλείψουν τους οικισμούς και να διασκορπιστούν για μία ακόμη φορά στα νησιά, στις πόλεις και τα χωριά

¹⁹⁹ Καθημερινή, ό.π.

²⁰⁰ Καθημερινή, ό.π.

²⁰¹ «Προχωρούν σε ρυθμίσεις», εφημερίδα *Εύξεινος Πόντος*, Νοέμβριος 1999.

²⁰² Προχωρούν σε ρυθμίσεις, ό.π.

της Ελλάδας. Κάποιοι θα φύγουν στην Κύπρο. Άλλοι, «ως μετανάστες»
πια, θα μεταναστεύσουν από την Ελλάδα στη Γερμανία.²⁰³ Οι
περισσότεροι, ωστόσο, θα εγκατασταθούν στις μεγαλοπόλεις της Ελλάδας,
στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη²⁰⁴, και εκεί κοντά στους δικούς τους
ανθρώπους θα προσπαθήσουν να βρουν μια καλύτερη τύχη, αγωνιζόμενοι
καθημερινά για τα προς το ζην. Αναζητώντας καινούργιους τρόπους για να
εξασφαλίσουν τη ζωή, οι περισσότεροι θα αναγκαστούν να αλλάξουν το
επάγγελμά τους και να ενταχθούν σε νέα εργασιακά περιβάλλοντα.

²⁰³ Στη Γερμανία οι νεοπρόσφυγες εργάζονται στις οικοδομές ως ανειδίκευτοι εργάτες, αλλά συνήθως στα εσπαστόρια των Ποντίων μεταναστών εγκαταστημένων στη Γερμανία από τη δεκαετία του '60. Εξάλλου, περίπου 80% των μεταναστών στη Γερμανία, σύμφωνα με την κοινωνιολογική έρευνα του καθηγητή κ. Hopf (Berlin M. Plank Institut), είναι από τη Βόρεια Ελλάδα και η συντριπτική πλειονότητά τους είναι από προσφυγικές οικογένειες. Βλ. Γραμματικόπουλος, Μ., *Ζητήματα του Απόδημου Ελληνισμού της Γερμανίας στο Δορυφόρο* (περιοδικό των Ελλήνων της Γερμανίας), τεύχ.2, σσ.26-27.

²⁰⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας του Παντείου Πανεπιστημίου, 51% του συνόλου του αριθμού των Ποντίων που ήρθαν στην Ελλάδα την περίοδο 1985-90 εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, στις περιοχές Καλλιθέα, Μενίδι και Ασπρόπυργο, όπου η πλειονότητά τους είναι από το Καζαχστάν. Κασιμάτη, Κ., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, 1992, σ. 202.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Νεοπρόσφυγες στην Καλλιθέα, στον Ασπρόπυργο και στις Αχαρνές. Γενικά.

Η πρωτεύουσα της Ελλάδας, η Αθήνα, απλωμένη στην αρχαία γη της Αττικής, επειδή είναι το κυριότερο πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο της χώρας, αποτελεί πόλο έλξης πολλών ανθρώπων. Ξένοι οικονομικοί μετανάστες και πρόσφυγες που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες, Έλληνες από διάφορες περιοχές της χώρας και του εξωτερικού έρχονται εδώ για να βρουν μια καλύτερη ζωή. Ακολουθώντας διαφορετικές ιστορικές διαδρομές, στις περιοχές της είναι εγκατεστημένοι Έλληνες από την Κωνσταντινούπολη, από την Κύπρο, από τον Πόντο και από την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας. Η Καλλιθέα, ο Ασπρόπυργος και το Μενίδι (Αχαρνές) είναι οι κατεξοχήν περιοχές εγκατάστασης Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Η Καλλιθέα είναι ένας από τους παλαιότερους οικισμούς Ποντίων που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα. Περιοχή μεταξύ της παραλίας του Σαρωνικού και του κέντρου της Αθήνας, από την οποία απέχει μόλις 3,5 χιλιόμετρα, η Καλλιθέα, περιλαμβάνει την κεντρική Καλλιθέα, του Χαροκόπου, τα Παλαιά Σφαγεία, την Αγία Ελεούσα και τις Τζιτζιφιές. Πρωτοκατοικήθηκε από την οικογένεια του Γεώργιου Φιλάρετου το 1888. Η καλή ρυμοτομία, η ευρυχωρία, η μικρή απόσταση από το κέντρο της Αθήνας, το εύκρατο κλίμα της συντέλεσαν στο να μετατραπεί μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα σε περιοχή με αξιόλογη πληθυσμιακή συγκέντρωση.²⁰⁷

Οι πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, πρόδρομοι του μεγάλου προσφυγικού κύματος Ποντίων και μη, εγκαταστάθηκαν στην Καλλιθέα ήδη μετά την επανάσταση. Εδώ εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι από τους Πόντιους που στις αρχές Μαρτίου του 1919 μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα από τη Γιάλτα της Κριμαίας με το ελληνικό Α/Π «Χίος». Πρόκειται για τους πάνω από 2.000 πρόσφυγες, κυρίως από

²⁰⁷ Κασιάνη, Ελ., *Η Καλλιθέα. Σελίδες από την ιστορίαν της. 1884-1963*, Καλλιθέα, εκδ. Δήμου Καλλιθέας, 1996, σσ. 22-26.

την περιφέρεια Αργυρούπολης του Πόντου, που κατέφυγαν στη Ρωσία μετά την αποχώρηση των Ρώσων από την Τραπεζούντα.²⁰⁸ Εδώ εγκαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος των Πόντιων προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.²⁰⁹

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στους πρώτους τρεις οικισμούς που δημιουργήθηκαν για τη φιλοξενία τους. Ο βασικός οικισμός υποδοχής της αραιοκατοικημένης τότε Καλλιθέας είναι το Σκοπευτήριο, το οποίο «σαν κυψέλη συγκέντρωσε τους Πόντιους που έρχονταν από τη Ρωσία».²¹⁰ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1922, θα εγκατασταθούν εκεί οι Έλληνες από τον Πόντο και από άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες θα καταλάβουν σταδιακά όλον τον περιβάλλοντα ελεύθερο χώρο, χτίζοντας «εκατοντάδες πρόχειρα πλινθόκτιστα σπίτια σκεπασμένα με πισσόχαρτο η λαμαρίνα. Χωρίς σχέδια, χωρίς έργα εξυπηρέτησης, χωρίς νερό, χωρίς αποχέτευση. Για πολλά χρόνια οι οικισμοί υπήρξαν το κέντρο της έντονης, αλλά αποκλεισμένης από τους άλλους ζωής τους».²¹¹ Το 1925 στην Καλλιθέα θα δημιουργηθούν άλλοι συνοικισμοί Ποντίων, όπως αυτοί του «Κουνδουριώτη» και των «Παλαιών Σφαγείων» στις όχθες του Ιλισού. Μέχρι το 1934 στην περιοχή υπήρχαν ήδη ακόμη τρεις: γύρω από το εργοστάσιο Πειραιϊκής Πατραϊκής ο «Νέος Πόντος», δεξιά της σημερινής οδού Δαβάκη η «Νέα Ζωή» και ένας τρίτος ανώνυμος.²¹² Τα επόμενα χρόνια ο πληθυσμός της Καλλιθέας αυξάνεται ραγδαία. Παράλληλα, σε διάφορες περιοχές της εγκαθίστανται άνθρωποι από τα χωριά και τα νησιά της Ελλάδας. Έρχονται πρόσφυγες και μετανάστες από άλλες χώρες, Έλληνες και ξένοι. Εκεί, αρχικά το 1965-67 και αργότερα τη δεκαετία του 1970-80, θα εγκατασταθεί και ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων Ποντίων

²⁰⁸ Τανιμανίδη, Π., *Ποντιακοί οικισμοί στην Ελλάδα*, εκδ. Σωματείου Παναγία Σουμελά, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 60.

²⁰⁹ Οι υπόλοιποι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα Λιπάσματα Πειραιώς, στο Φωταέριον Αθηνών και στο Λαύριο, δημιουργώντας άλλους δύο οικισμούς. Τανιμανίδη, Π., ό.π., σσ. 59-63. Για την εγκατάσταση των Ποντίων προσφύγων βλ. επίσης Παπάζογλου, Χ., «Πρόσφυγες από τη Μ. Ασία και τον Πόντο στην Καλλιθέα» στο *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, Καλλιθέα, 2000, σσ. 108-120.

²¹⁰ Παπάζογλου, Χ., ό.π., σ. 114.

²¹¹ Τανιμανίδη, Π., βλ. «Γκέτο των Ποντίων», ό.π. σ. 60, επίσης Παπάζογλου, Χ., ό.π. σ. 114-115.

²¹² Τανιμανίδη, Π., ό.π. σ. 61.

από τη Σοβιετική Ένωση, κυρίως, από το Καζαχστάν. Σήμερα, στο σύνολο των 109.609 κάτοικων του πληθυσμού της Καλλιθέας ²¹³, ποσοστό 60% είναι Πόντιοι.²¹⁴ Στην περιοχή συνεχίζουν να συγκεντρώνονται οι νεοπρόσφυγες που έρχονται στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία.

«Όταν ήρθαμε στην Ελλάδα, μας πρότειναν κάποιιοι να πάμε στην Κομοτηνή. Είπαν, θα μας δώσουν και σπίτι. Δεν πήγαμε, γιατί όλοι οι δικοί μας ήταν εδώ, στην Καλλιθέα. Έτσι μείναμε και εμείς». (Νεοπρόσφυγας, 48 ετών).

«Στην αρχή μάς φιλοξένησαν οι συγγενείς που είχαν έρθει από το Καζαχστάν το 1966. Τότε ήρθαν πολλοί δικοί μας στην Καλλιθέα. Μας βοήθησαν πολύ: μας φιλοξένησαν στην αρχή, μας βρήκαν δουλειά. Και ύστερα νοικιάσαμε δικό μας σπίτι εδώ στην Καλλιθέα για να είμαστε κοντά τους. Θα μείνω εδώ για πάντα». (Πόντιος, 54 ετών).

«Εγώ και η αδελφή μου με τις οικογένειές μας είμαστε στην Καλλιθέα από το 1991. Έχω εδώ πολλούς φίλους από το Κεντάον. Μαζί τους νιώθω καλά. Μ' αρέσει εδώ, αλλά δεν θέλουμε την πολυκατοικία. Μάλλον θα πάμε στο Μενίδι ή στον Ασπρόπυργο, αν θα βρω φτηνό οικόπεδο. Είναι και εκεί πολλοί δικοί μας». (Πόντια, 45 ετών.)

Το Μενίδι και ο Ασπρόπυργος είναι άλλες δύο περιοχές μαζικής συγκέντρωσης των νεοπροσφύγων. Σε απόσταση 12 χιλιομέτρων βόρεια και 23 χιλιομέτρων βορειοδυτικά της Αθήνας αντίστοιχα, οι κοινότητες των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στις δυτικές αυτές συνοικίες της Αττικής δημιουργήθηκαν κυρίως από πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα μαζικά από το Καζαχστάν στα μέσα της δεκαετίας του '60. Σήμερα στο Μενίδι, «το αρβανιτοχώρι των οχτώ χιλιάδων κατοίκων» το 1940,²¹⁵ είναι εγγεγραμμένα 75.341 άτομα από τους οποίους περίπου 27.400 είναι οι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Ενώ στον

²¹³ Απογραφή του 2001, Στατιστική Υπηρεσία.

²¹⁴ Τα στοιχεία προέρχονται από τα ποντιακά σωματεία και γι' αυτό είναι κατά προσέγγιση.

²¹⁵ Περισσότερα για το Μενίδι, βλ. Παπασωτηρίου, Ντ., *Χρονικό των Αχαρνών*, Αθήνα, χ.χ., σ. 5-20.

Ασπρόπυργο, σε σύνολο 27.741 κατοίκων, οι Πόντιοι πρόσφυγες είναι περίπου 14.500 άτομα.²¹⁶

Το Μενίδι ή Αχαρνές βρίσκεται σε υψόμετρο 180 μέτρων στους πρόποδες της Πάρνηθας. Ένας από τους σπουδαιότερους αγροτικούς δήμους της αρχαιότητας, όπως αναφέρουν οι πηγές, εμφανίστηκε ως οικισμός με την ονομασία Μενίδι για πρώτη φορά το 1836.²¹⁷ Αναγνωρίστηκε ως κοινότητα το 1912 και το 1946 έγινε δήμος. Οι κάτοικοί του ασχολούνται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη χοιροτροφία, την πτηνοτροφία, το εμπόριο, τη βιοτεχνία, ως εργάτες στις γύρω βιοτεχνίες, καθώς και στις διάφορες υπηρεσίες.

Η περιοχή Ασπροπύργου, χτισμένη σε υψόμετρο βορειοδυτικά της Αθήνας, αποτελεί έδρα δήμου της επαρχίας Μεγαρίδας του νομού Αττικής. Εδώ ανήκει και ο οικισμός Διυλιστηρίων. Εμφανίστηκε ως αυτοτελής οικισμός το 1836 με την ονομασία Καλύβια και τότε υπαγόταν στο δήμο Χασιάς. Το 1889 μετονομάστηκε σε Ασπρόπυργο. Κέντρο γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, μετά την εγκατάσταση κατά την τελευταία εικοσαετία διυλιστηρίων πετρελαίου και βιομηχανιών γαλακτοκομικών προϊόντων, εξελίχθηκε σε βιομηχανική πόλη. Εδώ υπάρχουν, επίσης, βιομηχανίες χαλυβουργίας, χημικών προϊόντων, χρωμάτων, τσιμέντων, πλαστικών, οικοδομικών υλικών, ναυπηγεία, επισκευαστικές βάσεις κ.ά. Η περιοχή διαθέτει σημαντικές λιμενικές εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των βιομηχανιών.²¹⁸

²¹⁶ Τα αριθμητικά στοιχεία που αφορούν το σύνολο των κατοίκων των δήμων Μενιδίου και Ασπροπύργου προέρχονται από τη Στατιστική Υπηρεσία (απογραφή του 2001). Η εκτίμηση του ποσοστού των Ποντίων στο σύνολο των κατοίκων προέρχεται από τους ποπτικοί συλλόγους. Σύμφωνα με μαρτυρίες των προέδρων των συλλόγων, αλλά και των υπαλλήλων των δήμων, τα στοιχεία αυτά δεν είναι απόλυτα. Ο αριθμός των Ποντίων θα πρέπει να είναι μεγαλύτερος, καθώς πολλοί νεοπρόσφυγες δεν έχουν απογραφεί και δεν περιλαμβάνονται στους καταλόγους του δήμου.

²¹⁷ Η ονομασία Μενίδι δόθηκε από Αλβανούς αποίκους, εγκαταστημένους εκεί κατά την περίοδο 1373-1383 ύστερα από πρόσκληση των Βενετών. Βλ. «Η Αχαρνές», στην εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λάροους Μπριτάνικα*, εκδ. οργ. Πάπυρος Λάροους Μπριτάνικα, Αθήνα, 1980, σ. 76.

²¹⁸ Βλ. λήμμα «Ασπρόπυργος», στην εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λάροους Μπριτάνικα*, εκδ. οργ. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, Αθήνα, 1980, σ. 443.

Οι Πόντιοι, λοιπόν, από την πρώην Σοβιετική Ένωση αποτελούν την πλειονότητα των κατοίκων του Μενιδίου και του Ασπροπύργου. Οι ίδιοι θυμούνται:

«Εμείς ήρθαμε στην Ελλάδα το 1967. Μερικά χρόνια ζήσαμε στην Αθήνα, στην Καλλιθέα, με ενοίκιο. Δουλέψαμε όλη η οικογένεια σκληρά, ό,τι δουλειές βρήκαμε. Έτσι, μαζέψαμε λεφτά και είπαμε να φτιάξουμε δικό μας σπίτι. Οι γονείς μου μάθανε ότι στο Μενίδι τα οικόπεδα ήταν φτηνά και γι' αυτό πήγαμε να τα δούμε. Είμαστε από τους πρώτους Πόντιους που ήρθαμε εκεί. Όταν το είδα, τρόμαξα. Ήταν κάποια χωράφια που τα πουλούσαν για οικόπεδα. Χωρίς δένδρα. Σκέτη ξεραϊλα. Μόνο γαϊδούρια και κατσίκια έβλεπες γύρω. Η εικόνα μού θύμιζε κάτι “αούλ”²¹⁹ του Καζαχστάν. Θυμάμαι, αναρωτήθηκα τότε αν άξιζε να κάνουμε τόσες θυσίες για να βρεθούμε εδώ. Βέβαια, δεν είπα τίποτα στους γονείς μου, για να μην τους στεναχωρήσω». (Πόντιος, 50 ετών).

«Εδώ στην Κάτω Φούσα και στον Κοριτσά²²⁰ είμαστε περισσότερο Πόντιοι που ήρθαμε μετά το '90. Μέσα στον Ασπροπύργο ζουν οι Πόντιοι που ήρθαν νωρίτερα, το '65. Τότε, όπως λένε αυτοί, ο Ασπροπύργος δεν ήταν όπως τώρα. Ήταν πολύ ερημιά, αλλά επειδή τα οικόπεδα ήταν πιο φτηνά από ό,τι στο Μενίδι, αγόρασαν εδώ. Τώρα, εκεί που ζουν οι παλαιότεροι, για μας είναι ακριβά. Έτσι ήρθαμε στον Κοριτσά. Όταν ήρθαμε, ήμασταν μόνο 3-4 οικογένειες. Τελευταία ήρθαν και τα δυο μου αδέρφια από το Καζαχστάν και τώρα είμαστε όλοι μαζί». (Πόντιος, 47 ετών).

«Στο Ρουπάκη στην αρχή ήταν μόνο πέντε-έξι σπίτια Ποντίων. Ήταν φτηνά εδώ. Έτσι, πρώτος πήρα εγώ το οικόπεδο, ύστερα έφερα την οικογένεια της αδελφής μου. Ήρθαν και άλλοι δικοί μας. Τώρα οι περισσότεροι εδώ είναι Πόντιοι από το Καζαχστάν». (Πόντιος, 52 ετών).

Οι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση, παρά την κοινή καταγωγή, διακρίνονται σε ομάδες και υποομάδες ανάλογα:

²¹⁹ Αούλ: μικροί παραδοσιακοί οικισμοί, διάσπαρτοι στις απέραντες ασιατικές στέπες και ερήμους.

²²⁰ Κάτω Φούσα, Κοριτσά, Ρουπάκη, συνοικίες του Ασπροπύργου.

- α) προς το χρόνο παραμονής στην Ελλάδα. Είναι οι «στάριε» (παλαιότεροι), όπως αποκαλούν τους Πόντιους, εγκαταστημένους στη χώρα πριν από την Περεστρόικα (τέλος της δεκαετίας του '80), και οι «νόβιε» (νεότεροι), πρόσφυγες που έρχονται από το 1988.
- β) προς τον τόπο που έζησαν, επομένως και την επιρροή που δέχτηκαν από την περιβάλλουσα κοινωνία. Είναι «γκρέκοι καυκάσκιε»: «σουχούμσκιγιε», «τσάλκινσκιγιε» κ.ά. και «καζαχστάνσκιγιε», Έλληνες δηλαδή από τον Καύκασο (Σουχούμι, Τσάλκα) και το Καζαχστάν.
- γ) Τέλος, διακρίνονται ανάλογα με τη γλώσσα. Είναι ποντιόφωνοι και τουρκόφωνοι²²¹, αν και σήμερα η πλειονότητά τους ομιλεί την επίσημη γλώσσα της πρώην ΕΣΣΔ, τη ρωσική, και ένα μέρος τους, ιδιαίτερα αυτοί που προέρχονται από τον Καυκάσο, τη γλώσσα της δημοκρατίας στην οποία έζησαν, δηλαδή, τη γεωργιανή, την αρμενική κ.ά.

Όλοι αποδέχονται με περηφάνια την ταυτότητα του (Έλληνα) Πόντιου και, αφήνοντας τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, διαχωρίζουν την ομάδα τους όχι μόνο από τους «ντόπιους» και τους Πόντιους που ήρθαν στην Ελλάδα το 1922, αλλά και από αυτούς που ήρθαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση παλαιότερα, δηλαδή, πριν από το 1965-68. Οι ομαδοποιήσεις και διαφοροποιήσεις, παρότι δυσδιάκριτες, είναι καθοριστικές για την ατομική και συλλογική τους συμπεριφορά. Ο τόπος προέλευσης και η ξεχωριστή πορεία της κάθε ομάδας είναι, όπως φαίνεται, οι πιο σημαντικοί παράγοντες διαφοροποίησης. Έτσι, η εμπειρία της εξορίας ενώνει περισσότερο τους «νεότερους» και τους «παλαιότερους» πρόσφυγες από το Καζαχστάν, όπως και η κοινή πορεία των Ποντίων στις περιοχές της Γεωργίας, της Αμπχαζίας, της Αντζαρίας, του Βόρειου Καυκάσου και της Κριμαίας. Όμως, απέναντι στους «άλλους» όλοι, «στάριε» ή «νόβιε», «καυκάσκιγιε» ή «καζαχστάνσκιγιε», αφήνοντας ό,τι επιμέρους τους χωρίζει, είναι «νάσι», δηλαδή «δικοί μας».

²²¹ Πρόκειται για τους Πόντιους που προέρχονται από την περιοχή της Γεωργίας, οι οποίοι κάποια ιστορική στιγμή, όταν ήταν ακόμη υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απέβαλαν τη μητρική τους γλώσσα και αφομοίωσαν την τουρκική. Κεσσιδής, Θ., *Ιστορική πορεία των Ελληνοποντίων. Το εθνικό ζήτημα και το μέλλον των μικρών εθνών στην πρώην Σοβιετική Ένωση*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1996. σσ. 106-110.

Στις περιοχές που ζουν οι πρόσφυγες έχουν αναπτύξει μεταξύ τους στενές σχέσεις, ένα κοινωνικό δίκτυο φίλων και συγγενών, το οποίο παρέχει βοήθεια στους νεοαφικνούμενους συμπατριώτες τους. Έχουν δημιουργήσει ένα επίπεδο οργάνωσης με δικούς τους συλλόγους και με πολλές δραστηριότητες που θα τους οδηγήσουν στη διαμόρφωση ενός σχεδίου δράσης για την υπέρβαση των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης. Έχουν συγκροτήσει πολιτιστικούς, αθλητικούς και άλλους συλλόγους μέσω των οποίων, όπως και μέσω της οικογένειας, συνεχίζουν να αναπαράγουν τα ήθη, τα έθιμα, τον ξεχωριστό τρόπο συμπεριφοράς και επικοινωνίας, στοιχεία δηλαδή που τους συνδέουν με αμοιβαίους δεσμούς και τους διαφοροποιούν από τους «άλλους».²²² Στην Ελλάδα, αν και λιγοστές, υπάρχουν ραδιοφωνικές τηλεοπτικές εκπομπές που ασχολούνται με τα ζητήματά τους. Κυκλοφορεί και τύπος, ελληνόφωνος και ρωσόφωνος: πολλές ποντιακές εφημερίδες (ελληνόφωνες) που αφορούν στην ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού και στα ζητήματα των Ποντίων γενικότερα. Οι ρωσόφωνες εφημερίδες, *Αφινκιυϊ κυρβερ*, *Ομοניה*, *Αφινι νλιος* απευθύνονται σε όλο τον πληθυσμό από την πρώην Σοβιετική Ένωση που διαμένει στη χώρα. Οι εφημερίδες φιλοξενούν άρθρα με διεθνή και ελληνική επικαιρότητα, λογοτεχνικά και ποιητικά κείμενα, μεταξύ των οποίων και κείμενα Ποντίων νεοπροσφύγων, άρθρα που αφορούν τα γεγονότα του χθες στις δημοκρατίες που έζησαν και του σήμερα στην Ελλάδα, τα προβλήματα και τον αγώνα για την επίλυσή τους.

Τον χαρακτηρισμό «Ρωσοπόντιοι» οι νεοπρόσφυγες δεν τον αποδέχονται, τονίζοντας με περηφάνια την ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου. Εκεί έξω μακριά, στον Καύκασο, στις όμορφες πολιτείες της Μαύρης Θάλασσας, στην παγωμένη Σιβηρία και στις στέπες του Καζαχστάν, η Ελλάδα, μια «περιπέτεια ψυχής», φάνταζε ως πατρίδα και οι Έλληνες ως «αδέλφια». Αυτό το συναίσθημα του «ανήκειν» σε ένα

²²² Για τα ήθη και έθιμα του Πόντου, βλ. *Αρχείον Πόντου*, τόμ. 1,2., Σαμουηλίδης, Χρ., Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού. Τα ήθη, όπως αναφέρει ο P. Bourdieu, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αντιστοιχούν στο *habitus* (έξεις, εθισμοί), εννοώντας πολιτισμικά πρότυπα, εσωτερικευμένες από το άτομο διαθέσεις και προκαθορισμένοι τρόποι συμπεριφοράς, που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη ομάδα στην οποία αυτό ζει. Bourdieu, P., *Esquisse d' une theorie de la pratique*. Geneve 1972.σελ. 175. βλ. Λυδάκη Α., στο *Σχηματισμός ταυτότητας συγγαγοπαίδων ηλικίας 11-13 ετών στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας - ο ρόλος του σχολείου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα, σελ. 8, επίσης Bourdieu P., *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα 1996, σσ.27-29.

«μεγάλο και ένδοξο» έθνος μεταδιδόταν από γενιά σε γενιά και τους έδενε μεταξύ τους, νοσηματοδοτώντας την ίδια τους την ύπαρξη. Εξάλλου, στις κοινωνίες που έζησαν οι «Γκρέκου» έχαιραν της ιδιαίτερης εκτίμησης των «άλλων». Εδώ βλέπουν ότι τα πράγματα έχουν αλλάξει. Για την ευρύτερη κοινωνία οι Πόντιοι είναι κάπως διαφορετικοί και επιπλέον δεν μιλούν ελληνικά. Το κοινωνικό και ατομικό καθεστώς του νεοπρόσφυγα τους κατατάσσει σε χαμηλότερη κοινωνική θέση σε σχέση προς τους «άλλους». Γενικεύοντας τη συμπεριφορά τους, διαμορφώνουν για αυτούς αρνητικά στερεότυπα. Ως μειονέκτημα και αφορμή προς εκμετάλλευση συχνά εκλαμβάνονται ακόμη και τα θετικά στερεότυπα του χαρακτήρα των Ποντίων (αγαθοί, εργατικοί, τίμιοι).²²³ Λαός περήφανος, εργατικός και πεισματάρης, οι Πόντιοι γνωρίζουν, όπως εξάλλου τους δίδαξε η μακρόχρονη εμπειρία, ότι ενωμένοι, «μαζί», θα ξεπεράσουν με λιγότερη πικρία, απαισιοδοξία και πόνο τις δυσκολίες και τις προκαταλήψεις των άλλων. Έτσι, συγκεντρώνονται στις «δικές» τους περιοχές.

Με το πέρασμα του χρόνου τα πράγματα θα αλλάζουν. Σήμερα οι άνθρωποι συνήθισαν να ζουν δίπλα, πρόσφυγες και ντόπιοι. Κάποιοι έχουν αποκτήσει φίλιες, άλλοι έχουν συνάψει και γάμους μεταξύ τους. Μέσα από την αλληλεπίδραση με το καινούργιο περιβάλλον οι πρόσφυγες θα οικειοποιηθούν τον τρόπο ζωής της κοινωνίας όπου ζουν, θα μάθουν τη γλώσσα, τα πολιτισμικά της στοιχεία. Θα μάθουν να ζουν ανάμεσα σε δύο κόσμους, διατηρώντας παράλληλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους. Έτσι, θα αρχίζει να ξεπερνιέται η βαθιά απογοήτευση της πρώτης διαπίστωσης ότι είναι «στη Ρωσία Έλληνες και στην Ελλάδα ξένου».

²²³ Πρόκειται για την αντίληψη του «άλλου», μέλους μιας ομάδας, μιας κοινωνικής κατηγορίας που αποτελεί την αφετηρία για υποθέσεις γύρω από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας με τα οποία τον πιστώνουμε α ριότι ως φορέα της συγκεκριμένης ιδιότητας. Για προβλέψεις, σχετικές με τη συμπεριφορά του «άλλου», αλλά και για την οργάνωση της συμπεριφοράς μας απέναντι του. Βλ. Γκότοβος, Α., *Ρατσισμός. Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα, σ. 8.

3.1. Συνθήκες ένταξης.

Η εγκατάσταση των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα έφερε πολλές αλλαγές στη ζωή τους. Όλα άλλαξαν: χώρα, πόλη, γειτονιά, σπίτι, φίλοι. Η αποδιοργάνωση των συνθηκών της καθημερινής ζωής με τη θέση και τους ρόλους που είχαν στις κοινωνίες από όπου έρχονται, προκαλεί ψυχική αναστάτωση και δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Πώς θα προσαρμοστούν στις καινούργιες συνθήκες; Ποιες θα είναι οι δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησής τους; Θα μπορέσουν να περιορίσουν τον αποκλεισμό τους από την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας και να ενταχθούν στους νέους θεσμούς και τις δομές της κοινωνίας της;

Πολλές έρευνες έχουν επισημάνει ότι για την ομαλή ένταξη των προσφύγων και των μεταναστών στην κοινωνία απαιτείται διαμόρφωση ενός οργανωμένου περιβάλλοντος, ώστε τα θεσμοθετημένα νόμιμα μέσα να είναι διαθέσιμα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων κοινωνικών και οικονομικών τους στόχων. Στην αντίθετη περίπτωση η δομική ανισότιμη πρόσβαση στα αγαθά δημιουργεί, σύμφωνα με τον R. Merton, μια κοινωνική πραγματικότητα, την *ανομία*, η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική ανισότητα.²²⁴ Η προσαρμογή, λοιπόν, σε μια πραγματικότητα όπου δεν υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στα διαθέσιμα μέσα και στους επιδιωκόμενους στόχους προκαλεί διαφορετικές αντιδράσεις, καθορίζοντας τις συμπεριφορές των ανθρώπων και οδηγώντας ορισμένα άτομα στην παρεκκλίνουσα συμπεριφορά.²²⁵

Οι νεοπρόσφυγες έρχονται στην Ελλάδα από την πρώην Σοβιετική Ένωση, μια χώρα όπου το σύνολο των θεσμών διαφέρουν από αυτούς της Ελλάδας, της οποίας δεν γνωρίζουν πώς λειτουργεί ο κρατικός μηχανισμός. Δεν γνωρίζουν, εκτός των άλλων, τις αξίες και τους κανόνες

²²⁴ Περισσότερα βλ. Merton, R., *Social Theory and Social Structure* (enlarged edition), Free Press, New York, 1968. Επίσης, του ίδιου Μερτον, Κ., *Социальная структура и anomia*, Социс, Москва, 1992, Ν 2-4.

²²⁵ Giddens, A., «Δομική ανομία: η ανομία ως αιτία του εγκλήματος», στο *Κοινωνιολογία*, μτφρ. και επιμ. Δ. Τσαούση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002, σσ. 255-256. Επίσης, βλ. Καρύδης, Β., «Η περιβαλλοντική ερμηνεία: "Γκέτο" μεταναστών στην Ελλάδα.» στο *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σ. 171.

της κοινωνίας της²²⁶, ούτε τους άτυπους μηχανισμούς και θεσμούς κοινωνικού ελέγχου, όλα όσα δηλαδή οι άνθρωποι αποκτούν μέσω της κοινωνικοποίησης. Με λίγα λόγια, δεν είναι προετοιμασμένοι για το τι τους περιμένει, με αποτέλεσμα να μην έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίζουν τις προβληματικές καταστάσεις που προβάλλονται και επιβάλλονται από δυνάμεις και μηχανισμούς τους οποίους δεν γνωρίζουν.²²⁷

Οι νεοαφικνούμενοι, για να ενταχθούν στις δομές και στο σύστημα θεσμών της ελληνικής κοινωνίας, να οργανώσουν, δηλαδή τη ζωή τους σε αυτή, πρέπει να προσαρμόσουν τις αξίες τους και τους κανόνες,²²⁸ τις τεχνικές και πρακτικές, βάση των οποίων «εκτιμούν τις καταστάσεις, αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα, αποδέχονται, απορρίπτουν, αντιλαμβάνονται επιθυμίες και προσδοκίες και λαμβάνουν αποφάσεις για τις παραπέρα δραστηριότητές τους».²²⁹ Η επιτυχής, λοιπόν, ένταξη του νεοπρόσφυγα στην ελληνική κοινωνία εξαρτάται τόσο από το περιβάλλον, όσο και από τα ατομικά του προσόντα. Οι υποκειμενικές προσδοκίες, τα κίνητρα, οι γνώσεις και οι ικανότητες, οι εμπειρίες κοινωνικής κινητικότητας είναι στοιχεία που θα επικαλεστεί ο πρόσφυγας για να πετύχει τους στόχους του. Καθοριστικοί παράμετροι θεωρούνται ο χρόνος παραμονής στην χώρα, το επάγγελμα, το μορφωτικό επίπεδο, ο βαθμός κατοχής της γλώσσας.²³⁰ Όσον αφορά στους περιβαλλοντικούς παράγοντες, αυτοί αναφέρονται στις υπάρχουσες δυνατότητες, όπως π.χ. νομική κατάσταση, «εμπόδια» που συναντούν, προκαταλήψεις,

²²⁶ Σε κάθε κοινωνία οι θεσμοί αντικατοπτρίζουν τη σύνθεσή της σε δεδομένη στιγμή και σε δεδομένο τόπο. Το σύνολο των θεσμών έχει μια διάσταση κοινή και αυτό σημαίνει ότι οι θεσμοί σχετίζονται μεταξύ τους και όλοι μαζί αποδίδουν την εικόνα που εμφανίζει η κοινωνία. Βλ. Σαρρήs, Ν., «Η κοινωνικοποίηση και ανομία», *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Αθήνα, 2001, σσ. 20-22.

²²⁷ Dietz, Barbara, *Zum Ruslanddeutsche in der Bundesrepublik Deutschland Aufnahmebedingungen und Aspekte der Integration στο Zwischen Anrassung und Autonomie*, Berlin, 1995.

²²⁸ Σαρρήs, Ν., ό.π., σελ.21.

²²⁹ Μαγγανάs, Α., Γ. Λάζοs, «Η έννοια της αξίας» στο *Κοινωνικές αξίες των παραβατικών και των μη-παραβατικών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1997, σ.15.

²³⁰ Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα, 1986, σ. 361.

στερεότυπα, διακρίσεις, ξενοφοβία, δυσμενής κατάσταση στην αγορά εργασίας κ.ά.

Όπως ήδη έχουμε τονίσει, στην Ελλάδα δεν υπήρχε ολοκληρωμένο νομικό πλαίσιο βάση του οποίου θα μπορούσαν να δημιουργηθούν προϋποθέσεις για την οργανωμένη αποκατάσταση των Ποντίων προσφύγων. Ακόμη και το τελευταίο νομικό καθεστώς που διαμορφώνεται από το νόμο 2790/2002 με τους παρελκόμενους σε αυτόν νόμους δεν καλύπτει όλα τα ζητήματα των νεοπροσφύγων. Ο παραπάνω νόμος δεν παρέχει πλήρη νομική κάλυψη όλων των αναγκών τους (αναγνώριση ιθαγένειας, κατάργηση βίζας, θέμα ανταλλάξιμης περιουσίας, παρακαταθηκών και δανείων, κ.λπ.), παρά μόνο τη μερική αποκατάστασή τους.

Οι Πόντιοι έρχονται στην Ελλάδα χωρίς καμιά οικονομική υποστήριξη, αφού η κυβέρνηση δεν διεκδίκησε από την πρώην Σοβιετική Ένωση ούτε την αναγνώριση χρόνων προϋπηρεσίας, ούτε την καταβολή των συντάξεων που δικαιούνται. Η απόκτηση μέσων για να καλύψουν τις ανάγκες τους σε μια χώρα με τη μόνιμα εντεινόμενη ανεργία και την οικονομική ένδεια μεγάλης μερίδας πληθυσμού, ασφαλώς και δεν είναι εύκολη υπόθεση. Η έλλειψη κοινωνικο-ασφαλιστικών συμβάσεων για τη μεταφορά συντάξεων και ασφαλιστικών δικαιωμάτων είναι ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα όχι μόνο των νεοπροσφύγων, αλλά και των παλαιότερα εγκαταστημένων στην Ελλάδα Πόντιων από τη Σοβιετική Ένωση. Οι συμφωνίες που υπογράφηκαν με την ΕΣΣΔ (και με άλλες ανατολικές χώρες) το 1984-85, για την ένταξη των πολιτικών προσφύγων στους ελληνικούς ασφαλιστικούς οργανισμούς,²⁵¹ δεν συμπεριλαμβάνουν τους Πόντιους, με αποτέλεσμα οι άνθρωποι που όλα τα παραγωγικά χρόνια κατέβαλλαν τις ασφαλιστικές τους εισφορές, να έρχονται στην Ελλάδα και να είναι χωρίς ασφαλιστική κάλυψη. Ασφαλώς, η έλλειψη αναγνώρισης χρόνων προϋπηρεσίας στις σοβιετικές δημοκρατίες και η μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών τους δικαιωμάτων αποτελούν τα

κυριότερα προβλήματα των νεοπροσφύγων. Ωστόσο, δεν είναι τα μοναδικά. Η ανεργία πλήττει μεγάλο ποσοστό νεοπροσφύγων. Ο αυξανόμενος ανταγωνισμός δυσκολεύει την ισότιμη πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας. Και πέραν αυτών, αντιμετωπίζουν προβλήματα στέγης και πολλά άλλα απαραίτητα για τη ζωή του ανθρώπου στις σύγχρονες κοινωνίες, προβλήματα που παραμένουν άλυτα. Οι περισσότεροι δεν παραλείπουν να τονίζουν την ταλαιπωρία που υφίστανται λόγω της γραφειοκρατίας σε κρίσιμες γραφειοκρατικές διαδικασίες, όπως απόκτηση εγγράφων, διαβατηρίων κ.ά. Το ότι οι Πόντιοι είναι Έλληνες δεν το αμφισβητεί κανείς, εξάλλου, έτσι αναφέρονται σε όλα τα έγγραφα της πρώην ΕΣΣΔ. Η Ελλάδα, όμως, αν και τους δέχεται, όπως αναφέραμε ήδη, ως «παλιννοστούντες», τους υποβάλλει σε μια σειρά διαδικασιών για την απόκτηση των οικείων εγγράφων οι οποίες είναι χρονοβόρες και τους ταλαιπωρούν τόσο στα ελληνικά προξενεία, πριν έρθουν στην Ελλάδα, όσο και όταν φτάσουν εδώ στις λοιπές κρατικές υπηρεσίες.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι για τους Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης η διαδικασία απόκτησης εγγράφων από το ελληνικό προξενείο, ακόμη και η απλή θεώρηση διαβατηρίων, ανέκαθεν υπήρξε εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Τα πράγματα δεν άλλαξαν ούτε μετά την Περεστρόικα. Παρά το γεγονός ότι ελληνικά προξενεία λειτουργούν σήμερα και στις δημοκρατίες διαμονής των Ποντίων, η διαδικασία απόκτησης εγγράφων συνεχίζει να αποτελεί πρόβλημα όχι μόνο γι' αυτούς που έχουν έρθει στην Ελλάδα με τουριστικά διαβατήρια, αλλά και για τους νεοπρόσφυγες που έρχονται για μόνιμη εγκατάσταση. Χωρίς ταυτότητα ή διαβατήριο, οι άνθρωποι αναγκάζονται να ζουν σε ένα καθεστώς ημιπαράνομίας που προξενεί προβλήματα με τις αρχές. Το ζήτημα απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας προσέλαβε μεγάλες διαστάσεις τον τελευταίο καιρό. Μάλιστα, στα ΜΜΕ συχνά γίνεται λόγος για παράνομες «ελληνοποιήσεις» πολιτών

²⁵¹ Ν.1539,6-4-1985: Ένταξη επαναπατριζόμενων πολιτικών προσφύγων στους ασφαλιστικούς Οργανισμούς και άλλες διατάξεις. ΦΕΚ 64, τεύχ. πρώτο, βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, στο *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, σσ. 392-393.

της πρώην ΕΣΣΔ άλλων εθνικοτήτων.²³² Το θέμα απασχόλησε και τη Βουλή με έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις και αλληλοκατηγορίες ανάμεσα στην κυβέρνηση και στο κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Στην Ελλάδα, λοιπόν, μια χώρα της οποίας η δημόσια διοίκηση πάσχει, η έλλειψη πληροφοριών για τον τρόπο λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού και η προβληματική προσέγγιση και συνεννόηση με τις αρχές πολλαπλασιάζουν την ταλαιπωρία των ανθρώπων, με αποτέλεσμα τυπικές και απλές διαδικασίες να γίνονται δύσκολες για τους απλούς πολίτες. Για τους πρόσφυγες ιδιαίτερα τα προσκόμματα στην επικοινωνία καταλήγουν σε μακροχρόνιες περιπέτειες, πραγματικές «οδύσσειες».

Εδώ ισχύει ακριβώς η παρατήρηση του Βασίλη Καραποστόλη, σύμφωνα με τον οποίον «η πολυπλοκότητα του θεσμικού πλέγματος αντί να αποκαλύπτεται μέσα από όλη την κοινωνική δόμηση χρειάζεται να ανακαλυφθεί απ' αυτά... είναι πιο συνηθισμένος κανόνας στις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και στο θεσμικό-οργανωτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο βουλιάζουν οι υποθέσεις. Πολύ λίγα στους πολίτες δίδονται, τα περισσότερα πρέπει να τα εντοπίσουν από μόνοι τους, καλλιεργώντας τις ικανότητες του ιχνηλάτη, του θηρευτή».²³³

Σε ό,τι έχει σχέση με την προσαρμογή της παραμέτρου άτομο στην παράμετρο περιβάλλον, η επικοινωνία είναι το πρώτιστο ζητούμενο. Η έλλειψη επικοινωνίας, αλλά και τα στερεότυπα των υπαλλήλων ή οι όχι ευνοϊκές προς τους πρόσφυγες διακρίσεις, είναι η βασική αιτία της δυσπροσαρμογής τους στο νέο περιβάλλον στο οποίο καλούνται να ζήσουν το υπόλοιπο του βίου τους. Και ως έλλειψη επικοινωνίας εδώ νοείται η άγνοια της ελληνικής γλώσσας. Η έλλειψη γλωσσικής δεξιότητας σίγουρα είναι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα. Όμως η γλώσσα είναι μόνο «μέσο μετάδοσης και διεκπεραίωσης νοηματικών διεργασιών».²³⁴ Επομένως, για να ξεπεραστεί η κρίση της επικοινωνίας, εκτός από τη γλώσσα, σημαντική

²³² Δημητρίου, Κ., «Παράνομες Ελληνοποιήσεις», *Βραδυνή*, 3-4 Σεπτεμβρίου 2001, σ.7. Επίσης, Νιώτης, Γ., «Ελληνοποιήσεις. Οι μύθοι και η αλήθεια με αριθμούς», *Ελεύθερο βήμα της Κυριακής*, 28.01.2001.

²³³ Καραποστόλης, Β., *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1987, σ.30.

²³⁴ Ναυριδής, Κ., *Ταυτότητες*, μτφρ. Κ. Ζησίμου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σσ. 330-334.

είναι και «η παροχή ευκαιριών. Γιατί ο περιορισμός των ευκαιριών για τους μεν και η κατάχρηση από τους δε αποτελεί το βασικό γνώρισμα της στρεβλής επικοινωνίας, αυτής, που προκαλεί απρόβλεπτη συμπεριφορά εκατέρωθεν, την όλη κοινωνία αδιαφανή και τα μέλη της στο έλεος της *de facto* θέσπισης».²³⁵

3.2. Οικονομική ζωή. Επαγγελματική ενασχόληση.

Η εργασία για το σύγχρονο άνθρωπο είναι μια πηγή ενδιαφέροντος και δράσης που παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.²³⁶ Είναι όμως και μέσο πλήρωσης των βιοτικών αναγκών, γι' αυτό η οικονομική αποκατάσταση του νεοπρόσφυγα είναι πολύ καθοριστικός παράγοντας πετυχημένης ένταξης, που σημαίνει, πριν από όλα, είσοδο στην αγορά εργασίας της κοινωνίας της χώρας υποδοχής. Σύμφωνα με την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (1992), το εκπαιδευτικό επίπεδο των Πόντιων από την πρώην ΕΣΣΔ – προερχόμενων από μια χώρα όπου ο τομέας της εκπαίδευσης στο κοινωνικο-πολιτικό σύστημά της υπήρξε πιο προοδευτικός από αυτόν της Ελλάδας – είναι σχετικά καλύτερο σε σύγκριση με αυτό των ντόπιων Ελλήνων και οι νεοπρόσφυγες στην πλειονότητά τους κατέχουν υψηλό βαθμό επαγγελματικής κατάρτισης.²³⁷ Τα επαγγέλματά τους ποικίλλουν. Πολλοί Πόντιοι, απόφοιτοι πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, κατέχουν, όπως αναφέρει η ίδια έρευνα, επαγγέλματα υγείας (νοσηλευτικό προσωπικό και γιατροί), ακολουθούν τα επαγγέλματα μηχανικών, υπομηχανικών, εκπαιδευτικών, καλλιτεχνών, κυρίως μουσικών και επαγγελματιών αθλητών. Μια μεγάλη κατηγορία είχαν θέσεις σε γραφεία (υπάλληλοι ή απασχολούμενοι σε διευθυντικές θέσεις), σε εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις (εργοδηγοί ή εξειδικευμένοι αρχιτεχνίτες).²³⁸

²³⁵ Καραποστόλης, Β., ό.π., σσ.14-16.

²³⁶ Barus, Michèle -Jacqueline, «Η αναφορά στην εργασία. Ταυτοτικές διεργασίες και ψυχοκοινωνιολογία», στο Κ. Ναυρίδης, ό.π., σσ. 50-51.

²³⁷ Βλ. Κασιμάτη, Κ. κ.ά., «Το εκπαιδευτικό επίπεδο των Ποντίων και Ένταξη των Ποντίων στην ελληνική αγορά εργασίας», στο *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Κοινωνική και οικονομική ένταξη*, Αθήνα, 1992, σσ. 150-184 και 368-385.

²³⁸ Κασιμάτη, Κ., κ.ά. «Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα», ό.π., σσ. 216-231.

Όμως οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της Ελλάδας θα αναγκάσουν την πλειονότητα των Ποντίων να εγκαταλείψουν το επάγγελμά τους και να αναζητήσουν άλλους τρόπους για να εξασφαλίσουν τη ζωή τους, που σημαίνει ένταξη σε νέα εργασιακά και, κατά συνέπεια, κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα. Οι Πόντιοι, όπως τονίζει η Ιβανόβα, λόγω αλληπάλληλων μετακινήσεων κατά τη μακρόχρονη ιστορία τους, έχουν αποκτήσει εξαιρετικές προσαρμοστικές ικανότητες στις καινούργιες συνθήκες, τόσο τις περιβαλλοντικές όσο και τις κοινωνικο-οικονομικές.²³⁹ Εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που τους παρέχονται κάθε φορά, απέκτησαν την ικανότητα να προσαρμόζονται σε νέες επαγγελματικές δραστηριότητες. Συχνά παρατηρείται ότι σε πολλές περιπτώσεις αλλάζουν επάγγελμα, ιδιαίτερα, όταν τα παραδοσιακά επαγγέλματά τους δεν έχουν ζήτηση στις καινούργιες συνθήκες. Δεδομένου ότι στις κοινωνίες που έζησαν το κοινωνικο-οικονομικό τους καθεστώς δεν ήταν κατώτερο από αυτό των υπόλοιπων πολιτών της χώρας, όπως δεν ήταν χαμηλή και η κοινωνική θέση που κατείχαν, θα προσπαθήσουν και στις νέες συνθήκες να διεκδικήσουν αλλαγή θέσης. Φυσικά, τα πράγματα δεν θα εξελιχθούν για όλους με τον ίδιο τρόπο. Κάποιοι, μετά από μερικά χρόνια, αφού θα μάθουν λίγο-πολύ τα ελληνικά, θα συνεχίζουν να ασκούν το επάγγελμά τους με επιτυχία. Θα ξεκινήσουν μια νέα αρχή, με την ελπίδα ότι σύντομα η κατάστασή τους θα είναι καλύτερη από εκείνη που είχαν πριν έρθουν στην Ελλάδα.

α) Εντυπωσιακή είναι η παρουσία των Ποντίων στα μουσικά επαγγέλματα και στον επαγγελματικό αθλητισμό, στον οποίο έχουν ιδιαίτερες επιδόσεις, συμμετέχοντας σε εθνικές ομάδες. Πρώην αθλητές μεταδίδουν, μέσα από αθλητικούς συλλόγους στους οποίους εργάζονται ως προπονητές, τη γνώση και την εμπειρία στα παιδιά, μεταλαμπαδεύοντας τη σοβιετική αθλητική παράδοση. Ανεβασμένοι κοινωνικά και αποκατεστημένοι οικονομικά σε μεγαλύτερο, συγκριτικά με τους υπολοίπους, βαθμό, πολλοί από αυτούς ανήκουν στην κατηγορία των Ποντίων με αναγνωρισμένη κοινωνική θέση και δεν αντιμετωπίζονται

²³⁹ Иванова. Ю.. *Культурная общность Понтийцы*. στο ό.π., σσ. 12-13.

φυσικά ως πρόσφυγες ούτε από την πολιτεία, ούτε από την ευρύτερη κοινωνία. Πλήθος καλλιτεχνών και αθλητών προσφέρουν τις γνώσεις και το ταλέντο τους στην προώθηση και την ανάπτυξη της τέχνης και του αθλητισμού στη χώρα, χαίροντας ιδιαίτερης εκτίμησης και από τους ίδιους τους συμπατριώτες τους. Ταλαντούχοι μουσικοί συμμετέχουν στις συμφωνικές ορχήστρες, μεταφέροντας την παράδοση της ρωσικής σχολής στην κλασική μουσική παιδεία. Απόφοιτοι σχολών, ως καθηγητές μουσικής, διδάσκουν στα ωδεία της Αθήνας ή παραδίδουν ιδιαίτερα μαθήματα.

β) Μια μερίδα, λοιπόν, Ποντίων με μόρφωση ή ειδίκευση, έχοντας διακριθεί στο επάγγελμά τους, θα συνεχίσουν και στην Ελλάδα την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Οι ιατροί και οι νοσηλεύτριες θεωρούνται προνομιακή κατηγορία νεοπροσφύγων που κατέχουν επιστημονικά επαγγέλματα.

«Παλαιότερα, εμείς είμαστε ανάρπαστες εδώ στην Ελλάδα. Θυμάμαι τη δεκαετία του '80 μόνο στο τμήμα πρόωρων βρεφών του μαιευτηρίου "Μητέρα" που δούλευα, από τις έντεκα νοσηλεύτριες οι εννέα ήμασταν από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Χώρια οι πρακτικές νοσοκόμες». (Πόντια, 54 ετών).

Σήμερα πολλές Πόντιες από την πρώην ΕΣΣΔ εργάζονται ως νοσοκόμες ή μαιές, αν και τα επαγγέλματα αυτά δεν έχουν πια αυξημένη ζήτηση, καθώς συνεχώς αποφοιτούν από τα ΤΕΙ και άλλες σχολές πολλοί νέοι και η αγορά εργασίας θεωρείται σχεδόν κορεσμένη.

Στη δεύτερη θέση των επαγγελμάτων των επιστημόνων υγείας ακολουθούν οι γιατροί. Αρχικά, οι γιατροί από την πρώην Σοβιετική Ένωση ταλαιπωρούνται χρόνια για την αναγνώριση των πτυχίων τους. Οι μεν γυναίκες εργάζονται ως αποκλειστικές νοσοκόμες, ενώ οι άνδρες, στην καλύτερη περίπτωση, εργάζονται παράνομα, στις ιδιωτικές κλινικές των συναδέλφων τους. Αλλά, αφού μάθουν λίγο-πολύ τα ελληνικά, περνάνε στη διαδικασία αναγνώρισης τίτλων σπουδών και απόκτησης άδειας εξασκήσεως επαγγέλματος για να αναμένουν στη συνέχεια μια θέση σε κάποιο νοσοκομείο προκειμένου να αποκτήσουν ειδίκευση. Η διαδικασία

ειδίκευσης είναι ένα ζήτημα που απασχολεί τους γιατρούς με πολύχρονη πείρα, όπως τους γιατρούς που ξεκινάνε την επαγγελματική τους σταδιοδρομία στην Ελλάδα, δεδομένου ότι για αμφότερες τις κατηγορίες ισχύουν τα ίδια.

«Εγώ πριν έρθω στην Ελλάδα ήμουν υποδιευθύντρια μιας μεγάλης περιφερειακής κλινικής στο Καζαχστάν. Ξεκίνησα την καριέρα μου μόλις τελείωσα το πανεπιστήμιο στο Νοβοσιμπίρσκ. Είμαι παιδίατρος και έχω τριάντα χρόνια προϋπηρεσίας. Ηρθα στην Ελλάδα έξι χρόνια πριν. Έζησα μεγάλη ταλαιπωρία. Πέρασα από τις “λαϊκές” (μικροπωλήτης), δούλεψα στα σπίτια. Κάποια στιγμή η απογοήτευσή μου ήταν τόσο μεγάλη που σκέφτηκα να τα παρατήσω και να φύγω πίσω. Αλλά εντωμεταξύ η μεγαλύτερη κόρη μου παντρεύτηκε εδώ και η μικρότερη δεν ήθελε να αφήσει το σχολείο και τις φίλες της. Έτσι, σκέφτηκα ότι πρέπει να μείνω με τα παιδιά μου και να αγωνιστώ. Ξεκίνησα από το μηδέν. Τέσσερα χρόνια περίπου ερχόμουν από τη δουλειά κουρασμένη και διάβαζα. Διάβαζα πάρα πολύ. Έπρεπε να περάσω όλες τις εξετάσεις. Τελικά τα κατάφερα. Εδώ και δυο χρόνια κάνω ειδίκευση σε ένα νοσοκομείο στην Αθήνα για να μου δοθεί άδεια για να μπορέσω να δουλέψω... ως γενική παθολόγος. Κάποτε άκουσα στην τηλεόραση να λένε για κάποιο Ιταλό συνάδελφο που πήγε σε ελληνικό νησί να δουλέψει ως παιδίατρος. Και το έλεγαν σαν να έκανε μια ηρωική πράξη. Θύμωσα πολύ. Εμάς γιατί δεν μας “εκμεταλλεύονται”; Δεν μας εμπιστεύονται; Μα, κάποτε, να φανταστεί κανείς, είχα δουλέψει στο εξωτερικό ως έμπειρη στο πρόγραμμα “για ανταλλαγή επαγγελματικής πείρας”. Πολλοί δικοί μας έχουν μεγάλη πείρα. Σκέφτηκα, σε πόσα νησιά θα μπορούσαμε οι γιατροί, που ήρθαμε από την πρ. ΕΣΣΔ, να δουλέψουμε και να εξυπηρετήσουμε τον κόσμο. Οι συνάδελφοί μου στο νοσοκομείο είναι καλοί, όμως πολλά πράγματα που αφορούν την δουλειά μας τα βλέπουν διαφορετικά. Επιπλέον, είναι δύσπιστοι απέναντί μας. Γενικά μου κάνει εντύπωση η συμπεριφορά τους. Σαν να νομίζουν ότι με τη διάλυση της ΕΣΣΔ διαλύθηκαν και τα μυαλά μας, ξεχνώντας ότι μόλις κάποια χρόνια πριν, ουρές αρρώστων από την Ελλάδα και άλλες χώρες πήγαιναν στην πρώην ΕΣΣΔ για θεραπεία. Πρέπει συνέχεια να διεκδικείς την επαγγελματική σου

αξιοπρέπεια. αλλά εγώ τη δουλειά μου την αγαπώ και την ξέρω καλά, για αυτό και δεν φοβάμαι». (Πόντια, γιατρός, 56 ετών).

Ωστόσο, παρά τα προβλήματα και το γεγονός ότι σημαντικό μέρος των γιατρών εξακολουθεί να ετεροαπασχολείται ή να παραμένει στην ανεργία, τα επαγγέλματα υγείας, σε σύγκριση με τα άλλα επιστημονικά επαγγέλματα, φαίνεται να συνιστούν μια από τις σπάνιες εξαιρέσεις αξιοποίησης των γνώσεων και ικανοτήτων των Ποντίων από την πρώτην ΕΣΣΔ, αφού οι έξι στους δέκα σχετίζονται με τον κλάδο υγείας.²⁴⁰

γ. Η κατάσταση των μηχανικών, των εκπαιδευτικών και των επιστημόνων πολλών άλλων ειδικοτήτων είναι ιδιαίτερα απογοητευτική. Κατ' αρχάς, ανεξάρτητα από τα χρόνια προϋπηρεσίας που έχουν, υποβάλλονται σε εξετάσεις για την αναγνώριση των πτυχίων τους, κατά τις οποίες συναντούν, εκτός από τη γλώσσα, πολλά άλλα εμπόδια συναφή προς το περιεχόμενο των σπουδών τους σε σχέση προς το περιεχόμενο των αντίστοιχων σπουδών στην Ελλάδα. Αλλά και αργότερα, όταν τελικά αναγνωριστούν οι τίτλοι σπουδών τους και κάποιιοι καταφέρουν να διοριστούν, δεν τους αναγνωρίζεται η προϋπηρεσία τους στις δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ και, φυσικά, εργάζονται με χαμηλότερες αποδοχές. Μια μερίδα μορφωμένων νεοπροσφύγων, λοιπόν, θα αποκτήσει μια θέση στον επιστημονικό κλάδο της εξειδίκευσής τους. Για τους περισσότερους, όμως, οι ελπίδες για θετική διάκριση και απόκτηση επαγγελματικού κύρους που είχαν κάποτε είναι πολύ λίγες, αφού οι διορισμοί σε κρατικά ιδρύματα, ερευνητικά κέντρα, οργανισμούς ή σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες είναι ουσιαστικά αδύνατο να γίνουν εφόσον δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα πτυχία τους. Έτσι, πρώην δάσκαλοι και καθηγητές, δικηγόροι και γιατροί, που δεν έχουν μεγάλες πιθανότητες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας σε τομείς της ειδικότητάς τους, αποτελούν φτηνό εργατικό δυναμικό. Οι άνδρες, πολιτικοί μηχανικοί, εργολάβοι και τεχνίτες με μακρόχρονη πείρα, εκτός από κάποιους που με τη βοήθεια φίλων και συγγενών βρήκαν εργασία στην ειδικότητά τους, εργάζονται ως

²⁴⁰ Κασσιμάτη, Κ., ό.π., σ. 217.

ανειδίκευτοι εργάτες. Άλλοι υποαπασχολούνται στις οικοδομές και οι γυναίκες ως οικιακοί βοηθοί.

«Ο πατέρας μου στο Καζαχστάν ήταν μηχανικός, ήταν και καλός αθλητής έπαιζε και βόλεϊ στην ομάδα του εργοστασίου που δούλευε. Εδώ δεν έχει μόνιμη δουλειά, κάπου-κάπου δουλεύει στην οικοδομή, τις Κυριακές πουλάει πράγματα στη “λαϊκή” και είναι πάντα κουρασμένος...» (Μαθητής, 13 ετών).

«Η μητέρα μου είναι μαθηματικός. Είναι καθηγήτρια. Δούλεψε εκεί 20 χρόνια σε ένα σχολείο, αλλά εδώ είναι δύσκολο να βρει δουλειά, επειδή υπάρχουν πολλοί ντόπιοι καθηγητές που χρόνια είναι χωρίς δουλειά. Άσε που πρέπει να περάσει εξετάσεις και δεν ξέρει καλά ελληνικά. Τώρα δουλεύει σ' ένα σπίτι, προσέχει ηλικιωμένο άρρωστο». (Μαθητής, 12 ετών).

Οι εκπαιδευτικοί από την πρώην ΕΣΣΔ συγκροτούν την πολυπληθέστερη κατηγορία επιστημονικών επαγγελμάτων μεταξύ των προσφύγων.²⁴¹ Όμως, λόγω κορεσμού του επαγγέλματος στην Ελλάδα, αλλά και επειδή το έργο τους στηρίζεται κατεξοχήν στη γνώση της ελληνικής γλώσσας, βρίσκονται σε πιο δυσμενή θέση, καθώς είναι σχεδόν αποκλεισμένοι από την εκπαιδευτική οικογένεια της χώρας.

δ. Ένα μέρος των Πόντιων νεοπροσφύγων ασχολείται με επιχειρήσεις ή είναι τεχνίτες ή έμποροι. Πρώην βιοπαλαιστές, απλοί εργαζόμενοι, συνήθως παρέχουν τις υπηρεσίες τους σε ντόπιους επιχειρηματίες, εξελισσόμενοι αργότερα σε στελέχη μεικτών επιχειρήσεων (ελληνικών και επιχειρήσεων των δημοκρατιών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης). Τις περισσότερες φορές οι προσπάθειές τους αρχικά δεν στέφονται από επιτυχία, αφού οι ίδιοι δεν ξέρουν καλά μάρκετινγκ της ελληνικής αγοράς και, αντιθέτως, οι ντόπιοι επιχειρηματίες δεν κατέχουν τους νόμους της εκεί αγοράς. Ωστόσο, η συμβολή των Πόντιων προσφύγων στην όποια ελληνική οικονομική παρουσία στις χώρες αυτές είναι αναμφισβήτητη. Σήμερα σε πολλές πόλεις της πρώην Σοβιετικής Ένωσης μια σειρά ελληνικών επιχειρήσεων συναγωνίζονται άλλες ευρωπαϊκές, προωθώντας στην εκεί αγορά ελληνικά προϊόντα, όπως παπούτσια και είδη ρουχισμού.

²⁴¹ Κασιμάτη, Κ., ό.π., σ. 218-219.

Τα ελληνικά γουναράδικα εδώ και καιρό ελέγχουν τα καταστήματα γούνας της Μόσχας και άλλων πόλεων, μεταφέροντας εκεί την ελληνική μόδα. Μέσα από αυτές τις δραστηριότητες μικρός αριθμός Ποντίων κατάφερε και απέκτησε κάποια μικρότερη ή μεγαλύτερη περιουσία. Άλλοι νεοπρόσφυγες ασχολούνται με το εμπόριο αποκλειστικά στην Ελλάδα. Σχεδόν όλοι άρχισαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες από τις λαϊκές αγορές.

Η ενασχόληση των Ποντίων με τις «λαϊκές» ξεκίνησε κάπου στις αρχές του '90, όταν για την αντιμετώπιση της πραγματικά κρίσιμης οικονομικής τους κατάστασης τους επιτράπηκε μαζί με τις οικοσκευές τους να μεταπωλούν διάφορα αντικείμενα που μεταφέρουν: από απλές ρωσικές «ματρέσκα» και σαμοβάρ, σαμπάνια, βότκα και χαβιάρι, μέχρι και χαλιά «μπουχάρα». Ουδέν όμως μονιμότερο του προσωρινού. Ως προσωρινή, η ενασχόληση με τις «λαϊκές» προσέλαβε μεγάλες διαστάσεις και συνεχίζεται ακόμη και στις μέρες μας. Μερικοί που ξεκίνησαν από αυτές, σήμερα είναι οικονομικά πετυχημένοι και έχουν δικά τους καταστήματα με ρώσικα κρύσταλλα, είδη τροφίμων, εστιατόρια, συνεργεία αυτοκινήτων, τουριστικά γραφεία. Άλλοι, αν και δηλώνουν ότι κουράστηκαν, προσπαθούν να αποκτήσουν άδεια μικροπωλητή και θα συνεχίζουν να πωλούν στις λαϊκές ό,τι μπορούν, νόμιμο ή ακόμη και παράνομο.

ε. Οι περισσότεροι νεοπρόσφυγες, λοιπόν, θα αναγκαστούν να αλλάξουν την ειδικότητα που είχαν πριν έρθουν στην Ελλάδα. Συχνά αναγκάζονται να εργάζονται σε οποιαδήποτε θέση τους προσφέρεται, και κατώτερη ακόμα της επαγγελματικής τους εμπειρίας και γενικότερα των γνώσεών τους. Πολλοί πρόσφυγες εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες, άλλοι μόνιμα, άλλοι προσωρινά, σε συνθήκες εργασίας συχνά μη νόμιμες και κακοπληρωμένες. Αναφερόμενη στην εξελικτική πορεία της επαγγελματικής απασχόλησης των Ποντίων στην Ελλάδα, η Κούλα Κασιμάτη τονίζει ότι οι οικονομικές δραστηριότητες των Ποντίων στην χώρα «καθορίζονται από τις θέσεις εργασίας που θεωρούνται υποβαθμισμένες, με χαμηλότερο κοινωνικό γόητρο». ²⁴² Συχνά οι εργοδότες τους, χωρίς έλεγχο από καμία κρατική υπηρεσία και χωρίς πίεση

²⁴² Κασιμάτη, Κ., ό.π., σσ. 275-276

από συνδικαλιστικές οργανώσεις, τους αναγκάζουν να δουλεύουν εξαντλητικά ωράρια, πολλές φορές χωρίς κοινωνική ασφάλιση (χωρίς ένσημα), με αμοιβή κατώτερη από το βασικό μισθό κ.λπ. Οι παρατιθέμενες δηλώσεις διευκρινίζουν την κατάσταση:

«Εγώ με τα παιδιά μου μένω στον Ασπρόπυργο, στην Κάτω Φούσα. Έχω δύο παιδιά. Τα μεγαλώνω μόνη μου. Με τον άντρα μου χώρισα πριν έρθω στην Ελλάδα. Δεν βρήκα δουλειά εδώ κοντά. Καθαρίζω σπίτια. Δουλεύω κάθε μέρα σε διαφορετικά σπίτια. Κατεβαίνω στην Αθήνα. Παίρνω τρεις συγκοινωνίες, έρχομαι στο σπίτι αργά. Φοβάμαι για τα παιδιά μου, αλλά τι να κάνω, αν χάσω και αυτή τη δουλειά; Πρέπει να τα ζήσω τα παιδιά μου. Είναι δύσκολο, αλλά τουλάχιστον πληρώνουν. Στη δουλειά είμαι καλή. Μερικές φορές δουλεύω και Σάββατο ή Κυριακή, όταν κάποιοι έχουν πάρτι ή έχουν στο σπίτι κάτι φίλους, τους ετοιμάζω δικά μας πράγματα για τα τραπέζια τους: βαρένικα, πελμένι, μάντι ή μπλινί. Τότε πληρώνομαι καλύτερα». (Πόντια, 43 ετών)

«Οι δικοί μας λένε, ότι τα αφεντικά τους ντόπιους τους φοβούνται μην πάνε και τους “καρφώσουν” (σ.σ. εννοεί στις αρχές, εφόσον απασχολούνται παράνομα), ενώ εμάς όχι, γιατί ξέρουν ότι δεν θα μιλήσουμε πουθενά για να μη χάσουμε τη δουλειά. Να, εγώ δουλεύω σε μια βιοτεχνία που κάνει διάφορα πράγματα από πλαστικό. Κάνω νυχτερινή βάρδια, αλλά πληρώνομαι σαν να δουλεύω ημέρα». (Πόντιος, 55 ετών).

«Δουλειές δεν υπάρχουν. Εγώ και ο άντρας μου δεν μπορούσαμε να βρούμε δουλειά πολύ καιρό. Τώρα δουλεύω σε μια βιοτεχνία με ρούχα. Δουλεύω στο σιδερωτήριο με άλλες ντόπιες. Με “κράτησε” (ο εργοδότης) στη δουλειά. Μου φέρεται καλά, αλλά δεν μου κολλάει ένσημα. Στους ντόπιους δεν το κάνει. Δεν ξέρω τι θα κάνω αργότερα, χωρίς σύνταξη; Ποιος μας σκέπτεται; Σου λέει, Ρωσοπόντια είναι, δεν θα πάει να διαμαρτυρηθεί, ας είναι ευχαριστημένη που της δίνω δουλειά. Έτσι είναι. Το χρήμα είναι, που κάνει τους ανθρώπους να ξεχνάνε την ανθρωπιά τους». (Πόντια, 45 ετών).

«Είμαι στην Ελλάδα τέσσερα χρόνια. Δεν έχω μόνιμη δουλειά. Τελευταία μου πρότεινε ένας Πόντιος (παλιός) να δουλέψω στη βιοτεχνία που έχει. Με

πήρε για οδηγό, αλλά έκανα και άλλες δουλειές, ό,τι μου ζητούσε δηλαδή. Δούλευα 12 ώρες, ακόμη και το Σάββατο. Πολλές φορές πηγαίναμε μαζί και έξω για δουλειές, στη Θεσσαλονίκη ή αλλού για δυο-τρεις μέρες και μου πλήρωνε μόνο εκατόν είκοσι χιλιάδες το μήνα. Έφωνα, χωρίς ένσημα φυσικά». (Πόντιος 25 ετών).

Στην ελληνική κοινωνία, λοιπόν, όπου «στο όνομα του ελεύθερου οικονομικού ανταγωνισμού η ανεντιμότητα ονομάζεται δαιμόνιο και η κερδοσκοπία τύχη»²⁴³, οι εργοδότες, «μακριά από το βλέμμα της εξουσίας», εκμεταλλεύονται ανενόχλητοι τους εργαζόμενους, οι οποίοι δεν μιλούν, φοβούμενοι μη χάσουν την πολυπόθητη εργασία και μείνουν άνεργοι. Εκτός των άλλων, η δύσκολη εργασία του ανειδίκευτου εργάτη, βιολογικά και ψυχολογικά εξαντλητική, κυρίως αυτή της νυχτερινής βάρδιας, δεν αφήνει περιθώρια ούτε για την ισότιμη απόλαυση του ελεύθερου χρόνου. Ο Βακαλιός, αναφερόμενος στη δημιουργική και μη δημιουργική, την «αποστερητική», όπως την ονομάζει, εργασία τονίζει ότι με τη δεύτερη «μπορεί να συμβεί πλήρης απορρόφηση, ή εξουδετέρωση της αποκτημένης παιδείας, με αποτέλεσμα την αποδοχή του αλλοτριωτικού τρόπου ζωής του εργαζόμενου. Και η δημιουργικότητα που σχετίζεται με την παιδεία, μπορεί οριστικά να εξουδετερωθεί μαζί με την έφεση και την απαίτηση για δημιουργική εργασία».²⁴⁴ Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι στις συγκεκριμένες συνθήκες κανείς δεν μπορεί να μιλάει για εργασία που προσφέρει χαρά, οι νεοπρόσφυγες που εργάζονται έτσι, πραγματοποιώντας έστω μικρούς οικονομικούς στόχους, θα προσπαθήσουν να οργανώσουν με αυτήν κάπως τη ζωή τους, προκειμένου να «σταθούν στα πόδια τους».

ζ. Τα περιθώρια εύρεσης εργασίας στενεύουν για τους Πόντιους ηλικίας άνω των 40 ετών. Οι εργοδότες δεν προσλαμβάνουν εύκολα ανθρώπους μεγάλης ηλικίας, αλλά και αν συμβεί αυτό, πολλές φορές δεν επαρκούν τα χρονικά περιθώρια για να στοιχειοθετήσουν δικαίωμα συνταξιοδότησης.

²⁴³ Σαρρής, Ν., *Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση*, τόμ. 2, 1992, Αθήνα, σ. 120.

²⁴⁴ Για την έννοια της δημιουργικής και μη δημιουργικής εργασίας βλ. Βακαλιός, Θ., στο *Θέματα κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*, σσ. 50-57.

Οι ηλικιωμένοι νεοπρόσφυγες είναι ίσως οι πιο αδικημένοι Έλληνες πολίτες. Αν και δούλεψαν σκληρά στα νεανικά τους χρόνια στις δημοκρατίες της Ουκρανίας, της Γεωργίας, της Ρωσίας, του Ουζμπεκιστάν και του Καζαχστάν, στερούνται τη βασική προϋπόθεση οικονομικής ανεξαρτησίας, τη συνταξιοδότηση, αφού κανένα κράτος-πρόνοιας δεν φρόντισε γι' αυτό. Η μικρή σύνταξη του ΟΓΑ που δικαιούνται, όπως όλοι οι Έλληνες πολίτες των 70, δεν φτάνει για να μπορούν να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της καθημερινότητας. Έτσι, χωρίς πόρους ζωής, εξαρτώνται οικονομικά από τα παιδιά τους. Βλέπουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι οικογένειές τους και αδυνατούν να τις βοηθήσουν οικονομικά. Οι αγωνίες των παιδιών τους για το αύριο είναι αγωνίες δικές τους, επειδή ζουν σε ανασφάλεια, αντιμετωπίζουν συχνά ψυχολογικά προβλήματα. Ωστόσο, παρά την έλλειψη ηρεμίας και σιγουριάς για το μέλλον, στοιχεία απαραίτητα για τη ζωή των ανθρώπων αυτής της ηλικίας, οι ηλικιωμένοι με τη στωικότητα και την αξιοπρέπεια ζωγραφισμένες στα σιωπηλά τους πρόσωπα (έχουν ζήσει και παλιότερα δύσκολες καταστάσεις) προσπαθούν, όπως μπορούν, να προσφέρουν βοήθεια στις οικογένειες των παιδιών τους. Προσέχουν τα εγγόνια τους, αναλαμβάνουν το νοικοκυριό. Συχνά τους βλέπουμε στις «λαϊκές» ή στις άκρες των δρόμων της Καλλιθέας να πουλούν τα χειροποίητα πλεκτά τους ή κάποια ζαρζαβατικά, όπως το «ρώσικο σάβελ» και τα «στίπα», τα ποντιακά δηλαδή τουρσιά.

η. Οι άνεργοι Πόντιοι αποτελούν την πιο ευαίσθητη κατηγορία νεοπροσφύγων.

«Είμαι στην Ελλάδα έξι χρόνια. Η αλήθεια είναι ότι δεν θα υπήρχε κανένα πρόβλημα αν είχαμε δουλειές. Εκεί είναι όλο το πρόβλημα, στην ανεργία». (Πόντιος, 50ετών).

«Είμαστε με τη μητέρα μου στην Ελλάδα οκτώ χρόνια. Όσο δουλεύαμε μαζί τα καταφέραμε. Μετά η μητέρα μου αρρώστησε. Δούλενα μόνος και πάλι κουτσά-στραβά τα βγάζαμε πέρα. Όμως εδώ και επτά μήνες, από τότε που με απέλυσαν, τα πράγματα είναι πολύ άσχημα. Δεν μπορώ να βρω δουλειά». (Πόντιος, 27 χρόνων.)

Είναι γνωστό πόσο αυξημένο είναι το πρόβλημα ανεργίας στην Ελλάδα, όπου καινούργιες θέσεις εργασίας δεν φαίνεται να δημιουργούνται, ενώ ο δείκτης ανεργίας φτάνει στα 12%.²⁴⁵ Ωστόσο, σύμφωνα με την έρευνα του Κέντρου Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, η ανεργία πλήττει περισσότερο τους νεοπρόσφυγες σε σχέση με τους ντόπιους Έλληνες.²⁴⁶ Για την αντιμετώπιση της ανεργίας, όπως και άλλων προβλημάτων συνδεδεμένων γενικότερα με την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία, ήδη από την πρώτη εγκατάστασή τους διατίθενται τεράστια χρηματικά ποσά από την Ευρωπαϊκή Ένωση.²⁴⁷ Εδώ και χρόνια πλήθος Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης και Εκπαίδευσης (ΚΕΚ) με τα συνοδευτικά γραφεία σε όλη τη χώρα διεκπεραιώνουν διάφορα προγράμματα του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης για την κατάρτιση των Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ, τους οποίους αντιμετωπίζουν είτε ως «ομάδα φτωχών», είτε «ανέργων», είτε ως «κοινωνικά αποκλεισθέντων». Να δούμε, όμως, τι λένε για τα προγράμματα αυτά οι ίδιοι οι νεοπρόσφυγες.

«Φυσικά, το πρόβλημα, είναι στην ανεργία. Όλοι μιλάνε για την αποκατάστασή μας, των ‘αδελφών Ποντίων’, όπως λένε, και όλοι μας κοροϊδεύουν. Εμείς ξέρουμε ότι από την Ευρωπαϊκή Ένωση παίρνουν πολλά λεφτά για μας, αλλά πού πάνε, δεν ξέρουμε». (Πόντιος, 50 ετών).

«Εδώ και πέντε χρόνια δεν μπορούσα να βρω μόνιμη δουλειά. Κάποιες φίλες μου είπαν να πάω στην Ομοσπονδία Ποντιακών Σωματίων, στα γραφεία της. Είπαν μπορεί να μας βοηθήσουν να βρούμε δουλειά. Πήγα και με έγραψαν σ’ ένα πρόγραμμα να μάθω ελληνικά. Ύστερα, όταν τελείωσε αυτό το πρόγραμμα, γράφτηκα σ’ ένα άλλο να μάθω κομπιούτερ. Από τότε παρακολούθησα άλλα δύο προγράμματα, όμως είμαι ακόμη χωρίς δουλειά». (Πόντια, 30 ετών.)

²⁴⁵ Καζάκος, Π., «Απασχόληση και ανεργία. Τα διλήμματα δεν είναι μόνον ηθικά», στο *Η Ελλάδα στη μεταβαλλόμενη Ευρώπη*, σσ. 81-86.

²⁴⁶ Κασιμάτη, Κ., ό.π., σσ. 390-394.

²⁴⁷ Στοιχεία από το πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλινοστούτων στο *Επτά Ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, 28 Ιουνίου 1994. σ. 16.

«Εγώ είμαι από την Τιφλίδα. Δούλεψα εκεί σ' ένα σχολείο ως καθηγήτρια μαθηματικών. Σπούδασα στην Τιφλίδα μαθηματικά και ελληνική φιλολογία. Εδώ δουλεύω όπου βρω δουλεία, προσέχω γέρους, παιδιά. Έμαθα από μια φίλη ότι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ζητούσαν καθηγητές από μας για ένα πρόγραμμα "Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης". Είπαν ότι θα φτιάξουν σχολεία για τα παιδιά που έρχονται από το εξωτερικό στην Ελλάδα. Με πήραν μαζί με άλλες καθηγήτριες από την πρώην ΕΣΣΔ και από την Αλβανία. Συμμετείχαμε σ' ένα πιλοτικό πρόγραμμα που πραγματοποιήθηκε σ' ένα γυμνάσιο της Καλλιθέας για να φτιάξουν, μας είπαν, Διαπολιτισμικό σχολείο στην περιοχή. Κάναμε πολύ δουλεία. Βοηθήσαμε, από τη μία, τα παιδιά, από την άλλη, βγάλαμε σημαντικό υλικό: ειδικά αναλυτικά προγράμματα, βιβλία και λεξικά για τα παιδιά. Το πρόγραμμα τελείωσε εδώ και χρόνια. Έμαθα ότι ούτε σχολείο λειτουργεί, αλλά ούτε και τα βιβλία ποτέ χρησιμοποιήθηκαν. Βέβαια, Διαπολιτισμικό σχολείο λειτουργεί στο Μενίδι, αλλά τι να σου κάνει ένα σχολείο. Πήραν άλλους καθηγητές. Εμείς ακόμη περιμένουμε να μας καλέσουν. Τσάμπα η προσπάθεια και τόσα λεφτά χαμένα!» (Πόντια, 40 ετών).

Τα προγράμματα, όπως είναι γνωστό, κατηγορήθηκαν τόσο για την κακή τους ποιότητα όσο και για την αναποτελεσματικότητα των φορέων που τα υλοποίησαν. Πολλοί αναλυτές, επικρίνοντας τη διαχειριστική λογική αντιμετώπισης των καταστάσεων με δέσμες μέτρων, λένε ότι η επαγγελματική προσαρμογή των ανθρώπων που τα παρακολουθούν έχει πολύ μικρή σχέση με την κοινωνική και εργασιακή πραγματικότητα.²⁴⁸ Ο ίδιος ο οργανισμός που ασχολείται με την καταπολέμηση της ανεργίας, ο ΟΑΕΔ, παραδέχεται ότι η εφαρμογή των προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης παρουσιάζει αδυναμίες και ότι με τα μέτρα αυτά δεν λύνεται το οξύ πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης.²⁴⁹

Έτσι, οι Πόντιοι που έχουν εγγραφεί για την παρακολούθηση των προγραμμάτων, μετά το τέλος της φοίτησής τους, καταλήγουν και πάλι

²⁴⁸ Περράκης, Ν., Κατηνιώτης, Π., «55 σχολές ανοίγουν τις πόρτες για εργασία», *Εξουσία*, 24 Μαρτίου 1999.

στην ανεργία.²⁵⁰ Απομονωμένοι οικονομικά και κοινωνικά, ιδιαίτερα οι νέοι που παραμένουν άνεργοι για μεγάλο διάστημα, περιθωριοποιούνται. Αντιμετωπίζοντας φαινόμενα αποκλεισμού, οι άνεργοι, με αίσθημα ανασφάλειας, αβεβαιότητας και κοινωνικής αδικίας, είναι φυσικό να έχουν περισσότερα παράπονα για το κράτος, αλλά και για την κοινωνία ολόκληρη. Χωρίς δυνατότητες να αξιοποιήσουν τα προσόντα τους και να βελτιώσουν τη θέση τους, χάνουν το ενδιαφέρον και την προθυμία να εργαστούν, με αποτέλεσμα, ορισμένοι να αποστραφούν την κοινωνία, η οποία βιώνεται ως εχθρική.

Μελετώντας τις χαρακτηριστικές συμπεριφορές και τις εσωτερικές ψυχικές καταστάσεις των ανέργων, η Maria Lazarsfeld-Jahoda τονίζει τη σημασία της εργασίας στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου και αναφέρει τρεις τυπικές στάσεις απέναντι στο φαινόμενο της ανεργίας:

α. Άνθρωποι με μεγαλύτερη ψυχική αντοχή που δεν αλλάζουν ιδιαίτερα τη στάση τους απέναντι στη ζωή.

β. Μοιρολάτρες, αυτοί που αδρανούν, χωρίς να ξέρουν οι ίδιοι τι περιμένουν.

γ. Στάση απόγνωσης που οδηγεί σε χαλάρωση ηθών, ροπή στον αλκοολισμό στους άνδρες, κλοπές από τα νεαρά άτομα, παραστράτημα των κοριτσιών κ.ά.²⁵¹

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η εφαρμογή των παραπάνω κατηγοριών στους νεοπρόσφυγες είναι απόλυτη.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, βλέπουμε ότι η επαγγελματική απασχόληση εξελίχτηκε διαφορετικά στο σύνολο των νεοπροσφύγων, επιφέροντας ριζικές αλλαγές στη ζωή τους. Ωστόσο, σύμφωνα με την έρευνα του Παντείου Πανεπιστημίου, εμφανίζει «κατιούσα κινητικότητα μεγάλης έκτασης» με χαρακτηριστικό την περιθωριοποίησή τους ακόμη και σήμερα. Είναι προφανές ότι η επαγγελματική τους απασχόληση, η

²⁴⁹ «Όταν η ανεργία χτυπά την πόρτα», *Καθημερινή*, Κυριακή, 6 Δεκεμβρίου 1998.

²⁵⁰ Τέλογλου, Τ., «Εκπαίδευση... στην ανεργία», *Καθημερινή*, Κυριακή, 26 Απριλίου 1998.

²⁵¹ Lazarsfeld-Jahoda, Maria, Zeissl Hans, Marientall, *The sociography of an unemployed community*, Chicago, 1971 (Aldine), Βακαλιός, Θ. κ.ά. στο *Προβλήματα της κοινωνίας και του ατόμου*, σσ. 112-115.

αδυναμία να εξελιχθούν επαγγελματικά προκαλεί ψυχική και κοινωνική κρίση. Οι άνθρωποι χάνουν την αυτοπεποίθηση, την αυτοεκτίμηση και την ελπίδα για προσωπική πρόοδο και προκοπή στη ζωή τους. Όταν παρατείνεται η αντίθεση ανάμεσα σε αυτό που είναι και σε αυτό που πιστεύουν ότι θα μπορούσαν να είναι, εάν είχαν την κατάλληλη υποδομή, όταν διαιωνίζεται η επαγγελματική και κοινωνική υποβάθμιση που υφίστανται οι περισσότεροι, επηρεάζοντας τη διαμόρφωση καινούργιας επαγγελματικής ταυτότητας, τότε προκαλείται σύγκρουση και αυτο-υποτίμηση στο άτομο με επακόλουθα προβλήματα στην ψυχική του υγεία και στην κοινωνική του συμπεριφορά.²⁵² Αναντίρρητα, η περίπτωση τους δεν είναι η μοναδική στην Ελλάδα. Πολλά άτομα στη χώρα, αν και για διαφορετικούς λόγους, βρίσκονται στην ίδια κατάσταση. Όμως αυτό, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να δικαιολογεί την περιθωριοποίηση των Πόντιων νεοπροσφύγων. Αντίθετα, όπως τονίζει η Κούλα Κασσιμάτη, «το επαγγελματικό τους υπόβαθρο, οι γνώσεις, οι ικανότητες και οι δεξιότητες καθιστούν αναγκαία τη λήψη μέτρων για την αξιοποίησή τους».²⁵³

3.3. Κατοικία

Έχει μεγάλη σημασία να γνωρίζουμε τις συνθήκες του περιβάλλοντος του ανθρώπου, ιδιαίτερα αυτό της κατοικίας, γιατί η καθημερινή ζωή μέσα σε αυτό διαμορφώνει την κουλτούρα, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά του.²⁵⁴ Το σπίτι αποτελεί αντανάκλαση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης του ανθρώπου.²⁵⁵ Οι κανόνες με τους οποίους δομείται περιέχουν, σύμφωνα με τον B. Bernstein, «νοητικά και κοινωνικά μηνύματα με ορατά

²⁵² Για το ρόλο της εργασίας στη διαμόρφωση της ταυτότητας βλ. Ναυριδής, Κ., ό.π., σ. 332.

²⁵³ Κασσιμάτη, Κ., ό.π., σ. 216.

²⁵⁴ Για τους σύγχρονους κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους η έννοια της καθημερινής ζωής υπερβαίνει το μονότονο, επαναλαμβανόμενο γεγονός της καθημερινότητας για να εκφράσει τον κατεχοχόν τόπο μιας διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν εντάσσονται ρητά στην κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Η μελέτη της καθημερινής ζωής αναδεικνύει τελικά κοινωνικές στάσεις, δραστηριότητες και αξίες που ανήκουν στον εκτός εργασίας κοινωνικό χρόνο. Περισσότερο βλ. Κορωναίου, Α., *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, σ. 93.

²⁵⁵ Μπεοπούλου, Ι., «Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν», στο Παπαταξιάρχης, Ε., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, 1992, σ. 206.

και κυρίως αόρατα σημάδια που κρύβουν δεσμούς, υποχρεώσεις και απαγορεύσεις».²⁵⁶

Στις σύγχρονες κοινωνίες η σχέση του ανθρώπου, ιδιοκτήτη ή ενοικιαστή, με την κατοικία διαφέρει όχι μόνο από χώρα σε χώρα, αλλά και μέσα στην ίδια χώρα από μια κοινωνική τάξη στην άλλη. Η σχέση αυτή διαμορφώνεται και εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο αποκτάται η κατοικία. Οι περισσότεροι Πόντιοι της πρώτης γενιάς, η εγκατάσταση των οποίων συνδέεται με την ανάπτυξη του νότιου τμήματος της πρώην Σοβιετικής Ένωσης –κυρίως των περιοχών του Καυκάσου, της Κριμαίας και της Νότιας Ρωσίας και ιδιαίτερα των παραθαλάσσιων περιοχών τους– αξιοποιώντας τη γη που τους παραχωρήθηκε ως προνομία από τις αρχές, άρχισαν την οικοδόμηση «δικών τους» σπιτιών. Μετά την επανάσταση η στέγη αποτελούσε κυρίως κρατική παροχή και σε μικρότερη έκταση ιδιόκτητη κατοικία. Ο πρώτος πολυδιαφημισμένος τρόπος της δωρεάν απόκτησης κατοικίας από το κράτος παρουσίαζε πάντα προβλήματα, ιδιαίτερα στις παραπάνω περιοχές οι οποίες αποκτούσαν σταδιακά αξία. Πολλοί είναι οι Έλληνες Πόντιοι που προσπαθούσαν, όπως όλοι οι πολίτες της χώρας, με διάφορους τρόπους να αποκτήσουν τη δωρεάν στέγαση, η οποία συχνά ήταν ένα διαμέρισμα σε μια πολυκατοικία. Ωστόσο, παρ' όλες τις ανέσεις που προσέφεραν αυτές οι κατοικίες, χαρακτηριστικό για το στερεότυπο του Πόντιου οικογενειάρχη ήταν να έχει «δικό του σπίτι», δηλαδή ιδιόκτητο. Συνεπώς, τα διαμερίσματα σε πολυώροφες λαϊκές πολυκατοικίες θεωρούνταν ότι δεν ανταποκρίνονταν στο παραπάνω στερεότυπο.

Τα σπίτια στα χωριά ήταν διώροφα ή με πιλοτή, όπου το ισόγειο χρησιμοποιούνταν για τα ζώα, ακολουθούσαν την αρχιτεκτονική παράδοση της αγροτικής κατοικίας του Πόντου.²⁵⁷ Τα σπίτια που χτίστηκαν στη συνέχεια δεν διαφέρουν από αυτά του ευρύτερου

²⁵⁶ Bernstein, Β., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μτφρ. Ι. Σολομών, β' έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991, σσ. 122-150.

²⁵⁷ Γαυρά, Ελ., *Παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Ο αγροτικός χώρος στον Ιστορικό Πόντο κατά τον 19ο και έως τις αρχές του 20ού αιώνα*, στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, 29 Σεπτεμβρίου 1996, σσ. 10-15.

περιβάλλοντος, γεγονός που δηλώνει την προσαρμοστική τάση των Ποντίων στον πολιτιστικό περίγυρο. Το ίδιο παρατηρείται τόσο στην κατασκευή όσο και στην αρχιτεκτονική των οικισμών ανάλογα με την περιοχή που βρίσκονται, καθώς δέχονται την τοπική επίδραση των Ρώσων, των Γεωργιανών, των Αμπχαζίων, των Αντζάρων και άλλων. Στον Καύκασο, από την Αμπχαζία μέχρι και την Αντζαρία, οι κατοικίες τους ήταν διώροφα, μεγάλα, συνήθως πέτρινα, οικήματα με πολλά δωμάτια. Στα χωριά του Βόρειου Καυκάσου τα περισσότερα σπίτια ήταν μονώροφα πλινθόκτιστα, όμοια με αυτά των ντόπιων ευκατάστατων. Στις περιοχές με πλούσια ξυλεία, όπως στο χωριό Μερτσάνσκογιε, πολλά σπίτια είχαν κατασκευαστεί από κορμούς δέντρων και είχαν κεραμοσκεπή.²⁵⁸ Όσον αφορά τους εξόριστους Πόντιους στο Καζαχστάν, οι περισσότεροι άρχισαν να χτίζουν δικά τους σπίτια στη γη που τους παραχωρήθηκε δωρεάν χωρίς να περιμένουν έτοιμη στέγη από το κράτος και αυτό, αφού ξεπεράστηκαν οι πρώτες δυσκολίες εγκατάστασης. Τα σπίτια που έχτιζαν ήταν αρχικά πρόχειρα, αργότερα πιο γερά και καλοφτιαγμένα. Χτισμένα, βέβαια, με οικοδομικά υλικά μαζικής παραγωγής έδιναν την εντύπωση ότι λίγο διέφεραν από αυτά των υπόλοιπων κατοίκων της περιοχής. Ωστόσο, τα περισσότερα διέθεταν κάποια βοηθητικά κτίσματα, χαρακτηριστικά για τα ποντιακά νοικοκυριά, όπως η βεράντα με τζαμαρία (ένα είδος conservatory) και η εξωτερική «καλοκαιρινή» κουζίνα στις αυλές, με τους κήπους να ομορφαίνουν το γύρω χώρο.

Οι νεοπρόσφυγες, όταν έρχονται στην Ελλάδα, τον πρώτο καιρό φιλοξενούνται στα σπίτια συγγενών ή φίλων, οι οποίοι και αναλαμβάνουν να τους βρουν δουλειά και σπίτι. Αρχικά, αφού συνήθως απασχολούνται σε προσωρινές εργασίες, νοικιάζουν μικρά διαμερίσματα. Άλλες φορές μοιράζονται το ίδιο σπίτι δύο ή περισσότερες οικογένειες. Μια παρόμοια περίπτωση συνάντησα στο Μενίδι, όπου τρία αδέρφια με τις οικογένειές τους και με τους ηλικιωμένους γονείς μοιράζονταν ένα σπίτι.

²⁵⁸ Иванова, Ю., ό.π., σ. 15.

«Μένουμε όλοι μαζί στην αρχή. Κάνουμε έτσι οικονομίες για να αγοράσουμε ένα οικόπεδο και να χτίσουμε ο καθένας το δικό του διαμέρισμα». (Πόντιος, 38 ετών).

«Εμείς εκεί είχαμε δικό μας σπίτι και οι γονείς μου δούλευαν και οι δύο. Εδώ ο πατέρας μου δεν μπορεί να βρει μόνιμη δουλειά. Πουλάνε με τη μητέρα μου πράγματα στις “λαϊκές”. Τις Κυριακές βοηθάω κι εγώ. Μαζεύουμε λεφτά για να πάρουμε σπίτι». (Μαθητής, 13 ετών.)

Όσοι «προτιμούν την πόλη», αγοράζουν διαμέρισμα. Τις περισσότερες φορές αγοράζουν παλιά διαμερίσματα, τα οποία και επισκευάζουν μόνοι τους.

«Όλοι οι Πόντιοι έτσι έχουμε συνηθίσει, να έχουμε δικό μας σπίτι. Και εδώ κάνουμε υπομονή στην αρχή μέχρι να φτιάξουμε κάτι δικό μας». (Πόντια, 50 ετών).

«Στη Ρωσία σχεδόν όλοι είχαμε δικά μας σπίτια. Εμείς οι Πόντιοι δεν μπορούμε σε “ζένα”. Όπου βρισκόμαστε, αυτό που πρώτα κοιτάμε, είναι να φτιάξουμε δικό μας. Πάντα έτσι ήταν. Ο παππούς μου άφησε το σπίτι του στον Πόντο πολύ νέος και ήρθε στο Κουμπάν της Νότιας Ρωσίας. Έχτισε εκεί σπίτι. Εκεί μεγάλωσε η μητέρα μου. Είχαν πολλές περιπέτειες. Ύστερα πήγαν στο Σουχούμι. Έχτισαν εκεί καινούργιο σπίτι. Και στην εξορία στο Καζαχστάν έχτισαν το σπίτι όπου μεγάλωσα εγώ με τα αδέρφια μου». (Πόντιος, 48 ετών).

Όπως προαναφέρθηκε, η Καλλιθέα, το Μενίδι και ο Ασπρόπυργος είναι οι κατεξοχήν περιοχές εγκατάστασης των νεοπροσφύγων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Οι εγκατεστημένοι στο Μενίδι και στον Ασπρόπυργο Πόντιοι, που ήρθαν τη δεκαετία του '60, ζουν σε ιδιόκτητα σπίτια και ως καλοί χτίστες συνήθως τα έχουν χτίσει μόνοι τους.

«Εμείς ήρθαμε στην Ελλάδα το 1966. Εγκατασταθήκαμε στην Καλλιθέα, αλλά ονειρευόμασταν δικό μας σπίτι. Τα οικόπεδα στο Μενίδι ήταν εκτός σχεδίου και ήταν πιο φτηνά από ό,τι αλλού. Έτσι, αγοράσαμε εδώ ένα μικρό οικοπεδάκι. Όταν αποφασίσαμε να χτίσουμε σπίτι, βοηθούσαν όλοι. Μας κυνηγούσε η αστυνομία, αλλά το έτοιμο σπίτι δεν το γκρέμιζαν. Δεν θα το πιστέψεις, αλλά εμείς το σπίτι μας μέσα σε μία νύχτα το χτίσαμε. Στην αρχή φτιάξαμε μόνο δύο δωμάτια. Το φτιάξαμε απλά, χωρίς κολόνες, αφού δεν είχαμε και πολλά λεφτά. Δουλεύαμε όλη την νύχτα όλοι μαζί, αδέρφια και

φίλοι. Το πρωί ήταν έτοιμο: βαμμένο, με τα πράγματα μέσα». (Πόντια, 51 ετών).

«Όταν ήρθαμε στην Κάτω Φούσα και στον Κοριτσά ήταν πολύ ερημιά, αλλά επειδή τα οικόπεδα ήταν πιο φτηνά απ' ό,τι στο Μενίδι, αγοράσαμε οικόπεδο. Τελευταία ήρθαν και τα δυο μου αδέρφια από το Καζαχιστάν και τώρα είμαστε όλοι μαζί». (Πόντιος, 47 ετών).

«Είμαι στην Ελλάδα επτά χρόνια. Δεν είχαμε πολλά λεφτά, πήραμε ένα μικρό οικόπεδο στο Ρουπάκι (Ασπρόπυργο). Έχω τρεις γιους. Δουλέψαμε πολύ σκληρά. Και σιγά-σιγά χτίσαμε ένα σπίτι. Στην αρχή ούτε σχέδιο είχαμε. Ο άνδρας μου μόνος του έσκαψε, έβαλε τα θεμέλια και τα τούβλα με τον μεγαλύτερο γιο μας. Δεν έχει κολόνες, αλλά κάτι έκανε και στο σεισμό, δόξα τον θεό, δεν πάθαμε τίποτα. Στην αρχή είπαμε, θα το κάνουμε, όπως εκείνο που είχαμε στο Καζαχιστάν, αλλά με τα ντόπια παράθυρα, πόρτες, πλακάκια και διάφορα άλλα πράγματα, έγινε πολύ ωραίο και είμαι ευχαριστημένη». (Πόντια, 45 ετών).

«Πολλοί Πόντιοι που ήρθαν το 1967, έχτισαν μεγάλα σπίτια, όπως εδώ οι ντόπιοι. Σήμερα δεν είναι εύκολο να φτιάξεις δικό σου σπίτι και μάλιστα μεγάλο. Είναι πολύ δύσκολο. Δουλειές δεν υπάρχουν και αν βρεις δεν είναι ποτέ σίγουρη. Εμείς όμως ξέρουμε ότι με καλό κουμάντο, υπομονή και θέληση όλα γίνονται. Έτσι, δουλεύοντας όπου βρίσκαμε δουλειές και κάνοντας οικονομίες, μαζί με τον μεγαλύτερο αδελφό μου έχουμε φτιάξει ένα σπίτι μικρό και απλό, χωρίς κολόνες, όπως είχαμε στο Κεντάου. Ο μικρότερος αδελφός μου πήρε ένα φτηνό λυόμενο και το έφτιαξε μόνος του. Είναι πολύ ωραίο». (Πόντιος, 50 ετών).

Φυσικά, πολλοί είναι οι πρόσφυγες που, αφού δεν έχουν μόνιμη ή καλά αμειβόμενη εργασία, δεν έχουν τα μέσα να χτίσουν ένα ευπρεπές σπίτι. Στο Μενίδι, στην περιοχή κατά μήκος του Αγίου Διονυσίου, μπορεί να συναντήσει κανείς πολλά μικρά προχειροφτιαγμένα σπιτάκια, χτισμένα σε οικόπεδα εκτός σχεδίου πόλεως. Οι νεοπρόσφυγες, πέφτοντας θύματα απάτης, αγόρασαν τα παραπάνω οικόπεδα, και ως εκ τούτου προσέφυγαν στην αυθαίρετη δόμηση. Έτσι, ως ιδιοκτήτες αυθαιρέτων έχουν προβλήματα αρχικά για τη νομιμοποίηση του οικοδομήματος, ενώ αργότερα εμπλέκονται σε αγώνες για την επέκταση του δικτύου

ηλεκτροδότησης, ύδρευσης κ.λπ. Διαδικασίες οι οποίες είναι χρονοβόρες και τις περισσότερες φορές επιφέρουν διενέξεις με το ΙΚΑ, που τους επιβαρύνει με μεγάλα πρόστιμα και προσαυξήσεις. Άλλες φορές τα αυθαίρετα κατεδαφίζονται από την αστυνομία, με ενέργειες που θυμίζουν τα διαδραματιζόμενα στις βραζιλιάνικες παραγκουπόλεις, τις favelas.²⁵⁹ Η αυθαίρετη δόμηση στις περιοχές αυτές, ως «μια τεράστια κοινωνική διαδικασία, εξελίχθηκε, όπως σε πολλά μέρη της Ελλάδας, σε οικονομική επιχείρηση με τους καταπατητές γης, εμπόρους και εργολάβους, ορισμένοι από τους οποίους θησαύρισαν».²⁶⁰

Συχνά οι Πόντιοι προσφεύγουν στην «πρόχειρη δόμηση» με την ελπίδα ότι κάποτε, όταν βελτιωθούν τα οικονομικά τους, θα χτίσουν ένα «πραγματικό» σπίτι. Τις περισσότερες φορές αυτό αποτελεί απραγματοποίητο όνειρο. Οι παραπάνω συνουκισμοί υποδηλώνουν τη μη οικιστική εξέλιξη ή τη βραδεία κινητικότητα στο πεδίο της στεγαστικής πολιτικής σε υποβαθμισμένες περιοχές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των καταυλισμών στο Μενίδι και σε άλλες περιοχές της Δυτικής Αττικής.

Ο μεγαλύτερος είναι ο καταυλισμός Καποτά (όλοι οι καταυλισμοί έχουν ένα όνομα) που βρίσκεται στα οικόπεδα του πρώην στρατοπέδου, σε απόσταση μόλις δύο χιλιομέτρων από το κέντρο του Μενιδίου. Η ιστορία των καταυλισμών άρχισε το 1999 με το σεισμό που έπληξε τη Δυτική Αττική. Στην αρχή οι καταυλισμοί δημιουργήθηκαν προσωρινά. Αλλά τα μικρά κοντέινερς, στα οποία ζουν οι σεισμόπληκτοι, παραμένουν ακόμη εκεί. Μερικοί τα εγκατέλειψαν και μετακόμισαν σε δικά τους σπίτια και στη θέση τους ήρθαν άλλοι. Οι καταυλισμοί έχουν σοβαρές ελλείψεις και οι κάτοικοι παραπονούνται ότι ζουν σε ένα περιβάλλον που λίγο διαφέρει από την έρημο, χωρίς εμπορικό κέντρο ή απλώς καταστήματα, σχολεία κ.λπ. Επιπλέον, συχνά δέχονται επισκέψεις εκπροσώπων της πολιτείας που

²⁵⁹ Κάτοικοι-favelados. Για τις favelas βλ. περισσότερο Carreteiro, Tereza Cristina, «Ο αγώνας για κοινωνική ορατότητα. Μελέτη μιας βραζιλιάνικης Favela», στο Ναυρίδης, Κ. και Ν. Χρηστάκης, *Ταυτότητες. Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα, 1997, σσ. 343-360.

²⁶⁰ Στην αυθαίρετη δόμηση, το οικιστικό φαινόμενο της μεταπολεμικής Ελλάδος στην περιοχή της πρωτεύουσας, το κράτος επεμβαίνει για πρώτη φορά το 1923 με την είσοδο στη χώρα των προσφύγων, που έπρεπε κάπου να στεγαστούν. Έτσι, εκδίδεται ένα αντιφατικό νομοθετικό διάταγμα: η αυθαίρετη δόμηση απαγορευόταν. Σύμφωνα όμως με άλλο νομοθέτημα του 1926, αν κάποιος αυθαίρετο κατορθωνόταν να στηθεί, αναγνωριζόταν ως νόμιμο. Η διαδικασία αυτή εξελίχθηκε σε τραγέλαφο, αφού τις απαγορεύσεις διαδέχονταν οι νομιμοποιήσεις, που γίνονται συνήθως σε προεκλογικές περιόδους. Μερακλής, Μ., *Ελληνική Λαογραφία, Α΄ Κοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα, 1984, σ. 132.

τους προειδοποιούν ότι θα πρέπει σιγά-σιγά να τα εγκαταλείψουν. Οι νεοπρόσφυγες αντιτείνουν ότι θα φύγουν μόνο αφού «τακτοποιηθεί μόνιμα το στεγαστικό τους πρόβλημα», υπερασπιζόμενοι έτσι το δικαίωμά τους στη στέγαση με οποιονδήποτε τρόπο.

Η στέγαση, λοιπόν, είναι ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα όχι μόνο των νεοπροσφύγων, αλλά και άλλων Ελλήνων, αφού η σχετική κρατική μέριμνα στη χώρα είναι περιορισμένη. Ως μέρος της οργανωμένης αποκατάστασης των νεοπροσφύγων, το ζήτημα αποτελεί ένα από τα αιτήματα των ποντιακών οργανώσεων προς την κυβέρνηση, η οποία και αναγκάστηκε να βρει τρόπο επίλυσής του. Τελικά, καθ' υπόδειξη των τραπεζών, με το νόμο 2790, που ψηφίστηκε στη Βουλή το 2000, προβλεπόταν η χορήγηση τραπεζικών δανείων στους νεοπρόσφυγες ύψους 15.000.000 δρχ. ανά οικογένεια, με εγγύηση του δημοσίου. Όμως, είναι προφανές ότι με τις σημερινές τιμές στα ακίνητα το δάνειο που δίνεται δεν αρκεί.

«Για τις δικές μας οικογένειες, που είναι συνήθως πολυμελείς, δεν φτάνει το δάνειο. Με αυτά τα λεφτά μόνο μία γκαρσονιέρα ή ένα δυαράκι μπορείς να πάρεις. Για να αγοράσεις μεγαλύτερο ή να χτίσεις σπίτι πρέπει να έχεις στην άκρη άλλα τόσα». (Πόντιος, 45 ετών).

«Εγώ δε ξέρω αν θα πάρω το δάνειο. Κατ' αρχήν δεν φτάνουν τα λεφτά. Έπειτα, δεν είμαι βέβαια αν θα έχω με τον άνδρα μου πάντα δουλειά για να το πληρώνουμε». (Πόντια, 50 ετών).

Αναντίρρητα, η αβεβαιότητα που προκαλείται στο εργασιακό καθεστώς αποτρέπει μια μερίδα νεοπροσφύγων από το να πάρουν τα στεγαστικά δάνεια. Παρ' όλα αυτά, πολλοί είναι εκείνοι που προσφεύγουν σε αυτά για να αγοράσουν παλιά διαμερίσματα και στη συνέχεια να τα επισκευάσουν ή να προχωρήσουν στην κατασκευή σπιτιών σε οικόπεδα που έχουν αγοράσει. Στην οικοδομή συχνά βοηθάνε συγγενείς και φίλοι. Οι οικοδόμοι Πόντιοι εργάζονται πάντα με ιδιαίτερη «έκπτωση» στις οικοδομές των συμπατριωτών τους. Γενικά, είναι χαρακτηριστική η αλληλεγγύη μεταξύ τους, απέναντι στον «δικό» τους άνθρωπο, ειδικά όταν πρόκειται για απόκτηση στέγης. Δανείζουν χρήματα ο ένας στον άλλον, προσφέρουν χειρωνακτική εργασία. Τα σπίτια, μικρά ή μεγάλα, αν και σε υποβαθμισμένες περιοχές, σε γενικές γραμμές δεν διαφέρουν από

αρχιτεκτονική άποψη από αυτά των ντόπιων, κάτι που, όπως αναφέραμε και πριν, δηλώνει τη προσαρμοστική τους ικανότητα στα νέα δεδομένα.

Χώρος ζωτικής σημασίας το σπίτι, με τα έπιπλα και τα χρηστικά ή διακοσμητικά αντικείμενα, έχει ιδιαίτερη σημασία στη ζωή κάθε ανθρώπου. Είναι ένας χώρος μέσα στον οποίο εκδηλώνονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, το προσωπικό του γούστο, η αισθητική του αντίληψη, αλλά και από τον οποίο αναδύεται η προσωπική και η συλλογική του κουλτούρα. Οι νεοπρόσφυγες συνήθως μεταφέρουν την οικοσκευή και τα έπιπλα τους από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Με αυτά θα διακοσμήσουν τα σπίτια τους. Φυσικά, στο εσωτερικό των σπιτιών τους τίποτα δεν θυμίζει τον Πόντο. Σπάνια ίσως ένα παλιό τραπεζομάντιλο στο σεντούκι της γιαγιάς, κάποια εικόνα και παλιές φωτογραφίες, που είναι τα πιο αγαπημένα αντικείμενα, μαρτυρούν τον τόπο καταγωγής και την οικογενειακή και προσωπική τους ιστορία.

Διακοσμημένα με έπιπλα και αντικείμενα μαζικής παραγωγής, τα σπίτια δημιουργούν, τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, την εντύπωση ότι μοιάζουν μεταξύ τους. Βέβαια, όμοια μπορεί να φανούν μονάχα για τον ξένο επισκέπτη, γι' αυτόν που δυσκολεύεται να δει τα «έσω» στα πράγματα του «έξω» κόσμου. Στους ίδιους τους πρόσφυγες τα βιβλία, οι πίνακες, τα «σαμοβάρ» και άλλα αντικείμενα θυμίζουν πολλά από την παλιά τους ζωή, τον τόπο που έζησαν και δημιούργησαν· τους θυμίζουν τα παιδικά τους χρόνια, τα τόσο αγαπημένα και ονειρεμένα παιδικά τους χρόνια, τα οποία «όλοι μας, όσο μεγαλώνουμε, τόσο περισσότερο έχουμε την ανάγκη να τα θυμόμαστε, ζώντας τη χαμένη για πάντα μαγεία τους...».²⁶¹

Πιθανόν με το πέρασμα του χρόνου η διακόσμηση του εσωτερικού χώρου στα περισσότερα σπίτια των νεοπροσφύγων να αλλάξει και να ακολουθήσει διάφορες τάσεις, ικανοποιώντας, ανάλογα με την αισθητική και την οικονομική τους κατάσταση, τις καινούργιες ψυχολογικές και κοινωνικές τους ανάγκες. Σε κάθε περίπτωση, οι αλλαγές στο εσωτερικό του κατοικημένου χώρου των νεοπροσφύγων δεν θα δηλώνουν απλώς έναν άλλον ιδιοκτήτη. Εγγράφοντας και συγχρόνως προβάλλοντας τις νέες κοινωνικές τους συμπεριφορές, οι πρόσφυγες ασυνείδητα θα δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο θα διευθετούνται οι σχέσεις τους με τον εαυτό τους, με

²⁶¹ Sabbato, Ernesto, *Περί ηρώων και τάφων*, μτφρ. Μ. Παπαδολαμπάκης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ. 220.

τους «δικούς τους» και με τους «άλλους», κάτι που θα βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το βαθμό αφομοίωσης των νέων αντιλήψεων και με τη συγκρότηση της καινούργιας ταυτότητάς τους.²⁶²

Το να έχουν, λοιπόν, δικό τους σπίτι είναι πολύ σημαντικό γι' αυτούς, γιατί μόνο με την απόκτησή του αισθάνονται ασφαλείς, γνωρίζοντας ότι από εδώ και πέρα θα ριζώσουν παντοτινά. Οι μαθητές συχνά μου εκμυστερεύονταν με χαρά και ιδιαίτερη περηφάνια την αγορά από τους γονείς τους κάποιου οικοπέδου ή διαμερίσματος. Επρόκειτο για ένα εξαιρετικό γεγονός της ζωής τους, αφού η απόκτησή του απαιτεί σκληρή δουλειά και πολλές θυσίες. Ένα σπίτι στην Ελλάδα για τον πρόσφυγα έχει ιδιαίτερη αξία για έναν πρόσθετο λόγο· είναι, εκτός των άλλων, και καταξίωση. Απόδειξη πως είναι και αυτός όπως οι «άλλοι».

3.4. Κοινωνική ζωή. Σχέσεις με τους άλλους.

Οι Πόντιοι, λοιπόν, είναι Έλληνες και αυτό δεν το αμφισβητεί κανείς. Ωστόσο, η πολιτισμική τους ταυτότητα έχει στοιχεία διαφορετικά από αυτά των ντόπιων Ελλήνων. Τα σημάδια της μακραίωνης παρουσίας των προγόνων τους στα απέραντα βουνά του Πόντου και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, χαραγμένα βαθιά μέσα τους, είναι ο καμβάς πάνω στον οποίο «οι άλλοι» έχουν κεντήσει το πέρασμά τους. Πολλά από τα πανάρχαια ήθη και έθιμα είναι ζωντανά ακόμη και σήμερα. Το εσωτερικό των σπιτιών και οι ενδυμασίες τους δεν διαφέρουν από εκείνα των δυτικών κοινωνιών. Μόνο κάποια στοιχεία από το παραδοσιακό κοστούμι διατηρούνται ακόμη στις παλαιότερες γενιές, όπως το μαντίλι, που το φοράνε με τον ιδιαίτερο τρόπο οι ηλικιωμένες γυναίκες στον Πόντο, στην Τσάλκα της Γεωργίας, στα χωριά της Αμπχαζίας, του Καζαχστάν και στις γειτονιές του Μενιδίου και του Ασπροπύργου. Η κοινή πορεία με τους άλλους λαούς είναι διάχυτη παντού: στις συμπεριφορές της καθημερινής ζωής, στο χορό, στη μουσική, στις διατροφικές τους συνήθειες.

²⁶² Carretero, Tereza Cristina, «Η μεταφορά και η αποδιοργάνωση της κοινότητας», στο Ναυριδής, Κλ., Χρηστάκης, Ν., ό.π., σ. 350.

Συνηθισμένοι σε πολυεθνικές κοινωνίες, στην συνύπαρξη με διαφορετικούς λαούς, οι Πόντιοι έμαθαν να σέβονται, να μοιράζονται και να αγαπούν τους άλλους. Στις δημοκρατίες που έζησαν απέκτησαν φίλους, τους μετέδωσαν το πάθος και την αγάπη τους για την Ελλάδα. Τους έμαθαν να αγαπούν την ελληνική μουσική, τα τραγούδια, τους δικούς τους χορούς.

Με την εγκατάσταση στην Ελλάδα οι νεοπρόσφυγες χάνουν το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε η προσωπικότητά τους, χάνουν και τους δεσμούς που είχαν στον τόπο διαμονής τους, αφού έρχονται σε επαφή με πολλά στοιχεία καθημερινής κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής διαφορετικά από αυτά των ντόπιων. Επιπλέον, δεν γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα, δεν γνωρίζουν τους τοπικούς κώδικες επικοινωνίας και οι ντόπιοι δεν γνωρίζουν τους κώδικες των προσφύγων. Προξενώντας στερεότυπα και προκαταλήψεις τουλάχιστον τον πρώτο καιρό, η «διαφορετικότητα» αυτή προκάλεσε πολλά προβλήματα στη συνύπαρξη, τα οποία, κατά τη συμμετοχή στην κοινή ζωή με τους άλλους, άλλοτε εξελίχθηκαν σε ήπιες μορφής διακρίσεις, άλλοτε όμως σε εκδήλωση εχθρότητας και εμφάνιση συγκρούσεων.

Οι ίδιοι, παρά το γεγονός ότι έρχονται από μια χώρα πολυεθνική και είναι συνηθισμένοι στη συμπόρευση με άλλους λαούς, διακατέχονται από στερεότυπα και προκαταλήψεις έναντι της πλειονότητας. Η σύγκρουση των αντιλήψεων του «ποιος είναι» και «τι είναι» ο άλλος, συνάντηση, στην ουσία, «ταυτότητας και ετερότητας»²⁶³, καθορίζει, όπως φαίνεται, γενικά την ανθρώπινη συμπεριφορά, δίνοντας στον άνθρωπο τη δυνατότητα να κατανοήσει τον εαυτό του και τους άλλους, αλλά και «να αναζητά την ασφάλεια στους συνανθρώπους του και, μάλιστα, στη μικρότερη ομάδα την οποία αυτοί συγκροτούν».²⁶⁴ Στις σύγχρονες κοινωνίες, όπου η

²⁶³ Για την ετερότητα ως άλλη όψη της ταυτότητας, περισσότερα Βερβερίδης, Α., «Άλλον διαλλάζοντα: Ετερότητα-ταυτότητα», βλ. Ναυριδής, Κ., Χρηστάκης, Ν., στο *ό.π.*, σ. 11-24.

²⁶⁴ «Η ταυτοποίηση με την ομάδα δίνει στους ανθρώπους εκτός από τη σιγουριά και ασφάλεια την αίσθηση μιας δύναμης πολύ σημαντικής τόσο στο ατομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο». Βλ. Σαρρής, Ν., *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία στην Ομαδική Ψυχοθεραπεία και το Ψυχόδραμα*, Αθήνα, 1995, σ. 18.

αστικοποίηση και η κοινωνική κινητικότητα οδηγούν σε διάσπαση της συλλογικότητας, είναι ιδιαίτερα σημαντική η αίσθηση της ασφάλειας και η αλληλεγγύη που παρέχει η ομάδα των οικείων ανθρώπων, που έχουν κοινούς προσανατολισμούς και αξίες.²⁶⁵ Αυτό το αλάνθαστο συναίσθημα «του ανήκειν» οδήγησε τους Πόντιους στη συγκρότηση και διατήρηση κοινοτήτων και ομάδων με βάση το παλαιότερο τρίπτυχο «όμαιμον, ομόθησκον και ομόδοξον». Στο πλαίσιο αυτών των κοινοτήτων άνθρωποι με τα ίδια βιώματα, την ίδια νοοτροπία, τις ίδιες καταβολές, αλλά και τα ίδια οράματα και προσδοκίες για το μέλλον, ονειρεύονται ακόμη ένα νέο ξεκίνημα. Και δεν είναι εύκολο για τους πρόσφυγες αυτό το νέο ξεκίνημα στη «γνωστή-άγνωστη» Ελλάδα. Αρχικά, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νεοερχόμενων Ποντίων και των ντόπιων προκαλούν, όπως προαναφέραμε, αντιδράσεις στα μέλη και των δύο ομάδων. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται σε όλες τις κοινωνίες, όταν έρχονται σε επαφή διαφορετικές ομάδες. Ωστόσο, ορισμένες από αυτές αντιδρούν περισσότερο στην πολιτιστική επαφή από κάποιες άλλες, και αυτό εξαρτάται από το πόσο ανοιχτή ή κλειστή είναι η κοινωνία. Όσον αφορά την ελληνική, αυτή μέχρι πρότινος φαίνεται ότι ανήκε στη δεύτερη κατηγορία.²⁶⁶

Να τι λένε οι Πόντιοι, οι πρώτοι κάτοικοι του Μενιδίου και του Ασπροπύργου για τις σχέσεις με τους ντόπιους:

«Εμείς όταν ήρθαμε εδώ στον Ασπρόπυργο, οι ντόπιοι δεν μας ήθελαν. Δεν ήξεραν καν ότι είμαστε Έλληνες. Μας έλεγαν Ρώσους. Ξέρεις, τότε θυμάμαι, για αυτό μέχρι και ζύλο έπεφτε... Μα ακόμη και τώρα μας αποκαλούν “Ρωσοπόντιους”. Μας πειράζει αυτό πολύ, γιατί εμείς είμαστε πιο Έλληνες απ’ αυτούς». (Πόντιος, 50 ετών).

²⁶⁵ Gordon, M., *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*, ό.π., σ. 28.

²⁶⁶ Γεώργια, Δ., *Κοινωνική ψυχολογία*, Αθήνα, 1986, σ. 17. Ενδιαφέρον παρουσιάζει να δούμε την περιγραφή των πρώτων χρόνων εγκατάστασης στην Ελλάδα των Ελλήνων από την Μικρά Ασία και τον Πόντο το 1922. Γράφει ο Χρήστος Σαμουηλίδης ότι «οι πρόσφυγες για τους ντόπιους ήταν τουρκομερίτες, τουρκόσποροι, με τη μειωτική σημασία της λέξης. Ένα είδος πολιτών δεύτερης κατηγορίας, στους οποίους αποδώσανε ανύπαρκτα ηθικά ελαττώματα. Χαρακτηρίστηκαν επιτήδριοι, πονηροί, πολυμήχανοι και ελεύθεροι στα ήθη. Σ’ αυτούς αποδόθηκε η αύξηση της πορνείας την εποχή εκείνη, ακόμα και η χρήση ναρκωτικών». Σαμουηλίδης, Χ., *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα, χ.χ., σ. 352.

«Εμείς ήρθαμε εδώ στον Αγ. Αθανάσιο (Μενίδι) το 1965. Ήμασταν 2-3 οικογένειες από το Καζαχστάν. Δίπλα μας ζουν οι Γύφτοι, που ήρθαν εδώ πιο πριν από μας. Αυτοί οι Γύφτοι δεν είναι όπως οι άλλοι στα Άνω Λιόσια, που λένε ότι δεν τα πάνε καλά με τους Πόντιους. Η καταγωγή τους είναι από τη Ρουμανία.²⁶⁷ Είναι διαφορετικοί: καθαροί, πολιτισμένοι και ζουν όχι σε τσαντίρια, αλλά σε σπίτια. Είναι πολύ καλοί άνθρωποι. Καλύτεροι από τους ντόπιους, που δεν μας θέλουν εδώ ακόμη και τώρα». (Πόντια, 53 ετών).

«Ας το, μην το ψάχνεις. Αυτοί εμάς ποτέ δεν θα μας καταλάβουν. Είμαι στην Ελλάδα δέκα χρόνια, αλλά πραγματικό φίλο απ' αυτούς δεν έχω κάνει». (Πόντιος πρόσφυγας, 30 ετών)

«Μας βλέπουν υποτιμητικά, σίγουρα. Πολλές φορές δεν το δείχνουν ανοιχτά και είναι όλο χαμόγελο, αλλά εγώ το νιώθω. Νομίζουν, ότι κάποιος είναι, επειδή δεν μιλάμε καλά τα ελληνικά και κάνουμε τις κατώτερες και δύσκολες δουλειές». (Πόντιος, 25 ετών).

Όλοι αποδέχονται με περηφάνια την ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου και, αφήνοντας τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, διαχωρίζουν την κοινωνική τους ομάδα όχι μόνο από τους «ντόπιους» και τους Πόντιους που ήρθαν στην Ελλάδα το 1922, αλλά και από αυτούς που ήρθαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση παλαιότερα, δηλαδή πριν από το 1965-68. Ιδιαίτερα ενοχλημένοι δείχνουν όταν αναφέρονται στους Πόντιους εργοδότες παλαιότερα εγκαταστημένους στην Ελλάδα.

«Μερικοί από τους “παλιούς” (σ.σ. Πόντιους) είναι χειρότεροι από τους ντόπιους Έλληνες. Τάχα σε βοηθάνε, επειδή είσαι “τ’ εμέτερον”. Σε παίρνει στη δουλειά, εντάξει, αλλά αυτό σημαίνει ότι μπορεί να σε εκμεταλλεύεται; Εγώ δούλεψα σ’ έναν που ο αδελφός του, λέει, ήταν και πρόεδρος σε ένα ποντιακό σωματείο. Με πήρε για οδηγό. Έκανα και άλλες δουλειές, ό,τι μου ζητούσαν να κάνω, δηλαδή. Πολλές φορές δούλευα πάνω από 12 ώρες και τα Σαββατοκύριακα συχνά μ’ έστελνε στη Θεσσαλονίκη, όμως ποτέ δεν με πλήρωνε τις υπερωρίες και ο μισθός μου ήταν πολύ μικρός. Όταν έμαθα ότι

²⁶⁷ Πρόκειται, προφανώς, για τους Ρουμανόγυφτους, μία από τις πολυάριθμες ομάδες Τσιγγάνων που διαμένουν στην Ελλάδα. Για τους Τσιγγάνους βλ. Λυδάκη, Α., Σχηματισμός ταυτότητας τσιγγανοπαίδων 11-13 ετών στην Αγία Βαρβάρα. Ο ρόλος του σχολείου. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, σσ. 14-21.

ένας άλλος εργάτης, ενώ δούλευε χωρίς υπερωρίες, έπαιρνε περισσότερα χρήματα, δεν άντεξα, σηκώθηκα και έφυγα». (Πόντιος νεοπρόσφυγας, 24 ετών.)

«Σιγά, μη μας εκτιμούν. Πώς εκτιμάς κάποιον και συγχρόνως τον “δουλεύεις”; Εδώ και επτά χρόνια είμαι σ’ ένα εργοστάσιο. Κάνω σχεδόν αποκλειστικά νυχτερινή βάρδια, αλλά με πληρώνουν σαν να δουλεύω μέρα. Μάλιστα, το αφεντικό, “για να είναι εντάξει”, έβαζε μια εργάτρια να μου χτυπά την κάρτα για να φαίνεται σαν να δουλεύω μέρα. Να πας να βρεις το δίκιο σου; Πού; Να, μια δικιά μας δούλεψε εδώ (στο εργοστάσιο) πολλά χρόνια. Δούλεψε σκληρά και τα αφεντικά έδειχναν ότι την εκτιμούσαν. Ωσπου έπαθε ένα ατύχημα. Τότε την κυνήγησαν για να μη δηλώσει ότι ήταν εργατικό το ατύχημα». (Αφήγηση πρόσφυγα 55 ετών, ο εργοδότης του οποίου είναι γνωστός στους ποντιακούς κύκλους ως «αγωνιστής για τα δικαιώματα των Ποντίων!»).

«Όταν πρωτοήρθαμε το 1989, δυσκολευτήκαμε να βρούμε σπίτι. Δεν μας νοίκιαζαν, γιατί όπως μας έλεγαν, δεν ήθελαν ξένους. Νόμιζαν ότι δεν θα πληρώναμε το ενοίκιο. Εμείς, όμως, προτιμάμε να μη φάμε, αλλά πάντα θα πληρώνουμε το ενοίκιο». (Πόντιος, 46 ετών).

«Είμαι στην Ελλάδα επτά χρόνια. Είμαι οδοντογιατρός και η γυναίκα μου παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα αγγλικής γλώσσας. Έχω δυο παιδιά 25 και 27 χρόνων. Στεναχωριέμαι πολύ που τα παιδιά μου δεν μπόρεσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους εδώ. Εργάζονται στις βιοτεχνίες. Οικονομικά τώρα είμαι καλά. Όλοι με σέβονται. Δεν θα ξεχάσω, όμως ποτέ, πώς μας αντιμετώπισαν στην αρχή». (Πόντιος, 57 ετών).

Άλλες φορές η προσπάθεια αναβάθμισης και διαχωρισμού κάποιων «παλαιότερων» από τους «νεότερους» είναι φανερή. Η παρακάτω μαρτυρία είναι χαρακτηριστική:

«Αυτοί που έρχονται τώρα τελευταία δεν είναι σαν εμάς. Εμείς οι παλαιότεροι είμαστε διαφορετικοί. Όταν ήρθαμε, ήταν πολύ δύσκολα. Δουλέψαμε, όμως, σκληρά και τώρα, δόξα τω θεώ, απ’ όλα έχουμε: σπίτι, εξοχικό, αυτοκίνητο. Η νεολαία χάλασε πολύ. Εγώ συχνά κρύβω ότι είμαι από αυτούς. Έπειτα, όλο ρώσικα μιλάνε...». (Πόντιος, 46 ετών).

Παρόμοιες «εξομολογήσεις» έχω ακούσει από πολλούς νεοπρόσφυγες. Το διαπιστώνω όμως συχνά και η ίδια, παρακολουθώντας τις συζητήσεις των ντόπιων ή και των Ποντίων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα παλαιότερα, οι οποίοι, φτωχοί κάποτε, κατάφεραν να αναβαθμιστούν οικονομικά και κοινωνικά. Διαπιστώνω μια υποβόσκουσα υπεροψία την οποία δεν μπορούν να την καλύψουν όση προσπάθεια και να καταβάλλουν.

*«Οι άνθρωποι, ίσως (...) να είμαστε ανίκανοι να συγκροτήσουμε τον εαυτό μας, χωρίς να αποκλείσουμε τους άλλους και ανίκανοι να τους αποκλείσουμε χωρίς να τους υποτιμούμε (...) Οι άλλοι δεν είναι απλώς οι άλλοι, αλλά δεν είναι ίσοι, είναι κατώτεροι. Στην πραγματικότητα η συμπεριφορά τους αυτή καλύπτει, ίσως ενδόμυχα, ότι αρνούνται πια τη μοίρα των φτωχών, προσπαθώντας να αποφύγουν κάθε τι που θυμίζει τη ζωή των ανθρώπων του μόχθου, γεμάτη στερήσεις και ματαιώσεις. Ίσως αυτή η ετερότητα να είναι ανεπιθύμητη και εξοβελιστέα γιατί η ιστορία του άλλου είναι η δική μας ιστορία και στο βάθος των πραγμάτων και πίσω από τις διαφορές υποβόσκουν οι μεγάλες ομοιότητες».*²⁶⁸

Η επιτυχής ένταξή τους στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία απαιτεί αλλαγές στους κώδικες επικοινωνίας και στις συμπεριφορές τους.²⁶⁹ Οι «άλλοι» θα τους αποδεχτούν, αφού οι νεοπρόσφυγες θα μάθουν λίγο πολύ τις καινούργιες συμπεριφορές, θα μάθουν να αναλαμβάνουν τους ρόλους που περιμένουν από αυτούς.²⁷⁰ Μέσα από τις σχέσεις με τους ντόπιους, οι νεοπρόσφυγες θα παρατηρούν και θα μαθαίνουν τις συνήθειες, τις ιδιαιτερότητες και τις συμπεριφορές τους, προσπαθώντας να αποκτήσουν τις γνώσεις των ρόλων που προσδοκούν οι άλλοι από αυτούς. Οι Πόντιοι, όπως τονίζει η Ιβανόβα, λόγω αλληπάλληλων μετακινήσεων κατά τη

²⁶⁸ Καστοριάδης, Κ., *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*. Βλ. Λυδάκη, Α., στο ό.π., σσ. 96. 97

²⁶⁹ Φεντ, Χέλμουτ, ό.π, σ. 142.

²⁷⁰ Κάθε άνθρωπος στη διάρκεια της ζωής του παίζει άπειρους ρόλους. Μαθαίνοντάς τους, στην ουσία διαμορφώνεται η προσωπικότητά του. Βάζοντας τους ανθρώπους να παίξουν ορισμένους ρόλους (εφεύρεση, αναπαραγωγή), μαθαίνουμε καλύτερα, πιστεύει ο Μορένο, τη μεγάλη πολυπλοκότητα που υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνική και την ατομική ζωή, τις σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες, από τις οποίες στην τελευταία ανάλυση εξαρτάται και η αρμονική λειτουργία του κοινωνικού συνόλου. Πρόκειται για την αρχή του ψυχοδράματος, όπου το άτομο εφευρίσκει και αναπαράγει έναν ρόλο. Περισσότερο βλ. Σαρρή, Ν., ό.π., σσ. 169-183.

μακρόχρονη ιστορία τους, έχουν αποκτήσει εξαιρετικές προσαρμοστικές ικανότητες στις καινούργιες συνθήκες, τόσο στις περιβαλλοντικές όσο και τις οικονομικο-κοινωνικές.²⁷¹ Αυτή η διάθεση ανοίγματος στους άλλους βοήθησε τους Πόντιους να προσπαθήσουν να έρθουν σε επαφή με τους ντόπιους, να τους συναναστραφούν, αν βέβαια τους δεχτούν, διατηρώντας και αναπαράγοντας μέσα από τη δική τους ομάδα το δικό τους πολιτισμό. Χρησιμοποιώντας τα χαρακτηριστικά που τους βοήθησαν να βρουν τη θέση τους στις εκεί κοινωνίες –ανεκτικότητα στις σχέσεις με τους άλλους, ικανότητα εύρεσης των περισσότερο ευνοϊκών συνθηκών στις καινούργιες καταστάσεις, παράδοση στη συλλογικότητα, ισχυρές σχέσεις στο εσωτερικό της ομάδας, διατήρηση της αυτοαντίληψης της κοινής ιστορίας και αυτοσεβασμού της έσω ομάδας, οικογενειακές παραδόσεις ως βασικές αξίες, αλλά και υψηλό επίπεδο γενικής μόρφωσης– θα προσπαθήσουν και εδώ να προσαρμοστούν στις καινούργιες συνθήκες.²⁷² Θα τους συνηθίσουν και οι ντόπιοι, θα μάθουν τα προτερήματα και τα μειονεκτήματά τους. Οι εντυπώσεις, θετικές ή αρνητικές, που θα αποκτήσει η μια ομάδα για την άλλη κατά τη διάρκεια μιας στενότερης επαφής, μπορεί να είναι υπερβολικές πολλές φορές και να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Έτσι, αναφερόμενοι στα αρνητικά χαρακτηριστικά των ντόπιων, οι νεοπρόσφυγες λένε ότι: «όλοι οι ντόπιοι Έλληνες είναι πονηροί και ρατσιστές. Επιπλέον, δεν είναι και τόσο τίμιοι και ειλικρινείς», ενώ οι ντόπιοι για τους νεοπρόσφυγες λένε ότι «αν και αγαθοί και εργατικοί, είναι καχύποπτοι και γκρινιάρηδες».

Παρόμοιες παρατηρήσεις κάνουν πολλοί κοινωνιολόγοι, που υποστηρίζουν ότι οι αντιλήψεις αυτές εξαρτώνται όχι μόνο από την τάση που έχουμε όλοι μας να γενικεύουμε με βάση μεμονωμένα στοιχεία, αλλά και από το γεγονός ότι όλοι μας στις κρίσεις για τους άλλους είμαστε υποκειμενικοί και αξιολογούμε τους άλλους εγωκεντρικά, στα πλαίσια πάντα της δικής μας πολιτιστικής παράδοσης. Πρόκειται για τον

²⁷¹ Иванова, Ю., ό.π., σσ. 12-13.

²⁷² Ο.π., σ. 20.

υποκειμενικό πολιτισμό που αφορά τις στερεότυπες εικόνες και αντιλήψεις των διαφορετικών ομάδων κατά την επαφή.²⁷³

Οι πρώτες, λοιπόν, επαφές με τους ντόπιους πραγματοποιούνται συνήθως στο χώρο της δουλειάς, όπως διαφαίνεται από την παρακάτω διήγηση της νεαρής Πόντιας.

«Εγώ από τότε που ήρθα εδώ, επτά χρόνια δουλεύω σ' ένα εργοστάσιο όπου είμαστε περισσότερες γυναίκες. Φτιάχνουμε κρονασάκι. Εκεί δουλεύουμε αρκετοί "δικοί μας". Στην αρχή δεν μιλούσαμε με τις ντόπιες. Αυτές μας κοιτούσαν περιέργα. Δεν μας ήθελαν. Έλεγαν ότι ήρθαμε απ' έξω και τους παίρνουμε τις δουλειές. Στα διαλείμματα κάναμε παρέα ξεχωριστά εμείς και αυτοί. Εγώ και στο Καζαχστάν δούλευα σ' ένα ραφτάδικο με πολλές γυναίκες. Εντάξει, και εκεί με μερικές δεν τα βρήκα και κάπου-κάπου τσακωνόμασταν, αλλά είμαστε ίσες, δεν ένιωθα ούτε κατώτερη, ούτε ανώτερη. Αυτό που θυμάμαι και, νομίζω, είναι και το κυριότερο, είναι ότι εκεί στη δουλειά σου νιώθεις πιο ελεύθερη και οι σχέσεις με τους ανθρώπους είναι πιο αυθόρμητες, πιο ειλικρινείς, πιο ζεστές. Εδώ οι προϊστάμενοι, ακόμη και σήμερα, μας ξεχωρίζουν και είναι πιο αυστηροί με μας. Αν κάτι κάνει η ντόπια, ας πούμε καπνίζει, δεν πειράζει. Σ' εμάς όλα τα προσέχουν. Μας θέλουν σαν ρομπότ. Πώς θα ένιωθες εσύ, αφού έβλεπες ότι δεν υπάρχει ισότητα; Όλα εξαρτώνται από τα αφεντικά. Αν συμπαθούν τους Πόντιους ή όχι. Αν σέβονται τον εργαζόμενο ή όχι. Τώρα με τα ντόπια κορίτσια δεν έχουμε, βέβαια, τόσο μεγάλο πρόβλημα, όπως στην αρχή. Συνηθίσαμε ο ένας τον άλλον. Και, παρ' όλο που έξω κάνουμε παρέα περισσότερο με τους δικούς μας, εδώ στο εργοστάσιο κάνουμε και με τις ντόπιες. Μιλάμε, λέμε αστεία. Κάποιες φορές, αν έχουν κάποια γιορτή, βαφτίσια, ας πούμε, καλούνε και εμάς». (Πόντια, 25 ετών).

Από την πρώτη εγκατάσταση των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα πέρασε ολόκληρη δεκαετία και η «αμηχανία της πρώτης συνάντησης» έχει ξεπεραστεί. Όμως τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις της ευρύτερης κοινωνίας που γνώρισαν οι Πόντιοι νεοπρόσφυγες δεν εξαλείφονται

²⁷³ Περισσότερα βλ. Γεώργας, Δ., *Κοινωνική ψυχολογία*, τόμ. Α', Αθήνα, 1986, σσ. 210-214.

εύκολα. Έτσι, ακόμη και σήμερα όταν τους αδικούν, πιστεύουν ότι αυτό συμβαίνει επειδή οι «άλλοι» τους θεωρούν κατώτερους.

«Τέσσερα χρόνια δούλεψα σε μια βιοτεχνία. Μια μέρα, στα καλά καθούμενα, χωρίς προειδοποίηση, με έδιωξαν από τη δουλειά. Και πήραν μια δικιά τους». (Πόντια, 29 ετών).

Αναπαράγοντας συχνά οι ίδιοι αυτό το συναίσθημα, παρουσιάζονται δύσπιστοι, άλλες φορές και εχθρικοί, απέναντι στους «άλλους», με αποτέλεσμα, να δυσκολεύουν τη διαδικασία ένταξης στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ωστόσο, είναι φανερό το άνοιγμα της κοινωνίας προς αυτούς. Όλο και περισσότερο η ελληνική κοινωνία αποδέχεται «τους αδελφούς Ποντίους» και είναι πλέον κοινή συνείδηση ότι οι νεοπρόσφυγες Ελληνοπόντιοι είναι ένα κομμάτι του Ελληνισμού.

«Τελευταία τα πράγματα άλλαξαν για 'μάς. Από τότε που ήρθαν οι Αλβανοί και κάνουν διάφορα, περισσότερο γι' αυτούς μιλάνε. Μερικές φορές ακόμη ενοχλούνται που μιλάμε ρωσικά. Λένε, αφού είσαστε Έλληνες, γιατί δεν μιλάτε ελληνικά, αλλά δεν είναι όπως πρώτα». (Πόντια, 40 ετών).

Οι ίδιοι μπορεί καμιά φορά ακόμη να δείχνουν κάποια μεμψιμοιρία και να λένε ότι εκεί τους «αγαπούσαν και τους σέβονταν, ενώ εδώ δεν τους θέλουν» και να δυσανασχετούν πολύ που τους αποκαλούν Ρωσοπόντιους. Ωστόσο, οι περισσότεροι δεν πιστεύουν πια ότι έχουν πολλές διαφορές που τους χωρίζουν με τους «άλλους». Ξέρουν ότι και αυτές θα ξεπεραστούν και δηλώνουν:

«Δεν νομίζω ότι το πρόβλημα είναι αν διαφέρουμε ή όχι από τους υπόλοιπους. Εγώ ξέρω ότι είμαι Έλληνας, τώρα τι λένε 'αυτοί', δεν με νοιάζει. Και εγώ περίμενα να δω άλλους Έλληνες εδώ στην Ελλάδα. Κάπως αλλιώς τους φανταζόμουν. Και εδώ που τα λέμε δεν είναι όλοι κακοί μαζί μας, ούτε εμείς ήμαστε όλοι άγιοι. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι βρεθήκαμε εδώ να είμαστε κατώτεροι». (Πόντιος, 47 ετών).

«Δικό τους άνθρωπο» οι νεοπρόσφυγες συνηθίζουν να θεωρούν και τους γείτονες. Για τους Πόντιους, όπως για όλους τους λαούς με παράδοση, η έννοια της γειτονιάς, με το σύστημα κοινωνικών αξιών, λειτουργεί σαν επέκταση του θεσμού της οικογένειας. Εξάλλου, η καλή

γειτονία, ιδιαίτερα για ανθρώπους που δεν έχουν αδέρφια ή άλλους στενούς συγγενείς, προσφέρει κοινωνική πρόνοια, εκεί ειδικά όπου η κρατική μέριμνα είναι ανύπαρκτη. Αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων της γειτονιάς σημαίνει συνύπαρξη και ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων.²⁷⁴

«Στο Τσιμκέντ εμείς δεν είχαμε κοντά στο σπίτι μας συγγενείς. Είχαμε, όμως πολύ φιλικές σχέσεις με τους γείτονες, οικογένειες Ρώσων και Γερμανών. Είμαστε σαν συγγενείς, μας συμπαραστέκονταν και εμείς το ίδιο. Εδώ στην πολυκατοικία κανείς δεν σου δίνει σημασία. Νιώθω τελείως ζένη». (Πόντια, 40 ετών).

«Εγώ τώρα άλλαξα σπίτι. Η γειτόνισσα στο διπλανό διαμέρισμα είναι μια δικιά μας. Μόλις μετακομίσαμε, την άλλη μέρα ήρθε να γνωριστούμε. Τώρα πηγαينوερχόμαστε η μία στο σπίτι της άλλης, μ' αφήνει κάπου-κάπου να προσέχω και το παιδάκι της». (Πόντια, 40 ετών).

«Εμείς είχαμε γείτονες Ρώσους. Ζήσαμε δίπλα πολλά χρόνια, γίναμε σαν συγγενείς...». (Πόντια, 35 ετών).

Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι οι σχέσεις των Ποντίων με άτομα άλλων εθνοτήτων στην πρώην σοβιετική κοινωνία ήταν πάντα αρμονικές. Το αίσθημα υπεροχής στις σχέσεις των διαφορετικών εθνικών ομάδων, όπως σε όλες τις κοινωνίες, υπέβασκε και εκεί, αλλά οι άνθρωποι, όταν υποφέρουν –και η ζωή των προσφύγων και των μεταναστών ποτέ δεν είναι εύκολη– φαίνεται να έχουν την τάση να ωραιοποιούν το παρελθόν και ό,τι έχει σχέση με αυτό, ανεξαρτήτως αν οι συνθήκες διαβίωσής τους κατά το παρελθόν ήταν ίδιες ή και πιο δύσκολες από τις τωρινές. Γι' αυτό, συχνά στις διηγήσεις τους διακρίνεται μια υπερηφάνεια, ίσως και μια υπερβολική έπαρση, όταν αναφέρονται στη ζωή που έζησαν στις δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ. Αναπολώντας «τον παλαιό καλό καιρό» που έζησαν, μιλούν για την καλύτερη κοινωνική θέση, την καλύτερη οικονομική κατάστασή τους και τις καλύτερες σχέσεις που είχαν με τους ανθρώπους εκεί.

Οι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση, λοιπόν, συνεχίζουν να συνάπτουν με δυσκολία στενές φιλικές σχέσεις με τους ντόπιους. Οι

²⁷⁴ Για τη γειτονιά «σαν σύστημα αναφορών, αναγνώρισης, κοινωνικής επικοινωνίας και συναισθηματικής ταύτισης» βλ. Μερρακλής, Μ., ό.π., σσ. 34-35.

επαφές τους περιορίζονται κυρίως στους χώρους εργασίας. Οι περισσότεροι έξω από τον εργασιακό χώρο βρίσκονται και συναναστρέφονται μαζί με τους δικούς τους ανθρώπους, συγγενείς και φίλους, πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και μόνο κάπου-κάπου συμμετέχουν σε κοινές κοινωνικές εκδηλώσεις με ντόπιους. Σε κάθε περίπτωση, στις σχέσεις τους με την ευρύτερη κοινωνία επιλέγουν την ιδανικότερη λύση, που είναι η εναρμόνιση –με την έννοια της διατήρησης της συνοχής της ομάδας, της διατήρησης της πολιτισμικής τους ταυτότητας–, αλλά και η αποδοχή και συνεργασία με την εξωομάδα, χωρίς την απόλυτη ταύτιση, την αφομοίωση δηλαδή σε αυτήν.²⁷⁵

3.4.1. Καθημερινότητα.

Η μετεγκατάσταση στην Ελλάδα έφερε στη ζωή τους όχι μόνο οικονομικές, αλλά και κοινωνικές αλλαγές.

«Η ζωή μας εκεί είχε άλλα ενδιαφέροντα. Εγώ έπαιζα στην ποδοσφαιρική ομάδα, τα παιδιά μου πήγαιναν στο κολυμβητήριο, μάθαιναν πιάνο. Συχνά πηγαίναμε με τους φίλους σινεμά, εκδρομές». (Πόντιος, 44 ετών.)

«Εμείς εκεί ζούσαμε διαφορετικά. Κάθε Κυριακή πηγαίναμε σινεμά. Εγώ με τους φίλους μου, οι γονείς μου με τους δικούς τους. Η μητέρα μου είναι μηχανικός και έπαιζε βόλεϊ στην ομάδα του εργοστασίου που δούλευε. Εδώ δεν έχει δουλειά. Πηγαίνει στις λαϊκές και πουλάει πράγματα...». (Μαθητής, 13 ετών.)

«Από τότε που ήρθαμε στην Ελλάδα η ζωή μας άλλαξε. Έχουμε δυσκολίες, αλλά είναι καλύτερα που ήρθαμε. Είμαστε Έλληνες και θα ζήσουμε στην Ελλάδα. Συνηθίζουμε σιγά-σιγά. Έρχονται στο σπίτι μας φίλοι, συγγενείς».

²⁷⁵ Οι σύγχρονες έρευνες για τον τρόπο προσαρμογής μιας μεταναστευτικής ομάδας στη χώρα υποδοχής στηρίζονται στη θεωρία του Καναδού καθηγητή J.W. Berry με τέσσερα μοντέλα επιπολιτισμού, της αλλαγής δηλαδή που υφίσταται μετά από συνάντηση των δύο πολιτισμών: περιθωριοποίηση, διαχωρισμός, εναρμόνιση και αφομοίωση. Και αναφέρεται το πολιτισμικό σοκ που συνοδεύει την παραπάνω διαδικασία. Έρευνα των Δ. Γεώργα και Α. Παπαστυλιανού (*Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα. Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, 1993, σ. 32.) επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι Πόντιοι επιλέγουν την εναρμόνιση ως τακτική προσαρμογής.

πηγαίνουμε και εμείς. Με καλούς φίλους και συγγενείς δεν χάνεσαι».
(Πόντια, 50 ετών.)

Σε μια μεγαλόπολη όπως η Αθήνα, όπου οι άνθρωποι, «πηγαίνοντας στις δουλειές τους και επιστρέφοντας στα σπίτια, δεν κοιτούν κανέναν δίπλα, σαν να περνάνε μέσα από σήραγγες με τοιχώματα από αδιαφανή αέρα»²⁷⁶, είναι φυσικό, οι νεοπρόσφυγες να νιώθουν ανασφάλεια. Γι' αυτό έχουν την ανάγκη να είναι μαζί. Εξάλλου, οι Πόντιοι ξέρουν, τους δίδαξε η μακρόχρονη εμπειρία, ότι ενωμένοι θα ξεπεράσουν με λιγότερη πίκρα, απαισιοδοξία και πόνο τις δυσκολίες και τα προβλήματα που θα συναντήσουν στην καινούργια κοινωνία. Οι νεοπρόσφυγες αισθάνονται την ανάγκη να ζουν κοντά ο ένας στον άλλον. Ζουν στις δικές τους γειτονιές, όσο το επιτρέπουν οι συνθήκες και, ενάντια στην εποχή που θέλει τον «καθένα στη δουλειά του και στον κόσμο του»²⁷⁷, πάντα βρίσκουν χρόνο να ανταλλάσσουν επισκέψεις, να βρεθούν με τους δικούς τους ανθρώπους, με τους οποίους τους ενώνει η ιστορία, οι εμπειρίες και ο αγώνας της σκληρής βιοπάλης, η «κοινή μοίρα» δηλαδή.

Τα σπίτια τους είναι φιλόξενα και ανοιχτά. Φίλοι και συγγενείς ανταλλάσσουν επισκέψεις. Έρχονται, συχνά χωρίς προειδοποίηση, παλιές συνήθειες, αφού στις κοινωνίες των μικρών και μεγάλων πόλεων της πρώην ΕΣΣΔ δεν υπήρχαν ώρες ακατάλληλες. Στρώνεται απαραίτητα το τραπέζι και τότε ο καφές, το ρωσικό τσάι, ίσως και η βότκα, θα συνοδεύσουν την παρέα στις περιπλανήσεις και στις αναμνήσεις, στα γεγονότα και στις καταστάσεις που τους χωρίζουν και τους ενώνουν στη ζωή τους.

«Πηγαίνουμε συχνά η μια στο σπίτι της άλλης. Τώρα που έχω την πεθερά μου άρρωστη και δεν μπορώ να την αφήνω, οι φίλες μου έρχονται περισσότερο σ' εμένα. Μιλάμε για τα προβλήματά μας, λέμε αστεία, γελάμε».
(Πόντια, 30 ετών).

²⁷⁶ Καραποστόλη, Β., *Χειροποίητη πόλη. Η Αθήνα ανάμεσα στο ναι και στο όχι*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998, σ. 13.

²⁷⁷ Καραποστόλης, Β., *ό.π.*, σ. 94.

«Εγώ και ο αδελφός μου με τις οικογένειές μας μένουμε στην Καλλιθέα. Σχεδόν κάθε βράδυ βλέπομαστε. Μαζευόμαστε σε κάποιο σπίτι με τους φίλους και τα λέμε». (Πόντιος, 36 ετών).

Στις περιοχές όπου ζουν οι άνδρες έχουν δημιουργήσει δικά τους στέκια που, αντικαθιστώντας, σαν τα ελληνικά καφενεία, τον παραδοσιακό «οντά» της Ανατολής²⁷⁸, θυμίζουν τους χώρους που δημιουργούσαν οι ανδροπαρέες για να «περνούν την ώρα τους» και τους τόπους όπου έζησαν παλαιότερα. Τα στέκια των προσφύγων ανδρών είναι συνήθως καφενεία με ιδιοκτήτη «δικό τους», παλαιότερα εγκαταστημένο στην Ελλάδα συμπατριώτη από «την Ρωσίαν».

Τόπος συναντήσεων μπορεί να είναι και κάποιος ανοιχτός χώρος, όπως το πάρκο της πλατείας Δαβάκη στην Καλλιθέα. Στο πάρκο υπάρχει ένα μικρό υπαίθριο καφεενεδάκι όπου οι άνδρες διασκεδάζουν δίπλα με τους ντόπιους, αλλά στα δικά τους πάντα τραπεζάκια, παίζοντας χαρτιά, σκάκι ή τάβλι. Εδώ οι άνδρες παίρνουν πληροφορίες από τους συμπατριώτες, παλαιότερα εγκατεστημένους στη χώρα, για τη ζωή της ελληνικής κοινωνίας, μαθαίνουν τα πολιτικά της δρώμενα, για το πώς λειτουργεί ο κρατικός μηχανισμός και πού πρέπει να απευθυνθούν για διάφορα ζητήματα. Με ανεπτυγμένο αίσθημα αλληλεγγύης οι νεοπρόσφυγες ενδιαφέρονται γι' αυτούς που δεν τα κατάφεραν, που έχουν προβλήματα. Οι μεγαλύτεροι νιώθουν ευθύνη απέναντι στους νέους.

«Εδώ μαζευόμαστε όλοι δικοί μας. Ό,τι θες εδώ θα το μάθεις. Όχι μόνο για δουλειά ή τα πολιτικά. Αν κάποιος παντρεύει το παιδί του ή πέθανε, όλοι αμέσως θα το μάθουμε και το λέμε ο ένας στον άλλον». (Πόντιος, 62 ετών).

«Εμείς οι άνδρες εδώ στην Καλλιθέα μαζευόμαστε στο πάρκο της πλατείας Δαβάκη, όπως κάποτε στο πάρκο "Γκορνιακ" στο Κεντάου. Έρχονται και νέοι. Συχνά τους λέω να προσέχουν τα ναρκωτικά, τις κακές παρέες. Αν κάποιος είναι άνεργος, όλοι προσπαθούμε να τον βοηθήσουμε». (Πόντιος, 50 ετών.)

²⁷⁸ Περισσότερο για τον κόσμο του καφεενείου, βλ. Παπαταξιάρχης, Ε., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., σσ. 210-244.

Αρκετές φορές συμμετείχα στις ατελείωτες συζητήσεις τους. Αγωνία και έντονη ανησυχία διακρίνεται σε κάθε τους κουβέντα, ιδιαίτερα όταν μιλούν για την καινούργια ζωή που προσπαθούν να οργανώσουν. Συχνά αναφέρονται στη ζωή που έζησαν, σαν να θέλουν, έστω για λίγο, να επιστρέψουν «στην ασφάλεια του περασμένου». Αυτή η επίμονη «επιστροφή» τους στο παρελθόν μέσα από τις διηγήσεις μπορεί να υποδηλώνει επίσης και την ελπίδα ότι κάποτε θα βγουν από το τέλμα και θα πορευτούν στο μέλλον με περισσότερη σιγουριά. Κάθε φορά έφευγα με ανάμεικτα συναισθήματα, σαν να επρόκειτο και εγώ να ξεκινήσω τη ζωή μου στην Ελλάδα τώρα, από την αρχή.

Τόπος συναντήσεων των νεοπροσφύγων από την πρώην Σοβιετική Ένωση μπορεί να είναι και άλλοι χώροι, όπου μεταφέρουν και αναβιώνουν στην Ελλάδα τις συνήθειές τους, όπως τα «σασλίτσαγια».²⁷⁹ Τα «σασλίτσαγια» υπάρχουν σε όλες τις περιοχές: στο Μενίδι, στον Ασπρόπυργο και στην Καλλιθέα. Επίσης, τα συναντά κανείς στημένα πρόχειρα στις μεγάλες «λαϊκές» και στα πανηγύρια.

«Τα βράδια εμείς πολύ συχνά μαζεγόμαστε στη ‘σασλίτσαγια’ στην Αριστοτέλους που εδώ και καιρό άνοιξε ένας φίλος από τη Σλαβιάνκα (χωριό στο Καζαχστάν). Είναι ένα μικρό μαγαζάκι, αλλά εμείς εδώ στη γειτονιά μας δεν έχουμε καφενείο. Έτσι, πηγαίνουμε εκεί. Μας αρέσει, γιατί είναι πολύ όμορφο να βρεθείς με γνωστούς και φίλους μετά από μια δύσκολη μέρα». (Πόντιος, 45 ετών, κάτοικος Μενιδίου).

Στις περιοχές όπου ζουν οι Πόντιοι έχουν δημιουργήσει δικά τους καταστήματα, όπου μπορεί κανείς να βρει πολλά προϊόντα από την πρώην Σοβιετική Ένωση, δικά τους ζαχαροπλαστεία και ταβέρνες. «Φορείς νοσταλγίας» για τους ίδιους, τους χώρους αυτούς, με τις ποντιακές, ρωσικές, γεωργιανές, ασιατικές γεύσεις και μυρωδιές αγάπησαν και οι ντόπιοι. Εκεί συντελούνται, στην ουσία, οι διαπολιτισμικές διεργασίες, όπου αναπαρίσταται για τους «άλλους» ο πολιτισμός τους. Παράλληλα, κάποια στοιχεία της κουζίνας τους με το πέρασμα του χρόνου ίσως γίνουν μέρος των διατροφικών πολιτισμικών στοιχείων των ντόπιων.

²⁷⁹ «Σασλίτσαγια» καυκασιανό ή ασιατικό σουβλατζίδικο.

Έτσι γινόταν πάντα. Εκεί, στις γειτονιές των πόλεων και των χωριών στο Καζαχστάν, από τους Έλληνες συνήθισαν οι Ρώσοι, οι Γερμανοί και οι Καζάχοι τον καφέ. Ο καφές και, μάλιστα, με το «διάβασμα των τοιχωμάτων του φλιτζανιού»²⁸⁰, υπήρξε ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των Ποντίων. Ενώ το τσάι, δημοφιλέστερο ρόφημα όλων των λαών της πρώην σοβιετικής επικράτειας, με τον τρόπο που ετοιμάζεται και σερβίρεται, μαρτυρά τις επιρροές που δέχτηκαν οι Ελληνοπόντιοι, αλλά και άλλοι λαοί της χώρας από τους Ρώσους. Πολλές, λοιπόν, συνήθειες, μαρτυρίες επιρροής που δέχτηκαν από διάφορους λαούς με τους οποίους πορεύτηκαν, παρατηρούνται στην καθημερινή τους ζωή και σήμερα. Κάποιες από αυτές αρνητικές, όπως η βότκα, η αιτία δυστυχώς πολλών δεινών για τις οικογένειες με την αλόγιστη κατανάλωσή της από μια μερίδα ανδρών. Πολλές, όμως, θετικές. Ακόμη και τα περίφημα «ρωσικά μπάνια» (Russkie bani) μπορεί να συναντήσει κανείς εδώ στην Αθήνα. Μια παράδοση πανάρχαια, ίσως υιοθετημένη από τους Έλληνες, αφού οι αρχαιολογικές ανασκαφές σε διάφορα μέρη της Ελλάδας δηλώνουν ότι έλκουν την καταγωγή τους από την αρχαία και τη ρωμαϊκή εποχή.²⁸¹ Κάτι μεταξύ σάουνας και χαμάμ, τα «ρώσικα μπάνια» είναι διαδεδομένα σε ολόκληρη την πρώην Σοβιετική Ένωση. Οι λουτρικές αυτές εγκαταστάσεις, κρατικές και ιδιωτικές, άλλες μέτριες, άλλες πολυτελείς, υπάρχουν σε όλες τις πόλεις και τα χωριά, και οι κάτοικοι, άνδρες και γυναίκες, παρότι όλοι στα σπίτια τους διαθέτουν σύγχρονο λουτρό, συνεχίζουν να πηγαίνουν εκεί. Γιατί πιστεύουν ότι «ποτέ δεν μπορείς να πλυθείς σε μια μπανιέρα τόσο καλά, όσο στα λουτρά. Εδώ οι πόροι ανοίγουν, το δέρμα αναπνέει, φεύγει ακόμη και η παραμικρή βρομιά».²⁸² Μέρος των συμπληρωματικών εναλλακτικών θεραπειών, «τα μπάνια» πιστεύεται ότι συντελούν στο να βρίσκεται κανείς σε καλή φυσική

²⁸⁰ Για τις συμβολικές ιδιότητες της καφεποσίας με το «διάβασμα» του καφέ στα τοιχώματα του φλιτζανιού ως κυκλική αντίληψη του χρόνου, που παραπέμπουν στην «αντίληψη για το πεπερασμένο του εαυτού και της ζωής», βλ. Παπαταξιάρχης, Ε., «Ρακί και καφές (στη Μοριά της Βόρειας Λέσβου): οι συμβολικές όψεις του συμποσιασμού». ό.π., σσ. 227-241.

²⁸¹ «Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο», *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, Αθήνα, 13 Μαΐου 2001.

κατάσταση.²⁸³ Ιδιαίτερα «τα μπάνια σ' βένικομ», όπου το «βένικο»²⁸⁴ χρησιμοποιείται ως φυσικό μασάζ που βοηθά, σε συνδυασμό με τον ατμό, στην καταπολέμηση διάφορων παθήσεων. Σήμερα, η τελετουργία αυτή των Ρώσων, που αγαπήθηκε και από τους Πόντιους, ιδιαίτερα από τους άνδρες, αποτελεί μέρος της ζωής όλων των λαών της πολυεθνικής Κοινοπολιτείας. «Μπάνια» για δημόσια χρήση λειτουργούν σήμερα στο Μενίδι και στον Ασπρόπυργο.

«Όταν ήρθα εδώ στην Ελλάδα έκανα διάφορες δουλειές. Κάποια στιγμή ένας φίλος από το Άντερ μου πρότεινε για δουλειά να φτιάξουμε “ρώσικα μπάνια”. Έμενα μου άρεσε πολύ αυτή η ιδέα. Στη Ρωσία εγώ είχα στην αυλή του σπιτιού μου, δίπλα στην καλοκαιρινή κουζίνα ένα “μπάνιο”. Όμως το είχα φτιάξει για την οικογένειά μου. Για δουλειά στην αρχή φοβόμουν, αν “θα πιάσει”. Τώρα δεν μετανιώνω. Έρχονται δικοί μας, χαίρονται, αλλά και σαν επιχείρηση πάει καλά». (Πόντιος, 50 ετών).

Τα «μπάνια» είναι, εκτός των άλλων, ένας χώρος κοινωνικών συναναστροφών, όπου οι άνθρωποι «χαλαρώνουν, τεμπελιάζουν και φλυαρούν».

«Εγώ δεν βγαίνω σχεδόν. Όλη την εβδομάδα δουλεύω. Ξέρεις, πώς είμαστε: δουλειά-σπίτι-δουλειά. Άντε, καμιά φορά να βρεθούμε με τις φίλες μου σε κάποιο σπίτι για καφέ. Όμως κάθε Σάββατο μαζευόμαστε έξι φίλες (έτσι μας έρχεται πιο φτηνά) και πηγαίνουμε στα “μπάνια” που έχουν ανοίξει οι δικοί μας στον Ασπρόπυργο. Εγώ τα συνήθισα όταν σπούδαζα στο Λένινγκραντ. Και εδώ παρέσυρα τις φίλες μου. Μας αρέσει εκεί. Περνάμε πολύ ωραία». (Πόντια, 46 ετών).

Η μελέτη του καθημερινού πολιτισμού των ανθρώπων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως και άλλες εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, όπως οι θρησκευτικές γιορτές και

²⁸² Περισσότερο για τα «ρώσικα μπάνια» βλ., Τρογιά, Ηενρί, *Η καθημερινή ζωή στη Ρωσία την εποχή του τελευταίου τσάρου*, μτφρ. Ν. Μπάλα, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σσ. 63-79.

²⁸³ Μαλαхов, Γ., *Банные процедуры στο Закаливание и водолечение* («Λουτρικές Θεραπείες» στο *Σκληραγωγία και υδροθεραπεία*, εκδ. Комплект, Санкт Петербург, 1998, σσ. 175-203.

²⁸⁴ Βένικ, εδώ μπουκέτο από κλωνάρια σημύδας ή ευκάλυπτου (στη Νότια Ρωσία), γνωστά για τις θεραπευτικές τους ιδιότητες.

τελετουργίες, που η κυρίαρχη εξουσία στη Σοβιετική Ένωση προσπάθησε με διάφορους τρόπους (διαπαιδαγώγηση στα σχολεία και τα ΜΜΕ) να εκριζώσει για να επιβάλει τη σοβιετική ιδεολογία.

3.4.2. Ήθη και έθιμα

Ο χώρος μέσα από τον οποίο μεταφέρονται οι συνήθειες και οι αξίες, τα ήθη και τα έθιμα ενός λαού στις επόμενες γενιές είναι η οικογένεια. «Ως κεντρικό κύτταρο του πολιτισμού μιας κοινωνίας», η οικογένεια διαμορφώνει την ταυτότητα του ατόμου, ρυθμίζοντας την καθημερινή συμπεριφορά του. Η ταυτότητα των Ποντίων της πρώτης γενιάς, με καταβολές αστικές ή αγροτικές, διαμορφώθηκε στον Πόντο. Η εγκατάστασή τους στις περιοχές της Νότιας Ρωσίας, στην Κριμαία και στον Καύκασο και η προσαρμογή στο νέο περιβάλλον, παρά τα προνόμια που τους παρέχονται από το τσαρικό καθεστώς, παρουσιάζει προβλήματα. Έτσι, κάθε οικογένεια θα έπρεπε να βρει καινούργιους τρόπους για να επιβιώσει. Με το χρόνο τα νοικοκυριά τους αποκαταστάθηκαν. Οι Πόντιοι λίγο-πολύ προσαρμόστηκαν στην καινούργια τους ζωή, και στις περιοχές διαμονής τους οι κοινότητες, ανθηρές πλέον, θα έχουν την καλύτερη φήμη. Βέβαια, λόγω ιστορικών συγκυριών (επανάσταση, λιμός, σταλινικές διώξεις), μερικές οικογένειες θα αναγκαστούν να ξεριζωθούν μία και δύο φορές, με αποτέλεσμα κάθε μετακίνηση και ένταξη στις καινούργιες κοινωνίες να συνοδεύεται από κάποιες αλλαγές. Όμως, όσο ζουν συγκεντρωμένοι σε κοινότητες, διατηρούν πολλές από τις δικές τους ιδιαιτερότητες, μεταφέροντας στις επόμενες γενιές το δικό τους τρόπο ζωής.

Οι ποντιακές οικογένειες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης διαμορφώθηκαν, σε γενικές γραμμές, όπως αυτές των βιομηχανικών κοινωνιών, τις οποίες επηρέασε το γόητρο του ευρωπαϊκού μοντέλου, ήδη

από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου.²⁸⁵ Όμως, η πρώην Σοβιετική Ένωση ήταν μια πολυεθνική χώρα με διαφορετικές κουλτούρες, θρησκείες, ήθη και έθιμα. Έτσι, παρά τις εξελίξεις της σύγχρονης ζωής, ο ρυθμός με τον οποίον εκδηλώθηκαν οι αλλαγές διαφέρει από λαό σε λαό.²⁸⁶ Φυσικά, οι αλλαγές που επιφέρει η συνύπαρξη των λαών, επηρεάζοντας τον τρόπο ζωής τους, έχουν να κάνουν με τις προσλαμβάνουσες κοινωνικές εξελίξεις σε κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή. Οι παραδόσεις για τους Πόντιους, όπως για όλους τους λαούς που αναγκάζονται σταδιακά να χάνουν κάποια στοιχεία του πολιτισμού, όπως είναι η γλώσσα, έπαιξαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της εθνικής, αλλά και εθνοτικής τους ταυτότητας. Το γεγονός ότι οι Πόντιοι σε όλη την ιστορική τους πορεία έζησαν σε κοινότητες, λειτούργησε ευνοϊκά για τη διατήρηση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι επίσημες σοβιετικές επέτειοι, όπως 7 Νοέμβρη, 23 Φλεβάρη, 8 Μαρτίου, που ήταν και αυτές αφορμή διασκέδασης και συναναστροφών, εδώ ξεχάστηκαν, ενώ άλλες, παραδόσεις αντίθετα αναβιώνουν.

Κάποια σημαντικά για τη ζωή τους γεγονότα, όπως η αναχώρηση των νεαρών ανδρών για τη στρατιωτική θητεία, όσο ζούσαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση συνοδεύονταν με μεγάλες συγκεντρώσεις στις οποίες προσέρχονταν συγγενείς και φίλοι. Εδώ περιορίζονται μόνο στις οικογενειακές συναναστροφές. Σε κάθε περίπτωση, υπάρχουν πολλά στοιχεία που μαρτυρούν προσήλωση στην παράδοση. Χαρακτηριστικό είναι ότι διατηρήθηκαν οι παραδόσεις που συνδέονται κυρίως με τις θρησκευτικές γιορτές, γεγονός που εντυπωσιάζει, αφού είναι γνωστή η αντιθρησκευτική προπαγάνδα που ίσχυε στην πρώην Σοβιετική Ένωση για πολλές δεκαετίες.

²⁸⁵ Αναφερόμενη στο θεσμό της οικογένειας η Α. Michel διακρίνει τέσσερα οικογενειακά σχήματα: α) το παραδοσιακό, β) το μεταβατικό (από παραδοσιακό σε σύγχρονο), γ) το σύγχρονο (χαρακτηρίζει τις μεγάλες βιομηχανικές κοινωνίες ΗΠΑ και πρ. ΕΣΣΔ) και το δ) σκανδιναβικό. Michel, A., « Modeles sociologiques de la famille dans les socieletes contemporaines, Reformes du droit de la famille, Archines de Philosophie du Droit», στο Μουσουρού Α., στο *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα, 1993, σ. 23.

²⁸⁶ Водолубов, Ю., *Введение в обществоведение (Εισαγωγή στην κοινωνιολογία)*, Москва, 1996, σ. 64.

Πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι το σοβιετικό σύστημα χρησιμοποιούσε την Εκκλησία και η σχέση του μαζί της άλλαζε ανάλογα με τις ανάγκες του. Λόγου χάρη, μετά την επανάσταση σκοπός της νέας κυβέρνησης ήταν η δημιουργία ενός ενιαίου σοβιετικού έθνους. Έτσι, επειδή η θρησκεία σε μια πολυθρησκευτική χώρα, όπως ήταν η Σοβιετική Ένωση, αποτελούσε εμπόδιο, το Κομμουνιστικό Κόμμα κήρυξε την αθεΐα. Στις 23 Ιανουαρίου 1918 με το νέο σοβιετικό σύνταγμα διαχωρίστηκε το κράτος από την Εκκλησία και δημεύτηκε η περιουσία της. Παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με το σύνταγμα, στη χώρα δεν απαγορευόταν η θρησκευτική ή η αντιθρησκευτική προπαγάνδα, ήδη από το 1918 άρχισαν οι διωγμοί της Εκκλησίας, οι φυλακίσεις και οι εκτελέσεις των κληρικών. Από το 1925 «η συμμαχία των άθεων» του Αιμίλιου Γιαροσλάβσκι ηγήθηκε του αντιθρησκευτικού αγώνα.²⁸⁷ Όπως είναι ευνόητο, η εκκλησία ήταν χωρισμένη και από το σχολείο. Οι διώξεις κατά της Εκκλησίας προσέλαβαν ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις τη δεκαετία του '30. Το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε σκοπό έως το τέλος του '37 να εξαφανίσει και τους τελευταίους «οίκους προσευχής», δηλαδή όλες της εκκλησίες. Ασφαλώς, η ζημιά που προξένησαν οι διωγμοί κατά την περίοδο αυτή στην Εκκλησία είναι ανυπολόγιστη. Ωστόσο, δεν επηρέασαν πολύ την ίδια την πίστη του λαού. Οι πηγές αναφέρουν ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής που έγινε το '37, στην ερώτηση «είσαι πιστός;», το 70% των ερωτηθέντων απάντησε θετικά.²⁸⁸

Τη δεκαετία του '40 και κυρίως κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου αλλάζουν οι σχέσεις Εκκλησίας-κράτους. Το καθεστώς αναγνωρίζει ενδόμυχα ότι η Εκκλησία διαθέτει τεράστια δύναμη και είναι ικανή να τονώσει την πίστη και το πατριωτικό αίσθημα του λαού. Στις 22 Ιουνίου 1941 ο μητροπολίτης Μόσχας Σέργιος απευθύνει μήνυμα προς το λαό και τον καλεί σε αντίσταση. Αλλά και ο μητροπολίτης του

²⁸⁷ Σόλωνος, Νίβικα, *Η εκκλησία της Ρωσίας και η περεστρόικα*, Αθήνα, 1990, σσ. 20-22. Περισσότερα για την Εκκλησία της Ρωσίας μετά την επανάσταση βλ. «Η Εκκλησία εν διωγμώ», στο Αντωνόπουλος, Ν., *Αρχιεπίσκοπος Λουκάς*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 1999, σσ. 74-83 και σ. 356.

²⁸⁸ Σόλωνος, Νίβικα, ό.π., σ. 21.

Λένινγκραντ Αλέξιος, εγκαταβιώνοντας σε ένα κελί του καθεδρικού ναού του Αγίου Νικολάου, κατά τις 900 ημέρες της πολιορκίας της πόλης λειτουργούσε καθημερινά, ενισχύοντας με το κήρυγμα το δοκιμαζόμενο λαό.²⁸⁹ Η αναγνώριση από το κράτος των υπηρεσιών της Εκκλησίας βελτίωσαν τις σχέσεις των δύο φορέων. Έτσι, κατά τη μεταπολεμική περίοδο και κυρίως μετά το θάνατο του Στάλιν, στη χώρα επικράτησε ύφεση στην αντιθρησκευτική προπαγάνδα και σχετική ανοχή. Τις επόμενες δεκαετίες οι διωγμοί κατά της Εκκλησίας επαναλαμβάνονται. Ο π. Γιακούνιν ένας από τους ιδρυτές της «Επιτροπής για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των πιστών στη Σοβιετική Ένωση» καταδικάζεται για τη δράση του, όπως πολλοί άλλοι αγωνιστές.²⁹⁰ Σίγουρα, η σοβιετική διαπαιδαγώγηση στο σχολείο και τα ΜΜΕ επηρέασε τη θρησκευτική ζωή των πολιτών. Όμως τίποτα δεν μπόρεσε να εξοστρακίσει τον απόλυτο σεβασμό στην Ορθοδοξία και το ορθόδοξο φρόνημα διατηρήθηκε σε πολλούς λαούς της χώρας ²⁹¹, αν και «η εκκλησία δεν ασκεί σήμερα την απόλυτη μυστική εξουσία». Για τους Πόντιους, όπως για πολλούς ανθρώπους σήμερα, ιδιαίτερα για τη νεολαία, οι θρησκευτικές τελετουργίες περισσότερο έχουν εθιμικό παρά «ενσυνείδητα διανοητικό χαρακτήρα».²⁹²

Μακριά από το βλέμμα της εξουσίας, οι Πόντιοι έβρισκαν τρόπους να τηρούν τις θρησκευτικές τους παραδόσεις. Ακόμη και εξόριστοι στη Σιβηρία και στο Καζαχστάν, εκεί που δεν υπήρχε εκκλησία, τις εκτελούσαν κρυφά στο σπίτι του παπά. Για τα βαφτίσια ή τους γάμους συχνά αγνοούσαν τις αποστάσεις προκειμένου να βρεθούν στην εκκλησία που λειτουργούσε σε μερικές πόλεις και χωριά.

«Εμείς ζούσαμε σ' ένα χωρίο στη Γεώργιεβκα, κοντά στο Ντζαμπούλ. Είχαμε και μια εκκλησία. όπου πηγαίναμε μαζί με τους Ρώσους και άλλους

²⁸⁹ Ο.π., σ. 24.

²⁹⁰ Η Επιτροπή συστήθηκε το 1976 σε συνεργασία με τον ιεροδιάκονο Βαρσανούφριο Καμπούλιν και το λαϊκό Βίκτωρα Καπιταντσούκ. Βλ. Σολωνός, Νινίκα, ό.π., σ. 31.

²⁹¹ Τατιάνα Γκορίτσεβα, ό.π., σ. 31.

²⁹² Bottomore, T., ό.π., σ. 268.

χριστιανούς. Εκεί παντρεύτηκε και η μεγαλύτερη αδελφή μου πριν έρθουμε στην Ελλάδα». (Μαθητής, 15 ετών).

«Στο Κεντάου που ζούσαμε, εμείς δεν είχαμε εκκλησία, αλλά παπά είχαμε και το σπίτι του ήταν και εκκλησία. Εκεί συνήθως πηγαίναμε για βαπτίσιμα. Πηγαίναμε όμως και στο Τουρκεσάν, 30 χιλιόμετρα μακριά από την πόλη, όταν κάποιος ήθελε πιο επίσημα, κυρίως όταν παντρευόταν. Τώρα, λένε, ότι χτίζουν και στην πόλη μας εκκλησία». (Μαθητής, 14 ετών.)

Η περίπτωση των Ποντίων επιβεβαιώνει «ότι δεν πρέπει να είναι κανείς σίγουρος για την αποτελεσματικότητα της επίδρασης που ασκούν στις μάζες οι ιδεολογίες και αυτό αφορά όχι μόνο τα πρώην σοσιαλιστικά καθεστώτα».²⁹³

Όσο ζούσαν ανάμεσα σε ξένους, οι παραδόσεις γι' αυτούς λειτουργούσαν «ως συνείδηση της καταγωγής τους»,²⁹⁴ παίζοντας σημαντικό ρόλο στα δύσκολα για την Ορθοδοξία «σοβιετικά» χρόνια και στη διατήρησή τους ως κοινωνική και εθνική ομάδα. Οι Πόντιοι συνεχίζουν να τηρούν τα έθιμα, τη θρησκευτική λατρεία και τις τελετουργίες, μεταβιβάζοντάς τα μέσα από την οικογένεια από γενιά σε γενιά. Σε όλες τις ιστορικές περιόδους, αλλά και όταν η Εκκλησία τελούσε εν διωγμώ, τα θρησκευτικά μυστήρια στους τρεις σημαντικούς σταθμούς της ζωής του ανθρώπου –γέννηση (βάπτισμα), έρωτας (γάμος) και θάνατος (νεκρώσιμη ακολουθία)– λειτούργησαν «ως κιβωτός της ενότητας». Παρότι με το πέρασμα του χρόνου κάποια στοιχεία έχουν εκλείψει, οι θρησκευτικές τελετουργίες συνεχίζουν να έχουν μια κοινωνική δυναμική, γι' αυτό και η τήρησή τους έχει πολύ μεγάλη σημασία. Όσον αφορά το ημερολόγιο, οι μεγαλύτεροι στην ηλικία νεοπρόσφυγες συνεχίζουν να ακολουθούν το παλαιό εορτολόγιο, όπως άλλωστε έπρατταν με τους λοιπούς ορθοδόξους στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι νέοι προσαρμόστηκαν εύκολα και στο νέο εορτολόγιο που βρήκαν στην Ελλάδα. Πολλά από τα ήθη και έθιμά τους εξακολουθούν να

²⁹³ Καστοριάδης, Κ., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, επιμέλεια μτφρ. Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1985, σσ. 44-45.

²⁹⁴ Περισσότερο για το ρόλο των εκκλησιαστικών μυστηρίων βλ. Γ. Μεταλληνός, στο *Εκκλησία και εθνικός ελληνικός βίος*, Αθήνα, σσ. 135-148.

καθορίζουν τη ζωή τους ακόμη και σήμερα. Τηρούν παραδόσεις στις μεγάλες γιορτές του χριστιανισμού: Χριστούγεννα και Ανάσταση. Βέβαια, σήμερα στο δωδεκαήμερο των Χριστουγέννων, δεν γυρνάνε στα σπίτια οι μεταμφιεσμένοι Μωμόγεροι, όπως παλαιότερα. Τις πρωτοχρονιές τα ποντιακά σπίτια σε τίποτε δεν διαφέρουν από των υπόλοιπων πολιτών με τα στολισμένα έλατα και τη χριστουγεννιάτικη διακόσμηση.²⁹⁵ Όμως οι μεγαλύτεροι συνεχίζουν, όπως πάντα να νηστεύουν και τα μικρά παιδιά να πηγαίνουν στα σπίτια για «θύμισμα».

Η αγαπημένη γιορτή όλων των χριστιανών, το Πάσχα, γιορτάζεται ιδιαίτερα από τους Πόντιους.

«Εγώ μεγάλωσα στη Σιβηρία, στο χωριό Πύμια, εκεί που μας πήγανε το 1942. Εκεί δεν είχαμε εκκλησία. Πολλές φορές ερχόταν στο χωριό μας ο Ρώσος παπάς από το Κρασνογιάρσκ, που ήταν 200 χιλιόμετρα. Μακριά. Και εμείς πηγαίναμε εκεί, αλλά σπάνια. Οι γονείς μας είχαν φέρει μαζί τους εικόνες, κάποιοι είχαν και την Αγία Γραφή. Έτσι, πιο συχνά μαζευόμαστε σε κάποιο σπίτι και προσευχόμαστε. Και, βέβαια, κάναμε Πάσχα. Όλοι κάναμε τις προετοιμασίες μας. Καθαρίζαμε και στολίζαμε τα σπίτια μας. Ήταν πολύ φτωχικά εκείνα τα χρόνια, άλλα οι γονείς μας αφήναν κάποιες νοστιμιές για το γιορτινό τραπέζι». (Πόντια, 75 χρόνων).

«Α, εμείς στο Καζαχστάν πάντα κάναμε Πάσχα, όπως όταν ζούσαμε και στην Γκουνταούτα (Αμπχαζία). Μέρες χαράς, οι προετοιμασίες μας ξεκινούσαν από πολύ νωρίς. Καθαρίζαμε και στολίζαμε τα σπίτια μας για να υποδεχτούμε τη “Λαμπρή”. Το Σάββατο ή την Πέμπτη βάφαμε τα αβγά, φτιάχναμε τα πασχαλιάτικα τσουρέκια. Κάναμε ό,τι κάνουν όλοι οι χριστιανοί στις άγιες αυτές ημέρες. Το Σάββατο μετά την Ανάσταση μας ευλογούσε ο παπάς. Στην εκκλησία παίρναμε πάντα μαζί μας τα αβγά και τα τσουρέκια που τα διάβαζε ο παπάς και τα ευλογούσε και αυτά με τον

²⁹⁵ Μωμόγεροι, Μωμογέρια: εθιμικές παραστάσεις των μεταμφίσεων που παίζονταν με παραλλαγές σε διάφορα μέρη του Πόντου κατά την περίοδο του γιορταστικού Δωδεκαήμερου. Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα δείγματα ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού πολιτισμού. Συναντάται ακόμη και σήμερα σε διάφορες περιοχές, κυρίως, της Μακεδονίας. Για τα Μωμογέρια βλ. Οδ. Λαμφίδης, «Γύρω από το Ποντιακό θέατρο» στο Αρχείο του Πόντου. Παράρτημα 10, Αθήνα, 1978, σσ. 49-86 και Σαμουηλίδης, Χρ.,

αγιασμό. Τα βάζαμε ύστερα στο εικονοστάσι που όλοι είχαμε στα σπίτια μας. Και ξέρεις, ακόμη μετά έναν χρόνο, δεν παθαίνουν τίποτα. ούτε μυρίζουν, μόνο λίγο σουφρώνουν. Την Κυριακή του Πάσχα όλοι, όπως εδώ, γλεντάμε. Μόνο εμείς εκεί δεν σουβλίζαμε αρνιά, αλλά κάναμε κρέας στο φούρνο ή στο τηγάνι. Το καλύτερο ήταν όποιος είχε μικρά γουρουνάκια. Τώρα και μερικοί δικοί μας σουβλίζουν εδώ αρνιά. Και την άλλη Κυριακή μετά το Πάσχα όλοι μαζί πηγαίνουμε ‘‘Σ’ σα ταφία’’ .» (Πόντια, 74 ετών).

«Σ’σα ταφία» είναι ένα πανάρχαιο ποντιακό έθιμο, το οποίο αναβιώνει και σήμερα σε διάφορες περιοχές από τους Πόντιους.²⁹⁶ Πρόκειται για την ημέρα του Θωμά, πρώτη Κυριακή μετά το Πάσχα, όταν οι πρόσφυγες από όλη την Αττική συρρέουν στα νεκροταφεία της Καλλιθέας, του Μενιδίου, του Ασπροπύργου και τελευταία και του Σχιστού. Στρώνουν, όπως αιώνες τώρα οι πρόγονοί τους, πάνω στους τάφους ή δίπλα σε τραπεζάκια ποτά και τρόφιμα. Και ύστερα, αφού περάσει ο ιερέας και τελέσει το τρισάγιο, τα προσφέρουν στους συγγενείς και φίλους, γνωστούς και άγνωστους. Τρώνε και πίνουν, ευχόμενοι «θεός σχωρέστον». Αφήνουν στους τάφους βαμμένα αβγά, πασχαλινά τσουρέκια, πολλά εδέσματα. Πίνουν ρίχνοντας στον τάφο από το ποτό τους, σαν να πιστεύουν ότι ο αγαπημένος τους άνθρωπος «εξακολουθεί να ζει κάτω από τη γη και να απολαμβάνει αυτά που του προσφέρουν». ²⁹⁷ Γύρω βρίσκονται πολλά παιδιά. Τα παιδιά των Ποντίων, εξάλλου, συμμετέχουν συνήθως σε όλες τις ιεροτελεστίες και δεν τα απομακρύνουν ούτε σε θλιβερές στιγμές, όπως είναι ο θάνατος. Ακολουθώντας τους μεγάλους, είναι σιωπηλά στις πένθιμες εκδηλώσεις, όπως είναι οι κηδείες και τα μνημόσυνα. Ενώ αντίθετα την Κυριακή του Θωμά, μοναδική ίσως μέρα που οι άνθρωποι στα νεκροταφεία δεν κλαίνε,

«Κατηγορίες, ομάδες των παραλλαγών και η πιθανή εξέλιξη των Μωμογέρων», στο *Το λαϊκό παραδοσιακό θέατρο του Πόντου*, σσ. 79-101.

²⁹⁶ Στην Αθήνα το έθιμο αυτό τηρείται και στην περιοχή των Σουρμένων από τους παλαιότερα εγκαταστημένους εκεί Πόντιους πρόσφυγες. Περισσότερο για το ταφικό έθιμο των Σουρμένων βλ. Συμεωνίδου-Χείλαρη, Χ., ‘Σ Σα Ταφία. Ποντιακό ταφικό έθιμο Σουρμένων Ελληνικού, εκδόσεις Ένωσης Ποντίων Ελληνικού «Τα Σούρμενα», Αθήνα 1994.

²⁹⁷ Ο R. Flaceliere περιγράφει τις προσφορές των αρχαίων Ελλήνων στους νεκρούς τους ως δείγμα λατρείας προς αυτούς. Οι προσφορές σε γάλα και κρασί, σε τρόφιμα, σε αλάτι και φρούτα παριστάνονται σε αγγεία που ο πάτος τους είναι τρυπημένος για να αφήνει τις τροφές και τα ποτά να φτάνουν στο νεκρό. Flaceliere, R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Γ. Βανδώρου, εκδ. Δ. Παπαδήμα. Αθήνα 1986, σσ. 241-242.

τα παιδιά θα τρέξουν, θα φωνάξουν, θα παίξουν γύρω από τους τάφους. Κανένας δεν ενοχλείται, και νιώθεις τότε ολόκληρο τον κύκλο της ζωής να απλώνεται γύρω σου...

Τα έθιμα που σχετίζονται με το θάνατο είναι πολύ σημαντικά για τους Πόντιους, ίσως γι' αυτό είναι ιδιαίτερη η ανάγκη τους να έχουν για τους νεκρούς τους μόνιμους τάφους. Βέβαια, εκεί στις πόλεις και τα χωριά, επειδή δεν υπήρχε τόση στενότητα χώρου όπως στην Ελλάδα, ήταν φυσικό να τηρούνται οι κανόνες. Εδώ μόνο στα χωριά τα πράγματα παρέμειναν όπως παλιότερα, ενώ στις πόλεις, ειδικά στην Αθήνα, η ταφή αποτελεί ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα, το οποίο φαίνεται ότι οι νεοπρόσφυγες δυσκολεύονται να παραδεχτούν. Αφοπλιστική είναι η ομολογία ενός πενήντάχρονου νεοπρόσφυγα:

«Εδώ και να πεθάνεις σαν άνθρωπος δεν μπορείς. Είναι όλα πολύ ακριβά. Όμως εγώ δεν μπορώ να ανεχτώ αυτό το πράγμα, να ταλαιπωρούν το νεκρό. Δηλαδή, όταν πεθάνω, να με θάψουν, μετά από μερικά χρόνια να πρέπει να με ξεθάψουν. Πώς θα το αντέξουν οι δικοί μου; Και πού θα έρχεται η κόρη μου ύστερα; Πού θα μου ανάβει ένα κερί; Σ' ένα κουτί με τα κοκάλια; Όχι, όχι. Μα, πού να κάτσει κανείς εκεί; Πώς να κλάψει;»

Ο συγκεκριμένος άνδρας, όπως οι περισσότεροι νεοπρόσφυγες, πιθανόν θα δώσει ακόμη και τις τελευταίες του οικονομίες προκειμένου να αποκτήσει εν ζωή «ένα μόνιμο μέρος σ' ταφία». Έτσι, έμαθαν. Εξάλλου, το μαρτυρούν τα νεκροταφεία που άφησαν στις διάφορες περιοχές κατά τη μακρόχρονη πορεία τους. Είναι ένα στοιχείο που συναντάμε και σε άλλες ελληνικές κοινότητες, π.χ. αυτή της Κωνσταντινούπολης, στην οποία κάνει αναφορά η Μαρία Ιορδανίδου. Γράφει, λοιπόν, η Μαρία Ιορδανίδου: «(Η Λωξάντρα) γεμάτη κέφι, στρίβει αριστερά προς το νεκροταφείο. Οι τάφοι των γονιών της δεν είναι πολύ μακριά απ' την πόρτα του νεκροταφείου, και μοιάζουνε περιβολάκι. Είναι τρεις πλάκες μαρμάρινες χαμένες μέσα σε χορτάρι. Μέσα σε ραδίκια, σε ζοχούς, σε λάπατα και σε αγριομαργαρίτες. Ένα γύρο, τα σιδερένια κάγκελα τα έχει σκεπάσει πυκνή αγριοτριανταφυλλιά. Ένα μεγάλο κυπαρίσσι είναι σε μια γωνιά, και κάτω απ' το κυπαρίσσι, βολικό παγκάκι. Σε κείνο το παγκάκι κάθεται η

Λωξάντρα. Νιώθει σιγουριά. Ασφάλεια. Αυτός είναι ο τόπος των γονιών της, (...) ο τόπος που θα δεχτεί και κείνηνα και τον άνδρα της και τα παιδιά των παιδιών της. Είναι δικός τους ο τόπος (...) Εκείνο έτσι είναι. Όσο ζεις, ο τόπος σου είναι το σπίτι σου. Άμα πεθάνεις, ο τόπος είναι εδώ. Έτσι ήταν, είναι και θα είναι. Γιατί το κάθε τι έχει την ώρα του και τον τόπο του (...).»²⁹⁸

Τηρούν οι πρόσφυγες και ένα άλλο έθιμο, αυτό του «μονάσματος» με το απαραίτητο «σινήν»²⁹⁹ πριν από τον ενταφιασμό, έθιμο που συναντάται σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, όπως π.χ. στην Κρήτη («το συναπάντεμα»). Στις μονοκατοικίες του Μενιδίου και του Ασπροπύργου τηρούνται αυστηρά οι κανόνες που θέλουν το νεκρό την τελευταία νύχτα (κάποτε και τρεις) να παραμένει στο σπίτι με την οικογένεια, με τους συγγενείς, φίλους και συμπατριώτες για να τον «μονάζουν» («μονάζνατον») μέχρι το πρωί. Οι συνθήκες της πολυκατοικίας στην Καλλιθέα δεν επιτρέπουν, βέβαια, την τήρηση του εθίμου, «όπως πρέπει». Πάντως, το «σινήν» συνεχίζουν να το φτιάχνουν και στις πολυκατοικίες, έστω χωρίς το νεκρό με το φιτίλι να καίγεται και να φωτίζει τη φωτογραφία του, δίνοντας έτσι την αίσθηση ότι είναι ακόμη ανάμεσά τους.

Οι Πόντιοι δίνουν μεγάλη σημασία στην προετοιμασία του «σινήν» και δεν το εμπιστεύονται σε οποιονδήποτε. Συνήθως, καλείται κάποιος που γνωρίζει πώς παρασκευάζεται «για να γίνει, όπως πρέπει». Η διαδικασία προετοιμασίας αποτελεί ένδειξη σεβασμού και εκτίμησης προς το νεκρό, αλλά και συμπάρασταση προς τους συγγενείς. Γι' αυτό και η παρουσία των άλλων έχει μεγάλη σημασία και θεωρείται απαραίτητη. Είναι ξεχωριστή εκείνη η στιγμή, θαρρείς εικόνα βγαλμένη από αρχαία τραγωδία, με μαυροφορεμένες γυναίκες γύρω από το τραπέζι να παρακολουθούν σιωπηλά την τελετουργία, αναπολώντας όλοι μαζί και καθένας ξεχωριστά τα χρόνια και τις στιγμές που έζησαν με αυτόν ή με αυτήν που τους άφησε. Η τελετουργία ολοκληρώνεται την άλλη μέρα μετά την ταφή, όταν όλοι συγκεντρώνονται σε ένα πένθιμο δείπνο (νεκρόδειπνο) για να κρατήσουν

²⁹⁸ Ιορδανίδου, Μ., *Λωξάνδρα*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1985, σ. 50.

²⁹⁹ Βρασμένο σιτάρι, τα κόλλυβα.

συντροφιά στην οικογένεια του εκλιπόντα. Οι πένθιμοι δείπνοι τηρούνται σε όλες τις επετείες, όπου παρευρίσκονται οπωσδήποτε όλοι οι συγγενείς. Έρχονται και από μακριά, παραβλέποντας συχνά τις αποστάσεις. Έρχονται φίλοι και γνωστοί, συμπατριώτες, αλλά και καινούργιοι, συνήθως από το χώρο της δουλειάς. Στο Μενίδι ή στον Ασπρόπυργο οι προετοιμασίες είναι μεγάλες και οι συγκεντρώσεις γίνονται στο σπίτι της οικογένειας. Στην Καλλιθέα οι συνθήκες της πολυκατοικίας δεν επιτρέπουν τις μεγάλες συγκεντρώσεις και γι' αυτό πραγματοποιούνται σε ταβέρνες, συνήθως Ποντίων επιχειρηματιών με νησιτίσιμα εδέσματα που παρασκευάζουν στο σπίτι τους οι συγγενείς του νεκρού.

Οι τελετουργίες αυτές των Ποντίων, ζωντανές ως τις μέρες μας, πραγματοποιούνται ακριβώς, όπως παλαιότερα στον Καύκασο ή στο Καζαχστάν, απλά, αλλά ταυτόχρονα με μια μεγαλοπρέπεια και έναν απέραντο σεβασμό στο γεγονός. Δίνοντας την εντύπωση ότι τελούνται με τον ίδιο τρόπο επί αιώνες, είναι το νήμα της συνέχειας, ο κρίκος που συνδέει το παρελθόν με τη σημερινή πραγματικότητα.³⁰⁰ Αυτή, λοιπόν, η ιδιαίτερη στάση των Ποντίων απέναντι στο θάνατο, εκτός του ότι δείχνει τη λατρεία που έχουν για τους νεκρούς, σημαίνει ταυτόχρονα «τη συμβίωσή τους με το θάνατο. Συμβίωση που σημαίνει και σύγχυση θανάτου και επίγειας ζωής, εξηγώντας κατ' αντιστροφή τη νοσηματοδότηση του δίπτυχου ζωής-θανάτου. Αντιστροφή η οποία ερμηνεύει και την απουσία της θρησκευτικής πίστης από την οποία στη συνέχεια αποκτά ισχύ και εγκυρότητα».³⁰¹

Οι νεοπρόσφυγες ακολουθούν τη θρησκευτική τελετουργία, όπως απαιτεί η ποντιακή παράδοση, και στους άλλους δύο σημαντικούς σταθμούς στη ζωή ενός ανθρώπου, το γάμο και τα βαπτίσιμα. Το βάπτισμα, που ευλογεί την είσοδο του παιδιού στον κόσμο των ορθόδοξων χριστιανών, είναι μια σημαντική μέρα στη ζωή της οικογένειας των

³⁰⁰ Wittgenstein, L., *Γλώσσα, μαγεία, τελετουργία*, μτφρ. Μ. Κωβαίου, εκδ. Καρδαμίτσα, σ. 93. Λουκάτος, Δ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, 5^η έκδοση, Αθήνα 1992, σσ. 28-29.

³⁰¹ Σαρρής, Ν., «Η επιτάφια ζωή ως έθιμο των Σουρμένων: πρόκριμα στη διονυσιακή κοινωνία των Ποντίων» (πρόλογος) στο *Σσα Ταφία*, σσ.14-15.

Ποντίων. Σύμφωνα με την ελληνική παράδοση, το πρώτο παιδί, αν είναι αγόρι, παίρνει το όνομα του παππού, ενώ το κορίτσι, της γιαγιάς. Το παιδί ποτέ δεν βαφτίζεται καθυστερημένα, αλλά πριν «σαρανταρίσει», εξασφαλίζοντάς του έτσι την αιώνια ζωή, αλλά και προστατεύοντάς το συνάμα από τα πονηρά πνεύματα και τους κινδύνους. Η πρακτική αυτή έχει ασφαλώς σχέση με την υψηλή βρεφική θνησιμότητα³⁰² που υπήρχε στις προηγούμενες γενιές.

Οι Πόντιοι νεοπρόσφυγες παντρεύονται σε ηλικία 20-25 χρόνων. Στην εκλογή του συντρόφου οι νέοι αποφασίζουν μόνοι τους και παντρεύονται συνήθως μεταξύ τους.

«Δεν ταιριάζουμε και πολύ με “αυτούς” (σ.σ. ντόπιους). Εγώ έχω έναν γιο, αν θα τον πάρει κάποια που δεν είναι δικιά μας, μπορεί να μην της αρέσει η ζωή μας, τι θα γίνει τότε; Κάθε ένας πρέπει να πάρει απ’ τους “δικούς” του». (Πόντια, 55 ετών).

«Παντρεύομαστε μεταξύ μας. Έτσι είναι καλύτερα. Εμένα η αδελφή μου αγάπησε έναν ντόπιο εδώ, στο Μενίδι. Είναι Αρβανίτης, ξέρεις, μαζί τους δεν τα πάμε πάντα καλά. Οι γονείς του δεν την ήθελαν, ζητούσαν και προίκα. Εμείς δεν ξέρουμε από προίκες. Δεν μας άκουσε και τον παντρεύτηκε. Σε μερικούς μήνες τους χώρισαν. Τώρα αρραβωνιάστηκε δικό μας παιδί και μάλλον θα παντρευτούν». (Πόντιος, 26 ετών).

«Οι ντόπιες Ελληνίδες είναι ψηλομύτες. Εμείς γι’ αυτές είμαστε φτωχοί Ρωσοπόντιοι, ούτε που μας κοιτούν». (Πόντιος, 24 ετών).

«Εγώ μόνο “δικό” μας παιδί θα πάρω. “Αυτοί” εδώ δεν παντρεύονται γρήγορα. “κάνουν παρέα” για πολύ καιρό. Μια φίλη, δικιά μας, γνώρισε έναν ντόπιο μόλις ήρθαν στην Ελλάδα, πέρασαν τρία χρόνια και όλο σκέπτεται να την παντρευτεί. Στη Ρωσία οι δικοί μας άνδρες έτσι έκαναν με τις Ρωσίδες. Σε μας αυτό δεν είναι σωστό. Οι άνδρες εμάς τις Πόντιες γρήγορα μας παντρεύονται». (Πόντια, 22 ετών).

Οι αρραβώνες συνήθως γίνονται μετά από δυο-τρεις μήνες, αφού γνωριστεί το ζευγάρι. Το σωστό για την κοινωνία των Ποντίων της πρώην

³⁰² Ακογλου, Ξενοφώντας, *Από τη ζωή του Πόντου. Λαογραφικά Κοιτώνων*, εκδ. Ξένου, Αθήνα, 1939, σσ. 130-135.

Σοβιετικής Ένωσης ήταν οι αρραβωνιασμένοι να μην έχουν προγαμιαίες σχέσεις. Σήμερα, βέβαια, αυτό σπάνια τηρείται και οι νεαροί δεν περιμένουν πια τη «στέψη» και διατηρούν κρυφά σεξουαλικές σχέσεις. Κρυφά, γιατί παρά τις γενικότερες εκδηλώσεις ανεξαρτησίας στις συμπεριφορές και τις δραστηριότητες των κοριτσιών, η ελευθερία των ερωτικών σχέσεων ήταν αδιανόητη για τις νεαρές Πόντιες μέχρι και πρόσφατα και κρινόταν αυστηρά από την ποντιακή κοινωνία. Τα πράγματα έχουν αλλάξει και η γνώμη της δικής τους ομάδας ολοένα παίζει σε μικρότερο βαθμό ρόλο απ' ό,τι άλλοτε. Παρ' όλα αυτά «το τι θα πουν οι άλλοι» κανονίζει ακόμη τη συμπεριφορά τους.³⁰³

Στους Πόντιους δεν συνηθίζεται οι αρραβωνιασμένοι να μένουν μαζί. Έτσι, το ζευγάρι πρέπει να κρατά τα προσχήματα και να μένει ως την ημερομηνία του γάμου στα σπίτια των γονιών του. Κρατάνε τα προσχήματα ακόμα και όταν «κάτι δεν πάει καλά» στο γάμο και δεν χωρίζουν εύκολα. Το «πρέπει» είναι κανονιστικό στοιχείο της συμπεριφοράς της Πόντιας γυναίκας, διαφορετικής από αυτή της συχνά παρεξηγημένης Ρωσίδας. Πρόκειται για συμπεριφορές μέσα στο σπίτι, στις σχέσεις με τα πεθερικά, με τα αδέρφια, αλλά, κυρίως, συμπεριφορές που αφορούν στις σεξουαλικές σχέσεις των ανδρών Ποντίων με τις Ρωσίδες, οι οποίες ομολογουμένως ήταν πιο ελεύθερες, συνεπώς πιο ειλικρινής από ό,τι οι Πόντιες. Το θέμα αυτό αντιστοιχεί προς τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στην Ελλάδα παλαιότερα στις σχέσεις των ανδρών με ξένες γυναίκες.³⁰⁴ Σε κάθε περίπτωση, το στερεότυπο της Ρωσίδας για την Πόντια γυναίκα, η οποία μπορεί να κρατούσε τα προσχήματα όχι επειδή πάντα συμφωνούσε με αυτά, αλλά για να μην κατηγορηθεί ότι είναι «όπως Ρούσσενα» (Ρωσίδα), λειτούργησε ως ανασταλτικός παράγοντας στην αφομοίωση. Ίσως, γι' αυτό, οι μεικτοί γάμοι στις ποντιακές, όπως και σε άλλες οικογένειες των λαών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης που θέλουν να

³⁰³ Για τον κοινωνικό έλεγχο της ομάδας βλ. Παπαστάμου, Σ., στο *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, σσ. 254-256.

³⁰⁴ Για περισσότερα βλ. Zinovieff, Sofka, «Έλληνες άνδρες και ξένες γυναίκες», στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., σσ. 258-270. Για το ρόλο των στερεοτύπων στη λειτουργία του θεσμού της οικογένειας, βλ. Παυλάκου, Δ., *Το είδωλο του καθρέφτη της*, εκδ. Ρήσος, Αθήνα 1991, σσ. 55-57.

τηρούν την παράδοση, π.χ. των Γεωργιανών, των Αρμενίων, αν και υπάρχουν, δεν θεωρούνται πετυχημένοι και συνήθως αποφεύγονται.

Οι γονείς αποφασίζουν από κοινού για τους αρραβώνες, για το γάμο και για το σπίτι που θα ανοίξουν οι νέοι. Το σπίτι που θα μείνει το ζευγάρι το εξασφαλίζει ο γαμπρός. Στην ποντιακή, αντίθετα από άλλες ελληνικές οικογένειες, η νύφη δεν προικιζόταν ποτέ με χρήματα ή ακίνητα.³⁰⁵ Η απαίτηση της προίκας θεωρείται ως δείγμα μικροπρέπειας και είναι κατακριτέα. Βέβαια, η νύφη θα ετοιμάσει αυτά που χρειάζεται για να στηθεί ένα νοικοκυριό και να διακοσμηθεί το σπίτι. Επιπλέον, θα ετοιμάσει την παραδοσιακή «μποξά» (τα δώρα) για τα πεθερικά, το γαμπρό και τον κουμπάρο.³⁰⁶ Ο νεαρός σπάνια δέχεται να εγκατασταθεί στο σπίτι του πεθερού. Δεν δέχεται εύκολα να γίνει «σώγαμπρος», ακόμη και σήμερα, που τα πράγματα είναι δύσκολα για τους νεοπρόσφυγες. Πρόκειται για την πατροτοπικότητα (patrilocality) που προέρχεται από μακραίωνη ποντιακή παράδοση, σύμφωνα με την οποία, ο πατέρας και η μητέρα, αφού μεγαλώσουν και παντρεύουν τα παιδιά τους, μένουν στο σπίτι με την οικογένεια του μικρότερου γιου.³⁰⁷

Χαρακτηριστικό της ποντιακής οικογένειας είναι ο έντονος διαχωρισμός των ρόλων των δύο φύλων, δήλωση της διατήρησης της πατριαρχικής δομής της.³⁰⁸

Αναντίρρητα, η συμπεριφορά των δύο φύλων καθορίζεται από την κοινωνία που, επιβάλλοντας θεσμούς και ρόλους, προσδιορίζεται κοινωνικά και ιστορικά με τον καταμερισμό της εργασίας και των

³⁰⁵ Για την προίκα στην Ελλάδα βλ. Μερακλής, Μ., ό.π., σσ. 49-52.

³⁰⁶ Παλαιότερα, όπως αναφέρει ο Π. Μαλιανοφρύδης, «Γλωσσάριον του χωριού Αδισσα», *Αρχαίον του Πόντου*, 21 (1956), σ. 222, η Πόντια νύφη έπαιρνε μόνο μια κασέλα, το «σεντούχ» (το σεντούκι).

³⁰⁷ Βλ. Αλεξάκης, Ε., «Παρατηρήσεις στην οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση των Ελλήνων του Πόντου», ό.π., σσ.227-232. Για την ελληνική οικογένεια βλ., επίσης, Μερακλής, Μ., *Κοινωνική συγκρότηση*, ό.π., σσ. 47-48.

³⁰⁸ Οι κοινωνικές αντιλήψεις για το γυναικείο και το ανδρικό πρότυπο εμφανίζονται πολύ πρώιμα στη ζωή των ανθρώπων. Είναι σύνολο ιδεολογιών που δημιουργήθηκαν από τις συνειδητές επιθυμίες των ανθρώπων, αλλά και από ασυνειδητές παραμορφωμένες εικόνες και αισθήματα άγχους. Basch-Kahre, Ε., *Γυναικεία και ανδρικά πρότυπα*, μτφρ. Κ. Βλάχου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ.255-289. Για την κατανομή ρόλων μέσα στην οικογένεια βλ. Χ. Κατάκη, ό.π., σσ.115-167, επίσης Παυλάκου, Δ., *Το είδωλο του καθρέφτη. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, σσ.55-57.

δραστηριοτήτων των μελών της μέσα στην οικογένεια.³⁰⁹ Στην πρώην Σοβιετική Ένωση η ισοπολιτεία των ανδρών και των γυναικών αναγνωρίζεται ουσιαστικά στις αρχές του αιώνα με τη χορήγηση δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες. Από τότε πολλά πράγματα άλλαξαν για τις γυναίκες, οι οποίες απέκτησαν μόρφωση, συμμετέχουν στην πολιτική και ο ρόλος τους στην κοινωνική ζωή της χώρας ολοένα και διευρύνεται.³¹⁰ Σήμερα το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών είναι πολύ ανώτερο από των ανδρών, αφού στους δέκα πτυχιούχους οι έξι είναι γυναίκες.³¹¹ Οι γυναίκες έχουν δικαίωμα να εργαστούν, όπως και οι άνδρες, σε όλους τους τομείς. Ωστόσο, ενώ μπορούν και καταλάβουν υπεύθυνες θέσεις, οι περισσότερες προτιμούν τις «γυναικείες» δουλειές, στα σχολεία, στα νοσοκομεία, πωλήτριες ή άλλα σχετικά. Η παροχή άδειας με πλήρεις αποδοχές κατά την κύηση και μετά τον τοκετό για την εργαζόμενη, η πληθώρα των βρεφικών και παιδικών σταθμών, όπου οι εργαζόμενες μητέρες μπορούν να αφήσουν τα παιδιά τους, δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να συνεχίζουν την καριέρα τους, αν και όχι τόσο εύκολα όσο οι άνδρες, οι οποίοι έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να ανελιχθούν στην κορυφή. Όπως στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες, η κυρίαρχη ιδεολογία της κατωτερότητας του γυναικείου φύλου, του προορισμού της στο σπίτι και την οικογένεια, εξακολουθεί να υπάρχει και να αναπαράγεται, εκτός από την οικογένεια, και μέσα από άλλους θεσμούς: στην παιδεία, την πολιτική και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.³¹² Έτσι, οι γυναίκες, παρά την

³⁰⁹ Λογοθέτη, Σ., Η ταυτότητα και ο ρόλος της γυναίκας, σ. 69.

³¹⁰ Στην Ντούμα (Βουλή) της Μόσχας 1/3 των βουλευτών είναι γυναίκες. Βλ. Л Швецова, Амплуа женщин – советник (Το αμπλουά της γυναίκας είναι σύμβουλος) και М.Арбатова, *Среди женщин правительстве нет москвичек* (Ανάμεσα στις γυναίκες της κυβέρνησης δεν υπάρχουν μοσχοβίτισσες) στο *Аргументы и факты*, Москва. Июль, 1998, σ. 16.

³¹¹ Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, οι γυναίκες υπερτερούν και στις Ηνωμένες Πολιτείες, στον Καναδά και στην Ευρώπη όχι μόνο στα πανεπιστήμια, αλλά συχνά και στις μεταπτυχιακές σπουδές, ακόμη και σε σχολές που παλαιότερα θεωρούνταν «ανδροκρατούμενες», όπως οι νομικές, οδοντιατρικές, κτηνιατρικές και φαρμακευτικές σχολές. Στις ΗΠΑ το 1995 το 61% των φοιτητών ήταν γυναίκες, ενώ στον Καναδά το 74%. Το ίδιο ισχύει και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου οι γυναίκες είναι περισσότερες στα πανεπιστήμια από τους άνδρες. Στις ΗΠΑ οι γυναίκες αποτελούν περίπου το μισό των φοιτητών που εγγράφονται στις μεταπτυχιακές σπουδές και το 43% των φοιτητών που κάνουν διδακτορικές σπουδές. Βλ. ό.π., σ. 16.

³¹² Τσαπαρδόνη-Μαυραγάνη, Ε., «Η γυναίκα στη Μέση Εκπαίδευση», στο *Λόγος και πράξη*, τεύχ. 54, Αθήνα 1993, σ. 97

πολυδιαφημισμένη ισότητα στην πρώην σοβιετική πολιτεία, είχαν να παίζουν τριπλό ρόλο, αυτόν της εργαζόμενης, της μητέρας και της νοικοκυράς.

Στις ποντιακές οικογένειες των νεοπροσφύγων επικρατεί η ανδροκρατική αντίληψη, καθορίζοντας τη συμπεριφορά του Πόντιου άνδρα, που διατηρεί μια στάση προστασίας και ελέγχου. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι στις κοινωνίες που έζησαν ο άνδρας είχε τη φήμη του καλού οικογενειάρχη και ήταν ο κύριος τροφοδότης της οικογένειας. Με την εγκατάσταση στην Ελλάδα οι παραδοσιακοί αυτοί ρόλοι των ανδρών και των γυναικών συχνά ανατρέπονται. Οι γυναίκες, όπως παρατηρείται, πιο εύκολα μαθαίνουν τη γλώσσα,³¹³ πιο εύκολα βρίσκουν δουλειά και γενικότερα προσαρμόζονται πιο εύκολα στις καινούργιες συνθήκες. Σε πολλές οικογένειες νεοπροσφύγων οι άνδρες, σε σχέση προς τις γυναίκες, δυσκολεύονται να βρουν δουλειά. Οι γυναίκες, ακόμη και υποαπασχολούμενες ως οικιακοί βοηθοί, συχνά είναι οι μοναδικές που εργάζονται στην οικογένεια. Το υποβιβασμένο οικονομικό και κοινωνικό-ατομικό καθεστώς των ανδρών, μειώνει την αυτοπεποίθησή τους, τους δημιουργεί ανασφάλεια με συμπτώματα κατάθλιψης που μπορούν να καταλήξουν ακόμα και σε παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Όλα αυτά με τη σειρά τους δημιουργούν προβλήματα στην οικογένεια, ίσως και ρήξη στις σχέσεις του ζευγαριού, οπότε και πάλι τα αδέρφια, τα ξαδέλφια, αλλά και όλοι οι συγγενείς γενικότερα, θα «ανακατευτούν», να υποστηρίξουν όπως πάντα, βοηθώντας ο ένας τον άλλον.³¹⁴ Και εδώ ο ρόλος της γυναίκας στην

³¹³ Το μυαλό των ανδρών και γυναικών, όπως ανακάλυψαν οι Γερμανοί επιστήμονες, «εργάζεται» με διαφορετικό τρόπο. Έτσι, σύμφωνα με τις έρευνες των νευροφυσιολόγων, οι άνδρες και οι γυναίκες παρουσιάζουν διαφορά στην ικανότητα εκμάθησης της γλώσσας. Και αυτό, παρά τη μεγάλη ομοιότητα όσον αφορά το σχήμα και τις βασικές λειτουργίες, σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στις ανατομικές ιδιαιτερότητες των ημισφαιρίων του εγκεφάλου των ανδρών και γυναικών. Βλ. Юрий Скороходов, «Женщины и мужчины думают по разному» («Οι γυναίκες και οι άνδρες σκέπτονται διαφορετικά») στο *Аргументы и факты*, Москва, τεύχ. 7, 1999.

³¹⁴ Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες ο ρόλος της συγγένειας διαφέρει ανάλογα με την τάξη. Μελετώντας τις συνοικίες των εργατών του Παρισιού ο Σομπάρ ντε Λο έδειξε ότι οι συγγενείς κατοικούν συνήθως ο ένας κοντά στον άλλο, αλληλοβοηθούνται και ότι οι κοινωνικές τους συναναστροφές στον ελεύθερο χρόνο περιορίζονται σε μεγάλο βαθμό στις μεταξύ συγγενών σχέσεις. Για το ρόλο της συγγένειας ως αλληλοβοηθητικού συστήματος

υποστήριξη της οικογένειας είναι αναντικατάστατος. Η οικογένεια συσπειρώνεται γύρω από τη γυναίκα, από τη μητέρα, η οποία με την προσφορά της και τη δύναμη που διαθέτει, δύο αλληλένδετα βασικά στοιχεία που προσδιορίζουν την ταυτότητα της παραδοσιακής γυναίκας, αγωνίζεται με όλες της τις δυνάμεις για την επιβίωση και τη συνοχή της οικογένειας.³¹⁵ Πηγή κουράγιου για τους άλλους στα πρώτα δύσκολα χρόνια προσαρμογής τους στην εδώ κοινωνία, εμπνυχώνει και παρηγορεί την οικογένειά της και, όπως όλες οι μητέρες του κόσμου, γίνεται θυσία για τα παιδιά της, στηρίζοντάς τα στις δύσκολες στιγμές. Με λίγα λόγια, η Πόντια από την πρώην Σοβιετική Ένωση, υιοθετώντας χωρίς υπερβολές στοιχεία σύγχρονης γυναίκας, διατηρεί παράλληλα αυτά της παραδοσιακής. Έτσι, συνδυάζοντας όλους τους ρόλους τους οποίους προσδοκά να εκτελέσει το περιβάλλον της, το εγγύτερο και το απώτερο, διατηρεί δεμένη την οικογένειά της.

Τα αδέρφια, οι θείοι, οι παππούδες και οι γιαγιάδες εξακολουθούν να έχουν σημαντική θέση στη ζωή του ζευγαριού, γιατί το να «ανακατεύεται» κανείς στα προβλήματα των κοντινών συγγενών του δεν θεωρείται παραβίαση της προσωπικής ζωής, αντίθετα ανήκει στις παραδοσιακές συγγενικές υποχρεώσεις.³¹⁶ Στις ποντιακές οικογένειες οι ηλικιωμένοι δεν εγκαταλείπονται ποτέ. Καθήκον όλων των παιδιών είναι να φροντίζουν τους γέροντες γονείς τους. Γενικά, ο απόλυτος σεβασμός στους ηλικιωμένους είναι άγραφος νόμος της δικής τους κοινωνίας, που η παραβίασή του κρίνεται αυστηρά και θεωρείται σχεδόν ατιμία. Οι

βλ. Bottomore, T., *Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*, μτφρ., επιμ. Δ. Τσαούση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1990.

³¹⁵ Κατάκη, Χ., *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, 1984, σ. 130. Η αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι πιο ικανές στα «βάσανα» από τους άντρες και, γενικότερα, η αισθητική του «πόνου» ως χαρακτηριστικό της γυναικείας ταυτότητας. Η ταύτιση των γυναικών που κάνουν προσκύνημα στην Παναγία της Τήνου με την Παναγία, το αρχέτυπο της μάνας που υποφέρει, σύμφωνα με την Jill Dybisch, υπογραμμίζει το ειδικό βάρος των οικιακών ρόλων των γυναικών, τις αναδεικνύει σε σίγουρα στηρίγματα της κοινωνικής ευταξίας. Dybisch, Jill, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία», στο Παπαταξιάρχης, Ε., στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, σσ. 113-116.

³¹⁶ Jast, Roger, «Τα όρια της συγγένειας. Συγγένεια και φύλο σε ένα νησί του Ιονίου», βλ. Παπαταξιάρχης, Ε., ό.π., σσ. 324-337, Για την οικογένεια και την κοινωνική επιρροή βλ. Παυλάκου, Δ., ό.π. σσ. 222-237. Επίσης, Γεωργίου-Νίλσεν, Μ., *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, Αθήνα, 1998, σ.31.

γιαγιάδες και οι παππούδες ζουν με τα παιδιά τους και παίζουν σημαντικό ρόλο στις οικογενειακές υποθέσεις και την ανατροφή των παιδιών, αν και όλο και πιο συχνά μπορεί να ακούσει κανείς από τις ηλικιωμένες Πόντιες ότι *«τώρα τα πράματα άλλαξαν. Και τ' εμέτερ οι νύφες με το ζορ κάθονται με τις πεθεράδες»*. (Πόντια, 78ετών).

Μπορεί, λοιπόν, τα νεαρά ζευγάρια σπανιότερα από ό,τι άλλοτε να *«κάθονται με τις πεθεράδες»*, ωστόσο, δεν απομακρύνονται από την οικογένεια και δεν εγκαταλείπουν τους γονείς:

«Η πεθερά μου έχει τρεις γιους. Μένει με τον μικρότερο κουνιάδο μου, αλλά δεν μπορεί να είναι συνέχεια εκεί. Έτσι για μερικούς μήνες έρχεται σ' εμένα, και μετά πηγαίνει και στην άλλη νύφη της». (Πόντια, 39 ετών).

Οι δυνατοί δεσμοί ανάμεσα στα αδέρφια και στους συγγενείς εκδηλώνονται σε όλες τις δύσκολες στιγμές της ζωής τους, στις αρρώστιες και τους θανάτους, αλλά και στις γιορτές, στα βαφτίσια και τους γάμους.

Οι νέοι σπάνια παντρεύονται με πολιτικό γάμο.

«Εκεί το κράτος επίσημα αναγνώριζε μόνο τον πολιτικό γάμο. Ήταν απαραίτητος για την απόκτηση εγγράφων, αλλά για μας τους Πόντιους ο πολιτικός γάμος δεν είχε την ισχύ του θρησκευτικού. Μόνο αν παντρευόσουν κάπου μακριά από τα μέρη που ζούσαμε όλοι μαζί οι Πόντιοι, και παντρευόσουν ας πούμε Ρωσίδα ή Ρώσο, τότε έκαναν πολιτικό, αλλά και αυτοί αργότερα έκαναν και το θρησκευτικό γάμο. Γενικά όλοι κάναμε ώστε να γίνει όπως πρέπει ένας ποντιακός γάμος». (Πόντια, 40 ετών.)

Σήμερα πολλές φορές η τελετή του γάμου των νεοπροσφύγων δεν διαφέρει από αυτή που κάνουν οι υπόλοιποι Έλληνες, με το γαμπρό να περιμένει, μαζί με τους φίλους και συγγενείς στην εκκλησία και με το μοίρασμα κουφέτων (καινούργιο στοιχείο στο γάμο των νεοπροσφύγων) μετά τη τελετή και τις ευχές. Κάποιοι, όμως, παντρεύονται, όπως οι γονείς τους, αναβιώνοντας την παράδοση. Αν και σήμερα η τελετουργία του παραδοσιακού ποντιακού γάμου έχει χάσει τις λεπτομέρειες σε όλες τις φάσεις της,³¹⁷ αναπαριστάνει, ωστόσο, απαραίτητα πριν από την τέλεση

³¹⁷ Και στην Ελλάδα σήμερα όλες οι διαδικασίες του ποντιακού πατροπαράδοτου γάμου έχουν περιοριστεί και ιδιαίτερη έμφαση δίδεται μόνο στην τελευταία του φάση. Για τη δομή των

του ίδιου του γάμου, δύο κυρίαρχα στοιχεία του εθίμου, το «λόγον» (επίσημη συμφωνία ανάμεσα στη μέλλουσα νύφη και το γαμπρό) και το «σουμάδε», τον αρραβώνα δηλαδή.³¹⁸ Ο αρραβώνας συνήθως ακολουθεί πολύ γρήγορα το «λόγον». Τελευταία, βρέθηκα σε έναν γάμο νεοπροσφύγων Ποντίων. Στην τελετή, που θυμίζει θεατρική παράσταση, οι συμμετέχοντες παίζουν έναν συγκεκριμένο ρόλο. Ο γαμπρός με τους συγγενείς και τους φίλους του και με πρωταγωνιστή τον κουμπάρο έρχεται στο σπίτι της νύφης να την πάρει προκειμένου να τη συνοδεύσει στην εκκλησία. Είναι το «νυφέπαρμαν». Παλαιότερα, η πομπή του γαμπρού σε όλη τη διάρκεια προς το σπίτι της νύφης συνοδευόταν με χορό. Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει. Ο χορός περιορίζεται συνήθως στην αυλή του σπιτιού, αν υπάρχει, ή στην είσοδο του διαμερίσματος. Οι συνοδοί, όταν φτάσουν στο σπίτι της νύφης, θα επιδοθούν σε φασαρία, ανταγωνιζόμενοι ποιοι θα κάνουν περισσότερο θόρυβο, για να αναμειχθούν στη συνέχεια όλοι μαζί στο χορό. Και ενώ η διασκέδαση συνεχίζεται, γαμπρός, κουμπάρος και πεθερά πηγαίνουν να πάρουν τη στολισμένη νύφη που αναμένει, κλεισμένη στο διπλανό δωμάτιο. Εκεί παίζεται με έντονα στοιχεία της λαϊκής κωμωδίας και η παράσταση της «εξαγοράς» της νύφης, όπου ο κουμπάρος «δωροδοκεύ» τους συγγενείς ή τις φίλες της, που του προσφέρουν όχι την ίδια, αλλά μια ψητή κότα, στολισμένη, πάνω σε έναν δίσκο. Ακόμη, κρύβουν το παπούτσι της νύφης και ο κουμπάρος πάλι θα πρέπει να δωροδοκήσει για να το βρει και για να μπορέσει τότε να παραδώσει τη νύφη στο γαμπρό.

Στην όλη τελετή πρωταγωνιστικός είναι και ο ρόλος του λυράρη. Αυτός θα επισπεύσει τους συγγενείς της νύφης με το παραδοσιακό:

φάσεων του ποντιακού γάμου βλ. Ζωγράφου, Μ., «Ο χορός κατά τη διαδικασία του γάμου», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό λαϊκό χορό. Ελληνικό λαϊκό χοροστάσι*, Αθήνα, 1991, εκδ. Συμμετρία, σσ. 65-72. Επίσης, Λιανίδης, Δ., *Γαμήλια*, «Το φήμι(γ)μαν στον Πόντο και ο Φουμιστός στην Κάρπαθο», *Αρχαίον Πόντου*, 42, (1988-89). Για τον παραδοσιακό γάμο των Ποντίων της πρώην ΕΣΣΔ, βλ. «Греки районов Геленджик, Крымск, Краснодар и другие» στο *Ποντιϊσκιε зρεку*, («Οι Έλληνες των περιοχών Γελεντζίκ, Κριμαίας, Κρασνοντάρ και άλλα» στο *Οι Έλληνες του Πόντου*), εκδ. Ελληνικά Σχολεία, Studia Pontiskaia, Κρασνοдар, 1997, σσ. 125-146.

³¹⁸ Παρόμοιο έθιμο υπήρχε μέχρι πρόσφατα και στην Κωνσταντινούπολη. Συχνά οι δυο φάσεις γίνονταν σε μία και μόνη: «λογοσούμαδο».

«Φορέστατεν, σκεπάστατεν και ν' εμείς αλληγορούμεν και το σπιτόπον'ατς έν μικρόν και απές πα κι χωρούμεν...». Και όταν θα παραδοθεί η νύφη στο γαμπρό, θα παίξει το λυπητερό σκοπό του αποχωρισμού, «το αχλαστόν». Ύστερα θα συνοδέψει την παρέα στο «στεφάνωμα», τη στέψη δηλαδή, και στη συνέχεια στο γλέντι που ακολουθεί και όπου συμμετέχουν συγγενείς και φίλοι. Ενώ για τις μικρές συγκεντρώσεις οι νεοπρόσφυγες προτιμούν τα σπίτια τους, ακόμη και μικρά διαμερίσματα, όπου «όλοι οι καλοί χωράνε», τα μεγάλα γλέντια, όπως του γάμου ή των βαφτίσεων, γίνονται σε ταβέρνες, που τις «κλείνουν» σε προσιτές τιμές, ή στις αίθουσες των ποντιακών συλλόγων. Στα γλέντια των νεοπροσφύγων ανευρίσκει κανείς χαρακτηριστικά στοιχεία, παραδόσεων άλλων λαών, όπως είναι ο «Ταμαντάς» (λέξη γεωργιανή), το πρόσωπο που αναλαμβάνει να ρυθμίζει τη σειρά με την οποία θα ακολουθήσει το γλέντι και θα ακουστούν τα «τοστ», δηλαδή οι προπόσεις με τις ευχές. Στα γλέντια παίζουν δικές τους ορχήστρες, μουσικά συγκροτήματα Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Η μουσική, που ακούγεται άλλωστε και στα σπίτια τους, είναι συνονθύλευμα παραδοσιακής ποντιακής μουσικής, γνωστών μελωδιών διαφόρων λαών με τους οποίους πορεύτηκαν (ρώσικες, αρμένικες, γεωργιανές κ.ά.). Χαρακτηριστικό είναι ότι στους γάμους τους σπάνια ακούγεται «ξένη» δυτική μουσική, αν και πολλοί είναι οι νεαροί πρόσφυγες που είναι θαυμαστές της και στις συνηθισμένες εξόδους τους χορεύουν και διασκεδάζουν με αυτή, ενώ αντίθετα στους γάμους προτιμούν τους παραδοσιακούς ποντιακούς χορούς.

Όσο διέμεναν στη Σοβιετική Ένωση οι ποντιακοί χοροί ήταν ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιούσαν το γάμο τους από αυτόν των άλλων λαών, αν και οι παλαιότερα εγκαταστημένοι στην Ελλάδα Πόντιοι επικρίνουν τον τρόπο εκτέλεσης των χορών από τους νεοπρόσφυγες, ισχυριζόμενοι ότι έχουν χάσει την αυθεντικότητά τους.³¹⁹ Αναντίρρητα, οι χοροί των Ποντίων της πρώην ΕΣΣΔ σταδιακά παραγκωνίσθηκαν από τους μοντέρνους, περιοριζόμενοι στα πλαίσια των εθίμων και σε γιορτινές

³¹⁹ Περισσότερα για το χορό κατά τη διαδικασία του γάμου βλ. Ζωγράφου. Μ., ό.π., σσ. 65-78.

εκδηλώσεις, όπως του γάμου. Πολλοί χάθηκαν, άλλοι πάλι, παρότι διατηρούνται, λίγο-πολύ τροποποιήθηκαν και εμπλουτίστηκαν από τους χορούς άλλων λαών, όπως η «Λεζγκίνκα» και το «Τας» των Καυκασιανών, η «Καζάτσκα» των Ρώσων και το «Σεμ σόροκ» των Εβραίων. Μπορεί, λοιπόν, το χορευτικό ρεπερτόριο και ο τρόπος που τελούνται ορισμένοι χοροί από τους Πόντιους της πρώην Σοβιετικής Ένωσης να έχουν αλλάξει και γενικά να μην ακολουθείται η «καθαρή παράδοση», ωστόσο αυτό δεν την αναιρεί πάντα, αντίθετα κάποιες φορές ίσως την ενισχύει. Άλλωστε, καμία παράδοση ποτέ δεν μπορεί να διατηρεί εσαεί την *παρθενική της καθαρότητα*.³²⁰ Οι περιπέτειες στο χρόνο και στο χώρο, «νοθευόντάς» την, αφήνουν οπωσδήποτε τα σημάδια τους. Και οι περιπέτειες των Ποντίων ήταν πολλές.

Οι περισσότεροι νεοπρόσφυγες που καταπιάνονται με την ποντιακή μουσική θα προσπαθήσουν να συμμορφωθούν με τα εδώ μουσικά δεδομένα. Και, με το πέρασμα του χρόνου άλλοι περισσότερο, άλλοι λιγότερο, θα προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της «καθαής» ποντιακής παράδοσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε έως σήμερα στην Ελλάδα, στις σαφώς ευνοϊκότερες συνθήκες διατήρησής της. Σε κάθε περίπτωση, σημασία έχει ότι δεν αλλάζει η ουσία. «Σιν χαράν», στο γάμο δηλαδή, ο χορός μαζί με τη μουσική και το φαγοπότι θα προσφέρουν αυτό που όλοι προσμένουν, τη χαρά και τη διασκέδαση.

Ο ποντιακός γάμος των προσφύγων, ως λαογραφικό δρώμενο που διατηρήθηκε μέσα από μακρόχρονες κοινωνικές διαδικασίες σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, παρουσιάζει οπωσδήποτε μεγάλο ενδιαφέρον. Δεν αποτελεί, όμως, σκοπό της παρούσας μελέτης. Μας ενδιαφέρει περισσότερο ως κοινωνικό γεγονός που προκαλεί τη συγκινησιακή φόρτιση και ενισχύει το αίσθημα της συλλογικότητάς τους.³²¹ Ο ελληνικός γάμος, *gretscheskagja svadba*, ως χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας των Ποντίων της Σοβιετικής

³²⁰ Γεωργουσόπουλος, Κ., «Ελληνικότητα και θέατρο», στο *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, επιμ. Τσαούση, Δ., σσ. 206-207.

³²¹ Ζωγράφου, Μ., «Η χορευτική λειτουργία», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό λαϊκό χορό. Ελληνικό λαϊκό χοροστάσι*, σσ. 72-73.

Ένωσης, υπήρξε για την εκεί ευρύτερη κοινωνία, μία ακόμη εκδήλωση της ελληνικότητάς τους και από αυτή την άποψη είχε ιδιαίτερη αξία.

Οι γάμοι, ως ξεχωριστές μέρες, παρέχουν την αφορμή για συναντήσεις και ανανέωση των κοινωνικών σχέσεων. Εκεί, μέσα σε καταστάσεις συγκίνησης και χαράς οι πρόσφυγες, παραμερίζοντας τις πικρίες, τις απογοητεύσεις και τις ανασφάλειες της καθημερινότητας, παρασύρονται στη χαρά της γιορτής. Βυθίζονται σε αυτήν και είναι ευτυχισμένοι. Εξάλλου, «η ευτυχία και η ποιότητα της ζωής εξαρτάται από την ένταση αυτών των συναισθηματικών εκδηλώσεων και των σχέσεων που βασίζονται στη φιλία, στον έρωτα, στην αδελφότητα, στην αλληλοβοήθεια. Η κατανάλωση και το χρήμα ελάχιστη σχέση έχουν με αυτά που κάνουν τους ανθρώπους πραγματικά ευτυχισμένους».³²²

Μέσα από αυτές τις εκδηλώσεις, όπως τις έχουν κληρονομήσει από τις προηγούμενες γενιές, αναβιώνουν τα ήθη, τα έθιμα, η μαγειρική και ο τρόπος διασκέδασης, που καθορίζουν τις συμπεριφορές τους και αναπαράγουν, προβάλλοντάς τη σε άλλους, την ποντιακή ταυτότητα. Συχνά οι συγκεντρώσεις γίνονται αφορμή γνωριμιών με άλλους Πόντιους, παλαιότερα εγκατεστημένους στην Ελλάδα, αλλά και με ντόπιους Έλληνες. Οι συναντήσεις αυτές, συνήθως αυθόρμητες, άρα πολύτιμες για τους ανθρώπους, ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή των ομάδων, μπορεί να γίνουν αφορμή για ανταλλαγές πολιτισμικών στοιχείων. Έτσι, καινούργια στοιχεία ενσωματώνονται σε παλαιότερα και μόνο ο χρόνος θα δείξει ποια θα έχουν διάρκεια, οδηγώντας σε μια διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα.

³²² Γκορζ, Α., *Η συνθήκη του μετα-μαρξιστή ανθρώπου*, βλ. Α. Κορωναίου στο *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, μτφρ. Κ. Καραμπέλη και Γ. Σταυρακάκης, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 365.

3.5 Συμμετοχικές δραστηριότητες των νεοπροσφύγων στην πρώην ΕΣΣΔ και στην Ελλάδα και ο ρόλος των δραστηριοτήτων αυτών στη διαμόρφωση τους ως πολίτες.

3.5.1. Σχέση με την πολιτική στην πρώην ΕΣΣΔ

Ο βαθμός εμπλοκής των πολιτών στα πολιτικά πράγματα μιας κοινωνίας διαφέρει από χώρα σε χώρα και εξαρτάται από τις ιστορικές και κοινωνικές τους εμπειρίες. Στην πρώην Σοβιετική Ένωση η μακροχρόνια οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση την οποία προκάλεσε το Κομμουνιστικό Κόμμα, το χάσμα ανάμεσα στις διακηρύξεις και στα έργα των κυβερνώντων, δημιούργησε την παθητικότητα και τον κυνισμό των πολιτών σχετικά με την πολιτική πραγματικότητα. Το αίσθημα, λοιπόν, της αναποτελεσματικότητας ως προς την παρέμβαση στην πολιτική ζωή, ενίσχυσε, όπως ήταν αναμενόμενο, τη δυσπιστία, την καχυποψία και την απαισιοδοξία στις γενικότερες εκδηλώσεις, στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στην πολιτική εξουσία.³²³ Κανένας τους δεν πίστευε ότι όσοι εντάχτηκαν στο κόμμα το έκαναν για ιδεολογικούς λόγους. Με λίγα λόγια, η ενασχόληση με την επίσημη πολιτική κατέληξε να μην είναι πολύ δημοφιλής στις μάζες. Αντίθετα, εκτίμηση και συμπάθεια είχε, παρά την παράνομη δράση του, το κίνημα των διαφωνούντων με το σύστημα, οι Dissident.

Αναφερόμενος στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Σοβιετικής Ένωσης, δεν μπορεί κανείς να μην αναφερθεί σε αυτό το κίνημα, που παρά την παράνομη δράση του, άλλαξε μέσα σε δύο δεκαετίες την πορεία της χώρας. Ο αγώνας του κινήματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα στη χώρα συνδέθηκε με το διάσημο νομπελίστα Αντρέι Σαχάροφ και τους συνεργάτες του, ερευνητές Φυσικής, τους Τβερντοχλιέμποφ και Τσαλίντζε, οι οποίοι το 1968 συγκρότησαν στη Μόσχα την Ομάδα Πρωτοβουλίας (αργότερα «Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα») που στη συνέχεια εξελίχθηκε στο κίνημα. Τον Μάιο του 1969 η Ομάδα Πρωτοβουλίας, για πρώτη φορά στην ιστορία της ΕΣΣΔ, είχε απευθύνει στον ΟΗΕ υπόμνημα

σχετικό προς τις διώξεις που υφίστανται πολίτες της χώρας, για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και αντιλήψεις τους σχετικά προς τα δικαιώματα των εθνοτήτων.³²⁴ Στο κίνημα, που προσέλαβε μεγάλες διαστάσεις κατά τη δεκαετία του '80, συμμετείχαν από απλοί άνθρωποι μέχρι παγκόσμιας φήμης επιστήμονες, όπως οι Π. Καπίτσα, Ζ. Μεντβιέντεφ, καλλιτέχνες, όπως οι Α. Ταρκόβσκι, Ε. Νεϊζβέστνι και Β. Ροστρόποβιτς, λογοτέχνες, Α. Σινιάβσκι, Β. Νεκράσοφ και Α. Σολζενίτσιν, προσωπικότητες που διακρίθηκαν για την προσφορά τους στον αγώνα για τα δικαιώματα των εθνοτήτων, Β. Σιμονένκο, Ιβ. Δζούμπα, Π. Αϊρικιάν, Τμ. Δζεμιλιέφ, Αλ. Γκίνζμπουργκ, Αν. Σαράνσκι και πολλοί άλλοι. Εναντίον τους εφαρμόστηκαν διάφορες μέθοδοι διωγμών. Οι συνθήκες εργασίας τους γίνονταν ανυπόφορες, οι ταινίες και τα έργα τους απαγορεύονταν, τα κείμενά τους δεν μπορούσαν να τυπωθούν και στους καλλιτέχνες δεν δινόταν η ευκαιρία να εκθέσουν τα έργα τους. Πολλοί από αυτούς απολύονταν και έμεναν χωρίς απασχόληση. Ταξιδεύοντας εκτός της ΕΣΣΔ, σε περίπτωση επιστροφής τους, χαρακτηρίζονταν προδότες και οι συγγενείς τους είχαν δοσοληψίες με τις αρχές.³²⁵

Στους κόλπους του κινήματος διαμορφώθηκαν τρεις κυριότερες τάσεις (με ενδιάμεσες ομάδες): α) κίνηση για δημοκρατικό και ανθρώπινο σοσιαλισμό β) κίνηση για ηθική (θρησκευτική) ανανέωση της κοινωνίας και, τέλος, γ) κινήματα των εθνικών μειονοτήτων. Στις εθνικές μειονότητες

³²³ Γκορμπασόφ, Μ., «Περεστρόικα: μια επιτακτική αναγκαιότητα», *Περεστρόικα. Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, μτφρ. Α. Βερικοκάκη-Αρτέμη, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1987, σσ. 21-36.

³²⁴ Βλ. Α. Σαχάροφ, *Η χώρα μου και ο κόσμος*, μτφρ. Γ. Ντέλης, Αθήνα, 1976, σσ. 66-69.

³²⁵ Γράνιν, Ντανιήλ, «Ο λαός μας στις ξένες χώρες», βλ. *Σπούνικ*, εκδ. Πρακτορείο Ειδήσεων Νόβοσι ΑΡΝ, Νοέμβριος, 1998, σσ. 39-44. Για τα διάφορα ζητήματα που αφορούν τα δικαιώματα των πολιτών της χώρας και τον αγώνα για την επίλυσή τους βλ. περισσότερο Ρ. Μεντβιέντεφ κ.ά., *Αντιπολιτευτικές τάσεις στη Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα, χ.χ., σ. 94, Роман Купчинский, *Национальный вопрос в СССР (Το εθνικό ζήτημα στην ΕΣΣΔ)*, Документы, N13, εκδ. Соучастник, 1975. Βλ. επίσης Владимиров, Π., *Россия без прикрас и умолчаний (Η Ρωσία χωρίς υπερβολές και αποσιωπήσεις)*, εκδ. Posev, Frankfurt/Main, 1979. Επίσης, Терлицкас, Φ., *Восточноевропейский вопрос (Ανατολικοευρωπαϊκό ζήτημα)*, Григоренко, Α., *Еще раз о Евреях и Литовцах (Ακόμη μία φορά για τους Εβραίους και Λιθουανούς)*, Тростников, Β., *Россия и действительность (Ρωσία και πραγματικότητα)* και Алексеева, Α., *Религия в нашей жизни (Η θρησκεία στη ζωή μας)*, εκδ. Kontinent Verlag GmbH (Φιλολογικό, κοινωνικό, πολιτικό και θρησκευτικό περιοδικό), N21, 1979, σσ. 177-204, 213-227, 259

χωρίς κρατική συγκρότηση, όπως ήταν οι Έλληνες, οι Γερμανοί, οι Εβραίοι, οι Κορεάτες και άλλοι, το κίνημα εκφράστηκε με δύο τάσεις: α) αυτό που υποστήριζε την αποδημία από τη χώρα και την εγκατάσταση στα ομοεθνή κράτη και β) αυτό που προωθούσε τον αγώνα για την ελεύθερη έκφραση των εθνικών μειονοτήτων.

Η μακροχρόνια κρίση και η έλλειψη κοινωνικο-οικονομικής δημοκρατίας και ελευθερίας έκφρασης στη χώρα επηρέασε και τους Πόντιους, προξενώντας μια παθητικότητα που γενικώς χαρακτήριζε τη στάση όλων των πολιτών απέναντι στην πολιτική. Στους Πόντιους η συμμετοχή στο Κομμουνιστικό Κόμμα ποτέ δεν ήταν δημοφιλής. Βέβαια, μικρός αριθμός Ποντίων υπήρξαν μέλη του κόμματος εκτός από λίγες όμως εξαιρέσεις, δεν κατόρθωσαν να ανελιχθούν στα ανώτερα αξιώματα. Ιδιαίτερα μεταξύ των εξοριστών, που οι περισσότεροι έβλεπαν το μέλλον τους στην Ελλάδα, υπήρξε μια αποστροφή προς το καθεστώς. Αρχικά, η τάση μαζικής φυγής εμφανίζεται μόνο στους εξοριστούς. Φυσικά, σε αυτό δεν τους ωθούσε μόνο η κρίση της χώρας, αλλά το ίδιο το αδίκημα που διαπράχθηκε σε βάρος τους και το οποίο ποτέ δεν αναγνωρίστηκε από τις επίσημες αρχές, τουναντίον αποσιωπήθηκε για πολλά χρόνια. Μπορεί οι πρώτες πληγές να επουλώθηκαν, όμως οι εξοριστοι στην πλειονότητά τους ποτέ δεν συμφιλιώθηκαν με τη μοίρα που τους επιφύλαξε το καθεστώς. Επειδή δεν έβλεπαν πώς θα μπορούσαν να διατηρήσουν την εθνική τους φυσιογνωμία στο Καζαχστάν, συνέδεσαν το μέλλον τους με την Ελλάδα.

Τη δεκαετία του '60, περίοδο των σχετικών ελευθεριών του Χρουτσόφ, πήραν άδεια εγκατάστασης στην Ελλάδα 13.000 Πόντιοι από το Καζαχστάν εφοδιασμένοι με ελληνικά διαβατήρια. Στην πόλη Κεντάου έγινε η πρώτη απόπειρα με κατάθεση στο ελληνικό προξενείο υπομνήματος με υπογραφές Ποντίων που δήλωναν την πρόθεσή τους να εγκαταλείψουν τη χώρα και να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα. Η σοβιετική κυβέρνηση το ερμήνευσε ως αντικαθεστωπική ενέργεια και η προσπάθεια κατεστάλη εν τη γενέσει της. Παρά το γεγονός ότι η εποχή χαρακτηρίζεται για το άνοιγμα της σοβιετικής κοινωνίας, ο εμπνευστής και

οργανωτής της επιστολής, Παπαδόπουλος, διώχτηκε. Κατηγορήθηκε για προδοσία και κλείστηκε στις φυλακές για δέκα χρόνια. Το γεγονός διαδόθηκε αμέσως στον ποντιακό πληθυσμό. Έτσι, οι περισσότεροι εξόριστοι επιδόθηκαν σε έναν ιδιόμορφο και άγνωστο στον δυτικό κόσμο αγώνα προκειμένου να τους επιτραπεί να εγκαταλείψουν τη Σοβιετική Ένωση.

Το ζήτημα ελεύθερης επιλογής χώρας διαμονής απασχόλησε ιδιαίτερα την Ομάδα Πρωτοβουλίας (αργότερα Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων). Η απαγόρευση εξόδου από τη Σοβιετική Ένωση που χαρακτήριζε τη σοβιετική πραγματικότητα γενικότερα έχει την αρχή της σχεδόν αμέσως μετά την επανάσταση, ενώ παίρνει διαστάσεις κατά τη σταλινική περίοδο και συνεχίζεται μέχρι και την Περεστρόικα. Το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής της χώρας διαμονής περιλαμβάνεται στην Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθ.13) και έχει καθιερωθεί στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ. Η κυβέρνηση της ΕΣΣΔ είχε υπογράψει τη συνθήκη το 1970, νωρίτερα από άλλες δηλαδή μεγάλες δυνάμεις, στην πράξη όμως στερούσε το δικαίωμα αυτό στους πολίτες της μέχρι και την Περεστρόικα. Έτσι, τα σύνορα της χώρας παραμένουν κλειστά και τις επόμενες δεκαετίες, όπως σε όλη τη διάρκεια του «σιδηρού παραπετάσματος», μετατρέποντας τη «ζα γρανίτσα» (το εξωτερικό) σε πραγματικό μύθο για το σοβιετικό πολίτη. Όλες οι προξενικές αρχές βρίσκονται στη Μόσχα. Οι τεράστιες αποστάσεις, το πρόβλημα εύρεσης διαμονής στην πρωτεύουσα συνιστούσαν την απόκτηση βίζας κατόρθωμα και την Ελλάδα έναν μύθο που, περιπλέκοντας «τη ρεαλιστική πραγματικότητα με το φανταστικό, δίνουν στην ανθρώπινη ζωή μια βαθιά δραματικότητα».³²⁶ Και ενώ ο δρόμος για την Ελλάδα είναι ουσιαστικά απαγορευμένος από τις σοβιετικές αρχές και το ελληνικό προξενείο απαθής παρατηρητής των γεγονότων, οι Πόντιοι πεισματικά συντηρούν τα ελληνικά διαβατήρια με την ελπίδα ότι κάποτε θα πάνε στην Ελλάδα.

³²⁶ Βλ. Κεσσίδης, Θ., «Οι Ελληνοπόντιοι της Σοβιετικής Ένωσης και τα προβλήματά τους», στο *Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ*, επιμ. Κ. Φωτιάδη, σ. 95

Όσον αφορά στους Πόντιους του Καυκάσου και της Υπερκαυκασίας, η μόνη γνωστή οργάνωση («Επιστροφή»), με σκοπό τη διεκδίκηση από τις αρχές άδειας φυγής για την Ελλάδα, δημιουργήθηκε το 1980 στο Σουχούμι της Αμπχαζίας. Οι περισσότεροι, συνδέοντας το μέλλον τους με τις περιοχές αυτές, δημιούργησαν κίνημα για την απόκτηση συνθηκών για τη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας (οργάνωση σε συλλόγους, εκμάθηση ελληνικής γλώσσας κ.λπ.) με στόχο την παραμονή του Ελληνισμού εκεί.

Οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες διεκδίκησης συνθηκών για την εκμάθηση ελληνικής γλώσσας πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του '60, όμως οι προσπάθειες δεν καρποφόρησαν και οι οργανωτές τους κυνηγήθηκαν από τα όργανα της Κα-Γκε-Μπε. Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη Σοβιετική Ένωση ξεκίνησε μόλις είκοσι χρόνια αργότερα (1981) στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας. Αργότερα άρχισε η διδασκαλία της σε μερικά σχολεία της Γεωργίας. Από το 1986 η ελληνική γλώσσα διδάσκεται και στο Πανεπιστήμιο της Τιφλίδας. Την ίδια περίοδο, για πρώτη φορά μετά τη δεκαετία του '30, στην Ντάγκβα (περιοχή Καμπολέτι της Αντζαρίας) έχει πραγματοποιηθεί το 10ο Πανδημοκρατικό Σεμινάριο καθηγητών ελληνικής γλώσσας. Είναι η εποχή κατά την οποία πραγματοποιούνται και οι πρώτες προσπάθειες για επανασύνδεση του οργανωμένου ποντιακού χώρου της Ελλάδας με τους συμπατριώτες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όταν ορισμένα μέλη της νεοϊδρυμένης τότε στην Αθήνα Ομοσπονδίας Ποντιακών Σωματείων Νότιας Ελλάδας επισκέπτονται τις περιοχές που ζουν οι Πόντιοι.³²⁷

Στο τέλος της δεκαετίας του '80 ακολούθησε, όπως είναι γνωστό, η Περεστρόικα, στην οποία πολλοί είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους, καθώς πίστεψαν πως θα ήταν σε θέση να λύσει τα μεγάλα προβλήματα και να αποτρέψει τις συγκρούσεις ανάμεσα στα έθνη, ανοίγοντας το δρόμο για φιλική επίλυση των πολιτισμικών και γλωσσικών ζητημάτων των

³²⁷ Αρεοπούλος, Η., «В условиях мира и дружбы» («Σε συνθήκες ειρήνης και φιλίας»), *Советская Абхазия*, Батуми. N 158, 16.8.1986.

ανεξάρτητων χωρών της Κοινοπολιτείας.³²⁸ Αυτό όμως τελικά δεν συνέβη. Αντίθετα, οι διαμάχες σε διάφορες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης (Καραμπάχ, Οσετία, Αμπχαζία και αλλού) συνεχίστηκαν με μεγαλύτερη ένταση. Οι εθνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις μεταφέρθηκαν και στην κοινωνική ζωή της χώρας. Ο πόλεμος της Γεωργίας με την Αμπχαζία δεν άφησε πλέον περιθώρια επιλογής. Δεν άργησε να προσλάβει διαστάσεις η μεγάλη φυγή των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης.

3.6. Δραστηριότητες στην Ελλάδα ως ένδειξη τις βιωματικής εξέλιξης του ρόλου του πολίτη στην Ελλάδα

3.6.1. Ποντιακοί σύλλογοι

Χαρακτηριστικό στοιχείο προσφύγων και μεταναστών στις χώρες υποδοχής είναι να δημιουργούν διάφορες οργανώσεις με ιδεολογικο-πολιτικό ή πολιτιστικό σκοπό. Στην Ελλάδα πυρήνα συσπείρωσης των Ποντίων αποτελούν οι ποντιακοί σύλλογοι. Οι πρώτοι σύλλογοι Ποντίων εμφανίζονται στην Αττική αμέσως με την έλευσή τους στη χώρα μετά το 1922. Ήδη το 1923 στον Πειραιά λειτουργεί η «Ένωση Ποντίων». Λίγα χρόνια αργότερα (1925) δημιουργείται και στην Καλλιθέα ο ποντιακός σύλλογος «Πρόοδος» και ακολουθούν στη συνέχεια η «Αδελφότης Ποντίων Παναγία Γουμερά» και η «Αδελφότης Τριπολιτών Πόντου Αρχιστράτηγος Μιχαήλ». Από το 1930 λειτουργεί και αναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα ως τις μέρες μας ο σύλλογος «Αργοναύται Κομνήνου», που είναι ευρύτερα γνωστός. Σήμερα στη Νότια Ελλάδα και ειδικά στην Αττική λειτουργούν πάνω από πενήντα ποντιακοί σύλλογοι.³²⁹

Οι νεοπρόσφυγες εγγράφονται και δραστηριοποιούνται συνήθως στους «δικούς» τους συλλόγους, συμμετέχοντας σε χοροεσπερίδες, σε θεατρικές παραστάσεις και σε εκδηλώσεις, αφιερωμένες σε επετείους ή σε διάφορα ιστορικά γεγονότα. Σύλλογοι των Ποντίων που ήρθαν στην Ελλάδα τη

³²⁸ Για της εθνικές συγκρούσεις στην ΕΣΣΔ, Тадевосян, Э., *Социология*, Москва, 1995, σσ. 258-259.

³²⁹ Για τους ποντιακούς συλλόγους στην Ελλάδα βλ. Βεργέτη, Μ., ό.π., σσ.289-319.

δεκαετία του '60 από το Καζαχστάν εμφανίζονται στα μέσα της δεκαετίας του '70 στο Μενίδι («Ευκλείδης», «Τίμιος Σταυρός», «Ακρίτες του Πόντου»), στον Ασπρόπυργο («Αλληλεγγύη») και με έδρα την Καλλιθέα η «Ένωση νεοεθέντων Ποντίων εκ Ρωσίας». Στα μέσα της δεκαετίας του '80 στην Καλλιθέα δημιουργείται και αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα ο σύλλογος «Αργώ». Η «Αργώ», εκτός των άλλων, εδώ και 18 χρόνια διοργανώνει Ποντιακό τριήμερο. Τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της Καλλιθέας δραστηριοποιείται και ο νεοϊδρυθείς σύλλογος «Μιθριδάτης».

Οι μορφές δράσης των ποντιακών συλλόγων ποικίλλουν. Όλοι αρχικά αποσκοπούν στην επίλυση των προβλημάτων και τη γενική αποκατάσταση των νεοπροσφύγων. Μαζί με την αναγνώριση της γενοκτονίας, αποτελούν την καταστατική αρχή όλων των συλλόγων. Ακολουθούν σκοποί κοινοί με όλους τους εθνοτοπικούς συλλόγους, που αποβλέπουν στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας των μελών μέσω διοργανώσεων μαθημάτων χορού, μουσικής, θεατρικών παραστάσεων, χοροεσπερίδων, εκδηλώσεων αφιερωμένων σε επετείους κ.ά.

Στη ζωή των προσφύγων ο ρόλος του συλλόγου είναι πολύ σπουδαίος. Είναι ένας χώρος στον οποίο ο πρόσφυγας βρίσκεται, εκτός από την οικογένεια, ανάμεσα στους δικούς του ανθρώπους, φίλους και συγγενείς, με τους οποίους μπορεί να επικοινωνήσει με δικά του οικεία πολιτισμικά πρότυπα συμπεριφοράς. Εκεί, σύμφωνα με τον Elwert, του δίνεται όχι μόνο συναισθηματική, αλλά και γνωστική βοήθεια.³³⁰ Μέσα από αυτές τις συλλογικές δραστηριότητες, παρά τις εσωτερικές συγκρούσεις και προστριβές που υπάρχουν, αναπαράγεται ένα σύνολο αξιών, πεποιθήσεων και στόχων που παραπέμπουν όχι μόνο στις ευρύτερες κοινωνικές, αλλά και στις πολιτικές πρακτικές. Έτσι, συμμετέχοντας σε αυτά, διαμορφώνονται οι στάσεις και οι αντιλήψεις, που θα καθορίσουν τον βαθμό ένταξης των νεοπροσφύγων στην κοινωνία.³³¹ Αναντίρρητα, όλες οι προσπάθειες των νεοπροσφύγων επικεντρώνονται βασικά στην επίτευξη της ανόδου τους ως κοινωνική ομάδα. Ο απώτερος στόχος αυτός,

³³⁰ Elwert, G.. *Probleme der Auslaenderintegration. Gesellschaftliche Integration durch Binnenintegration?* Koelner Zeitschrift fur Soziologie, 1982, σσ. 717-731.

διαμορφώνοντας την κοινωνική τους συνείδηση, θα οδηγήσει στη συγκρότηση της νέας συλλογικής τους ταυτότητας.

«Είμαι μέλος του συλλόγου αρκετά χρόνια. Στην αρχή πήγα να μάθω τους χορούς. Δεν ήξερα σχεδόν καθόλου τους χορούς μας, παρ' όλο που μ' άρεσε πάντα να χορεύω. Εκεί δέθηκα με τα παιδιά και είδα ότι οι περισσότεροι ασχολούνται με τα δικά μας προβλήματα. Είπα, θα βοηθήσω και εγώ. Πίστευα ότι πραγματικά κάτι μπορούμε να καταφέρουμε. Όμως τι καταφέραμε; Ούτε τις συντάξεις μας δεν μπορέσαμε να διεκδικήσουμε. Η Ομοσπονδία μας ποτέ δεν έχει σταθερή πολιτική, αλλάζει, μόλις αλλάζει ο πρόεδρος. Πολλές φορές απογοητεύομαι και λέω να σταματήσω». (Πόντιος, 45 ετών).

«Είμαι στην Ελλάδα αρκετά χρόνια. Τι τραβήξαμε, πόσες απογοητεύσεις είχαμε, δεν περιγράφεται. Σκεπτόμουν όμως τι πέρασαν οι παππούδες και οι γονείς μας και λέω: κάτι πρέπει να κάνω εγώ για τους Πόντιους. Γνώρισα κάποια παιδιά που είναι μέλη του ποντιακού συλλόγου. Έγινα και εγώ μέλος. Αργότερα απέκτησα φίλους που χρόνια ασχολούνται με το ποντιακό. Έμαθα περισσότερα για το παρελθόν μας. Ξέρω τι πρέπει να κάνουμε σήμερα για να εξακολουθούμε να υπάρχουμε σαν Έλληνες Πόντιοι. Πιστεύω στο μέλλον μας και γι' αυτό αγωνίζομαι». (Πόντιος, 35 ετών).

Σε όλους τους συλλόγους είναι εγγεγραμμένα πολυάριθμα μέλη. Βέβαια, τόσο τα μέλη, όσο και οι ίδιοι οι σύλλογοι δεν παρουσιάζουν πάντα συστηματική και έντονη δραστηριότητα. Κάποιες εποχές είναι πιο έντονες οι δραστηριότητες ενός, άλλες κάποιου άλλου συλλόγου. Δεν είναι πάντα ομαλές και οι σχέσεις ανάμεσα στους συλλόγους και αυτό επειδή, όπως συμβαίνει συχνά σε ομαδικές δραστηριότητες, τα μέλη, ταυτισμένα απόλυτα με το δικό τους σύλλογο, τον θεωρούν πολύ πιο σημαντικό από τους άλλους.³³²

Όλοι οι ποντιακοί σύλλογοι, εκτός σπάνιων εξαιρέσεων, είναι μέλη της Ομοσπονδίας Ποντιακών Σωματείων Νότιας Ελλάδας (ΟΠΣΝΕ), η οποία

³³¹ Περισσότερα για τους ποντιακούς συλλόγους βλ. Βεργέτη Μ., ό.π., σσ. 285-319.

³³² Περισσότερα για τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας βλ. Fletcher, Ronald, στο *Κοινωνικές ομάδες και άτομα*, μτφρ. Μ. Τσάτσου, εκδ. Π. Κουτσούμπος, Αθήνα, σσ. 59-60.

ιδρύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '80 με σκοπό το συντονισμό των συλλογικών προσπαθειών, τόσο σε επίπεδο αντιπαράθεσης με την εξουσία, όσο και σε επίπεδο προβολής και διαπραγμάτευσης των ζητημάτων και διεκδίκησης των αιτημάτων τους. Την ίδια περίοδο ο αριθμός των ποντιακών συλλόγων όλο και αυξάνεται, ενώ οι αρχικοί τους στόχοι, που αφορούν τις σημαντικές, αλλά μονοδιάστατες δραστηριότητες, όπως αποκατάσταση των νεοπροσφύγων, διατήρηση της ποντιακής παράδοσης, κρίνονται πλέον ανεπαρκείς. Οι προσπάθειες των Ποντίων στρέφονται κυρίως στην οικονομική αποκατάσταση των νεοαφικνούμενων, ωστόσο δεν προβλέπεται μέριμνα και για τη διεκδίκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Τα δικαιώματά τους, ως λαού που υπέστη διωγμούς, εκτοπισμούς και Γενοκτονία, θα μπορούσαν να διεκδικηθούν μέσω εθνικών συνταγματικών ρυθμίσεων, αλλά και διεθνών συμβάσεων, στο πλαίσιο του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης.

3.6.2. Νεοπρόσφυγες και το Ποντιακό Ζήτημα.

Τα πράγματα άλλαξαν έναν χρόνο μετά την προσφυγή της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών στο Διεθνές Δικαστήριο για τα εγκλήματα των Κεμαλικών εις βάρος του Αρμενικού λαού (1984).³³³ Δεν είναι ευρύτερα γνωστή η ενασχόληση της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα των Λαών με το Ποντιακό Ζήτημα. Ωστόσο, οι δραστηριότητές της ενέπνευσαν, ενδυνάμωσαν και κατηύθυναν τους αγώνες των Ποντίων για ανάδειξη των ιστορικοπολιτικών και σύγχρονων διαστάσεων του ζητήματος, διεργασία που επιτάχυνε ιδεολογικά και το Κέντρο Ποντιακών Μελετών (ΚΕΠΟΜΕ).³³⁴ Από τότε, για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία του Ελληνισμού, προωθείται το αίτημα των Ποντίων

³³³ Διεθνής Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, μη κρατική οργάνωση, αναγνωρισμένη από τον ΟΗΕ. Ιδρυτής της είναι ο σοσιαλιστής και αγωνιστής των Δικαιωμάτων των Λαών, Ιταλός διανοούμενος Λέλιο Μπάσο. Βλ. Χααραλαμπίδης, Μ., *Στο δρόμο της αλήθειας και της απελευθέρωσης*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2000, σσ. 132-133.

³³⁴ Το Κέντρο Ποντιακών Μελετών (ΚΕΠΟΜΕ) ιδρύθηκε το 1985 στην Αθήνα και το 1986 το παράρτημά του στη Θεσσαλονίκη με πρωτοβουλία του μέλους της Εκτελεστικής Επιτροπής

ως ένα πολιτικό, εθνικό και διεθνές ζήτημα. Ως τέτοιο αποτέλεσε το κεντρικό θέμα του Α΄ Παγκόσμιου Ποντιακού Συνεδρίου το 1985.³³⁵ Η απαίτηση των Ποντίων στο «Δικαίωμα στη μνήμη» θα είναι στο εξής το κεντρομόλο σημείο στο οποίο συγκεντρώνονται οι αγώνες τους για την αναγνώριση της Γενοκτονίας.³³⁶ Το Κέντρο Ποντιακών Μελετών στελεχώνεται από Πόντιους της τρίτης γενιάς. Η μεταφορά των ιδεών του ΚΕΠΟΜΕ στους ποντιακούς συλλόγους και από εκεί στην ελληνική κοινωνία, αλλά και τον Ελληνισμό του εξωτερικού θα είναι πλέον διακηρυγμένος σκοπός των μελών των συλλόγων. Ένας από τους στόχους των ποντιακών οργανώσεων ήταν η επανασύνδεση των Ποντίων της Ελλάδας με τους συμπατριώτες τους που είναι εγκατεστημένοι στις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Ήδη, όταν στο Α΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο τίθεται το θέμα της αναγνώρισης της Γενοκτονίας του Ποντιακού Ελληνισμού, γίνεται λόγος και για τους Πόντιους από την πρώην Σοβιετική Ένωση, οι οποίοι αποκαλούνται «απογόνοι των Αργοναυτών και του Προμηθέα, που ετοιμάζονται για μια νέα Οδύσσεια».³³⁷ Από το 1986 γίνονται και οι πρώτες επαφές των ποντιακών οργανώσεων της Ελλάδας με τους Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όταν μέλη του ΚΕ.ΠΟ.ΜΕ (οι οποίοι είναι παράλληλα και μέλη της υπό ίδρυση Ομοσπονδίας Ποντιακών Σωματείων Νότιας Ελλάδας) επισκέπτονται τις κοινότητες των Ποντίων του Καυκάσου. Οι επισκέψεις αυτές είχαν ιδιαίτερη σημασία. Άνοιξαν το δρόμο για πολιτιστικές και μορφωτικές ανταλλαγές (υποτροφίες για σπουδές στα πανεπιστήμια, αποστολή βιβλίων, αδελφοποίηση πόλεων). Για πρώτη φορά στην ιστορία των Ποντίων της Σοβιετικής Ένωσης γίνεται επίσημη αναγνώρισή τους ως

της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, Μιχάλη Χαραλαμπίδη. Σήμερα η έδρα του ΚΕΠΟΜΕ είναι στη Θεσσαλονίκη.

³³⁵ Το Α΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1985, το Β΄ Παγκόσμιο Συνέδριο των Ποντίων από τις 31 Ιουλίου έως 7 Αυγούστου 1988, ενώ το Γ΄ Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού πραγματοποιήθηκε τον Μάιο 1991. Και τα τρία συνέδρια είχαν έδρα τη Θεσσαλονίκη.

³³⁶ Χαραλαμπίδης, Μ., *Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα*, Αθήνα, 1991, σσ. 33-34. Επίσης, Χαραλαμπίδης, Μ. και Κ. Φωτιάδης, *Πόντιοι. Δικαίωμα στη μνήμη*, Αθήνα, 1987, σσ.15-29.

³³⁷ Χαραλαμπίδης, Μ., Συνέντευξη τύπου του ΚΕ.ΠΟ.ΜΕ., Αθήνα 6.12.1989.

κοινωνική εθνική ομάδα, σε μια εποχή μάλιστα που οι πολιτικές συγκυρίες δεν ήταν ακόμη ευνοϊκές.

Το Ποντιακό Ζήτημα έρχεται στο προσκήνιο στο τέλος της δεκαετίας του '80 με τη μαζική εγκατάσταση των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα. Άγνωστο στην ελληνική κοινωνία, το ζήτημα προσλαμβάνει μεγάλες διαστάσεις. Στις αρχές του '90 το θέμα ευαισθητοποιεί την κοινή γνώμη και συχνά απασχολεί τον ελληνικό τύπο. Τα πράγματα δείχνουν ότι στη χώρα δημιουργήθηκε ένα κίνημα που αγωνίζεται για την αποκατάσταση της Μνήμης και του Δίκαιου των Ποντίων. Οι αρχές του κινήματος υιοθετούνται από τις πολυάριθμες ποντιακές οργανώσεις, ομοσπονδίες και συλλόγους, αλλά και από τους πολιτικούς, τους ανθρώπους της τέχνης και της επιστήμης, δημιουργώντας ένα πεδίο για δράση και έρευνα. Έγινε πλέον αδιακρίτως αποδεκτό ότι η αναγνώριση της Γενοκτονίας των Ελληνοποντίων και η αποκατάσταση των νεοπροσφύγων αποτελούν ηθικό χρέος όλων των Ελλήνων.

Η πρώτη σημαντική επιτυχία ήρθε το 1993, όταν η ελληνική Βουλή, επί κυβερνήσεως του ΠΑΣΟΚ με πρωθυπουργό τον Ανδρέα Παπανδρέου, αναγνώρισε τη 19 Μαΐου ως μέρα Μνήμης της Γενοκτονίας των Ποντίων. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στη συνέχεια το κίνημα αντιμετώπισε την αντίσταση της κυβέρνησης, η οποία, επικυρώνοντας για μία ακόμη φορά το νατοϊκό δόγμα περί ακεραιότητας της Τουρκίας, αντί να προχωρήσει στη διεκδίκηση της διεθνούς αναγνώρισης της Γενοκτονίας, προβαίνει σε μια σειρά ενεργειών και άλλων γεγονότων της «κατασκευασμένης επικαιρότητας» που δείχνουν την προσπάθεια εξαλλοίωσης της 19 Μαΐου και αποσιώπησής της ειδικά, για να επισκιάσουν τη μνήμη του Ποντιακού Ζητήματος και την περιθωριοποίησή του.³³⁸

³³⁸ Οργάνωση της κοινής συναυλίας του δημοφιλή ροκ τραγουδιστή Σάκη Ρουβά με Τούρκο συνάδελφό του στην πράσινη γραμμή της Κύπρου, απόπειρα αποστολής κρατικής ορχήστρας στην Άγκυρα, προσγείωση αεροσκαφών F-16 στη Νέα Αγχίαλο με ταυτόχρονη αποβίβαση τουρκικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο, άρνηση της Βουλής να εκδώσει τα ντοκουμέντα της γενοκτονίας. «Συμπτωματικά» οι παραπάνω εκδηλώσεις προγραμματίζεται από τους οργανωτές τους, που ελέγχονται από την κυβέρνηση, να πραγματοποιηθούν στις 19 Μαΐου! Βλ. «Αποκάλυψη τώρα! Ντροπή!». εφημερίδα *Πόντος*, τεύχ. 1, σ. 3.

Στο κίνημα των Ποντίων διαμορφώθηκαν δύο τάσεις: η πρώτη προωθεί την πολιτικοποίηση του ζητήματος και βλέπει τη διεθνή αναγνώριση της Γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου ως ηθικό χρέος του πολιτισμένου κόσμου. Υποστηρίζεται από εκείνη τη μερίδα των Ελλήνων που δεν πιστεύει ότι η ήπια διπλωματία και συμφιλίωτική προσέγγιση μπορεί να πετύχει το στόχο, «δεδομένου ότι η Τουρκία συνεχίζει να απολαμβάνει την προστασία των ισχυρών συμμάχων, παρά την καταγραφή στη χώρα των συστηματικών βασανιστηρίων, εξωδικαστικών εκτελέσεων, εξαφανίσεων και αυθαίρετων κρατήσεων των πολιτών της που αγωνίζονται για ελευθερία λόγου και ταυτότητας».³³⁹ Αντίθετα, πιστεύει ότι η διεθνής αναγνώριση της Γενοκτονίας των Ελλήνων στον Πόντο μπορεί να αποτελέσει βάση για δημιουργικό διάλογο με ειλικρινή δέσμευση για πραγματική αλλαγή στην περιοχή. «Θα είναι έμπρακτη απόδειξη μιας δίκαιης και ειρηνικής επίλυσης του Νέου Ανατολικού Ζητήματος με βάση τις προσδοκίες για την απελευθέρωση, την αυτονομία και την πρόοδο των λαών της περιοχής της Μικράς Ασίας και της Ανατολίας».³⁴⁰

Στον οργανωμένο ποντιακό χώρο έχει δημιουργηθεί και δεύτερη τάση που κινείται στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής αντιμετώπισης του ζητήματος, η οποία ενισχύθηκε από τα κόμματα και τις κυβερνήσεις. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η δεύτερη επιβλήθηκε στον ποντιακό χώρο από κρατικούς και κομματικούς μηχανισμούς, συμβάλλοντας στην αποπολιτικοποίηση του Ποντιακού Ζητήματος, που ήταν πλέον στόχος της κυβέρνησης. Από την άλλη, σε αυτό συνέβαλε και η αδυναμία συγκρότησης του κινήματος από τα ίδια τα στελέχη του. Η έλλειψη συνοχής και οργάνωσης είχε ως αποτέλεσμα την εύκολη παρέμβαση των κομματικών μηχανισμών στους κόλπους των ποντιακών οργανώσεων. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι, ενώ τα μικρά κόμματα στην πλειονότητά τους ποτέ δεν είχαν εντάξει στους σχεδιασμούς τους το Ποντιακό Ζήτημα, τα

³³⁹ Παπαϊωάννου, Κ., «Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών. Ο ρόλος του διεθνούς οργανισμού στην προσπάθεια των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, ό.π., σσ. 4-5.

³⁴⁰ Μιχάλης Χαραλαμπίδης, *Στο δρόμο της αλήθειας και της απελευθέρωσης*, σσ. 55-58.

μεγάλα κόμματα το χρησιμοποιούν, κατά ομολογία των περισσότερων Ποντίων, προς άγραν ψήφων. Σε κάθε περίπτωση, το κίνημα σκόνταψε στις αντιστάσεις και ενός μέρους των ίδιων των ποντιακών οργανώσεων. Σήμερα πολλές από αυτές λειτουργούν όπως οι περισσότερες γραφειοκρατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις που, «προκειμένου να εξασφαλίσουν τα δικά τους συμφέροντα έχουν μετατραπεί προ πολλού σε δούρειο ίππο των κινημάτων».³⁴¹ Είναι φανερό, πως το ίδιο συνέβη και στην αντιμετώπιση του ζητήματος αποκατάστασης των νεοπροσφύγων. Όσον αφορά το ζήτημα αυτό, στον ποντιακό χώρο μέσα σε μία δεκαετία διαμορφώθηκαν δύο τάσεις: η πρώτη βλέπει την αποκατάσταση των νεοπροσφύγων ως ένα πολιτικό και εθνικό ζήτημα, και απαιτεί τη σφαιρική αντιμετώπισή του. Η δεύτερη επιδιώκει να εγκλωβίσει το Ποντιακό Ζήτημα στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής αντιμετώπισής του. Εκτός μεμονωμένων προσπαθειών συστηματικής αγωνιστικής παρέμβασης, λίγες ποντιακές οργανώσεις προβαίνουν σε διεκδικήσεις αιτημάτων με βάση τις αποφάσεις των συνεδρίων τους. Η ανάγνωση των ίδιων των πρακτικών των Παγκόσμιων Ποντιακών Συνεδρίων και ειδικά του Γ' Παγκόσμιου Συνεδρίου (1991), το οποίο έγινε σε περίοδο ανάδειξης, αιχμής και προβολής του νεοπροσφυγικού προβλήματος, αποκαλύπτει ότι, εκτός ενός περιορισμένου αριθμού, οι περισσότεροι σύνεδροι ασχολήθηκαν λίγο με τους πρόσφυγες. Η ενασχόληση με τα ζητήματα των Ποντίων για πολλούς έχει μετατραπεί σε εφιαλτήριο για κοινωνική ανέλιξη και εξασφάλιση πολιτικής ή επαγγελματικής καριέρας και, γιατί όχι, και ατομικού πλουτισμού. Αν οι τοπικές κοινωνίες και οι παλαιότερα εγκαταστημένοι στην Ελλάδα Πόντιοι πρόσφυγες είχαν εκφράσει έγκαιρα, εμπράκτως και ειλικρινά την αλληλεγγύη τους στους νεοπρόσφυγες, ίσως οι νεοπρόσφυγες να μην προχωρούσαν στη συγκρότηση των δικών τους συλλόγων και ομοσπονδιών. Από την άλλη πλευρά, τα κόμματα αναζητούσαν στους νεοπρόσφυγες νέους πολιτικούς πελάτες. Πολλοί από τους νεοπρόσφυγες, παρά τις αρχικές τους αντιστάσεις, τελικά υπέκυψαν

³⁴¹ Παπαδημητρίου, Ζήσης, «Απεγκλωβισμός από τη δήθεν αριστερή σοσιαλδημοκρατία», *Τα Νέα*, Τρίτη, 17 Απριλίου 2001.

στους μηχανισμούς αυτούς. Πλήθος διάφορων ΚΕΚ, στα προγράμματα των οποίων συμμετέχουν οι Ποντιακές Ομοσπονδίες και Σύλλογοι με αντίτιμο τη μερική και προσωρινή βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των νεοπροσφύγων, λειτούργησαν ως τροχοπέδη, αποπροσανατολίζοντάς τους από τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς στόχους και διεκδικήσεις. Στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο κατά τη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων προβάλλονται υποσχέσεις για χορήγηση αδειών παραμονής, διανομής τροφίμων και άλλων, όσων δηλαδή προσφέρουν οι μηχανισμοί πολιτικής πελατείας σε υποανάπτυκτες χώρες.

3.6.3. Διαμόρφωση πολιτικών αντιλήψεων.

Σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα η κοινωνική θέση των ανθρώπων συνδέεται με αναγνωρισμένες αξίες από τις οποίες προσδιορίζεται και ο κοινωνικός τους ρόλος. Για την ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση της ομάδας στην κοινωνία η συνταύτιση των ρόλων και των κοινωνικών θέσεων είναι ένα σημαντικό στοιχείο της ψυχικής ισορροπίας του κάθε μέλους της.³⁴² Ο απώτερος, λοιπόν, στόχος των νεοπροσφύγων, όπως για κάθε κοινωνική ομάδα, είναι η επιθυμία για άνοδο. Είναι ένα στοιχείο της κοινωνικής δυναμικής, με την έννοια ότι η ομάδα δεν μπορεί να διατηρήσει τη συνοχή και την ύπαρξή της παρεκτός αν η κοινωνική της θέση και το κοινωνικο-ατομικό καθεστώς (status)³⁴³ είναι λίγο-πολύ αποδεκτά και εάν βιώνονται

³⁴² Η κοινωνική θέση εξασφαλίζεται με τη μάθηση των ρόλων. Κάθε άνθρωπος στη διάρκεια της ζωής του παίζει άπειρους ρόλους. Η εκμάθηση των ρόλων, κατά τον Χ. Μιντ, οδηγεί ταυτόχρονα στη διαμόρφωση συνειδητής προσωπικότητας του ανθρώπου. «Τους μαθαίνουμε βαθύτερα, πιστεύει ο Μορένο, όταν βάζουμε τους ανθρώπους να παίξουν ορισμένους ρόλους (εφεύρεση, αναπαραγωγή). Μαθαίνουμε καλύτερα τη μεγάλη πολυπλοκότητα που υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνική και την ατομική ζωή, τις σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες, από τις οποίες στην τελευταία ανάλυση εξαρτάται και η αρμονική λειτουργία του κοινωνικού συνόλου». Πρόκειται για την αρχή του ψυχοδράματος, όπου το άτομο εφευρίσκει και αναπαράγει έναν ρόλο. Περισσότερα για τον κοινωνικό ρόλο και την κοινωνική θέση του ατόμου και των ομάδων ατόμων βλ. Σαρρήs, Ν., *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, στην ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*. Αθήνα, 1995, σ. 184. Επίσης, Fletcher, Ronald, *Κοινωνικές ομάδες και άτομα*, μτφρ. Μ. Τσάτσου, εκδ. Π. Κουτσούμπου, Αθήνα, σσ. 25-33, 65-77 και Κάζνεβ, Ζ., *Δέκα μεγάλοι σταθμοί της Κοινωνιολογίας*, μτφρ. Μαρίνα Λώμη, εκδ. Πύλη, Αθήνα 1979, σσ.144-145.

³⁴³ Κοινωνικό status είναι η κοινωνική θέση που κατέχει ένα άτομο ή μια ομάδα μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα σε σχέση με τις κοινωνικές θέσεις που κατέχουν άλλα άτομα ή ομάδες

ως αναγνωρισμένη αξία, προσδιορίζοντας την κοινωνική της δράση και κατ' επέκταση την κοινωνική της τάξη.³⁴⁴ Στις κοινωνίες με περισσότερο οργανωμένο κράτος-πρόνοιας και με ισχυρή πολιτική βούληση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των μεταναστών και προσφύγων, οι ενδιαφερόμενες ομάδες εξειδικεύουν τα προβλήματα και δημιουργούν διαύλους επικοινωνίας που τους επιτρέπουν μια συστηματική έκφραση και υποστήριξη των συμφερόντων τους. Στην Ελλάδα, μια χώρα με αδύναμη «κοινωνία πολιτών», τα κοινωνικά συμφέροντα προωθούνται μέσα από προσωπικές και πελατειακές σχέσεις που συνάπτονται στο πλαίσιο ενός συστήματος μηχανισμών, με αποτέλεσμα πολλές ομάδες του κοινωνικού συνόλου, κυρίως αυτές που κατέχουν χαμηλή οικονομική και κοινωνική θέση (Social Position), όπως είναι οι νεοπρόσφυγες, να αποκλείονται ουσιαστικά από όλη τη διαδικασία της κοινωνικής συμμετοχής ακόμη και από διαδικασίες που αφορούν τους ίδιους.³⁴⁵ Έτσι, το ζήτημα αποκατάστασης των νεοπροσφύγων, έχοντας να αντιμετωπίσει την ολιγωρία του κρατικού μηχανισμού και αφημένο στις πελατειακές σχέσεις ορισμένων «αγωνιστών» με τους κρατικούς φορείς, παραμένει μετά από μία ολόκληρη δεκαετία αντικείμενο εκμετάλλευσης μικρών και μεγάλων κρατικών και μη φορέων. Οι νεοπρόσφυγες γνωρίζουν ότι η ανάδειξη του ζητήματος αποκατάστασής τους, που ανατέθηκε σε εθνικούς (κρατικούς) και κοινοτικούς θεσμούς (Ε.Ε.), κατέληξε να αποτελέσει αντικείμενο επιδοτούμενων ερευνητικών προγραμμάτων.³⁴⁶

«Όλοι λένε ότι μας βοήθάνε. Είναι, όμως, αλήθεια: Του πατέρα μου έναν χρόνο δεν του δίνανε διαβατήριο. Δουλειές δεν υπάρχουν. Εμείς ήρθαμε

μέσα στο ίδιο ή παρόμοιο κοινωνικό σύστημα, βλ. Σταμίρη, Γ., *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία Αθήνα, χ.χ., σ. 44.*

³⁴⁴ Σαρρής, Ν., ό.π., σσ. 169-183.

³⁴⁵ Τσουκαλάς, Κ., «Η συγκρότηση της κρατικής μηχανής και πελατειακών σχέσεων και ο ρόλος της διοικητικής μηχανής», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, επιμ. Κοντογεώργης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1977.

³⁴⁶ Πράγματι, η Ευρωπαϊκή Ένωση χρηματοδοτεί διάφορα κοινοτικά προγράμματα. Το ΕΙΥΑΠΟΕ μέχρι το 1996 είχε δαπανήσει 23 δισ. δρχ. περίπου για τα προγράμματα παλιννοστούντων. Τη διετία 1997-99 το ποσό που θα διατεθεί μέσα από τα τέσσερα κοινοτικά προγράμματα που αφορούν στην κατάρτιση και ενίσχυση της απασχόλησης των νέων, των γυναικών, των ατόμων με ειδικές ανάγκες και των μεταναστών και παλιννοστούντων ανέρχεται σε 2,19 δισ. δρ. Βλ. Αργυρος, Α., *Το νομικό καθεστώς των παλιννοστούντων*, Αθήνα, 1996.

στην Ελλάδα μαζί με μια φιλική οικογένεια Ποντίων. Μας είπαν να πάμε στο Ίδρυμα (σ.ε.εννοεί το Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλιννοστούτων Ομογενών Ελλήνων) ύστερα θα μας πήγαιναν κάπου μακριά, θα μας έδιναν και σπίτι. Οι φίλοι μας πήγανε, αλλά ακόμα περιμένουν. Ο θείος μου, που ήρθε στην Ελλάδα πριν από μας, κάτι ήξερε. Ευτυχώς, δεν μας άφησε να πάμε. Μας βοήθησε πολύ. Βρήκε δουλειά για τον πατέρα μου στις οικοδομές και για τη μητέρα μου σ' ένα σπίτι να προσέχει μια ηλικιωμένη άρρωστη. Νοικιάσαμε και ένα διαμέρισμα στην Καλλιθέα. Δεν είναι μεγάλο, αλλά μας φτάνει». (Μαθητής, 15 ετών).

Τη διάψευση των προσδοκιών των νεοπροσφύγων αυξάνει η πεποίθησή τους ότι το ενδιαφέρον διάφορων φορέων που διακηρύττουν την αμέριστη «συμπαραστάση και βοήθεια στους αδελφούς Ποντίους» είναι απόλυτα ανειλικρινές. Οι Πόντιοι αντιλαμβάνονται «ότι όλοι τους θυμούνται όταν έρχονται οι εκλογές». Είναι βέβαιοι ότι οι υποψήφιοι βουλευτές και δήμαρχοι επιδιώκουν να προσεγγίσουν τους συλλόγους τους προκειμένου να εξασφαλίσουν την ψήφο τους:

«Ξέρω ότι δεν πρέπει να τους πιστεύουμε. Μερικοί δικοί μας δεν καταλαβαίνουν ότι αυτοί οι πολιτικοί μόνο ψήφους θέλουν από εμάς. Να, τελευταία φορά στις δημοτικές εκλογές χωρίστηκαν στις δυο παρατάξεις και αντί να είναι ενωμένοι, αφού όλοι έχουμε τα ίδια προβλήματα, σκοτώθηκαν μεταξύ τους». (Πόντιος, 50 ετών)

«Μα, όλοι ξέρουμε ότι οι πολιτικοί μάς κοροϊδεύουν. Εγώ δεν τους πιστεύω. Γιατί όλοι μας θυμούνται, όταν έρχονται οι εκλογές». (Πόντια, 38 ετών).

Συχνά αναφέρονται στην καλύτερη αποκατάστασή των συμπατριωτών τους, Γερμανών από της Σοβιετικής Ένωσης, που μετεγκαταστάθηκαν στη Γερμανία.

«Οι Γερμανοί, εξόριστοι από το Καζαχστάν, κατάφεραν και παίρνουν εδώ και χρόνια συντάξεις ως θύματα του σταλινισμού. Εμείς; Βέβαια, αυτοί είναι πολύ πιο οργανωμένοι. Ολόκληρες πόλεις και έχουν από μια οργάνωση, τα "Ζεμιλιάτσεςβα". Δεν είναι σαν εμάς. Τρία άτομα και ένας σύλλογος, με

αποτέλεσμα να μας εκμεταλλεύονται τα κόμματα εξουσίας και να τραβάνε τον ένα σύλλογο απ' εδώ, τον άλλο απ' εκεί».

Άλλες φορές λένε ότι πρέπει να κάνουν δικό τους κόμμα, όπως οι Εβραίοι από τη Ρωσία, αναφερόμενοι στους Saranski και Ginsburg, διανοούμενους εβραϊκής καταγωγής από τη Μόσχα, γνωστούς πρωτοπόρους του κινήματος των Dissident, σήμερα εκπρόσωπους στη Κνεσέτ, τη Βουλή του Ισραήλ.

Με λίγα λόγια, η συλλογική δράση των Ποντίων ελέγχεται ως προς τη μορφή και τους στόχους της από τις κατεστημένες πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες. Σε αυτό συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό, όπως οι ίδιοι διαπιστώνουν, η αποδιοργάνωση του ποντιακού χώρου, η οποία οφείλεται στις διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες και την έλλειψη πολιτικής πείρας. Οι κοινωνικές τους εμπειρίες προξενούν δυσπιστία, καχυποψία και απαισιοδοξία ως προς τις σχέσεις τους απέναντι στην εξουσία, η οποία επηρεάζει και τις γενικές τους εκδηλώσεις. Διαπιστώνοντας όμως την αναποτελεσματικότητα της δράσης τους, αδρανοποιούνται και δηλώνουν ότι φταίνε οι ίδιοι που αντί να συσπειρωθούν και να αγωνιστούν πιο δυναμικά για τα δικαιώματά τους, αφήνουν τις τύχες τους να τις καθορίζουν οι άλλοι. Έτσι, επιστρέφουν στις δικές τους ομάδες και μέσα από αυτές συνεχίζουν να αγωνίζονται καθημερινά για το δικαίωμα στην εργασία, στην παιδεία, για το δικαίωμα να είναι ισότιμοι με τους υπόλοιπους Έλληνες. Εκεί, απομονωμένοι, ανασυγκροτούνται και προσχωρούν σε διάφορες δυνάμεις, κοινωνικές και πολιτικές, μέσα από τις οποίες πιστεύουν ότι θα λυθούν τα προβλήματά τους και, προβάλλοντας την όποια δύναμη διαθέτουν, εκδηλώνουν την αποφασιστικότητα και την αγωνιστικότητά τους με μια ανεξήγητη ίσως για άλλους επιθετικότητα. Στην πραγματικότητα, η συμπεριφορά αυτή αποκαλύπτει «το φόβο ότι τελικά δεν τους υπερασπίζεται κανείς και ότι δεν έχουν πού να εκφράσουν τις πικρίες και απογοητεύσεις από τις ματαιώσεις της ζωής, αλλά και την αγωνία τους να βγουν από το τέλμα της απόκλισης, να βρουν τη θέση που πιστεύουν ότι αξίζουν στην κοινωνία».³⁴⁷

³⁴⁷ Βλ. Λυδάκη, Α., *Η ταυτότητα των Τσιγγανοπαίδων της Αγίας Βαρβάρας*, ό.π.

Κατά τον Merton, «για τα άτομα που μειονεκτούν ο μύθος της ισότητας δεν έχει χάσει την ισχύ του, διατηρείται και εξακολουθεί να τρέφει φιλοδοξίες και επιθυμίες. Συχνά η δράση που προκαλείται από την ιδεολογία κατευθύνεται σε υποκατάστατα και παραμένει μονάχα η ένταση των προβλέψεων και προσδοκιών».³⁴⁸ Παρ' όλα αυτά, μέσα από τις οργανωμένες κοινωνικές δραστηριότητες, οι νεοπρόσφυγες αποκτούν καινούργια κοινωνική θέση ως ομάδα που δεν δέχεται μοιρολατρικά την κατάστασή της, αλλά αγωνίζεται για το μέλλον της. Αυτό, καθορίζοντας τον καινούργιο της ρόλο, θα της δώσει την αίσθηση αποδοχής, από την οποία καθορίζεται τελικά και η ζωή των ιδίων.

Μέσα από τις συλλογικές διεργασίες, αναπροσδιορίζοντας την ιστορική τους συνέχεια, θα εκδηλώσουν και το ενδιαφέρον για το τι συμβαίνει στη χώρα, ποιες είναι οι σχέσεις της με άλλες χώρες. Τους Πόντιους γενικά χαρακτηρίζει έντονη ευαισθησία στα εθνικά ζητήματα. Κάθε χρόνο μαζί με όλους τους Πόντιους συμμετέχουν σε πορείες και εκδηλώσεις αφιερωμένες στην 19η Μάη, Ημέρα μνήμης για τα θύματα της γενοκτονίας από τους νεότουρκους, όπως και στη 13η Ιουνίου, ημέρα μαζικού τους εκτοπισμού από το σταλινικό καθεστώς. Είναι οι μέρες περισυλλογής για τους Πόντιους. Παραμερίζοντας τις απογοητεύσεις και τις πικρίες της καθημερινότητας, στις μέρες αυτές, όπως όλοι οι πρόσφυγες «κοιτάζουν πολύ μακριά, στο παρελθόν. Στην πραγματικότητα κοιτάζουν βαθιά μέσα τους, στα άδυτα της μνήμης όπου ξαναζωντανεύουν η γη των προγόνων και η παράδοση. Έτσι, η μυστηριώδης αυτή μνήμη αντιστέκεται στο χρόνο και η συνείδηση, τα συναισθήματα και οι εμπειρίες, αναδιαμορφώνονται κάθε φορά, μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά».³⁴⁹

Η συμβολική αυτή σχέση, λοιπόν, με το παρελθόν που αναπλάθεται από τους μηχανισμούς της συλλογικής μνήμης, μετασηματίζεται συνεχώς μέσα στο χώρο και το χρόνο, αναπτύσσοντας καινούργιες αξίες, κανόνες και σύμβολα. Είναι πολλά τα παραδείγματα εξέλιξης του ενδιαφέροντός τους για τα πολιτικά πράγματα στη χώρα. Υποθέτουμε ότι στις αντιλήψεις

³⁴⁸ Merton, R., *Κοινωνική θεωρία και κοινωνική δομή*, σσ. 208-212.

των νεοπροσφύγων θα προστεθούν αργότερα και τα νεότερα στοιχεία που θα αποκτήσουν κατά τη διάρκεια παραμονής τους εδώ στην Ελλάδα, αφού θέματα όπως η ένταξη της Ελλάδας στη Ε.Ε., το Κυπριακό, οι σχέσεις με την Τουρκία, οι επιθέσεις των Αμερικανών σε διάφορες χώρες και άλλα θέματα εξωτερικής πολιτικής θα απασχολούν σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό την ελληνική κοινή γνώμη και θα αποτελέσουν συχνά θέμα συζήτησης στις διαπροσωπικές τους επαφές. Η συμμετοχική αυτή δράση θα τους βοηθήσει να αποκτήσουν κοινό αίσθημα αλληλεγγύης με τον υπόλοιπο ελληνικό λαό και οι αγωνίες όλων για το παρόν και το μέλλον της χώρας θα γίνουν και δικές τους αγωνίες, θα είναι τα στοιχεία που θα τους δώσουν την αίσθηση της βιωμένης αυτή τη φορά και όχι πια συμβολικής, όπως στις προηγούμενες γενιές, πατρίδας. Αυτή η αίσθηση, επανακαθορίζοντας την εθνική τους συνείδηση, θα τους εξασφαλίσει τη δυνατότητα να αναδιαμορφώσουν παράλληλα την καινούργια συλλογική ταυτότητα.³⁵⁰ Σε κάθε περίπτωση, όμως, η δική τους ομάδα θα παραμείνει το «έρεισμα για να μπορέσουν να αναφερθούν, να συγκριθούν και να ταυτιστούν με τους άλλους».³⁵¹ Βέβαια, η συμβολική του «αναφέρεσθαι» θα διατυπώνεται διαφορετικά από το σύνολο των Ποντίων, ανάλογα με την προσωπικότητα του καθενός, αλλά και τους στενότερους και ευρύτερους κοινωνικούς μικρόκοσμούς με τους οποίους συνδέεται.

³⁴⁹ Sabbato, Ernesto, *Περί ηρώων και τάφων*, εισαγωγή-μτφρ. Μ. Παπαδολαμπάκης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 221.

³⁵⁰ Βρύζας, Κ., «Ταυτότητα και κουλτούρα», στο *Παγκόσμια επικοινωνία. Πολιτισμικές ταυτότητες*, Αθήνα. 1997, σσ. 172-173. Επίσης για τη διαμόρφωση και μετεξέλιξη της συλλογικής ταυτότητας των Ποντίων βλ. Βεργέτη, Μ., ό.π., σσ. 41-78, 215-231, 267-288.

³⁵¹ Το υποκείμενο, οι πρόσφυγες, αν δεν αναφερθεί κάπου (ομάδα αναφοράς), δεν είναι σε θέση να δράσει κοινωνικά. Περισσότερο για την ομάδα αναφοράς και το ρόλο της στην διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας βλ. Καραποστόλης, Β., *Μορφές της κοινωνικής δράσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σ. 188-189.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Παιδιά Ελληνοποντίων νεοπροσφύγων της πρώην ΕΣΣΔ στις Αχαρνές, στον Ασπρόπυργο και στην Καλλιθέα. Κοινωνικοποιητικοί φορείς.

4.1. Οικογένεια.

Με την εγκατάσταση των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα άλλαξε ριζικά και η ζωή των παιδιών τους. Εκεί, στις μικρές και μεγάλες πόλεις των ασιατικών δημοκρατιών, η ζωή είχε άλλους ρυθμούς, με καταστάσεις διαφορετικές από ό,τι εδώ στην Αθήνα. Διαφορετικά διαμορφώνονται και οι σχέσεις των ανθρώπων, η συμπεριφορά, τα συναισθήματά τους. Η διαδικασία κοινωνικοποίησης διακόπτεται βίαια και συνεχίζεται σε ένα περιβάλλον διαφορετικό από αυτό που συνήθισαν πριν έρθουν στη χώρα. Τα παιδιά μεγάλωσαν, βίωσαν και αφομοίωσαν τις αξίες και τους τρόπους συμπεριφοράς μιας άλλης κοινωνίας, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν αναπόφευκτα συγκρούσεις στην καθημερινή τους ζωή. Αλλαγές υφίσταται πριν από όλα ο πρώτος ισχυρός φορέας της κοινωνικοποίησης, η οικογένεια.

Η οικογένεια παίζει το σημαντικότερο ρόλο στη ζωή ενός ανθρώπου. Μέσα από αυτή το παιδί από τη στιγμή της γέννησής του, μαθαίνοντας τον κόσμο των μεγάλων αποκτά τη συνείδηση του «εαυτού» του, αλλά και των «άλλων».²⁸⁶ Μέσα από αυτή αποτυπώνονται στην προσωπικότητά του οι βιοψυχικές του καταβολές, αυτές που, σύμφωνα με την πολιτισμικο-ιστορική θεωρία του Βιγκότσκι, θα το συνοδέψουν σε όλη του τη ζωή.²⁸⁷ Διαμορφώνοντας την ταυτότητα του παιδιού, η οικογένεια προσδιορίζει ουσιαστικά την πορεία της ζωής του. Και όσον αφορά στην κοινωνική

²⁸⁶ Piaze, Zan, ό.π., σ. 150.

²⁸⁷ Για τη θεωρία της ιστορικής και κοινωνικο-πολιτισμικής σχέσης με τις κληρονομικές καταβολές και το ρόλο τους στην ψυχολογική ανάπτυξη του ανθρώπου, που αναπτύχθηκε στη σχολή σοβιετικής ψυχολογίας του Λεβ Βιγκότσκι και των μαθητών του Αλεξέι Λεόντιεφ, Αλεξάντρ Λούρια κ.ά. τη δεκαετία του 1920-30 βλ. περισσότερα Καρλ Λεβίτιν στο *Η Διαμόρφωση της προσωπικότητας*, μτφρ. Λ. Καρσέρα, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990, σσ. 19-39, 103-127. Για τις πρώιμες εμπειρίες που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά του ατόμου, βλ. Σ. Φρόνιτ στο *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφρ. Α. Πάγκαλος, εκδ. Γκοβόστη, σσ. 293-308, επίσης, Θ. Κεσσίδη, «Το κοινωνικό και βιολογικό στη δομή της προσωπικότητας», στο *Φιλοσοφικά και ηθικά ζητήματα της γενετικής του ανθρώπου*, σσ. 44-64.

μάθηση λειτουργεί, εκτός των άλλων, ως «μεσίτης μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας»,²⁸⁸ ρυθμίζοντας την καθημερινή συμπεριφορά.²⁸⁹

Η ποντιακή οικογένεια είναι μια προσφυγική οικογένεια. Πολλοί ερευνητές, αναφερόμενοι στα προβλήματα που συνόδευαν την οικογένεια κατά την εγκατάσταση και την προσαρμογή στις καινούργιες κοινωνίες τονίζουν ότι η υποβάθμιση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης και η πολιτισμική αλλαγή έχει σοβαρές ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις στα μέλη της. Έρευνα του Sluzki που αφορά τα στάδια προσαρμογής μιας οικογένειας στις καινούργιες συνθήκες έχει δείξει ότι το κάθε στάδιο έχει δικά του χαρακτηριστικά και ότι τα βιώματα, οι δυσκολίες και οι αγωνίες της καθημερινής βιοπάλης εκλαμβάνονται από κάθε μέλος της οικογένειας με διαφορετικό τρόπο, κινητοποιώντας διαφορετικούς μηχανισμούς άμυνας, αλλά και προκαλώντας διαφορετικές συγκρούσεις και συμπτώματα, ακόμη και στρες, κυρίως στα παιδιά και στους εφήβους.²⁹⁰

Οι οικογένειες των Ποντίων της Καλλιθέας, του Μενιδίου και του Ασπροπύργου στην πλειονότητά τους είναι πρόσφυγες από το Καζαχστάν. Οι πρόσφυγες από το Καζαχστάν είναι ιδιαίτερη ομάδα στο σύνολο όλων των Ποντίων, που επί σειρά γενεών αναγκάστηκαν στις βίαιες μετακινήσεις. Ο τελευταίος, ωστόσο, βίαιος εκτοπισμός από τη Νότια Ρωσία και τα παράλια της Μαύρης θάλασσας στη Σιβηρία και στο Καζαχστάν, ζωντανός ακόμη στη μνήμη των Ποντίων, είναι αυτός που έχει επηρεάσει ριζικά τις οικογένειές τους. Τα τραύματα της εξορίας, ψυχολογικά και κοινωνικά, που προστίθενται στα ήδη υπάρχοντα από τις προηγούμενες εμπειρίες, σύμφωνα με τους κοινωνιολόγους και ψυχολόγους, είναι δυνατόν να ευθύνονται ακόμη και για σοβαρές νευρώσεις.²⁹¹ Σήμερα οι οικογένειες των προσφύγων ζουν για μία

²⁸⁸ Φεντ, Χ., *Κοινωνική ένταξη και εκπαίδευση*, μτφρ. Γ. Κακαλέτρης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1989, σσ. 120-124. Για την κατανόηση της κανονιστικής ρύθμισης, Fletscher, R., *Κοινωνικές ομάδες και άτομα*, μτφρ. Μ. Τσάτσου, εκδ. Α. Κουτσούμπος, Αθήνα, σ. 45.

²⁸⁹ Τσαούση, Δ., *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Γ. Μοριχοβίτης, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, 1982. Piaze, Zan, *Ψυχολογία και παιδαγωγική*, σ. 150. Επίσης, Λουκ. Αλ., «Ψυχολογική ωριμότητα της προσωπικότητας», στο *Συγκινήσεις και προσωπικότητα*, μτφρ. Ν. Κυτόπουλος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σσ. 11-17.

²⁹⁰ Η προσαρμογή της οικογένειας στη χώρα υποδοχής εξαρτάται από τα στάδια: α. προετοιμασίας για τη μετακίνηση, β. πραγματοποίησης της μετακίνησης, γ. περίοδο υπέρμετρης προσπάθειας, δ. περίοδο αποκατάστασης. Σακκάς, Δ., *ό.π.*, σ. 41.

²⁹¹ Παναζής, Π., «Η συγκρότηση της ταυτότητας εφήβων μεταναστών: μια μελέτη ιστοριών ζωής» και Max Pages, «Μια πολύπλοκη προσέγγιση της ταυτότητας. Σκέψεις σχετικά με μια

ακόμη φορά μια καινούργια πραγματικότητα, προσπαθώντας να προσαρμοστούν σε αυτή. Η διαδικασία προσαρμογής έξω από τα γνωστά κοινωνικά πρότυπα δεν είναι εύκολη ούτε χωρίς προστριβές. Η υποβάθμιση της επαγγελματικής και κατά συνέπεια της κοινωνικής θέσης σε συνδυασμό με το στιγματισμό, οι δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν, είναι δυνατόν να επιφέρουν εκ νέου «ρήξεις στα οικογενειακά πρότυπα και τα ιδανικά» των Ποντίων, οι οποίες δεν μπορεί να μην επηρεάσουν την κοινωνικοποίηση των παιδιών,²⁹² ιδιαίτερα μάλιστα όταν πρόκειται για τους μικρούς έφηβους που έχουν να αντιμετωπίσουν την «κρίση και τα προβλήματα» που συνδέονται με την ιδιαιτερότητα.

Η οικογένεια, «ως κύτταρο του πολιτισμού μιας κοινωνίας», είναι ένας χώρος μέσα από τον οποίο μεταβιβάζονται οι συνήθειες και οι αξίες μαζί με τα ήθη και τα έθιμά της. Όσον αφορά την ποντιακή οικογένεια, θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτή, αν και έχει αποκτήσει χαρακτήρα μιας σύγχρονης οικογένειας, στην εσωτερική της δομή διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τις παραδοσιακές της ιδιαιτερότητες. Όπως όλες οι παραδοσιακές οικογένειες, η οικογένεια των Ποντίων κάποτε είχε τη φήμη μιας πολυμελούς οικογένειας. Σύμφωνα με την έρευνα του Παντείου Πανεπιστημίου, συγκρινόμενη με την τυπική ελληνική οικογένεια, συνεχίζει να έχει περισσότερα μέλη. Όμως οι συνθήκες διαβίωσης αποτρέπουν τα νεαρά ζευγάρια από το να κάνουν πολλά παιδιά, με αποτέλεσμα, τελικά, οι σύγχρονες ποντιακές οικογένειες να μπορούν πλέον να χαρακτηριστούν πυρηνικές.²⁹³ Μπορεί, λοιπόν, σήμερα τα Ποντιόπουλα να μη μεγαλώνουν σε μεγάλες εκτεταμένες οικογένειες, αλλά οι νεοπρόσφυγες ζουν πάντα κοντά ο ένας στον άλλο και οι σχέσεις μεταξύ συγγενών και φίλων είναι στενές. Τα παιδιά συνεχίζουν να ζουν ανάμεσα στους δικούς τους ανθρώπους. Ξαδέρφια, θείες και θείοι, και ιδιαίτερα οι παππούδες και οι γιαγιάδες, εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή τους. Αν και σήμερα τα παιδιά όλο και περισσότερο επηρεάζονται από τις σύγχρονες αντιλήψεις, τα Ποντιόπουλα, κορίτσια και αγόρια, μεγαλώνουν με σεβασμό στους γέροντες.

αυτοβιογραφική ανάλυση», στο Ναυριδής, Κ., και Χρηστάκης, Ν., *Ταυτότητες. Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, σσ. 20-24, 239-244.

²⁹² Παναζής, Π., ό.π., σσ. 239-244.

«Ο παππούς και η γιαγιά και εκεί στο Καζαχστάν πάντα ζούσαν μαζί μας. Εδώ δεν παίρνουν και σύνταξη. Πώς θα ζήσουν μόνοι τους;» (Μαθήτρια, 13 ετών).

«Εμείς δεν έχουμε παππού. Πέθανε εκεί στο Τσιμκέντ (Καζαχστάν). Η γιαγιά μας, όμως είναι πάντα μαζί μας». (Μαθήτρια, 14 ετών).

«Η γιαγιά και ο παππούς μένουν με το θείο μας. Εγώ με την αδελφή μου πηγαίνουμε συχνά και τους βλέπουμε». (Μαθητής, 13 ετών).

Οι γιαγιάδες και οι παππούδες στις ποντιακές οικογένειες ζουν, λοιπόν, με τα παιδιά τους και συνεχίζουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις οικογενειακές υποθέσεις και στην ανατροφή των παιδιών. Τα παιδιά μεγαλώνουν μέσα σε μια οικογένεια δεμένη με τους κανόνες και τις αξίες της, τους κοινωνικούς και συναισθηματικούς δεσμούς, με τους οποίους προσπαθούν να έρθουν σε επαφή με τους άλλους. Μεγάλες αλλαγές υφίστανται και οι άλλοι φορείς κοινωνικοποίησης, το σχολείο, οι φίλοι, τα ΜΜΕ. Ειδικά η τηλεόραση, τον πρώτο καιρό τουλάχιστον, για πολλούς είναι ίσως το μοναδικό μέσο που τους εισάγει στην ελληνική κοινωνία, τους ευαισθητοποιεί και τους κάνει να συμμετέχουν κατά κάποιον τρόπο στα κοινά.²⁹⁴ Ως «μορφή οικιακής εκπαίδευσης»,²⁹⁵ η τηλεόραση επηρεάζει τις ιδέες και τις απόψεις των μικρών Ποντίων. Τα παιδιά, όταν έρχονται για πρώτη φορά στο σχολείο, δεν ξέρουν ελληνικά. Αλλά και αργότερα, όταν μάθουν να μιλούν τη γλώσσα, ο τρόπος χρήσης της, επηρεάζοντας τη σχολική τους επίδοση, θα καθορίζει τη συμπεριφορά, τις σχέσεις με τους συμμαθητές και με τους καθηγητές τους, τις προσδοκίες και τις φιλοδοξίες τους. Το πώς θα πραγματοποιηθεί η διαδικασία αυτή θα το δούμε παρακάτω.

²⁹⁴ Έκο, Ουμπέρτο, *Κήνσορες και θεράποντες*, εκδ. Γνώση, μφρ. Καλλιφατίδη, Ε., σ.430.

²⁹⁵ Μπασάνης, Α., *Βιβλίο και επικοινωνιολογία*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1989, σ. 165.

4.2. Γλώσσα και κοινωνικοποίηση.

4.2.1. Η ποντιακή γλώσσα στην ιστορική της εξέλιξη.

Η γλώσσα, το σπουδαιότερο μέσο κοινωνικής επαφής, είναι όργανο έκφρασης και κατανόησης. Ο ρόλος της στη διαμόρφωση της αντίληψης και του τρόπου σκέψης του ανθρώπου από τα πρώτα χρόνια της ζωής του είναι πολύ σημαντικός.²⁸⁶ «Οι σκέψεις», λέει ο Βιγκότσκι στις παραδοσιακές του θεωρίες, «δεν εκφράζονται απλά με λέξεις, αλλά αποκτούν ύπαρξη με αυτές. Οι λέξεις αποκτούν σημασία μόνο στο βαθμό που η σκέψη είναι συνδεδεμένη και ενσάρκωμένη σε αυτές. Θα μπορούσαμε συνεπώς να μιλήσουμε για την ενότητα ύπαρξης και ανυπαρξίας των σκέψεων σε λέξεις. (...) Η σημασία της λέξης, επομένως, είναι ταυτόχρονα γλωσσικό και νοητικό φαινόμενο».²⁸⁷ Με τη γλώσσα μαθαίνουμε τον κόσμο γύρω μας. Μέσα από τη διαδικασία κοινωνικής αλληλεπίδρασης η γλώσσα αντανάκλα και μεταβιβάζει στάσεις, τρόπο του σκέπτεσθαι, αισθήματα, προσδοκίες, νοήματα και ιδέες. Καθορίζοντας τη σκέψη και τη νόηση των ανθρώπων, παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας. Γι' αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία να μάθουμε το ιστορικό-πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται και με το οποίο είναι συνδεδεμένη η διαδικασία αυτή, όσον αφορά στους Πόντιους από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Η ποντιακή γλώσσα, η γλώσσα του Διογένη, του Στράβωνα και πολλών άλλων σπουδαίων Ελλήνων της αρχαιότητας έχει τις ρίζες της στα χρόνια του

²⁸⁶ Για την κατανόηση των σχέσεων της γλώσσας με τους μηχανισμούς της αυτοσυνειδησίας του ατόμου από τα πρώτα χρόνια της ζωής (προλεκτικό στάδιο) και της γνώσης των άλλων αργότερα, βλ. Βιγκότσκι, Λ., *Σκέψη και γλώσσα*, μτφρ. Α. Ρόδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 21., 355-363. Επίσης, Μπάχτιν, Μ., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, Αθήνα, 1980, σσ. 134-148 και Кузин, В.С., *Язык в Психологии*, Москва, Высшая школа, 1974, σσ.172-173.

²⁸⁷ Περισσότερα για το ρόλο της γλώσσας στη διεργασία της ανθρώπινης γνώσης, τη σχέση του σκέπτεσθαι με τη λεκτικοποίηση των σκέψεων, τη γλώσσα-σκέψη και την πραγματικότητα, αλλά και την επίδραση της γλώσσας-σκέψης στην ανθρώπινη συμπεριφορά, βλ. Βιγκότσκι Λ., ό.π., σσ. 357-358. Επίσης, Piaget, Z., και Schaff, A., *Γλώσσα και γνώση*, μτφρ. Κ. Αλάτση, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σσ. 134-136, 357-358.

αποικισμού των Ελλήνων της Ιωνίας στον Πόντο (8ος αι. π.Χ.). Απόγονος της ιωνικής διαλέκτου, διατήρησε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με τον Οικονομίδη, η ποντιακή, όπως και η κυπριακή, φέρει πολλά κοινά με την καππαδοκική, έχει στοιχεία όμοια με την τσακωνική, αλλά και με την ελληνική διάλεκτο της Κάτω Ιταλίας.²⁸⁸ Απομονωμένη γλωσσικά στον ιστορικό Πόντο, αν και δέχτηκε πολλές ξένες λέξεις, διατηρήθηκε μέσα στους αιώνες, παρουσιάζοντας, ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή, τοπικά ιδιώματα (Αμισού, Κερασούντας, Σινώπης, Σάντας, Τρίπολης, Ορντού, Όφη, Σουρμένων, Αργυρούπολης και Τραπεζούντας). Επηρεασμένη από την κοινή γλώσσα του ευρύτερου περιβάλλοντος κάθε ιστορικής περιόδου (Αλεξανδρινά χρόνια, Βυζάντιο, Τουρκοκρατία), παρέμεινε, ωστόσο, για πολλούς αιώνες η γλώσσα των Ποντίων.²⁸⁹ Στη συνέχεια η εξέλιξή της, ακολουθώντας τη σύγχρονη ιστορική πορεία των Ποντίων, θα διαμορφώνεται σε ξεχωριστές κοινότητες ανά τον κόσμο και θα εξαρτάται από την πολιτική που θα εφαρμόζει σχετικά με τις γλώσσες κάθε χώρα ξεχωριστά. Στον ιστορικό Πόντο (στη σημερινή Τουρκία), λόγω χάρη, όπου η επίσημη γλώσσα είναι η τουρκική, η ποντιακή, παρά τις απαγορεύσεις, μιλιέται ακόμη στα αμιγώς ποντιόφωνα χωριά του Όφη και της Τόνιας.²⁹⁰ Σήμερα μεγάλος αριθμός των εξισλαμισμένων Ποντίων των περιοχών αυτών είναι μετανάστες και ζουν κυρίως στη Γερμανία, όπου έχουν εξελιχθεί σε δίγλωσσους (τουρκική και γερμανική) ή τρίγλωσσους (τουρκική, ποντιακή και γερμανική) ομιλητές. Παρόμοια, θα πρέπει να είναι η εξέλιξη της γλωσσικής

²⁸⁸ Οικονομίδης, Δ. *Γραμματική της ελληνικής διαλέκτου του Πόντου*, Αθήνα 1958, Ακαδημία Αθηνών, σσ. 148-150.

²⁸⁹ Σαμουηλίδης, Χρ., «Η γλώσσα των Ποντίων», *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, ό.π., σσ. 341-345. Περισσότερα για την ποντιακή γλώσσα βλ. Παπαδόπουλος, Άνθιμος, *Ιστορικών λεξικόν της Ποντικής Διαλέκτου*, Αθήνα, 1958, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σσ. 5-9. Επίσης, Αθανασιάδη, Σ., *Το συντακτικό της Ποντιακής διαλέκτου*, Βέροια 1977, εκδ. Παναγία Σουμελά.

²⁹⁰ Για τη γλώσσα των εξισλαμισμένων Ποντίων στην Τουρκία σήμερα βλ. Omer Asan στο *Pontos Kulturi*, Istanbul, Bilim Dizisi, 1996.

συμπεριφοράς και σε άλλες ευρωπαϊκές και υπερπόντιες χώρες όπου ζουν Πόντιοι πρόσφυγες σε κοινότητες.

Στην Ελλάδα, θα πρέπει να τονίσουμε, καμιά γλώσσα δεν απαγορεύεται. Αντίθετα, η πολιτεία διακηρύσσει τη σύγχρονη διαπολιτισμική αντίληψη που θέλει, παράλληλα με την επίσημη γλώσσα του κράτους, την αναζωογόνηση όλων των γλωσσών, όπως και άλλων εκδηλώσεων των μακραίωνων πολιτισμικών τους παραδόσεων που ακολουθούν το γλωσσικό ιδίωμα. Όμως, οι συγκεκριμένες πρακτικές δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για την ανάπτυξη και την επιβίωσή τους.²⁹¹ Έτσι, η μέχρι πρόσφατα διαδεδομένη στα ποντιακά χωριά της Μακεδονίας, Θράκης και αλλού γλώσσα των Ποντίων τείνει να μετατραπεί σε «ζωντανό μουσειακό έκθεμα» καθώς αυτοί που τη χρησιμοποιούν όλο και λιγοστεύουν. Όσον αφορά τη γλώσσα των Ποντίων της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, αυτή ακολούθησε την ιστορική τους πορεία και η εξέλιξή της εξαρτήθηκε από την πολιτική σχετικά με τις εθνότητες που εφαρμόστηκε αρχικά από το τσαρικό καθεστώς και στη συνέχεια από το Κομμουνιστικό Κόμμα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς προέρχονταν από τα αγροτικά ή εργατικά στρώματα του Πόντου. Συγκεντρωμένοι στις περιοχές της Νότιας Ρωσίας, του Καύκασου και της Κριμαίας, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών δραστηριοποιήθηκαν οικονομικά και κοινωνικά αυτόνομα. Επιπλέον, παντρεύονταν, εκτός σπάνιων εξαιρέσεων, μεταξύ τους. Έτσι, συνέχιζαν να μιλούν μεταξύ τους μόνο ποντιακά και η σχέση τους με την επίσημη γλώσσα της χώρας, τη ρωσική, βρισκόταν σε επιφανειακό επίπεδο, μιας και χρησιμοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά στις συναναστροφές με τους «άλλους». Επιπλέον, τα παιδιά

²⁹¹ Σύμφωνα με τον ορισμό του U.S. Office of Education, η ποντιακή γλώσσα δεν είναι ξεχωριστή γλώσσα, αλλά διάλεκτος, ιδίωμα της ελληνικής γλώσσας και η διατήρησή της δεν αμφισβητείται από κανέναν. Την τύχη της ποντιακής γλώσσας έχουν και άλλες ελληνικές γλώσσες της διασποράς (διάλεκτοι), όπως τα *μαριοπολίτικα* ή τα *γκρεκάνικα* της Κάτω Ιταλίας. Περισσότερα για τη διαχρονική-διαπολιτισμική άποψη (θεωρία) για τα γλωσσικά ιδιώματα, βλ. Γεωργιάννης, Π.,

ακολουθούσαν την ελληνική παιδεία, μαθαίνοντας την ελληνική (ή την ποντιακή) γλώσσα, όπου υπήρχαν δικά τους σχολεία. Αναφερόμενοι στην ελληνική παιδεία των Ποντίων της πρώην ΕΣΣΔ, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η εκπαίδευσή τους γνώρισε μεγάλη άνθηση, πολύ πριν από την επανάσταση, ως μέρος των μεταρρυθμίσεων της τελευταίας τσαρικής κυβέρνησης που αφορούσε όλες τις εθνικές μειονότητες.²⁹² Στο τέλος του 19ου-αρχές 20ού αιώνα στις περιοχές με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό, από την Ουκρανία μέχρι τον Καύκασο, οι ελληνικές αδελφότητες τεχνιτών, εμπόρων, διανοουμένων και κληρικών δημιούργησαν ελληνικά σχολεία, τα οποία στελέχωσαν με δασκάλους και εμπλούτισαν με βιβλία. Ελληνική γλώσσα διδασκόταν στα παιδιά από 10 μέχρι 17 χρόνων και στα ρωσικά γυμνάσια²⁹³, αλλά και στις γεωργιανές παιδαγωγικές και ιερατικές σχολές. Η ίδρυση των ελληνικών σχολείων στα κέντρα ελληνικού πολιτισμού, στο Νεζίν, στο Ταϊγάνιο, της Ιερατικής Σχολής από τον Ε. Βούλγαρη (επίτιμο μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολης) στην Πολτάβα, της πρώτης Ελληνικής Εμπορικής Σχολής στην Οδησσό, αποτελούν σημαντικά γεγονότα της πολιτιστικής ζωής της Ρωσίας και της Ουκρανίας. Η Ελληνική Εμπορική Σχολή της Οδησσού λειτουργούσε ήδη από το 1814, ενώ στο Νεζίν υπήρχε ελληνικό σχολείο από το 1817. Το 1895 στο Ταϊγάνιο, με τη γενναία δωρεά του μεγαλέμπορου Παναγιώτη Κομνηνάκη, κτίστηκε εξατάξιο ελληνικό

Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, Αθήνα, 1997, σσ. 90-97. Επίσης, Τζαβάρας, Θ., «Μητρική γλώσσα: μία ή και πολλές», *Πολίτης*, 17 (1984), σσ.44-45, ό.π., σ. 103.

²⁹² Για τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις σχετικές προς τις μειονότητες πριν και μετά την επανάσταση βλ. Зиновьев, Л., «Образование», στο *Россия накануне революции* («Εκπαίδευση», στο *Η Ρωσία παραμονές επανάστασης*), Λονδόν 1983, σ.22, σσ. 83-95 και Курганов, И.А., «Нации, культурные изменения и национальный язык», στο *Нации в СССР и русский вопрос*, («Εθνη, πολιτισμικές αλλαγές και εθνική γλώσσα», στο *Τα έθνη στην ΕΣΣΔ και το Ρωσικό ζήτημα*), Frankfurt, 1961, σσ. 95-97 και σσ. 212-275. Για την ελληνική εκπαίδευση κατά την προεπαναστατική περίοδο στην Ουκρανία και τη Ρωσία βλ., επίσης, Терентьева, *Связи народов России и Греции* στο *Греки Украины* («Οι δεσμοί των λαών Ρωσίας και Ελλάδας», στο *Οι Έλληνες της Ουκρανίας*), σ. 77, Овечкин, А., *Греческое население дореволюционной Одессы в современной советской и иностранной литературе* (Ο ελληνικός πληθυσμός της προεπαναστατικής Οδησσού στη σύγχρονη και ξένη λογοτεχνία), ό.π., σ. 67.

²⁹³ Зиновьев, Л., ό.π., σ. 83, 90.

δημοτικό σχολείο, το «Κομνηνάκειο». Στο Βατούμι της Αντζαρίας λειτουργούσε ελληνικό σχολείο από το 1861 (από το 1892 ιερατική σχολή θηλέων και από το 1908 μεικτή ελληνική σχολή). Το ιδιωτικό ελληνικό γυμνάσιο, το οποίο για τις ανάγκες της χώρας κατάρτιζε μεταφραστές των ανατολικών γλωσσών, ήταν γνωστό στην Τιφλίδα της Γεωργίας πριν από το 1836, ενώ στην ορεινή περιοχή της, στην Τσάλκα, την περίοδο εκείνη λειτουργούσαν ήδη επτά αγροτικές και τρεις ιερατικές σχολές. Το 1893 δημιουργήθηκε ιερατική σχολή και στο Τσιντσισκάρο (Γεωργία). Ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν και στην Αμπχαζία (ακόμη και στην μικρή Γκουνταούντα υπήρχε ελληνικό σχολείο από το 1905). Επίσης, ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν στις πόλεις Μαϊκόπ, Κισινιέφ, Σταυρούπολη, στη περιοχή Κρίμσκαγια του Κρασνοντάρ, Νοβοροσίσκ, Γελεντζίκ, Σότσι, Σεβαστούπολη, Συμφερούπολη, Γιάλτα και σε πολλές άλλες πόλεις της Μαύρης Θάλασσας.²⁹⁴ Σχεδόν όλα τα σχολεία και οι διάφορες σχολές των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας, της Ουκρανίας, του Καυκάσου, και της Υπερκαυκασίας χρηματοδοτούνταν από Έλληνες της χώρας ή του εξωτερικού. Σε αυτά τα κέντρα διατήρησης των δεσμών τους με την Ελλάδα δίδασκαν συνήθως απόφοιτοι των σχολών του Πόντου ή της Ελλάδας, φροντίζοντας για την «ελληνοπρεπή αγωγήν και μόρφωσιν» των παιδιών τους.²⁹⁵

Τα πράγματα άλλαξαν με την επανάσταση. Στόχος της νεοσύστατης κυβέρνησης ήταν η δημιουργία ενός σοβιετικού έθνους με ενιαία κουλτούρα. Η γλώσσα, που αποτελεί μέρος της κουλτούρας, έπρεπε, σύμφωνα με το κόμμα, να είναι μία και ενιαία. Βέβαια, η επίτευξη αυτού του στόχου σε μια χώρα η οποία περιλάμβανε πάνω από εκατό εθνότητες δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση και μάλιστα πραγματοποιήσιμη, όπως θεωρούσε ο Στάλιν,

²⁹⁴ Читлов, Д. ό.π., σ. 23.

²⁹⁵ Παυλίδης, Ε., ό.π., σ. 260.

σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο θεωρήθηκε αναγκαία η ανάπτυξη των ξεχωριστών εθνικών γλωσσών, οπότε στο δεύτερο θα γινόταν αντικατάστασή τους από μια ενιαία γλώσσα, γιατί «μόνο σ' αυτό το στάδιο τα έθνη θα αισθάνονται την ανάγκη να γνωρίζουν μαζί με τη δική τους και μια γλώσσα που θα τους ένωνε, για περισσότερη ευκολία στις οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές σχέσεις».²⁹⁶ Ήδη μετά την επανάσταση πολλές γλώσσες που δεν είχαν γραφή, γνώρισαν μεγάλη άνθηση. Το κόμμα χρησιμοποίησε όλες τις γλώσσες (πάνω από εκατό) για τη μαρξιστικο-λενινιστική διαπαιδαγώγηση στο σοβιετικό και διεθνιστικό πνεύμα, κάνοντας συγχρόνως συστηματική προετοιμασία για τη σταδιακή εισαγωγή της ρωσικής γλώσσας.²⁹⁷ Όπως άλλων εθνικών μειονοτήτων, η ποντιακή και η ελληνική γλώσσα χρησιμοποιήθηκαν ουσιαστικά ως όργανα προπαγάνδας. Πληθώρα άρθρων, που δηλώνουν τη συμμετοχή των Ελλήνων διανοουμένων στην κομμουνιστική προπαγάνδα, τυπώθηκαν στις ελληνικές εφημερίδες της εποχής παράλληλα με θέματα της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού. Τα πολυτάραχα χρόνια της επανάστασης ακολούθησε η εποχή της ΝΕΠ, η οποία επέτρεψε στις κοινότητες των Ελλήνων τη δημιουργία αυτόνομων ελληνικών περιοχών με δικά τις κομματικά, διοικητικά και οικονομικά όργανα, κάτι που συντέλεσε ώστε οι περιοχές αυτές να διακριθούν όχι μόνο οικονομικά και κοινωνικά, αλλά και πολιτιστικά. Στα χωριά και στις πόλεις ιδρύθηκαν βιβλιοθήκες, αναγνωστήρια, θέατρα, πολιτιστικές λέσχες και πολλά σχολεία. Φυσικά, η κατάσταση δεν ήταν παντού η ίδια. Ο αριθμός των μαθητών διπλασιάστηκε και τα σχολεία, παρ' όλο που ο αριθμός τους αυξήθηκε, δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις ανάγκες. Τα περισσότερα σχολεία λειτουργούσαν στις πόλεις. Έτσι, τα παιδιά των Ποντίων αγροτών, συνήθως τα αγόρια (τα κορίτσια η παράδοση τα θέλει

²⁹⁶ Сталин, И. Национальный вопрос и ленинизм. Сочинения (Το εθνικό ζήτημα και ο λενινισμός. Άπαντα), Госиздат, Москва, τόμ. 11, σ. 348.

μόνο «για το σπίτι») εγγράφονταν στο ελληνικό σχολείο των κοντινών πόλεων ή στο ρωσικό σχολείο του χωριού, όπου αρχικά αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα. Τη δεκαετία του '30 η δημοκρατική λειτουργία των Σοβιέτ σταδιακά αντικαθίσταται από τον αυταρχικό συγκεντρωτισμό. Οι πολιτικές εξελίξεις που θα ακολουθήσουν, αλλάζοντας τη μοίρα των Ποντίων, θα επηρεάσουν και την πορεία της γλώσσας τους.

Το 1937-38 τα πνευματικά εφόδια των Ελλήνων, οι εφημερίδες και τα θέατρα, θα κλείσουν. Θα κλείσουν οριστικά και τα ελληνικά σχολεία. Από εκεί και πέρα τα Ποντιόπουλα, όπως όλα τα παιδιά της χώρας, θα ακολουθήσουν ενιαία εκπαίδευση μόνο στη ρωσική γλώσσα. Θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι η πλειονότητα των Ποντίων, λόγω των διώξεων που θα ακολουθήσουν στις δεκαετίες του 1930-40, αλλά και λόγω του ότι κατά τη δεκαετία του '50 στην εξορία ζούσαν απομονωμένοι στις δικές τους κοινότητες, δεν μιλούσαν καλά ρωσικά και, αντιμετωπίζοντας προβλήματα ένταξης στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον με όλα τα σχετικά επακόλουθα, δεν κατόρθωναν να ολοκληρώσουν ούτε τη δημοτική εκπαίδευση. Έτσι, ενώ η ρωσική γλώσσα αντιμετωπίστηκε από τους Πόντιους ακόμη περισσότερο ως μέσο επικοινωνίας με τους ξένους, η ποντιακή, «τα ρωμαίικα», παρέμενε η γλώσσα του οικογενειακού και ευρύτερου «δικού» τους περιβάλλοντος, αναπαραγόμενη και μεταδιδόμενη στις νεότερες γενιές μόνο με τον προφορικό λόγο. Ωστόσο, η συστηματική προετοιμασία της σταδιακής αντικατάστασης όλων των εθνικών γλωσσών από τη ρωσική συνεχίζει να αναπτύσσεται και να αποδίδει. Ήδη το 1959 στο 21ο συνέδριο του κόμματος ο Μουχιτντίνοφ, υπεύθυνος για την εξάλειψη των εθνικών διαθέσεων στη χώρα και στο εξωτερικό, αναφέρει μεταξύ άλλων στην ομιλία του: «Στη χώρα μας, πολυεθνική και πολυγλωσσική, κάθε έθνος

²⁸⁷ Курганов И.. ό.π.. 95-99.

προσπαθεί να αναπτύσσει την δική του εθνική γλώσσα. Όμως όλοι οι λαοί της πατρίδας μας αγαπούν και σέβονται τη ρωσική γλώσσα με την οποία συναναστρέφονται μεταξύ τους... Για αυτό στη συζήτηση για τη μεταρρύθμιση του εθνικού συστήματος παιδείας τονίστηκε η δίκαιη ανάγκη και θέληση των λαών, εκτός από τη γλώσσα της δημοκρατίας, για την εισαγωγή στα σχολεία περισσότερων ωρών για την εκμάθηση της ρωσικής».²⁹⁸

Τη δεκαετία του '60 πολλοί Πόντιοι είναι πια απόφοιτοι όχι μόνο της υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και των ΑΕΙ. Επηρεασμένοι γλωσσικά, εκτός των άλλων, και από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, παρέμεναν ωστόσο ακόμη χρήστες αμφοτέρων των γλωσσών. Και όπως όλοι οι δίγλωσσοι, «κινούμενοι ανάμεσα σε δύο γλωσσικούς κώδικες, θα εναλλάσσουν και θα αναμειγνύουν, ανάλογα με την επικοινωνιακή περίπτωση, την επίσημη γλώσσα του ευρύτερου περιβάλλοντος»,²⁹⁹ τη ρωσική, με τη μητρική τους γλώσσα, την ποντιακή. Παράλληλα, παρατηρείται σταδιακή αποβολή της ποντιακής και αφομοίωση της επίσημης, της ρωσικής γλώσσας.

²⁹⁸ Εφημ. *Πραβδα*, 31 Ιανουαρίου 1959. βλ. Κυργανov, Ι., ό.π., σ. 96.

²⁹⁹ Θα πρέπει να προσθέσουμε επίσης, ότι εκτός από τη ρωσική, πολλοί Πόντιοι εξελίχτηκαν σε γνώστες και δεύτερης επίσημης γλώσσας της δημοκρατίας που έζησαν (γεωργιανής, αρμενικής και σε πολύ μικρότερο βαθμό καζαχικής, ουζμπεκικής κ.ά.).

4. 2. 2. Γλωσσική συμπεριφορά

Οι περισσότεροι νεοπρόσφυγες, όταν έρχονται για πρώτη φορά στην Ελλάδα, δεν μιλούν τα νεοελληνικά. Έτσι, τα πρώτα χρόνια παραμονής τους μιλούν μεταξύ τους τη ρωσική, ενώ στις συναναστροφές με το ευρύτερο περιβάλλον προσπαθούν, όσοι γνωρίζουν, να επικοινωνήσουν με τα ποντιακά. Όμως και αργότερα, όταν θα μάθουν τα ελληνικά, τα χρησιμοποιούν κυρίως ως μέσο επικοινωνίας με τους «άλλους», συνεχίζοντας να μιλούν μεταξύ τους ρώσικα. Με την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας παρατηρούνται φαινόμενα αναπόφευκτα σε όλες τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ομάδες: περιπλέκεται η αναπαραγωγή των κοινωνιογλωσσολογικών στοιχείων, όπως είναι εναλλαγή κωδίκων (code switching) ή μίξη κωδίκων (code mixing) ή δανεισμού, δημιουργώντας με την ελληνική, ανάλογα με την κατοχή ή μη της ποντιακής γλώσσας, ένα γλωσσικό δίπτυχο ή τρίπτυχο.³⁰⁰

Οι ηλικιωμένοι πρόσφυγες, αυτοί δηλαδή που δεν εργάζονται και οι γλωσσικές τους συναλλαγές περιορίζονται αποκλειστικά στο περιβάλλον της «δικής» τους κοινωνίας, μιλούν ποντιακά, κάνοντας χρήση δανείων από τη ρωσική αλλά και από την ελληνική, χωρίς την ιδιαίτερη γνώση της. π.χ. «σ' αυτό το μαγκαζίν βότκα κεν» ή «Θα πάω σο μπαζάρ της Καλλιθέας να πάρω καρτόφε (ποντ.), ή καρτόσκα (ρωσ.)». Εκτός από τους ηλικιωμένους, οι περισσότεροι, ακόμη και αυτοί που στις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης μιλούσαν ποντιακά, σταδιακά τα αποβάλλουν και στις μεταξύ τους συναναστροφές μιλάνε ρωσικά και ελληνικά.

³⁰⁰ Ίδια διαδικασία της γλωσσικής εξέλιξης παρατηρούνται στις κοινότητες Ελλήνων και σε άλλες χώρες βλ. Ανδρουλάκης, Γ., *Γλωσσική συμπεριφορά της ελληνικής κοινότητας στη Γαλλία*, σσ. 64-68. Επίσης, Καρπολαίμου, Μ., *Ελληνοκυπριακή κοινότητα της Μ.Βρετανίας*, σσ. 72-75 και Χατζιδάκη, Α., *Ελληνική γλώσσα στο Βέλγιο*, σσ.55-59.

«Εμείς εκεί στο σπίτι και έξω μεταξύ μας όταν θέλαμε να πούμε κάτι για να μη μας καταλάβουν οι άλλοι συχνά μιλούσαμε ποντιακά. Εδώ δεν ξέρω γιατί, όλοι μιλάμε ρώσικα». (Νεοπρόσφυγας, 40 ετών).

Οι νεότεροι σε ηλικία πρόσφυγες, παραμένοντας γνήσιοι ομιλητές της ρωσικής, μαθαίνουν την ομιλούμενη ελληνική γλώσσα μέσα από τις επαφές στο εργασιακό και ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Μιλώντας μεταξύ τους κάνουν εκτεταμένη χρήση και των δύο γλωσσών π.χ. «*Νου, νάντο ζε, που πήγε και έμπλεξε*» ή «*Τι ποσομτρί, πάλι τι έγινε*». Μάλιστα, δανεικές λέξεις από τα ρώσικα (*νεουζέλι, χοροσσό*) παραμένουν στο λεξιλόγιό τους και μεταβιβάζονται συχνά και στα παιδιά τους. Στο λεξιλόγιό τους χρησιμοποιούνται συνήθως και προσαρμοσμένα δάνεια, παραφρασμένες ξένες (*κρουασάν*) ή ελληνικές λέξεις (*δημαρχείο, ταυτότητα, λαϊκή, ξέρω 'γώ κ.ά*), που έχουν παγιωθεί στη γλώσσα τους. Ακόμη πιο συχνά παρατηρούνται μεταφραστικά δάνεια, λέξη προς λέξη μετάφραση στα ρωσικά εκφράσεων της ελληνικής που έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή ή ακόμη και έλλειψη νοήματος, λόγου χάρι: «*έπιασα δουλειά*» («*Ποϊμάλ ραμπότου*»), ποϊμάλ στη ρωσική έχει την έννοια «πιάνω κάτι στο χέρι», ή «*τσακώνω αυτόν που κυνηγώ*» ή «*συλλαμβάνω*». «*Βοζμί τελεφόν*» («*πάρε με τηλέφωνο*») ή «*βζιαλ αυτόμπους*» («*πήρα το λεωφορείο*») (*βοζμί, βζιάλ, με την έννοια, «πήρα στο χέρι*», δηλαδή «*σήκωσα το λεωφορείο*»). Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι οι Πόντιοι της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, αν και επικοινωνούν μεταξύ τους ρωσικά, ως μητρική γλώσσα (γλώσσα-μήτρα, γλώσσα-μητέρα) θεωρούν την ποντιακή. Εδώ παρουσιάζει ενδιαφέρον, συγκρίνοντας τις παρατηρήσεις, να δούμε αν και σε ποιο ποσοστό τα παιδιά των νεοπροσφύγων μιλούν σήμερα ακόμα τα ποντιακά στο σπίτι τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Μιλάτε ελληνικά (ποντιακά) στο σπίτι σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Καλά	47	54	27,6	40	46	22,2	87	100	24,9
Μέτρια	55	47	32,4	62	53	34,4	117	100	33,4
Καθόλου	68	46,6	40	78	53,4	43,3	146	100	41,7
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν $0 \times 2 = 1,3 - DF = 2 - P < 0,05$

Βλέπουμε ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό, 24,9% του συνόλου του δείγματος, απαντούν ότι στο σπίτι τους στην πρ. Σοβ. Ένωση μιλούσαν ποντιακά. Ποσοστό 41,7 % μόνο άκουγαν τα ποντιακά, αλλά οι ίδιοι δεν τα μιλούσαν καθόλου.

«Η γιαγιά μας μιλούσε ποντιακά, αλλά εμείς απαντούσαμε στα ρωσικά».
(Μαθητής, 14 ετών).

«Η γιαγιά και ο παππούς μιλούν ακόμη και τώρα ποντιακά με τη μητέρα και τον πατέρα μου, με μας πιο πολύ ρώσικα». (Μαθητής, 13 ετών).

Οι περισσότεροι, αν και θα μάθουν τα ελληνικά, στο σπίτι και έξω μεταξύ τους θα συνεχίζουν και αργότερα να μιλάνε ρωσικά (ή και τις δύο γλώσσες), ενώ τα ελληνικά θα χρησιμοποιούν μόνο στις συναναστροφές με τους «άλλους».³⁰¹

³⁰¹ Τα παιδιά των προσφύγων που γεννιούνται στην Ελλάδα, ακόμη και αυτά που ακούνε στο σπίτι τα ρώσικα, συνήθως μιλούν μόνο την ελληνική γλώσσα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Σε ποια γλώσσα προτιμάτε να μιλάτε στο σπίτι τώρα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ελληνική	27	50,9	16,3	26	49,1	14,4	53	100	15,3
Ρωσική	88	53	53	78	47	43,3	166	100	48
Και τις δύο	51	40,2	30,7	76	59,8	42,2	127	100	36,7
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν $4 \times 2 = 4,9 - DF = 2 - P < 0,05$

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα: ποσοστό 48% του συνόλου των παιδιών του δείγματος απαντούν ότι μιλάνε στο σπίτι τη ρωσική γλώσσα, μόνο 15,3% την ελληνική, ενώ 36,7% μιλούν και τις δύο γλώσσες. Με λίγα λόγια, η γλωσσική κοινωνικοποίηση των παιδιών θα πραγματοποιείται μέσα από το πολύπλοκο φαινόμενο της διγλωσσίας ή πιο σωστά της ημιγλωσσίας (Semilingualismus). Πρόκειται για την κατάσταση εκείνη όπου καμία από τις γλώσσες δεν αναπτύσσεται επαρκώς, και ενώ οι δομές της πρώτης γλώσσας δεν έχουν ακόμα συγκροτηθεί, διακόπτεται η ανάπτυξή της από την εξολοκλήρου αντικατάσταση της πρώτης γλώσσας από τη δεύτερη.³⁰² Έτσι, τα ημίγλωσσα Ποντιόπουλα μεγαλώνουν μέσα σε μια γλωσσική σύγχυση, «μετέωρα μεταξύ δύο πολιτισμών και γλωσσών», αφού άλλη γλώσσα μιλάνε στο σπίτι και άλλη στο δρόμο και στο σχολείο.³⁰³ Ωστόσο, αν τους ρωτήσει κανείς ποια είναι η μητρική τους γλώσσα, θα δυσκολευτούν, όπως και οι μεγαλύτεροι, να απαντήσουν «η ρωσική», φοβούμενοι μήπως αμφισβητηθεί η ελληνικότητά τους. Με το πέρασμα του χρόνου, όπως συνέβη παλαιότερα με την ποντιακή γλώσσα, παρατηρείται ότι σταδιακά τα περισσότερα παιδιά

³⁰² Γεωργογιάννης, Π., ό.π., σσ. 138-139.

³⁰³ Ανάλογο φαινόμενο διγλωσσίας κατά τη διαδικασία ένταξης παιδιών στο καινούργιο σχολικό περιβάλλον, όπου άλλη γλώσσα μιλούν στο σχολείο και άλλη στην οικογένεια, αναφέρουν πολλοί ερευνητές. Βλ. Παπαστυλιανού, Α., ό.π., σ. 43. Vermeulen, Hans κ.α., *Έλληνες στην Ολλανδία*, σ.

απομακρύνονται από τη ρωσική. Το επίπεδο γνώσης της ρωσικής –σε μικρότερο ποσοστό της ποντιακής– εξαρτάται από το κατά πόσο τα παιδιά θα τη χρησιμοποιούν με τους γονείς, τα αδέρφια τους, τους συγγενείς και τους φίλους. Πρόκειται, βέβαια, για αυτούς που δεν ήρθαν στην Ελλάδα ως ενήλικες. Σε κάθε περίπτωση, όποιος και αν είναι ο βαθμός κατοχής της ρωσικής, σίγουρο είναι ότι και αυτή μάλλον δεν έχει μέλλον στην Ελλάδα, τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα. Τα παιδιά που θα γεννηθούν ή θα έρθουν εδώ σε μικρή ηλικία θα κατέχουν καλύτερα την ελληνική, αφού όταν θα πάνε στο σχολείο, θα αναγκαστούν να αποβάλουν τη γλώσσα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

4.2.3. Γλώσσα-ταυτότητα

Ως δείκτης κοινωνικών σχέσεων, η γλώσσα δεν περιορίζεται μόνο στο να συνδέει τα άτομα μεταξύ τους και να μεσολαβεί ανάμεσα στους φορείς της και την κοινωνία. Αποτυπώνοντας και διαμορφώνοντας την κοινωνική ταυτότητα των ανθρώπων, η γλώσσα ταυτόχρονα «εγγράφει τις προτιμήσεις και προκαταλήψεις των ομάδων με καθιερωμένη και επιθυμητή νόρμα απέναντι στα άτομα ή ομάδες που δεν πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις. Επομένως, λειτουργεί επίσης και σαν ένας μηχανισμός που δίνει αξία ή απαξία στα άτομα ή στις ομάδες. Η αξιολόγηση αυτή, βέβαια, σε σχέση με την εθνότητα, τη γεωγραφική καταγωγή και την κοινωνική τάξη είναι περισσότερο κοινωνική παρά γλωσσική».³⁰⁴ Το φαινόμενο αυτό επιβεβαιώνεται πέρα για πέρα στην περίπτωση των Ελληνοποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Το κοινωνικοατομικό καθεστώς (social status)³⁰⁵

35. Aprile, Rocco. *Η Ελλάδα του Σαλέντο*, σσ. 122-124. Περισσότερα για την έννοια του χώρου χρήσης μιας γλώσσας βλ. Γεωργιάννης, Π., ό.π., σσ. 131-148.

³⁰⁴ Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ., «Γλώσσα, διαφορά και κοινωνική αξιολόγηση», *Εκπαιδευτικά*, σ. 52.

³⁰⁵ Κοινωνικοατομικό καθεστώς (social status) είναι η κοινωνική θέση που κατέχεται από ένα άτομο, μια οικογένεια ή μια συγγενική ομάδα μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα, σε σχέση με τις κοινωνικές

του νεοπρόσφυγα τους κατατάσσει σε μια κοινωνική ομάδα με χαμηλή οικονομική θέση, επομένως σε ομάδα χαμηλού γοήτρου. Έτσι, η γλώσσα, με την οποία συναναστρέφονται, η περιφημη ρωσική γλώσσα του Ντοστογιέβσκι και του Πούσκιν, του Τσέχοφ και του Τολστόι, δείχνει να είναι αιτία μεροληπτικής μεταχείρισης στην ελληνική κοινωνία. Ένα από τα κυριότερα στοιχεία που τους διαφοροποιεί από τους άλλους, η ρωσική γλώσσα, είναι η αιτία αμφισβήτησης ακόμη και της ελληνικότητάς τους. Συχνά μπορεί να ακούσει κανείς:

«Αφού λένε ότι είναι Έλληνες γιατί δεν μιλούν ελληνικά;» (Διευθύντρια γυμνασίου).

«Τι Έλληνες είναι, αφού ούτε ελληνικά μιλάνε, αλλά δεν άκουσα να μιλάνε και ποντιακά». (Καλλιθεάτης, 50 ετών)

Πολλοί είναι οι κοινωνιολόγοι της γλώσσας που υποστηρίζουν ότι η γλώσσα δεν είναι μόνο όργανο επικοινωνίας, αλλά ως «θησαυροφυλάκιο και μορφή σκέψης»,³⁰⁶ είναι συστατικός παράγοντας της πολιτισμικής ολότητας. Στις περισσότερες ποντιακές οικογένειες ο σημαντικότερος ρόλος στην ανατροφή των παιδιών είναι αυτός των γιαγιάδων και των παππούδων, η γλώσσα των οποίων είναι η ποντιακή. Τα ποντιακά είναι το γλωσσικό περιβάλλον που τα παιδιά μεγαλώνουν, μαθαίνοντας τον κόσμο. Οι εμπειρίες, οι διάφορες αλήθειες και αναλήθειες, το όραμα του κόσμου σε όλη τη μακρόχρονη πορεία των Ελληνοποντίων, μορφοποιήθηκαν στην ποντιακή γλώσσα. Μεταβιβάστηκαν από γενιά σε γενιά μέσα από αυτήν,

θέσεις που κατέχουν άλλα άτομα, οικογένειες ή συγγενικές ομάδες μέσα στο ίδιο ή παρόμοιο κοινωνικό σύστημα. Στην εποχή μας καθορίζεται από το βαθμό εκπαίδευσής της, το εισόδημά της, τα αγαθά που κατέχει, από την κοινωνική εκτίμηση του επαγγέλματος και τις λοιπές δραστηριότητες που μετέρχεται το άτομο. Περισσότερα βλ. Σαρρής, Ν. «Κοινωνικοί ρόλοι και κοινωνικοατομικό καθεστώς», στο *Εισαγωγή στην κοινωνιομετρία*, εκδ. Δανά, Αθήνα, 1995, σσ. 185-196. Επίσης, Σταμίρη, Γ., *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, χ.χ., σ. 44.

³⁰⁶ Schaff, Adam, ό.π., σ. 31. Περισσότερα για τη σχέση γλώσσας και κουλτούρας βλ. Δεμερτζής, Ν., *Κουλτούρα. Νεοτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, σσ. 80-87. Επίσης, Schaff, Adam, ό.π., σσ. 32-33.

διαμορφώνοντας την κουλτούρα και τον ψυχισμό των Ποντίων.³⁰⁷ Από την άλλη, και η ρωσική, η γλώσσα του ευρύτερου περιβάλλοντος των επόμενων γενεών, είναι ένα μέρος της κουλτούρας τους. Και οι δικές της ιδιότητες, από αυτή την άποψη, θα πρέπει να είναι πολύ περισσότερες από το να τους επιτρέπει απλά την επικοινωνία και να τους πληροφορεί για κάτι.³⁰⁸

³⁰⁷ Σύμφωνα με τον Β. Malinowski, κουλτούρα είναι ένα είδος λειτουργικού ψυχισμού, ο μηχανισμός του οποίου απορρέει από το κοινωνικό περιβάλλον και επιδρά μέσα από το πολιτιστικό πλαίσιο και τις άμεσες προσωπικές επαφές. Αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη συναισθημάτων υπακούει σε ορισμένους ψυχολογικούς νόμους, οι οποίοι καθοδηγούν την ψυχοδιανοητική ωρίμαση έτσι, ώστε από ένα ορισμένο συναίσθημα, να διαγράφονται ορισμένες στάσεις, δυσαρμονίες και ένστικτα. Για τη σχέση κουλτούρας και «ψυχοσυμπλέγματος» βλ. Malinowski, Β., *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*, μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, εκδ. Θ. Καστανιώτη, Αθήνα 1976, σσ. 259-263. Για τη σχέση της γλώσσας ενός έθνους και της κοσμοθεωρίας των μελών του. βλ. Schaff, Adam. ό.π., σσ. 31-55.

³⁰⁸ Καραγιαννίδου, Άντα. «Πόντιοι νεοπρόσφυγες στην Ελλάδα χθες και σήμερα. Κοινωνιογλωσσικά στοιχεία», στο *Η Ελληνική ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα. Μια διαπολιτισμική προσέγγιση*, 2ο Διεθνές Συνέδριο, Πρακτικά του Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2000, σσ. 297-306.

4.3. Εκπαίδευση. Εκπαιδευτική πολιτική της ΕΣΣΔ και της Ελλάδας.

Η αλλαγή σχολείου για όλα τα παιδιά είναι μια δύσκολη εμπειρία, η οποία εμποδίζει τη σχολική πρόοδο, πολύ περισσότερο όταν πραγματοποιείται ανάμεσα σε δύο διαφορετικές χώρες, με διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα, και μάλιστα, όταν τα παιδιά δεν γνωρίζουν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, στην περίπτωση μας την ελληνική. Τα προβλήματα των παιδιών Ποντίων ξεκινάνε ουσιαστικά από τη στιγμή που οι οικογένειές τους αποφασίζουν να έρθουν στην Ελλάδα. Η μετεγκατάσταση στην Ελλάδα συνεπάγεται πολλές δυσκολίες, για τις οικογένειες των Ποντίων. Στο σπίτι και στο σχολείο δημιουργείται ένα κλίμα προσωρινότητας που τα αποδιοργανώνει. Πολλά παιδιά αφήνουν το σχολείο στη μέση της σχολικής χρονιάς. Πλήθος μελετών έχουν καταδείξει ότι η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, το πολιτισμικό περιβάλλον, η γλώσσα, με λίγα λόγια, ο τρόπος που ζει η οικογένεια, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την εκπαίδευση των παιδιών. Οι ερευνητές δηλώνουν ότι η μελέτη ανθρώπων, πολιτισμικών, κοινωνικών και ψυχολογικών προβλημάτων που συνδέονται με την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων πρέπει να ενδιαφέρουν τους πάντες: από τους διεθνείς οργανισμούς, τη χώρα αποστολής, και, φυσικά, τη χώρα υποδοχής με τις ανάλογες διαρθρώσεις. Έχει, λοιπόν, μεγάλη σημασία να γνωρίζουμε τις εκπαιδευτικές πρακτικές, ειδικά για τους Πόντιους, που είχαν αναπτυχθεί τόσο στη Σοβιετική Ένωση, χώρα αποστολής, όσο και στην Ελλάδα, χώρα υποδοχής. Ποιες είναι οι διαφορές και πώς αυτές επηρεάζουν την επίδοση των νεαρών Ποντίων στα ελληνικά σχολεία;

Η ποιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος της πρώην Σοβιετικής Ένωσης είναι γνωστή. Φτάνει να αναφερθεί κανείς στις πρωτοποριακές ιδέες της σχολής του Βιγκότσκι και των συνεργατών του, Λούρια, Λεόντιεφ,

Μεσσοερίκοφ, Νταβίντοφ, Σοκολιάνσκι, Σμιρνόφ, στις ιδέες των οποίων στηρίζεται ακόμη και σήμερα η σύγχρονη παιδαγωγική σκέψη. Το εκπαιδευτικό σύστημα της Σοβιετικής Ένωσης, στηριζόμενο σε ισχυρές βάσεις, βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο και παραμένει οργανωμένο, παρά την οικονομική και κοινωνική κρίση που διέρχεται η χώρα. Πάντως, πολλοί νεωτερισμοί, που προτείνονται ως εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία, ήταν γνωστές και είχαν εφαρμοστεί δεκαετίες πριν στα σχολεία της Σοβιετικής Ένωσης.

Το εκπαιδευτικό σύστημα της πρώην Σοβιετικής Ένωσης έχει βαθιές ρίζες και μεγάλη παράδοση, αφού η δωρεάν παιδεία είχε εφαρμοστεί στη χώρα και παρεχόταν στους πολίτες της πολύ πριν από την επανάσταση.³⁰⁹ Σήμερα είναι υποχρεωτική για όλα τα παιδιά και τους εφήβους, ανεξάρτητα από φυλή, εθνικότητα, φύλο και θρησκεία, και περιλαμβάνει όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης: από την προσχολική αγωγή με τα βρεφοκομεία και νηπιαγωγεία ως και τα ανώτερα ιδρύματα. Τα σχολεία είναι συνήθως ενιαία. Σπάνια δημιουργούνται γυμνάσια ή ακόμα και δημοτικά ξεχωριστά από τα λύκεια. Στη γενική μέση εκπαίδευση συγκαταλέγονται επίσης τα ενιαία επαγγελματικά και πολυτεχνικά σχολεία. Η μέση ειδική εκπαίδευση, με τριετή ή τετραετή φοίτηση, για τους σπουδαστές που έχουν τελειώσει οκτώ τάξεις, και διετή ή τριετή, για όσους έχουν τελειώσει δεκατάξιο σχολείο, είναι ένα από τα κυριότερα μέσα για την εφαρμογή της γενικής μέσης εκπαίδευσης. Στους πολίτες που έχουν συμπληρώσει οποιαδήποτε μορφή μέσης εκπαίδευσης (γενικής ή ειδικής), δίνεται δυνατότητα φοίτησης

³⁰⁹ Οι νέες τεχνικές και οικονομικές συνθήκες για την εξέλιξη της δημιουργήθηκαν ήδη από την εποχή του Μαγάλου Πέτρου, όπου η εκπαίδευση έχει ακόμη περισσότερο κοινωνικο-πολιτικό χαρακτήρα και οι απόφοιτοι των ιδρυμάτων ήταν κυρίως υποψήφιοι για κρατικές υπηρεσίες. Π.χ., σκοπός του κλειστού εκπαιδευτικού ιδρύματος Александровский лицей (Царскоесельское) (περήφανο για τον μαθητή του, τον μεγάλο Ρώσο ποιητή Αλέξανδρο Πούσκιν) από το 1811 μέχρι τη μεταφορά του το 1844 στην Αγία Πετρούπολη, ήταν η εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση παιδιών απογόνων ευγενών «για όλες τις κρατικές υπηρεσίες, κυρίως για το Υπουργείο Εσωτερικών». Ενώ σκοπός

στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα που περιλαμβάνει πανεπιστήμια, πολυτεχνεία, βιομηχανικά και άλλα κλαδικά ινστιτούτα και ανώτατες επαγγελματικές σχολές. Βασικός στόχος του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας, όπως σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες, είναι η εκπαίδευση και η διαπαιδαγώγηση της νεολαίας. Επομένως, όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, παιδαγωγικά πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα και σχολεία, εκτός από επιστημονικό, έχουν και κοινωνικό χαρακτήρα και συνεργάζονται στενά.

Από την άλλη, η πρώην Σοβιετική Ένωση, μια χώρα πολυεθνική, αποτελείται από ξεχωριστές δημοκρατίες με το δικό τους πολιτισμό που, σύμφωνα με το Σύνταγμα, είχαν και έχουν το δικαίωμα στη διατήρηση της γλώσσας τους. Έτσι, στα σχολεία, εκτός από την επίσημη γλώσσα, τη ρωσική (και φυσικά την ξένη γλώσσα), καλλιεργούνταν και η γλώσσα του γηγενούς πληθυσμού της κάθε δημοκρατίας. Όμως, η πολιτική αυτή δεν αφορούσε τις πολυάριθμες μειονότητες που ζούσαν, εκτός από τον γηγενή πληθυσμό, σε κάθε δημοκρατία. Μετά τις σταλινικές διώξεις, οι περισσότεροι Ελληνοπόντιοι δεν διδάχτηκαν τη γλώσσα τους, αλλά ούτε και την ιστορία τους.

Τα ζητήματα των Ελλήνων της πρώην Σοβιετικής Ένωσης άρχισαν να απασχολούν την Ελλάδα μόλις την τελευταία δεκαετία. Η πολιτεία έδειξε ενδιαφέρον για τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής γλώσσας μετά τη μαζική εγκατάσταση των Ποντίων στις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες. Τελευταία, στα πλαίσια ανάπτυξης του Ελληνισμού της Διασποράς, πραγματοποιείται από το Υπουργείο Παιδείας αποστολή διδακτικού υλικού και εκπαιδευτικών στα πρώην σοβιετικά εκπαιδευτικά ιδρύματα.³¹⁰ Όμως σε πολλές περιοχές, και ειδικά των ασιατικών

της Νομικής Σχολής(1835), αντίθετα από το Licee, ήταν «η μόρφωση των ευγενών στην νομική υπηρεσία». Βλ. Зиновьев, К., ό.π., σ. 83, 90.

³¹⁰ Περισσότερο για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση στις Δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης βλ. Γεωργιγιάννης, Π., Σ. Γουρουτίδου, «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στις Δημοκρατίες της

δημοκρατιών (Καζαχστάν) η ελληνική πολιτεία άρχισε να δείχνει ενδιαφέρον σχετικά πρόσφατα, μετά την εγκατάλειψή τους από τους Πόντιους. Επίσης, η παρέμβαση (αποστολή των καθηγητών) περιορίζεται συνήθως στα πανεπιστήμια των πρωτευουσών ή μερικών μεγαλοπόλεων. Έτσι, στα σχολεία περιοχών μαζικής συγκέντρωσης εξόριστων Ποντίων, όπως το Τσιμκέντ, το Κεντάου, τα χωριά της Σιρ-Νταριά και άλλες περιοχές του Νότιου Καζαχστάν, δεν υπάρχουν ακόμη και σήμερα προϋποθέσεις για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Παρακολουθούσες Ελληνικά στο σχολείο στην πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	11	28,2	6,6	28	71,8	15,6	39	100	11,3
Όχι	155	50,5	93,4	152	49,5	84,4	307	100	88,7
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

Βλέπουμε από τον πίνακα ότι από το σύνολο των 350 παιδιών του δείγματος, εγκαταστημένων στις περιοχές Καλλιθέας, Μενιδίου και Ασπροπύργου (που οι περισσότεροι είναι από το Καζαχστάν), ποσοστό 88,7% των τριών τάξεων γυμνασίου δήλωσαν ότι πριν έρθουν στην Ελλάδα ποτέ δεν είχαν παρακολουθήσει μαθήματα ελληνικής γλώσσας.

Η Ελλάδα, όσον αφορά στην εκπαίδευση των προσφύγων και μεταναστών, σε γενικές γραμμές ακολουθεί την πολιτική που προβλέπει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Σύμφωνα με την Κοινοτική Νομοθεσία, όλοι οι μετανάστες έχουν το δικαίωμα για γενική και επαγγελματική εκπαίδευση με τους ίδιους όρους που ισχύουν για τους νεαρούς υπηκόους του κράτους στο οποίο βρίσκονται. Η οδηγία της ΕΟΚ από τις 25-7-1977 συνιστά να ληφθούν

μέτρα κατάλληλα που να προσφέρουν δωρεάν εκπαίδευση προσαρμοσμένη στις ειδικές ανάγκες αυτών των παιδιών... και να προωθήσουν τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας και του πολιτισμού τους.³¹¹ Η σχετική εκπαιδευτική πολιτική της δεκαετίας του '70 έχει έναν έντονο «προνοιακό και φιλανθρωπικό» χαρακτήρα. Όπως αναφέρει ο Μ. Δαμανάκης, τα Βασιλικά και Προεδρικά Διατάγματα της περιόδου αυτής αντιμετωπίζουν τους ομογενείς και αλλοδαπούς μαθητές με ιδιαίτερη «ευσπλαχνία» κατά τις εξετάσεις.³¹² Το 1980 εγκαινιάστηκε, με σχετική υπουργική απόφαση, ο θεσμός των Τάξεων Υποδοχής και το 1983 των Φροντιστηριακών Τμημάτων. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις, ως προς τις επιλογές δράσης για τα παιδιά που προέρχονται από άλλες χώρες, υπήρχαν στην Ελλάδα.

Η πρώτη προσέγγιση της εκπαιδευτικής πολιτικής στα σχολεία που φοιτούν τα παιδιά Ελληνοποντίων πραγματοποιήθηκε το 1988-89, όταν στο πλαίσιο του Ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Αθηνών δημιουργήθηκαν Φροντιστηριακά Τμήματα. Αργότερα, όταν ο αριθμός των μαθητών αυξήθηκε και το πρόβλημα πήρε μεγάλες διαστάσεις, θεσμοθετήθηκαν Τάξεις Υποδοχής (1992-93). Οι Τάξεις Υποδοχής και τα Φροντιστηριακά Τμήματα στα περισσότερα σχολεία της Αττικής λειτούργησαν μόλις ένα σχολικό έτος, επειδή θεωρήθηκαν αναποτελεσματικά.³¹³ Γενικά θεωρήθηκε ότι «το ελληνικό σχολείο, αγνοώντας το γλωσσικό και το μορφωτικό κεφάλαιο των μαθητών που έχουν αποκτήσει πριν έρθουν σ' αυτό, λειτούργησε με τη λογική της αφομοίωσης,

³¹¹ Τα εκπαιδευτικά προβλήματα των παιδιών μεταναστών, βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, ό.π., σσ. 412-418.

³¹² Δαμανάκης, Μ. «Η εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής για τους παλιννοστούντες και τους αλλοδαπούς μαθητές», στο *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική προσέγγιση*, σ. 57.

σύμφωνα με την οποία η διαφορετικότητα του μορφωτικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα η μη κατοχή της ελληνικής, είναι σοβαρό έλλειμμα που πρέπει να καλυφθεί όσο το δυνατόν γρήγορα για εξομοίωση των παλινοστούτων και αλλοδαπών μαθητών με τους ντόπιους. Μια εκπαιδευτική πολιτική που βασίζεται στην παραπάνω λογική, εκτός του ότι αφαιρεί από το ίδιο το σύστημα ευκαιρίες πολιτισμικού εμπλουτισμού, ανανέωσης και εκσυγχρονισμού, αφαιρεί από τα Ποντιόπουλα, όπως και από άλλους μαθητές που ήρθαν στην Ελλάδα από το εξωτερικό, το δικαίωμα να κάνουν χρήση των γλωσσικών και πολιτισμικών εφοδίων που φέρουν».³¹⁴ Έτσι, μερικά χρόνια αργότερα, εισήχθη ο θεσμός της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Ν. 2413/96) με στόχο την άσκηση μιας εκπαιδευτικής πρακτικής, η οποία «θα χρησιμοποιεί, θα αναδεικνύει και θα αναπτύσσει όλο το γλωσσικό, πολιτιστικό και κοινωνικό πλούτο των πολιτών τους».³¹⁵

Στο πλαίσιο, λοιπόν, ερμηνείας της ανισότητας, κατ' επέκταση και των διακρίσεων η διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή, αντίθετη σε κάθε διαχωριστική και αφομοιωτική αντίληψη και πρακτική, ορίζεται «ως ένα κίνημα μεταρρύθμισης του σχολείου και της κοινωνίας που σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί και κοινωνικοί θεσμοί πρέπει να μετασχηματιστούν μέσα από παρεμβάσεις, ώστε να παρέχονται σε όλους τα μέσα να εκφραστούν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, να προβάλλουν τις δικές τους πολιτισμικές απαιτήσεις και να έχουν την υποστήριξη του κράτους. Δεν αρκείται σε

³¹³ Καραγιαννίδου, Α., «Ελληνοπόντιοι πρόσφυγες από τις δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ. Χθες και σήμερα. Κοινωνιολογικά στοιχεία», στο *Η ελληνική ως δεύτερη γλώσσα. Μια διαπολιτισμική προσέγγιση*, Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου, ό.π., σ. 302.

³¹⁴ «Η λογική του ελλείματος, της αφομοίωσης και της ομοιογένειας», βλ. Δαμανάκης, Μ., στο ό.π., σσ. 153-157. Επίσης, βλ. Κασιμάτη, Κούλα, «Τα Παιδιά των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Η εκπαιδευτική πολιτική στη χώρα μας». *Σχολείο και ετερότητα*, ό.π., σσ. 71-72, σ. 77.

³¹⁵ ΦΕΚ 124/17.6.1996. Επίσης, Δαμανάκης, Μ., «Διαμόρφωση πολυπολιτισμικών-πολυγλωσσικών συνθηκών και η αναγκαιότητα νέων παιδαγωγικών προσεγγίσεων», στο *Η εκπαίδευση των παλινοστούτων και Αλλοδαπών μαθητών*, σσ. 89-110 και σσ. 170-175. Μάρκου, Γ., *Διαπολιτισμική εκπαίδευση-επιμόρφωση εκπαιδευτικών: μια νέα προσέγγιση στο Σχολείο και ετερότητα. Ο ρόλος του φιλόλογου στη σύγχρονη σχολική πραγματικότητα*, σσ. 114-132 και Κανακίδου, Ε., Β. Παπανιάννη, *Διαπολιτισμική αγωγή*, σσ. 83-84.

ανπισταθμιστικής φύσεως παρεμβάσεις, αλλά προχωρεί σε βαθύτερες και ουσιαστικές αναθεωρήσεις των προγραμμάτων, των δομών και των καθιερωμένων διαδικασιών και πρακτικών του σχολείου, για να μπορέσει να ανοίξει στον κοινωνικό περίγυρο, όπως αυτός παρουσιάζεται με τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις του».³¹⁶

Πολλά προγράμματα και συνέδρια πραγματοποιήθηκαν στις διάφορες πόλεις της χώρας σχετικά με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Δυστυχώς, η εκπαιδευτική παρέμβαση περιορίστηκε στα πιλοτικά προγράμματα λόγω «δομικής δυσκαμψίας των εκπαιδευτικών υπηρεσιών και προσώπων που τις στελεχώνουν, αλλά και έλλειψης οικονομικών πόρων».³¹⁷ Έτσι, τα σχολεία όπου φοιτούν τα Ποντιόπουλα, παρά τις εξαγγελίες του Υπουργείου Παιδείας για την εφαρμογή προγραμμάτων Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και Αγωγής, συνεχίζουν να είναι μονοπολιτισμικά, αφού η διδακτέα ύλη, εκτός μικρών εξαιρέσεων, δεν περιέχει ουσιαστικά πολιτισμικά και ιστορικά στοιχεία του Ποντιακού Ελληνισμού. Επίσης, συνεχίζουν να είναι και μονογλωσσικά, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τους τη γλωσσική συμπεριφορά του οικογενειακού περιβάλλοντος των Ποντιόπουλων.

³¹⁶ Μάρκου, Γ., «Διαπολιτισμική εκπαίδευση-επιμόρφωση των καθηγητών. Μια νέα προσέγγιση», στο *Σχολείο και ετερότητα*, ό.π., σσ. 116-117. Βλ., επίσης, του ίδιου *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα, 1997.

³¹⁷ Δαμανάκης, Μ., ό.π., σ. 174.

4.3.2. Πόντιοι - μαθητές στα γυμνάσια της Καλλιθέας, του Μενιδίου και του Ασπροπύργου.

Το σχολείο, μια μικρογραφία της κοινωνίας, καθρεφτίζει την κοινωνική πραγματικότητα και τα κοινωνικά φαινόμενα που διαδραματίζονται σε αυτήν.³¹⁸ Η μαζική εμφάνιση παιδιών των προσφύγων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στα ελληνικά σχολεία δημιούργησε καινούργια δεδομένα και προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Τα σχολεία, μέχρι πρότινος, φαινομενικά τουλάχιστον, ήταν ομοιόμορφα. Ανέτοιμα για υποδοχή και για αλλαγές στη συνηθισμένη λειτουργία τους, κλήθηκαν να δεχτούν στους κόλπους τους μαθητές από άλλη χώρα, μαθητές που δεν μιλούσαν ελληνικά. Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στα ελληνικά σχολεία πήραν, όπως ήταν αναμενόμενο, μεγάλες διαστάσεις. Επηρεάζοντας τόσο τα ίδια τα Ποντιόπουλα, όσο και τους υπόλοιπους μαθητές και τους καθηγητές, η συμβίωσή τους στη σχολική κοινότητα, τον πρώτο καιρό ιδιαίτερα, δεν ήταν χωρίς συγκρούσεις και προστριβές. Ήταν σαν αυτή που σημειώθηκε στην ευρύτερη κοινωνία.

«Πήγα να γράψω τον γιο μου στο σχολείο, αλλά δεν τον πήραν. Πήγαινε αλλού να τον γράψεις, μου είπε ο διευθυντής». (Μητέρα μαθητή).

«...να συζητήσουμε για τους “Ρωσοπόντιους”; Τι να σας πω; Οι περισσότεροι δεν είναι καλοί μαθητές. Δεν προσπαθούν. Πολλές φορές έρχονται χωρίς βιβλία και τετράδια. Στο σχολείο μας τις περισσότερες φασαρίες κάνουν “αυτοί”. Είναι και μπλεγμένα με τα ναρκωτικά».
(Διευθύντρια Γυμνασίου).

Η συγκεκριμένη διευθύντρια, εμφανώς ενοχλημένη με την παρουσία των «Ρωσοπόντιων», όπως τους αποκαλούν συνήθως στα σχολεία, όταν ζήτησα

³¹⁸ Φεντ, Χ., *Κοινωνική ένταξη και εκπαίδευση*, μτφρ. Γ. Κακαλέτρης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1989, ό.π., σ. 169.

να γνωρίσω τα παιδιά των νεοπροσφύγων, που φέρονταν «μπλεγμένα» με τα ναρκωτικά, είτε ότι η ίδια δεν γνώριζε συγκεκριμένες περιπτώσεις, άλλα έτσι έχει ακούσει...

«Κρίμα. Είναι καλά παιδιά, αλλά δεν ξέρουν τη γλώσσα. Έτσι, δεν τα καταφέρνουν στα μαθήματα. Έπρεπε το κράτος να τα βοηθήσει». (Καθηγήτρια).

«Δεν θέλουν να είμαστε στις ίδιες τάξεις με τους δικούς τους μαθητές και μας έχουν βάλει ξεχωριστά από τα άλλα τα παιδιά. Στην αρχή είπαν ότι θα μας βοηθάνε για να πάμε καλύτερα στα μαθήματα, αλλά είπαν ψέματα. Κάναμε τα μαθήματα όπως και πριν». (Μαθήτρια, 14 ετών).

Την παραπάνω, ακραία ίσως, περίπτωση συνάντησα σε ένα από τα γυμνάσια του Ασπροπύργου, όπου ο σύλλογος των καθηγητών, στην προσπάθεια «επίλυσης των προβλημάτων» που προκάλεσε στο σχολείο η παρουσία των Ποντίων μαθητών, δημιούργησε ξεχωριστό τμήμα, χρησιμοποιώντας ως τάξη μια μικρή αίθουσα μακριά από το κύριο κτήριο, στην άκρη της σχολικής αυλής, που παλαιότερα χρησιμοποιούνταν ως αποδυτήρια. Φυσικά, δεν πρόκειται για Τάξη Υποδοχής ή για Φροντιστηριακό Τμήμα, που, όπως έμαθα από τους ίδιους τους καθηγητές, δεν λειτούργησε ποτέ στο συγκεκριμένο σχολείο. Κάποιοι, μάλιστα, αναφερόμενοι στην απομόνωση των Ποντίων μαθητών από τα υπόλοιπα παιδιά, έδειξαν ότι τους ενόχλησε το γεγονός και ότι δεν συμφωνούν με τον αποκλεισμό τους. Όμως, όταν τους ρώτησα πώς και δεν αντέδρασαν, είπαν ότι την απόφαση πήρε όλος ο σύλλογος καθηγητών μετά από απαίτηση του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων.

Η έλλειψη αιθουσών, το μόνιμο πρόβλημα των περισσότερων σχολείων, δεν μπορεί να δικαιολογήσει αυτή την άκομψη υποδοχή και φιλοξενία των νεοφερμένων μαθητών. Η αναφορά μου στο γεγονός δεν αποσκοπεί στην

καταγραφή των προβαλλόμενων δικαιολογιών από τους εκπαιδευτικούς για τη μη εφαρμογή των προβλεπόμενων μέτρων. Ούτε να αποκαλύψει την υπάρχουσα άγνοια των επιπτώσεων τέτοιων τρόπων ένταξης στην ψυχοσύνθεση των μαθητών. Έχει, όμως, ενδιαφέρον να δούμε πώς έκριναν το μέτρο οι αρμόδιοι εκπαιδευτικοί των οποίων αποστολή υποτίθεται ήταν η ένταξη των Ποντίων μαθητών στη μαθητική κοινότητα και κατ' επέκταση στη συνολική κοινωνία:

«Ε, ας το τώρα, πέρασε σχεδόν η σχολική χρονιά. Εγώ, έτσι και αλλιώς, θα φύγω από αυτό το σχολείο. Ο σύλλογος αποφάσισε του χρόνου να κάνει αλλαγές». (Διευθυντής σχολείου).

Ο διευθυντής Γραφείου Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της περιοχής παραδέχτηκε ότι «είναι απαράδεκτο αυτό που συνέβη» και υποσχέθηκε ότι «θα επέμβει για να διορθωθεί οπωσδήποτε το λάθος». Τελικά, δεν επενέβη. Και το σχολικό έτος ολοκληρώθηκε με το ίδιο καθεστώς.

Το σχολείο είναι ένας χώρος όπου τα παιδιά συνυπάρχουν ως ομάδα και οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσά τους λειτουργούν όπως σε μια μικρή τοπική κοινωνία. Οι υποομάδες και οι μικρές φιλικές συντροφίες δημιουργούνται μέσα στην τάξη συνήθως με βάση τα κοινά ενδιαφέροντα, τις σχολικές επιδόσεις, την κοινή κοινωνική προέλευση και την ιδιότητα των μαθητών ως μελών μιας εθνοομάδας.³¹⁹ Τα παιδιά των νεοπροσφύγων, που ήρθαν από τα διάφορα μέρη του Καυκάσου και της Κεντρικής Ασίας, παρουσιάζουν, όπως όλες οι ομάδες μαθητών, ανομοιογένεια όχι μόνο όσον αφορά στη γεωγραφική τους προέλευση, αλλά και στη σχολική τους επίδοση.

³¹⁹ Για τη σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα βλ. Μασσαγγούρας, Η., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η σχολική τάξη. Χώρος. Ομάδα. Πειθαρχία. Μέθοδος*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2001, σσ. 223-230. Banks, Olive, ό.π., σ. 361, επίσης Τσιπλητάρης, Α., *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Αθήνα 1992. Για την «ομάδα ομοίων» σε σχέση με τη σχολική τάξη βλ. Φραγκουδάκη, Α., στο *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, ό.π., σσ. 260-263

Έρχονται «καλοί», «μέτριοι» και «κακοί» μαθητές.³²⁰ Έρχονται μαθητές από οικογένειες διάφορων κοινωνικών θέσεων (με γονείς εργάτες, αγρότες, νοσοκόμους, γιατρούς, καθηγητές) και με διαφορετικό πνευματικό επίπεδο. Ωστόσο, για τους εκπαιδευτικούς και τους συμμαθητές τους, όλοι είναι «Ρωσοπόντιοι» ή «Ρωσάκια». Αν και θεωρούν τους εαυτούς τους Ελληνόπουλα, όπως τους συμμαθητές τους, έρχονται στην Ελλάδα με πολλά στοιχεία κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής, διαφορετικής από αυτήν της Ελλάδας. Τα περισσότερα Ποντιόπουλα, όταν έρχονται για πρώτη φορά στο ελληνικό σχολείο, δεν μιλούν ελληνικά, ούτε γνωρίζουν τους κώδικες επικοινωνίας της ντόπιας ελληνικής κοινωνίας. Παράλληλα, ούτε «οι άλλοι», συμμαθητές και καθηγητές, γνωρίζουν τους δικούς τους κώδικες, και αυτό προκαλεί, αρχικά τουλάχιστον, αρνητική στάση των μεν προς τους δε, η οποία θα επηρεάσει όχι μόνο τις σχέσεις τους, αλλά και τη σχολική τους επίδοση, τη συμπεριφορά, τις φιλοδοξίες και τα μελλοντικά τους σχέδια.

Όπως δείχνουν οι παρατηρήσεις, η παραπάνω διαδικασία διέρχεται διάφορα στάδια. Τα πιο δύσκολα και ίσως τα πιο σημαντικά για την εξελικτική τους πορεία στο σχολείο είναι τα πρώτα δύο χρόνια. Για τα παιδιά των νεοπροσφύγων η περίοδος αυτή της ζωής τους, γεμάτη ανασφάλειες και αναζητήσεις νέων αξιών, διανύεται σε συνθήκες προσαρμογής στο καινούργιο περιβάλλον και γι' αυτό πραγματοποιείται πολύ δύσκολα. Τους απασχολούν προβλήματα που θα είχε οποιοσδήποτε άνθρωπος στη θέση τους. Αγωνιούν πώς θα τους δεχτούν οι συμμαθητές και οι καθηγητές τους, αν θα τους επιτιμήσουν, αν θα πετύχουν ή όχι. Αντιμετωπίζοντας τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όλα τα παιδιά αυτής της ηλικίας, που συνδέονται με ψυχοσωματικές αλλαγές, οι Πόντιοι «μικροί έφηβοι» αποκτούν εμπειρίες, καταστάσεις και ερεθίσματα που δεν μπορούν εύκολα να

³²⁰ Θα πρέπει να διευκρινίσω εδώ ότι η κατηγοριοποίηση αυτή των μαθητών γίνεται με έναν και μόνο σκοπό: να τονιστεί το μεγάλο εύρος του μορφωτικού τους επιπέδου.

ξεπεραστούν.³²¹ Στα σχολεία αρχικά δείχνουν να είναι ήσυχοι και, μάλλον, κάπως φοβισμένοι. Αποκλεισμένοι από την εκπαιδευτική διαδικασία, είναι απομονωμένοι από τα υπόλοιπα παιδιά, συνήθως, κάνουν παρέα μόνο μεταξύ τους.

«Πιο καλά νιώθουμε με τους δικούς μας. Καταλαβαίνουμε ο ένας τον άλλον. Με τους άλλους δεν νιώθω άνετα». (Μαθήτρια, 14 ετών).

«Είμαι σ' αυτό το σχολείο δεύτερη χρονιά. Στην αρχή ήθελα να γνωρίσω κάποιον Έλληνα από εδώ, αλλά μετά...λέω καλύτερα με τους δικούς μας να κάνω παρέα. Αυτοί νομίζουν ότι είναι καλύτεροι. Να, ήρθε στην τάξη μια δικιά μας και κανένας τους δεν ήθελε να κάτσει μαζί της στο ίδιο θρανίο». (Μαθητής, 13 ετών).

Ένταση και συγκρούσεις, λοιπόν, προκάλεσε η πρώτη εμφάνιση των Ποντιόπουλων στα ελληνικά σχολεία. Παρατηρώντας την κοινωνική απομόνωση και περιθωριοποίησή τους, διαπιστώνουμε ότι αυτή απορρέει από στερεότυπα και προκαταλήψεις ή από ξενοφοβία που καλλιεργούνται συνήθως στο οικογενειακό περιβάλλον.³²² Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι η καλλιέργεια και η αναπαραγωγή τους γίνεται πάντα συνειδητά και άμεσα, αντίθετα συνήθως μπορεί και γίνεται έμμεσα. Οι προτροπές των γονέων για επιλογή φίλων, τα υποτιμητικά σχόλια για τους Πόντιους και γενικότερα οι συζητήσεις, στάσεις και θέσεις των γονέων στα ζητήματα «των ξένων», επηρεάζοντας τα παιδιά, συμβάλλουν στη δημιουργία κατηγοριοποιήσεων στο σχολείο. Έτσι, τα Ποντιόπουλα τοποθετούνται αυτόματα σε μια ομάδα διαφορετική από αυτή της πλειονότητας, με όλες τις αρνητικές συνέπειες.

³²¹ Παρασκευόπουλος, Ι., Για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά την εφηβική ηλικία *Εξελικτική ψυχολογία*, τόμ. 4. Αθήνα, σσ. 148-172. Παπαδόπουλος, Ν., *Ψυχολογία*, σ. 95. Επίσης, Κυζινη, Β.Σ., *Ψυχολογία*, Μόσκβα, 1974, σσ. 241-260 .

³²² Μιπλής, Αχ., *Οι μειονότητες μέσα στη σχολική τάξη. Μια σχέση αλληλεπίδρασης*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1998, σ. 163.

Είναι «οι άγνωστοι άλλου» με τους οποίους λίγα παιδιά θα προσπαθήσουν να συνάψουν σχέσεις, αποφεύγοντας ασυνείδητα την υποβάθμιση της θέσης τους μέσα στο σύνολο της τάξης με το στίγμα των μειονοτικών χαρακτηριστικών που θα έθετε σε κίνδυνο τη δική τους ταυτότητα. Οι ίδιοι, από την άλλη, αν και έρχονται από μια πολυεθνική χώρα, έχουν την εμπειρία να ζουν και να συναναστρέφονται με τα παιδιά άλλων εθνοτήτων, δημιουργώντας φιλικές σχέσεις μαζί τους, και ως εκ τούτου αντιλαμβάνονται τη διαφοροποίηση από την πλειονότητα. Έτσι, αναπολώντας «την καλύτερη σχολική ζωή που είχαν», όπως λένε, «πριν έρθουν στην Ελλάδα και τις καλύτερες σχέσεις με τους συμμαθητές και καθηγητές που είχαν στα εκεί σχολεία», βρίσκουν καταφύγιο μόνο στην ομάδα των ομοίων τους, στην ομάδα παιδιών που ήρθαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Αργότερα τα πράγματα θα αλλάξουν, και με το πέρασμα του χρόνου θα λιγοστέψουν οι διομαδικές διαφορές.³²³ Τα στερεότυπα και οι έντονες προκαταλήψεις έναντι των Ποντίων σε μεγάλο βαθμό θα εξαλειφθούν. Όπως και η έξω κοινωνία, το σχολείο θα μάθει και θα τους δεχτεί ως Έλληνες. Τα ίδια τα Ποντιόπουλα, αφού θα αρχίζουν λίγο-πολύ να μιλούν τα ελληνικά, θα αρχίσουν δειλά-δειλά να συμμετέχουν στις διάφορες εκδηλώσεις και δραστηριότητες του σχολείου. Κάποια θα προσπαθήσουν και θα συνάψουν φιλικές σχέσεις με τους ντόπιους. Ωστόσο, οι περισσότεροι θα περιορίζουν τις σχέσεις τους, όπως και πριν, στη μεταξύ τους ομάδα.

«Στο σχολείο που ήρθα έτυχε να ήμουν μόνος και στην αρχή κανένας από τα ντόπια παιδιά δεν ήθελε να μου κάνει παρέα. ούτε να μου μιλήσει. Δεν ήξερα ελληνικά και ντρεπόμουν πολύ. Μετά ήρθαν πολλά δικά μας παιδιά. Τώρα

³²³ Πρόκειται για το φαινόμενο της άμβλυσης κατηγοριακής διαφοροποίησης και της διομαδικής σύγκρουσης. Περισσότερο, βλ. Μπιλής, Αχ., ό.π., σσ. 240-242. Για τις διομαδικές σχέσεις βλ. επίσης Παπαστάμου, Στ., *Εγχειρίδιο Κοινωνικής ψυχολογίας*, σ. 175-192 και *Διαδικασίες μειονοτικής επιρροής*, σσ. 255-269, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989.

μιλάω με όλους, όμως παρέα κάνω με τους "δικούς" μας. Είναι πιο καλά».
(Μαθητής, 15 χρόνων).

«Και αυτοί εδώ οι Έλληνες είναι καλοί, όμως οι φίλοι μου, δεν ξέρω γιατί, είναι όλοι δικοί μας». (Πόντια, 15 χρόνων).

«Έχω φίλους και ντόπιους Έλληνες, αλλά με τους δικούς μας είναι διαφορετικά. Κάνουμε παρέα και έξω από το σχολείο». (Πόντιος, 14 χρόνων).

Βέβαια, το ότι τα Ποντιόπουλα θα συνεχίζουν να κάνουν παρέα μεταξύ τους δεν συνεπάγεται οπωσδήποτε τη μη αποδοχή των ντόπιων Ελλήνων. Αντίθετα, μπορεί να είναι ο φόβος της απόρριψης, μήπως δηλαδή δεν τους κάνουν παρέα οι ντόπιοι Έλληνες, αφού όλοι μας, στην τελευταία ανάλυση, επιλέγουμε να κάνουμε παρέα με όσους θα μας ήθελαν για φίλους. Οι παραπάνω μαρτυρίες των παιδιών, στις οποίες παρατηρείται μια σύγχυση, υποδηλώνουν μάλλον την αναζήτηση της θέσης τους στο σύνολο. Αναλύοντας παρόμοιες καταστάσεις, διαπιστώνεται ο ρόλος της επικοινωνίας μεταξύ των μαθητών με τρόπο, ώστε όσο μεγαλύτερη είναι η συνοχή, τόσο μεγαλύτερη θα είναι και η αποδοχή των προσφυγόπουλων από το σύνολο της τάξης. Κατά τη διαδικασία αυτής της «συνεχούς διαπραγμάτευσης» ο διαμεσολαβητικός ρόλος του εκπαιδευτικού είναι ιδιαίτερα σημαντικός.³²⁴ Σίγουρα, οι εκπαιδευτικοί που γνωρίζουν την κοινωνικο-πολιτισμική προέλευση των Ποντίων δείχνουν περισσότερη ευαισθησία, αγάπη και διαθέτουν ιδιαίτερη παιδαγωγική ευλυγισία, μπορούν να βοηθήσουν πολύ περισσότερο ώστε να αποφεύγονται οι πολλές συγκρούσεις. Σε κάθε περίπτωση, γεγονός είναι ότι αργά ή γρήγορα τα Ποντιόπουλα θα μάθουν να διαπραγματεύονται τις σχέσεις τους με τα ντόπια Ελληνόπουλα. Μαθαίνοντας παράλληλα να αποδέχονται τους κανόνες, τις αρχές και τις αξίες της σχολικής κοινωνίας, όλα σχεδόν τα παιδιά λένε ότι θα ήθελαν

³²⁴ Γιαννακάκη, Π., Ο εκπαιδευτικός διαμεσολαβητής, σσ. 200-215.

«να συνδύσουν τα δικά τους χαρακτηριστικά με αυτά των υπόλοιπων Ελλήνων γιατί και τα δύο είναι πολύτιμα».

Διαλέγουν, με λίγα λόγια, την ιδανικότερη λύση, την εναρμόνιση, που σημαίνει διατήρηση της ταυτότητας, αλλά και συνοχή και συνεργασία με την εξωομάδα.³²⁵ Αυτό δηλαδή που λένε ότι επιδιώκουν οι διάφοροι φορείς της εκπαίδευσης, εξαγγέλλοντας τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή, και το οποίο, όπως φαίνεται, ποτέ δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στα ελληνικά σχολεία. Σήμερα τα Ποντιόπουλα που έρχονται στο γυμνάσιο φαινομενικά παρουσιάζουν μια ομοιογένεια με όλα τα υπόλοιπα παιδιά, όμως μια στενή παρατήρηση επιβεβαιώνει για μία ακόμη φορά την κατηγοριοποίηση στον τρόπο σύναψης φιλικών σχέσεων μέσα στην τάξη.³²⁶ Τα παιδιά που έχουν καλύτερη σχολική επίδοση είναι συνήθως αυτά που είναι αποδεκτά από τα ντόπια Ελληνόπουλα, ενώ οι μαθητές με χαμηλή επίδοση περιορίζονται στις μεταξύ τους σχέσεις ή με τα παιδιά από την Αλβανία, τη Βουλγαρία, τη Ρωσία και την Ουκρανία. Όλοι όμως αποφεύγουν στο χώρο του σχολείου να μιλούν για την καταγωγή τους, για την οποία εξάλλου μαθαίνουν μόνο έξω από αυτό, από τους γονείς ή τους ποντιακούς συλλόγους. Θα αποφεύγουν να μιλούν και ρώσικα. Φαίνεται, γνωρίζοντας τη μειονεκτική θέση που βίωσαν τα μεγαλύτερα αδέρφια τους στα ίδια σχολεία, αλλά και αντιλαμβανόμενοι τον κοινωνικό αποκλεισμό που υπέστησαν οι οικογένειές τους όταν πρωτοήρθαν στη χώρα, προσπαθούν να αποβάλουν οτιδήποτε τονίζει τη διαφορετικότητά τους, για να είναι ακριβώς όπως «οι άλλοι».

³²⁵ Οι πιθανές τακτικές προσαρμογής τόσο στο ομαδικό, όσο και στο ατομικό επίπεδο, σύμφωνα με τη θεωρία επιπολιτισμού του Berry είναι τέσσερις: εναρμόνιση, αφομοίωση, διαχωρισμός και περιθωριοποίηση. Βλ. Γεώργια, Δ. και Α. Παπαστυλιανού, *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα. Ψυχολογικές Διεργασίες Προσαρμογής*, Αθήνα 1993, σ. 20-21. Περισσότερα βλ. Segal, M.H., P.R. Dasen, J.W. Berry, Y.H. Poortinga, *Διαπολιτισμική Ψυχολογία*, σ. 345.

³²⁶ Banks, Olive. βλ. ό.π., σ. 369. Κοη, Ι., *Σοσιολογία*, ό.π., σ.176.

4.3.1. Γλώσσα και σχολική επίδοση

Σύμφωνα με το νόμο, τα παιδιά των νεοπροσφύγων όταν έρχονται για πρώτη φορά στα σχολεία της Ελλάδας, εγγράφονται σε τάξεις κατώτερες από την κανονική για την ηλικία τους. Έτσι, συνήθως είναι μεγαλύτερα κατά ένα-δύο χρόνια από τα υπόλοιπα παιδιά, αν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι η σχολική ζωή στα περισσότερα σχολεία της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ξεκινάει από το έβδομο έτος.³²⁷ Οι φορείς της δημόσιας εκπαίδευσης λένε ότι η παραπάνω πρακτική αποτελεί ένα από τα μέτρα για την ομαλή ένταξη στο σχολικό σύστημα της χώρας παιδιών που έρχονται από το εξωτερικό. Όμως, η άγνοια της γλώσσας σε συνδυασμό με το αναλυτικό πρόγραμμα και τα βιβλία, γραμμένα με επιστημονική ορολογία και μάλιστα για παιδιά που γεννήθηκαν και παρακολούθησαν ελληνικό δημοτικό σχολείο, θα αποτελέσει ανυπέρβλητο εμπόδιο στη σχολική τους επίδοση. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα καθηγητές και μαθητές δεν μπορούν ουσιαστικά να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Ακίνητα για ώρες ολόκληρες, παρακολουθούν τα μαθήματα τυπικά, χωρίς να μπορούν «να γεύονται τη χαρά της ανακάλυψης της γνώσης» και, αφού δεν μπορούν να συμμετέχουν, αποκλείονται εντελώς από τη μαθησιακή διαδικασία τουλάχιστον για ένα-δύο χρόνια. Με το πέρασμα του χρόνου –συνήθως μετά από έναν χρόνο– τα παιδιά θα αρχίσουν να καταλαβαίνουν τα ελληνικά και, δειλά-δειλά, κάποια νωρίτερα, άλλα αργότερα, να συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Όμως η προσπάθεια που θα καταβάλλουν για να έχουν καλή απόδοση σε πολλά παιδιά δεν θα φέρει αποτελέσματα.

³²⁷ Επίσημα, από την ηλικία των έξι ετών γίνεται η προετοιμασία για το δημοτικό, η οποία πραγματοποιείται στα νηπιαγωγεία, τα οποία θα πρέπει να αναφέρουμε, δεν επαρκούν για όλους, συνεπώς, δεν φοιτούν σε αυτά όλα τα παιδιά.

«Εγώ δεν μιλούσα ελληνικά όταν ήρθαμε στην Ελλάδα. Προσπάθησα να τα μάθω, αλλά είναι δύσκολα μόνος μου να τα καταφέρω, γι' αυτό δεν είμαι καλός μαθητής». (Μαθητής, 14 ετών)

«Εμείς εκεί στο Καζαχστάν δεν είχαμε μαθήματα ελληνικής γλώσσας. Εδώ στο σχολείο ήρθα πέρσι. Είμαι δεύτερη χρονιά στην ίδια τάξη, αλλά και τώρα δεν καταλαβαίνω τα μαθήματα». (Μαθήτρια, 15 ετών).

«Εγώ εκεί στο σχολείο δεν ήμουν κακός μαθητής. Όταν ήρθαμε στην Ελλάδα, είπα θα προσπαθήσω να γίνω καλός και εδώ, όμως είναι πολύ δύσκολο». (Μαθητής, 13 ετών).

ΠΙΝΑΚΑΣ. Πιστεύεις ότι η προσπάθεια που καταβάλλεις στο σχολείο είναι αυτή που χρειάζεται για να πηγαίνεις καλά;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	75	46,6	44,6	86	53,4	48,9	161	100	46,8
Όχι	5	21,7	3	18	78,3	10,2	23	100	6,7
Δεν ξέρω	88	55	52,4	72	45	40,9	160	100	46,5
Σύνολο	168	48,8	100	176	51,2	100	344		100

Από τον παραπάνω πίνακα βλέπουμε ότι ποσοστό 46,8% από το σύνολο των 350 παιδιών δήλωσαν ότι η προσπάθεια να καλυτερέψουν την επίδοσή τους δεν έφερε αποτέλεσμα. Οι καθηγητές, από την άλλη, αναφερόμενοι σε αυτούς τους μαθητές, λένε:

«Πώς δεν μπορούν, αφού τα ελληνικά τους μια χαρά είναι. Μα, είναι τεμπέληδες!».

Φυσικά, όλα τα παιδιά μαθαίνουν κάποια στιγμή την καθομιλούμενη γλώσσα. Όλοι οι άνθρωποι έχουν μια στοιχειώδη γλωσσική προδιάθεση. Οι σημαντικές διαφορές παρουσιάζονται στις γλωσσικές επιδόσεις. Κάποιοι

μαθαίνουν εύκολα και χρησιμοποιούν επιδέξια τη μητρική γλώσσα, μαθαίνοντας ταυτόχρονα ξένες γλώσσες, άλλοι όμως αντιμετωπίζουν δυσκολίες.³²⁸

Τα περισσότερα Ποντιόπουλα, ενώ με τους καθηγητές και με τους ντόπιους συμμαθητές στο σχολείο μιλούν ελληνικά, στο σπίτι και μεταξύ τους συνεχίζουν να μιλάνε ρωσικά ή τις δύο γλώσσες, με αποτέλεσμα να μην αναπτύσσεται επαρκώς καμία από αυτές. Αυτό θα ισχύει και για τα παιδιά που θα έρθουν στην Ελλάδα σε μικρή ηλικία ή θα γεννηθούν εδώ. Είναι παιδιά που, ενώ μεγαλώνουν κυρίως σε ρωσόφωνο περιβάλλον, όταν θα έρθουν στο σχολείο, θα αναγκαστούν να αποβάλουν εντελώς τη γλώσσα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. «Μετέωρα μεταξύ δυο γλωσσών», αφού άλλη γλώσσα μιλάνε στο σπίτι³²⁹ και άλλη στο δρόμο και στο σχολείο, θα βρίσκονται, με λίγα λόγια, σε γλωσσική σύγχυση. Πρόκειται και σε αυτή την περίπτωση για το πολύπλοκο φαινόμενο ημιγλωσσίας (semilingualism) που, σύμφωνα με τους ψυχοκοινωνιολόγους, έχει ως αποτέλεσμα οι μαθητές να αποκομίζουν αρνητικές εμπειρίες με δυσμενείς συνέπειες στη μετέπειτα

³²⁸ Σύμφωνα με τους ψυχογλωσσολόγους, η γλωσσική λειτουργία αναφέρεται στις ψυχικές δραστηριότητες και στην προδιάθεση για τη γλωσσική έκφραση στο ψυχοφυσικό δυναμικό του οργανισμού. Οι διαφορές στη γλωσσική ικανότητα εξηγούνται τόσο με βάση τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, όσο και με βάση τον εξοπλισμό στις εγκεφαλικές περιοχές του φλοιού του εγκεφάλου. Στο παιδί της προ- και πρωτοσχολικής ηλικίας τα δύο ημισφαίρια είναι ισοδύναμα, με κυριαρχία του δεξιού για την επεξεργασία των συμβόλων. Αυτό συμβαίνει γιατί τα ερεθίσματα που δέχονται τα παιδιά είναι μια καινούργια γνώση που κωδικοποιείται στο δεξιό ημισφαίριο, παλιώνει και μεταφέρεται στο αριστερό ημισφαίριο. Περίπου στην ηλικία των 8 χρόνων αρχίζει η περίοδος που το αριστερό ημισφαίριο αναλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο για τις γλωσσικές λειτουργίες. Όμως σε δύσκολες περιστάσεις, το δεξιό ημισφαίριο αναλαμβάνει επιβοηθητικές λειτουργίες. Τα άτομα που κατέχουν δύο η περισσότερες γλώσσες ενεργοποιούν για τις γλωσσικές λειτουργίες τους και το μη κυρίαρχο ημισφαίριο. Έτσι, μπορεί να γίνουν ακόμη και αφασικά, αν μια βλάβη διαταράξει το μη κυρίαρχο γλωσσικά ημισφαίριο. Για τους ψυχολογικούς, γενετικούς και ψυχοκοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη γλώσσα, βλ. Δράκος, Γ., *Ζητήματα Παιδαγωγική διαδικασία και δράση. Αγωγή-ειδική αγωγή λόγου και ομιλίας. Ψυχολογία γλώσσας*, Αθήνα, 1996, σσ. 29-64. Περισσότερα για το ρόλο του δεξιού ημισφαιρίου στις γλωσσικές λειτουργίες βλ. Збенеκ, Мерели. *Развитие правого полушария*, Попурри, Минск, 1997.

³²⁹ Σε πολλά σπίτια δημιουργείται μια ιδιόρρυθμη κατάσταση όπου οι γονείς μιλάνε ρωσικά, ενώ τα παιδιά απαντούν σε ελληνική γλώσσα (ή ένα μείγμα ελληνικής και ρωσικής).

σχολική τους εξέλιξη.³³⁰ Έτσι, τα περισσότερα παιδιά θα έχουν πάντα προβλήματα. Θα είναι μαθητές με χαμηλές ή, στην καλύτερη περίπτωση, μέτριες επιδόσεις. Μεγάλος αριθμός παιδιών που δεν τα καταφέρνει, μένοντας στην ίδια τάξη για δύο ή τρεις χρονιές, θα εγκαταλείψει το σχολείο για πάντα. Βέβαια, σε μεγάλο βαθμό συνέβαλε σε αυτό το ίδιο το σύστημα αξιολόγησης των παιδιών. Σύμφωνα με αυτό, οι μαθητές, αν και ακόμη δεν χειρίζονται σωστά ούτε την καθομιλούμενη γλώσσα, καλούνται το δεύτερο σχολικό έτος, σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα (182/84, αρθ.3, παρ.2.), να εξεταστούν γραπτώς, στα μεν γλωσσικά μαθήματα με βάση τον βαθμό 08 και σε όλα τα υπόλοιπα μαθήματα με βάση το 10. Ο νόμος αυτός – ευεργετικός ίσως για τα Ελληνόπουλα παιδιά μεταναστών από τη Γερμανία ή από άλλες υπερπόντιες χώρες που μιλούν στα σπίτια τους και μαθαίνουν στα σχολεία την ελληνική– αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό την αιτία για τη σχολική αποτυχία των παιδιών Ποντίων. Είναι φυσικό, οι μαθητές που ποτέ πριν δεν είχαν επαφή με τη νεοελληνική γλώσσα να μην τη μαθαίνουν μέσα σε έναν χρόνο, ώστε να μπορούν να εκφραστούν στην Ιστορία, τη Βιολογία, τη Γεωγραφία κ.ά.

«Εμείς στο δικό μας σχολείο στην Γ΄ Γυμνασίου ήμασταν 30 παιδιά από τη Ρωσία. Μόνο πέντε κατάφεραν να βγάλουν το γυμνάσιο», λέει, αναφερόμενη στην περίοδο 1993-94 μια πρώην μαθήτρια ενός γυμνασίου της Καλλιθέας. Μια τροποποίηση του νόμου που θα λάμβανε υπ' όψιν την ιδιαιτερότητα της κατάστασης, προβλέποντας συστηματική εξατομικευμένη ενισχυτική διδασκαλία, θα μπορούσε να μειώσει τη σχολική αποτυχία των

³³⁰ Ημιγλωσσία (semilingualismus) είναι η απόληξη μιας εξέλιξης κατά την οποία σε κάποια χρονική στιγμή, όταν οι δομές της πρώτης γλώσσας δεν έχουν ακόμα συγκροτηθεί, η ανάπτυξη της διακόπτεται από την εξολοκλήρου αντικατάσταση της πρώτης γλώσσας από τη δεύτερη. Περισσότερα για το φαινόμενο της ημιγλωσσίας και της διγλωσσίας βλ. Γεωργιογιάννης, Π., *Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, σσ. 131-148. Για τις επιπτώσεις της πρώιμης σχολικής αποτυχίας βλ. Κούρος, Ι., «Ψυχοπαθολογία της σχολικής αποτυχίας», στο *Ψυχολογικά θέματα παιδιών και εφήβων*, σσ. 58-61.

Ποντιόπουλων, το κόστος της οποίας για τους ίδιους, αλλά και για την κοινωνία εύκολα μπορεί να το αντληφθεί κανείς.

Η εμπειρία, λοιπόν, δείχνει ότι πολλά από αυτά τα Ποντιόπουλα θα συνεχίζουν να παρουσιάζουν περιορισμένη γλωσσική ικανότητα. Βέβαιως, αν ήταν σε θέση να διαβάζουν περισσότερα εξωσχολικά βιβλία, τα πράγματα θα μπορούσαν να ήταν καλύτερα. Όμως τα παιδιά σήμερα σπάνια διαβάζουν βιβλία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το ποσοστό Ποντιόπουλων που διαβάζουν εξωσχολικά βιβλία στην Ελλάδα είναι εντυπωσιακά μικρότερο (μόλις 28,3%) σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό που παρουσίαζαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση (53,5%).³³¹ Αναντίρρητα, σήμερα το διάβασμα των εξωσχολικών βιβλίων, ως τρόπος αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, δεν βρίσκεται υψηλά στις προτιμήσεις των παιδιών, ούτε όμως και αυτή η διαπίστωση δικαιολογεί τη μεγάλη διαφορά που παρουσιάζουν τα ποσοστά στις απαντήσεις των Ποντιόπουλων. Επιπλέον, τα προσφυγόπουλα στις γειτονιές της Καλλιθέας, του Ασπροπύργου και του Μενιδίου μαθαίνουν την κοινή ελληνική μέσω της συναναστροφής τους με τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων, των οποίων η γλώσσα είναι διαφορετική από αυτή που εξασφαλίζει την κατανόηση των καθηγητών και των βιβλίων. Πολλές σχετικές έρευνες έχουν επιβεβαιώσει τη διαπίστωση του Bernstein ότι τα παιδιά που προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα χειρίζονται με μεγαλύτερη ευχέρεια τον επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα σε σχέση με τα παιδιά των κατώτερων τάξεων, τα οποία περιορίζονται στον απλό (περιορισμένο) κώδικα.³³² Η διαφορά που παρατηρείται στη χρήση της γλώσσας δεν είναι απλά η διαφορά λεξιλογίου, ούτε το περιορισμένο του

³³¹ Είναι γνωστό ότι το βιβλίο στην πρώην σοβιετική κοινωνία έχει πολύ σημαντική θέση. Θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες κοινωνικοποίησης των παιδιών που μπορεί να επηρεάζει τις στάσεις τους. Γι' αυτό πολλά παιδιά και νέοι είναι αναγνώστες βιβλίων στις χιλιάδες λαϊκές βιβλιοθήκες της χώρας.

³³² Bernstein, B., *Studien zur sprachlichen socialization*, Weinheim, 1972. Βλ. Β. Αναστασιάδης, ό.π., σ. 10-11.

λεξιλογίου σε συγκεκριμένες λέξεις. Είναι οι διαφορετικοί κώδικες που δηλώνουν το διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της ζωής μέσα στην κάθε συγκεκριμένη οικογένεια, ο οποίος εξαρτάται, όπως είπαμε, από τον πνευματικό της περίγυρο. Αυτό ισχύει και για τη ρωσική γλώσσα, όπου το επίπεδο κατοχής της δεν είναι ίδιο διαφέροντας όχι μόνο από οικογένεια σε οικογένεια, αλλά και γενικότερα από τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο της κάθε οικογένειας (συγγενείς, φίλοι). Ο Bernstein, κάνοντας λόγο για απλό και επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα των μαθητών, ως εκπαιδευτικό εργαλείο, τονίζει στην ουσία τον κοινωνικό ρόλο της γλώσσας και λέει ότι είναι η σημαντικότερη αιτία της καλής ή κακής σχολικής επίδοσης των μαθητών. Έρευνες που έγιναν στη Δ. Γερμανία κατέδειξαν ότι τα παιδιά τα οποία προέρχονται από απομακρυσμένα χωριά μιλούν την τοπική τους διάλεκτο, διαφορετική από την «επίσημη» κοινή γλώσσα του σχολείου. Τα παιδιά αυτά, προκειμένου να έχουν την ίδια επίδοση στα μαθήματα με συμμαθητές τους από οικογένειες που χειρίζονται καλά τη γλώσσα, θα πρέπει να έχουν 20 βαθμούς υψηλότερο δείκτη νοημοσύνης σε σχέση προς τους γλωσσικά ευνοημένους μαθητές.³³³ Η περιορισμένη, λόγω διακοπής της εκμάθησής της, γνώση της ρωσικής γλώσσας θα λειτουργήσει αρνητικά και στην εκμάθηση της ελληνικής. Η γλωσσική ανεπάρκεια, που επηρεάζει αρνητικά τη σχολική επίδοση των μαθητών, προκαλεί προβλήματα κυρίως στη διατύπωση αφηρημένων εννοιών στο πλαίσιο των μαθημάτων ή στην κατανόηση της γλώσσας που χρησιμοποιούν οι καθηγητές.³³⁴ Η κατάσταση περιπλέκεται με την εισαγωγή και της δεύτερης (πρώτη είναι η αγγλική) ξένης γλώσσας, γαλλικής ή γερμανικής, η οποία θα μπορούσε στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Υπουργείου που αφορούν στη διαπολιτισμική

³³³ Μπασλή, Ι.Ν. *Απόψεις της κοινωνικής γλωσσολογίας και οι συνέπειές της στη διδασκαλία της γλώσσας*, Σεμινάριο 5 (ΠΕΦ), Αθήνα 1985, σ. 45. Βλ. Αναστασιάδης, Β., «Η γλώσσα ως παράγοντας της εκπαιδευτικής ανισότητας». *Λόγος και πράξη*, τρίμηνη έκδοση της ΟΛΜΕ, τόμ. 14, τεύχ. 52, 1993, σσ. 10-15.

εκπαίδευση να αντικατασταθεί με τη ρωσική, τη γλώσσα του οικογενειακού περιβάλλοντος των Ποντίων.³³⁵ Η γλώσσα και ο πολιτισμός των Ποντιόπουλων θα μπορούσε να διδάσκεται από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, εφόσον πολλοί από αυτούς είναι άνεργοι ή ετεροαπασχολούμενοι.³³⁶ Πολλοί αναλυτές θεωρούν ότι στα παιδιά των γλωσσικών μειονοτήτων πρέπει να δίνεται από το σχολείο ευκαιρία για την ανάπτυξη της νοητικής γλωσσικής τους ικανότητας σε αμφοτέρως τις γλώσσες, της χώρας αποστολής και υποδοχής.³³⁷ Βέβαια, «η εφαρμογή των διαπολιτισμικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και ιδιαίτερα η λειτουργία δίγλωσσων σχολείων ή τάξεων προϋποθέτουν εξειδικευμένο διδακτικό προσωπικό, εξειδικευμένα αναλυτικά προγράμματα και διδακτικό υλικό, που σημαίνει αυξημένες δαπάνες, τις οποίες οι κυβερνήσεις, όπως φαίνεται, δεν θέλουν ή δεν μπορούν να διαθέσουν».³³⁸

Η περιορισμένη γνώση της ελληνικής προκαλεί ακόμη περισσότερες δυσκολίες και στην κατανόηση των υπόλοιπων μαθημάτων, όπως της Ιστορίας, της Γεωγραφίας, των Αρχαίων, των Θρησκευτικών, όπου η γλώσσα είναι το κυριότερο εργαλείο έκφρασης. Οι δυσκολίες πολλαπλασιάζονται ακόμη περισσότερο στο γραπτό λόγο, ειδικά στις εξετάσεις. Η γραπτή γλώσσα, «γλώσσα χωρίς συνομιλητή», δεν είναι απλή μεταγραφή της προφορικής, αλλά μια πολύπλοκη διαδικασία, η εκμάθηση της οποίας απαιτεί μακροχρόνιες και επίμονες προσπάθειες.³³⁹ Φυσικά, εκτός από τη γλώσσα, πολλοί άλλοι παράγοντες –οικογενειακό περιβάλλον, κληρονομικότητα, υγεία, ευφυΐα, κοινωνική θέση, μόρφωση γονέων–, άλλοι λιγότερο άλλοι

³³⁴ Γεωργιάννης, Π., «Το σχολείο ως βασικός χώρος χρήσης της γλώσσας», ό.π., σ. 147.

³³⁵ Η διδασκαλία δεύτερης ξένης γλώσσας θα μπορούσε να ήταν προαιρετική.

³³⁶ Υπουργική απόφαση Γ1/453/958/6.9.92, που βασίζεται στο άρθρο 45 του Ν.1894/90, ΦΕΚ 110/27.8.90.), Δαμανάκης, Μ., ό.π., σσ. 78-79.

³³⁷ Cummins, G., «Wanted A Theoretical Framework for relating Language Proficiency to Academic Achievement among Bilingual Students» στο Rivera, Ch. (ed.), ό.π., σ. 139.

³³⁸ Δαμανάκης, Μ., ό.π., σσ. 78-79.

³³⁹ Λυδάκη, Μ., ό.π., σ. 195. Περισσότερα, βλ. Βιγκότσκι, Λ., *Σκέψη και γλώσσα*, ό.π., σ. 275-280.

περισσότερο, είναι αυτοί που αλληλοεξαρτώνται και επηρεάζουν τη σχολική επίδοση των Ελληνοποντίων μαθητών.³⁴⁰

Τα πράγματα δεν είναι καλύτερα και στα θετικά μαθήματα, όπως τα Μαθηματικά, τη Φυσική, τη Χημεία, τη Βιολογία. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε, ότι τα περισσότερα ελληνικά σχολεία είναι χωρίς σύγχρονες αίθουσες διδασκαλίας και ανεπαρκή σε εξοπλισμό, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει δυνατότητα ανάθεσης εργασιών στα παιδιά. Έτσι, το μάθημα στο εργαστήριο, στην καλύτερη περίπτωση, περιορίζεται στην επίδειξη των πειραμάτων από τον ίδιο τον καθηγητή, με αποτέλεσμα να βοηθά και πάλι τα παιδιά με αυξημένα, έτσι και αλλιώς, μαθησιακά κίνητρα. Οι μαθητές με λιγότερες ικανότητες για ανάλυση, σύνθεση και αξιολόγηση των καθορισμένων από τα αναλυτικά προγράμματα θεμάτων συνεχίζουν να μειονεκτούν.³⁴¹ Η κατάσταση αυτή, που επιφέρει ανεπανόρθωτες συνέπειες, προκαλεί άγχος. Ο μαθητής αποκτά μειωμένη αυτοεκτίμηση, χάνει την εμπιστοσύνη στον εαυτό του, εκδηλώνει μείωση ενδιαφέροντος για μάθηση, αλλά και γενικότερα αρνητική στάση απέναντι στο σχολείο. Οι δυσκολία στην έκφραση συχνά τούς αποτρέπει να ζητούν από τους καθηγητές την επίλυση των αποριών τους στα μαθήματα. Δεν μιλάνε εύκολα, ακόμη και αν έχουν κάτι να πουν.

³⁴⁰ Οι μαθησιακές δυσκολίες σίγουρα είναι μια πολύ σοβαρή υπόθεση. Σε αυτές εντάσσονται διάφορες ανομοιογενείς περιπτώσεις με διαφορετικά αίτια και συμπτώματα, που γενικότερα δεν αποτελούν μια ιδιαίτερη παθολογική κατάσταση. Αν και έχουν κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, η αντιμετώπισή τους δεν είναι εύκολη και είναι πολύ δύσκολο να τους δοθεί ένας ορισμός. Η Μαρία Τζουριάδου αναφέρει τον πιο γνωστό και γενικότερα αποδεκτό παιδαγωγικοκεντρικό ορισμό των μαθησιακών δυσκολιών, αυτόν του Kirk, που υιοθετήθηκε από το National Advisory Committee on Handicapped Children. Σύμφωνα με αυτόν, «τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες παρουσιάζουν μια εξελικτική ανομοιογένεια στις ψυχολογικές τους λειτουργίες, οι οποίες περιορίζουν τη μάθηση σε τέτοιο βαθμό, ώστε να χρειάζονται κατάλληλο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για να καλύψουν τις εκπαιδευτικές και διδακτικές τους ανάγκες». Δράκος, Γ.. *Ζητήματα. Παιδαγωγική διαδικασία και δράση. Αγωγή-ειδική αγωγή λόγου και ομιλίας. Ψυχολογία γλώσσας*. Αθήνα, 1996, σ. 13.

«Μια φορά μ' έβαλε η καθηγήτρια να διαβάσω δυνατά το μάθημα στην τάξη. Εκεί που διάβαζα, ένα παιδί γέλασε. Από τότε ντρέπομαι και φοβάμαι να λέω μάθημα». (Μαθητής, 14 ετών).

«Μερικές φορές θέλω να πω το μάθημα, αλλά φοβάμαι μη γελάσουν τα παιδιά και ντρέπομαι τους καθηγητές». (Μαθητής, 13 ετών).

Τα παραπάνω φαινόμενα παρατηρούνται συχνά με τα Ποντιόπουλα, τους «αδύνατους» μαθητές. Είναι κυρίως εκείνοι τους οποίους οι καθηγητές δεν προσπαθούν να τους κάνουν να αισθάνονται φιλικά απέναντί τους, να τους δείξουν ότι κατανοούν τις δυσκολίες τους και ότι είναι πρόθυμοι να τους βοηθήσουν. Είναι γνωστό πως η επίδοση, όσο και η ιδέα που σχηματίζει ο μαθητής για τον εαυτό του επηρεάζονται από τη γνώμη και τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών.³⁴² Μάλιστα, ο παράγοντας αυτός συντείνει πολύ περισσότερο στη σχολική επιτυχία των μαθητών παρά η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους. Ο Labov υποστηρίζει ότι ένας εκπαιδευτικός, αν θέλει να μάθει «τι μπορεί να κάνει» ένα παιδί, πρέπει πρώτα από όλα να αποκτήσει την εμπιστοσύνη του και να αποκτήσει μαζί του καλές κοινωνικές σχέσεις.³⁴³

Βέβαια, οι εκπαιδευτικοί, εκτός του ότι πρέπει να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της αγωγής όλων των παιδιών, οφείλουν να μεταδώσουν και την προβλεπόμενη ύλη. Οι περισσότεροι στερούνται γενικών κοινωνικο-παιδαγωγικών γνώσεων προκειμένου να επιτύχουν στον πρώτο τους ρόλο. Όσον αφορά τα Ποντιόπουλα, δεν γνωρίζουν ούτε την κοινωνικο-πολιτιστική

³⁴¹ Φυσικά, τα πράγματα θα ήταν καλύτερα, κυρίως για τα παιδιά που δεν τα καταφέρνουν στο θεωρητικό μέρος των μαθημάτων, αν τα ίδια μπορούσαν να συμμετέχουν στην εκτέλεση των πειραμάτων (θα μπορούσε να μπει βαθμός εργαστηρίων στα μαθήματα αυτά).

³⁴² Για το ρόλο του εκπαιδευτικού στη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης του μαθητή βλ. Λεοντάρη, Α., *Αυτοαντίληψη*, σ. 164. Βλ., επίσης, Πιαζέ, Ζαν, *Ψυχολογία και παιδαγωγική*, επιμ. Τ. Ανθούλιας, σ. 185. Banks, Olive, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, σ. 400.

³⁴³ Labov, W., «Variation in language» στο Reed, C.E. (ed). *The learning of language*, Appleton Century Croft. Βλ. Φραγκουδάκη, Α., στο *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1977, σ. 193.

προέλευσή τους, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να τα βοηθήσουν. Έτσι, από ένα ανομοιογενές μαθητικό σύνολο μιας τάξης, όπου υπάρχουν παιδιά διαφορετικών γλωσσικών δεξιοτήτων, από τις οποίες γεννιούνται κυρίως οι δυσκολίες στη μάθηση, ζητούν από όλους αδιακρίτως, χωρίς να μπορούν να αντιμετωπίσουν τις επιμέρους διαφορές, τις ίδιες ικανότητες και επιδόσεις. Σχετικά πρόσφατα στην Ελλάδα παρατηρείται ενδιαφέρον από παιδαγωγούς και ειδικούς διαφόρων επιστημών για τη μελέτη των μαθησιακών δυσκολιών. Και η πολιτεία αναφέρεται σε «ευέλικτα σχολεία που να μπορούν να δημιουργούν κατάλληλα εκπαιδευτικά προγράμματα για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών που αδυνατούν να παρακολουθήσουν το αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου».³⁴⁴ Όμως οι εκπαιδευτικοί, μακριά από τα πανεπιστήμια, τα παιδαγωγικά ινστιτούτα και τα ερευνητικά κέντρα, δεν έχουν την απαραίτητη επιστημονική υποστήριξη. Και τα επιστημονικά ιδρύματα όμως πολλές φορές είναι αποκομμένα από τη σχολική πραγματικότητα. Έτσι, οι καθηγητές,³⁴⁵ «χωρίς αναγνώριση και ενθάρρυνση για την εφαρμογή όποιων πρωτοβουλιών, λειτουργούν ουσιαστικά χωρίς την επικοινωνιακή διάθεση και την επιμορφωτική, θεωρητική και πρακτική πλαισίωση». Περιορισμένοι στον συνηθισμένο τρόπο διδασκαλίας και απευθυνόμενοι σε όλα τα παιδιά με τον ίδιο τρόπο, μιλούν πέρα και πάνω από τους μαθητές που παρουσιάζουν οποιασδήποτε μορφής προβλήματα, με αποτέλεσμα τα παιδιά που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν το θεωρητικό χαρακτήρα της αφηρημένης γνώσης να συνεχίζουν να είναι «απόντα».³⁴⁶

³⁴⁴ Τζουριάδου, Μαρία, ό.π., σσ. 13-14.

³⁴⁵ Παπακωνσταντίνου, Π., «Οι άλλοι, εμείς και οι παιδαγωγικές πρακτικές» στο *Σχολείο και ετερότητα. Ο ρόλος του φιλόλογου στη σύγχρονη σχολική πραγματικότητα*, εκδ. Π.Ε.Φ., Αθήνα, 1998, σ. 25.

³⁴⁶ Μπαλάσκας, Κ., *Κοινωνική θεώρηση της παιδείας*, σ. 142.

4.3.4. Στάσεις γονέων απέναντι στο σχολείο

Οι διαφορές που παρουσιάζουν τα παιδιά στις μαθησιακές επιδόσεις και τις συμπεριφορές τους συνδέονται με την κοινωνική προέλευση της οικογένειάς τους. Πολλές έρευνες έχουν τονίσει ότι οι στάσεις των γονέων απέναντι στην εκπαιδευτική εξέλιξη των παιδιών τους εξαρτώνται από την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και το μορφωτικό τους επίπεδο, αλλά και τον τρόπο χρήσης της γλώσσας που εξετάσαμε παραπάνω. Άλλες δίνουν μεγαλύτερη σημασία στο γονικό ενδιαφέρον και, μιλώντας για την «πίσημη επιτυχία», αναφέρονται στους στόχους και τις φιλοδοξίες των γονιών για τον εαυτό τους και για τα παιδιά τους, που διαφέρουν από λαό σε λαό.³⁴⁷ Οι Πόντιοι, όπως όλοι οι Έλληνες, δίνουν μεγάλη σημασία στην εκπαίδευση, θεωρώντας την ως απαραίτητο στοιχείο για την επιτυχία στη ζωή.

Οι γονείς των Πόντιων μαθητών στην πλειονότητά τους ανήκουν στις χαμηλές κοινωνικο-οικονομικά τάξεις. Όμως, όσον αφορά στη μόρφωση, παρουσιάζουν ανομοιογένεια. Οι περισσότεροι, ωστόσο, είναι άνθρωποι με σπουδές. Έρευνα του Παντείου Πανεπιστημίου έδειξε ότι το 48% των Πόντιων γυναικών από τη Σοβιετική Ένωση και το 52% των ανδρών είναι απόφοιτοι ΑΕΙ. Ποσοστό 64% και 36% αντίστοιχα είναι απόφοιτοι ανωτέρων ΑΕΙ.³⁴⁸ Ωστόσο, παρά τη μόρφωση, επειδή δεν μιλούν καλά τα ελληνικά και δεν γνωρίζουν τη φιλοσοφία που διέπει το ελληνικό σχολείο, δεν μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά τους, όπως όταν ήταν στη Σοβιετική Ένωση. Αντιλαμβάνονται, βέβαια, τις δυσκολίες των παιδιών τους, αλλά συχνά δεν

³⁴⁷ Πάντα, Δήμητρα, *Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων*, Παρατηρητής, Αθήνα, σσ. 24-25. Για το ρόλο της κοινωνικής προέλευσης της οικογένειας και της σχολικής επιτυχίας βλ. Τζάνη, Μ., *Σχολική επιτυχία-ζητήματα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 1988, σσ. 211-213.

³⁴⁸ Κασιμάτη, Κ., κ.ά., *Πόντιοι-μετανάστες*, σ. 178.

έχουν χρόνο να ασχοληθούν με τα δικά τους προβλήματα και άγχη, γι' αυτό πολύ δύσκολα μπορούν να ακούσουν αυτά των παιδιών τους.

Συνηθισμένοι στη συστηματικότερη παρουσία του σχολείου και στην εντονότερη παρέμβασή του στη ζωή των παιδιών τους, περιμένουν από αυτό να τα βοηθήσει, όπως άλλωστε γινόταν στην ΕΣΣΔ. Περιμένουν δηλαδή το σχολείο να προσφέρει στα παιδιά τους, εκτός από μόρφωση και συναισθηματική υποστήριξη, και έλεγχο της συμπεριφοράς τους. Πολλές φορές διστάζουν να έρθουν στο σχολείο, αφού πιστεύουν ότι ούτως ή άλλως κανένας δεν θα τους καταλάβει και δεν θα τους βοηθήσει.

«Τα παιδιά μας δεν ξέρουν καλά τα ελληνικά, κάποιος πρέπει να τα βοηθήσει. Και εμείς, όταν πήγαμε στο σχολείο εκεί στο Καζαχστάν δεν τα καταφέραμε όλοι στο μάθημα της ρωσικής γλώσσας. Οι μεγαλύτεροι, όταν πήγαν πρώτη φορά δεν ήξεραν καθόλου, αφού στο σπίτι μιλούσαμε ποντιακά. Οι δάσκαλοι όμως εκεί μας βοήθησαν πολύ. Εγώ έτσι κατάφερα να τελειώσω το σχολείο και να σπουδάσω στο πανεπιστήμιο. Εδώ φοβάμαι πολύ, το παιδί μου ούτε το γυμνάσιο δεν θα μπορέσει να βγάλει». (Μητέρα μαθητή).

Όπως όλοι οι γονείς, οι Πόντιοι αγαπούν τα παιδιά τους, θέλουν τα παιδιά τους να σπουδάσουν, να έχουν καλύτερη ζωή, ανησυχούν γι' αυτά. Όμως δεν είναι υπερπροστατευτικοί. Σπάνια θα έρθουν στο σχολείο να παραπονεθούν, ακόμη και αν πιστεύουν ότι το παιδί τους αδικήθηκε, είτε από τον καθηγητή είτε από κάποιον συμμαθητή. Γενικά, δεν έρχονται συχνά στο σχολείο, γι' αυτό και οι καθηγητές ασκούν κριτική, ισχυριζόμενοι ότι οι Πόντιοι γονείς δεν ασχολούνται αρκετά με τα παιδιά τους. Οι γονείς, από την άλλη, δικαιολογούν τον εαυτό τους, προβάλλοντας ως επιχείρημα «ότι δουλεύουν πολλές ώρες και δεν μπορούν να πάρουν άδεια από τη δουλειά».

Άλλες φορές παραπονιούνται ότι δεν ξέρουν πώς να λύσουν τις προβληματικές καταστάσεις που δημιουργούνται με τα παιδιά τους στο

σχολείο και λένε ότι «εκεί ήταν πιο εύκολα. Ηξερες την υπεύθυνη (ςς. της τάξης), μαζί της μπορούσες να λύσεις όλα τα προβλήματα. Εδώ πας στον έναν καθηγητή, στον άλλον και όλοι λένε τα ίδια... έχει πρόβλημα το παιδί, δεν διαβάζει ...αυτό». (Μητέρα).

«Αγαπώ πολύ την Ελλάδα με τα καλά και τα κακά της, αλλά αυτό που σου κάνει πολύ άσχημη εντύπωση είναι τα σχολεία. Όταν πήγα να γράψω το παιδί μου σε ένα από τα σχολεία της Καλλιθέας, σκέφτηκα ότι εμείς εκεί στην εξορία είμαστε από αυτή την άποψη πιο τυχεροί. Είχαμε πολύ καλύτερα σχολεία. Εδώ είναι πρωτεύουσα, δεν επιτρέπεται να είναι έτσι». (Μητέρα, συγκρίνοντας τα ελληνικά σχολεία με αυτά της πρώην Σοβιετικής Ένωσης).

Σε επιβεβαίωση του ισχυρισμού έρχεται η γονική παρατήρηση: «τι σχολεία είναι αυτά, με κτήρια σαν αποθήκες».

Πράγματι, στη Σοβιετική Ένωση δινόταν μεγάλη σημασία στο χώρο του σχολείου, γιατί ήταν εδραιωμένη η πεποίθηση ότι, ως φυσικός χώρος δράσης, παίζει πρωταρχικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, επηρεάζοντας όλους όσοι εργάζονται σε αυτό: από τους εκπαιδευτικούς μέχρι και το φύλακα. Εκεί τα σχολεία, σε αντίθεση με τα ελληνικά, που τα περισσότερα είναι απρόσωπα και δυσλειτουργικά, είχαν μια αισθητική που βοηθούσε στο να λειτουργούν δημιουργικά. Οι αίθουσες διδασκαλίας, τα εργαστήρια, οι βιβλιοθήκες, οι αθλητικοί χώροι, οι χώροι υγιεινής ήταν καθαροί και συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του μαθητή. Οι γονείς σε όλες τις συζητήσεις τους αναφέρονται στα σχολεία της πρώην ΕΣΣΔ, συγκρίνοντάς τα με τα ελληνικά. Η συγκεκριμένη μητέρα αναφέρεται στον υπεύθυνο καθηγητή της τάξης (klassni rukovoditel), ο ρόλος του οποίου ήταν πολύ πιο ουσιαστικός από ό,τι εδώ. Γενικά, εκεί η «συνεργασία με τους

γονείς» θεωρούνταν σημαντικό μέρος της λειτουργίας του σχολείου.³⁴⁹ Ο υπεύθυνος καθηγητής της τάξης ενδιαφερόταν για την επίδοση του κάθε μαθητή, επικοινωνούσε με τους γονείς, τους καλούσε συχνά στο σχολείο και, αν υπήρχε ανάγκη, επισκεπτόταν ο ίδιος το σπίτι του μαθητή, κάτι που είναι αδιανόητο για τον Έλληνα εκπαιδευτικό. Οι εκπαιδευτικοί σε συνεργασία με τον υπεύθυνο καθηγητή δημιουργούσαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη βελτίωση της απόδοσης όλων των μαθητών και την παροχή βοήθειας στους αδύνατους μαθητές. Οι μαθησιακές δυσκολίες κάθε μαθητή και η αντιμετώπισή τους ήταν πρόβλημα όλης της τάξης. Με λίγα λόγια, η καθημερινή λειτουργία του σχολείου απασχολεί τους πάντες: γονείς, καθηγητές και παιδιά, με σκοπό να αναπτύξουν σε αυτά αισθήματα αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας. Πολύ διαδεδομένος υπήρξε ο θεσμός της «παρατεταμένης ημέρας» (Gruppa prodlennogo dnia), όπου μετά τη λήξη των μαθημάτων τα παιδιά των οποίων οι γονείς εργάζονταν ή δεν μπορούσαν να προσφέρουν βοήθεια είχαν τη δυνατότητα να προετοιμάσουν τα μαθήματα της επόμενης μέρας με τη βοήθεια των καθηγητών. Εκεί τα παιδιά μπορούσαν να απασχοληθούν δημιουργικά, να παίζουν.

Βέβαια, παρά την καλή οργάνωση της εκπαίδευσης, το σχολείο και εκεί δεν πετύχαινε πάντα με όλους τους μαθητές. Προβλήματα υπήρχαν, και μάλιστα σοβαρά, κυρίως όταν επρόκειτο για παιδιά οικογενειών που λόγω διάφορων αντικειμενικών συνθηκών δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στο κάλεσμα του σχολείου για συνεργασία. Και την εκεί εκπαιδευτική κοινότητα πάντα απασχολούσαν προβλήματα καλύτερης ένταξης, περιορισμού της σχολικής αποτυχίας και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς των μαθητών. Οι

³⁴⁹ Η στενή συνεργασία με τους γονείς είναι σημαντικός παράγοντας λειτουργίας του σχολείου. «Η συνεργασία με τους γονείς» είναι μέσα στα καθήκοντα του εκπαιδευτικού και σε άλλες χώρες, π.χ. στην Αμερική. Στην Αμερική στα μέσα τις δεκαετίας του '70 εμφανίζεται το Δίκτυο Γονέων (Parent Network), όπου τα Parent Effectiveness Training (σεμινάρια για πιο αποτελεσματικούς γονείς) βοηθούν στη συνεργασία γονιών και εκπαιδευτικών. Βλ. «Και οι γονείς άνθρωποι είναι», *Ελευθεροτυπία*, 30 Οκτωβρίου 1995, σ. 16.

Πόντιοι γονείς έχουν ζήσει τα εκεί προβλήματα, ωστόσο όταν αναφέρονται στο εκεί εκπαιδευτικό σύστημα, μνημονεύουν συνήθως μόνο τα θετικά, ιδιαίτερα τις σαφώς θετικότερες ευκαιρίες που τους παρέχονταν για μόρφωση των παιδιών τους. Έτσι, οτιδήποτε και αν ακούσουν για τα παιδιά τους, για τη σχολική τους επίδοση ή τη συμπεριφορά τους, πιστεύουν ότι οφείλονται στις αδυναμίες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Φυσικά, λιγότερο αρνητική στάση απέναντι στο ελληνικό σχολείο εκδηλώνουν οι γονείς των παιδιών με καλή επίδοση. Όσον αφορά στη σχέση μορφωτικού επιπέδου των γονέων και σχολικής επίδοσης των παιδιών παρατηρείται μια μικρή διαφοροποίηση. Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο στους ντόπιους Έλληνες γονείς αντανακλά συνήθως και στο ανάλογο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και, φυσικά, σε ανάλογες σχολικές επιδόσεις των παιδιών τους. Αυτό δεν ισχύει απόλυτα για όλες τις οικογένειες Ποντίων. Πολλές είναι οι περιπτώσεις γονέων υψηλού μορφωτικού επιπέδου που δεν κατάφεραν να κατακτήσουν το ανάλογο κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς –πολλοί είναι ακόμη και άνεργοι– αλλά τα παιδιά τους παρουσιάζουν υψηλές σχολικές επιδόσεις.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η περίπτωση των Ποντίων επιβεβαιώνει σε γενικές γραμμές τις έρευνες για τη σχέση του οικογενειακού περιβάλλοντος και της σχολικής επίδοσης. Η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο, το γλωσσικό περιβάλλον, οι στάσεις και η συμπεριφορά των Ποντίων γονέων, οι συζητήσεις στο σπίτι, τα θετικά και αρνητικά σχόλια για τους καθηγητές και γενικότερα για το ελληνικό σχολείο είναι λογικό να μεταφέρονται στα παιδιά, επηρεάζοντας τη στάση τους απέναντι σε αυτό. Σε κάθε περίπτωση, η μέση ποντιακή οικογένεια επιθυμεί διακαώς να σπουδάσουν τα παιδιά της. Οι γονείς θέλουν τα παιδιά τους να αποκτήσουν μόρφωση, συνδέοντάς την, όπως όλες οι σύγχρονες οικογένειες, με την επιτυχία στη ζωή. Η διάθεση αυτή να

«πετύχουν», να έχουν καλύτερη ζωή, μεταδίδεται από γονείς σε παιδιά, χαρακτηρίζοντάς τους πολιτισμικά.

4.3.4. Κοινωνική συμπεριφορά.

«Η αλήθεια είναι ότι δεν προσαρμόζονται εύκολα. Μερικά αγόρια είναι πολύ ζωηρά». (Καθηγήτρια).

«Στα μαθήματα δεν συμμετέχουν, δυσκολεύονται με τη γλώσσα. Αλλά και το κράτος δεν τους βοηθάει. Εμείς οι καθηγητές τι μπορούμε να κάνουμε;». (Καθηγήτρια).

«Δεν προσπαθούν. Πώς να τα βοηθήσουμε, αφού δεν συμμετέχουν, δεν διαβάζουν. Εμείς τι μπορούμε να κάνουμε;» (Καθηγητής).

«Δεν τα καταφέρουν στα μαθήματα. Σίγουρα θέλουν βοήθεια. Ας τους βοηθήσει το κράτος». (Καθηγητής).

Αυτές είναι οι συνήθειες απαντήσεις των καθηγητών στο ερώτημα πώς συμπεριφέρονται τα Ποντιόπουλα στο σχολείο.

Το σχολείο είναι ένας χώρος όπου διαμορφώνονται η κοσμοαντίληψη, οι ηθικές αξίες, εκδηλώνεται η αυτοσυνείδηση και καθορίζονται οι συμπεριφορές των παιδιών.³⁵⁰ Το σχολικό σύστημα, όπως εξάλλου και η κοινωνία, βασίζεται στον ανταγωνισμό. Τα παιδιά μαθαίνουν από πολύ νωρίς να αξιολογούν τον εαυτό τους και τους συμμαθητές τους ως καλύτερους ή χειρότερους. Γεγονός στο οποίο συμβάλλει το ίδιο το σύστημα βαθμολόγησης και εξετάσεων, αλλά κυρίως η διαφορετική αντιμετώπιση

³⁵⁰ Шниман, А. «Коллективизм и развитие личности ученика» («Συλλογικότητα και διαμόρφωση της προσωπικότητας του μαθητή»), *Научные исследования Государственного педагогического института им. Герцена*, том. 232. Санкт Петербург, 1962, σ. 83.

καλών και κακών μαθητών από τους καθηγητές.³⁵¹ Όλα τα σχολεία λειτουργούν με αυτή τη νοοτροπία. Έτσι, οι μαθητές σε μια σχολική τάξη κατηγοριοποιούνται ανάλογα με την επίδοσή τους, η οποία με τη σειρά της προσανατολίζει και τη συμπεριφορά τους.³⁵² Η περίπτωση των Ποντίων μαθητών επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα πολλών ερευνητών, ότι το σχολείο με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας του αναπαράγει τους κοινωνικούς ρόλους, καθορίζοντας τις συμπεριφορές και τις σχέσεις με τα άλλα παιδιά. «Οι καλοί μαθητές» είναι αυτοί που ακολουθούν τους κανόνες της θεμιτής για το σχολικό πλαίσιο συμπεριφοράς. Είναι συνήθως υπάκουοι, εργατικοί, επιμελείς, προσεκτικοί, έχουν «καλούς τρόπους» και γι' αυτό είναι αποδεκτοί από τους καθηγητές, οι οποίοι συχνά παραβλέπουν τα όποια παραπτώματά τους.

Τα Ποντιόπουλα που πετυχαίνουν στα μαθήματα συνήθως προσαρμόζονται πιο εύκολα στο σχολικό περιβάλλον και μιλούν θετικά για το σχολείο και τους καθηγητές τους. Είναι από εκείνα τα παιδιά που, ανταποκρινόμενα στις απαιτήσεις του σχολείου, αποκτούν το αίσθημα αυτοπεποίθησης και σιγουριάς στις ικανότητές τους, στοιχεία απαραίτητα για την ανθρώπινη δημιουργία.

«... Νιώθω καλά στο σχολείο. Οι καθηγητές εδώ μπορεί μερικές φορές να μην είναι δίκαιοι, αλλά δεν είναι αυστηροί, όπως στη Ρωσία». (Μαθήτρια, 13 ετών).

«... Εμάς όλοι οι καθηγητές είναι πολύ καλοί. Μ' αρέσει στο σχολείο. Τα πάω καλά στα μαθήματα. Και όλα μου αρέσουν εδώ». (Μαθήτρια, 15 ετών).

³⁵¹ Για την ψυχοπαθολογία της σχολικής αποτυχίας βλ. Κούρος, Ι., *Ψυχολογικά θέματα παιδιών και εφήβων*, σσ. 58-63.

³⁵² Για τη δυναμική της τάξης και γενικά για ζητήματα φύλου και μάθησης, βλ. Askew, C., Ross, S., ό.π., σσ. 44-57.

Πολλά όμως Ποντιόπουλα, όπως ήδη αναφέραμε, έχουν χαμηλή επίδοση. Ως αντίδραση, όπως συνήθως συμβαίνει με τα παιδιά που δεν τα καταφέρνουν στα μαθήματα, προσπαθούν με διάφορους τρόπους να προσελκύσουν την προσοχή άλλων. Οι καθηγητές συχνά, ειδικά γι' αυτή την κατηγορία των μαθητών, υπογραμμίζουν με έμφαση την κακή τους συμπεριφορά. Λένε ότι είναι υπερκινητικά, απείθαρχα, εριστικά και επιθετικά, ότι δυσκολεύουν το έργο τους και πολύ δύσκολα ενσωματώνονται στο σύνολο της τάξης και του σχολείου. Ομοίως, τα Ποντιόπουλα που μειονεκτούν στα μαθήματα είναι αυτά που έχουν περισσότερα παράπονα από τους καθηγητές.

«Οι περισσότεροι καθηγητές ξεχωρίζουν τους καλούς μαθητές. Εμάς δεν μας υποστηρίζουν και όλο λένε ότι δεν κάνουμε προσπάθεια. Άμα δεν σε βοηθάνε στο σπίτι, μένεις πίσω και ...στο τέλος δεν περνάς».

Όπως όλοι οι αδύνατοι μαθητές, νιώθουν αποτυχημένα και δεν εμπιστεύονται τον εαυτό τους. Η μειωμένη αυτοεκτίμηση μπορεί να τα στρέψει εντέλει στον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση από την υπόλοιπη ομάδα παιδιών, ακόμη και από τη ζωή του σχολείου, να τα κάνει να είναι περισσότερο ευάλωτα στις αρνητικές κοινωνικές επιρροές.³⁵³ Άλλοτε, πάλι, δηλώνουν ότι δεν έχουν παράπονα από το σχολείο, αποδίδοντας την αποτυχία τους στους γονείς τους που δεν είναι σε θέση να τους βοηθήσουν. Συχνά αναφέρουν τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Οι παρακάτω δηλώσεις είναι αντιπροσωπευτικές:

«... Η μητέρα μου δουλεύει πολλές ώρες και ο πατέρας μου επίσης. Δεν μπορούν να έρχονται στο σχολείο συχνά».

³⁵³ Παπαστάμου, Στ.. *Εγχειρίδιο της κοινωνικής ψυχολογίας*, ό.π. σ. 258.

«... Δεν μπορεί να μας βοηθήσει κανείς, ούτε η μητέρα μου, ούτε ο πατέρας μου, γιατί δεν ξέρουν τα ελληνικά και δουλεύουν πολύ. Συχνά μένουμε στο σπίτι μόνοι μας με την αδελφή και με τη γιαγιά μου».

Συνήθως οι Πόντιοι μαθητές δεν διαμαρτύρονται. Δείχνουν καρτερικότητα και δεν διαμαρτύρονται ακόμη και όταν αισθάνονται ότι αδικούνται, προσπαθώντας να «λύσουν» τα προβλήματα μόνοι τους. Ακριβώς όπως πράττουν και οι γονείς τους, οι οποίοι σπάνια έρχονται στο σχολείο να εκφράσουν τα παράπονά τους. Στη στάση τους αυτή μπορεί να διακρίνει κανείς αξιοπρέπεια και περηφάνια, ίσως υπερβολική, η οποία θα πρέπει να έχει τις καταβολές της στην ιστορική τους διαδρομή στην πρώην Σοβιετική Ένωση, όπου συμβιώνοντας με διαφορετικές εθνότητες ήθελαν να αποδείξουν στους ξένους την προσωπική και ομαδική τους αξία. Συμπεριφορά που μπορεί να αλλάξει, όταν αισθανθούν την Ελλάδα πραγματική τους πατρίδα, έτσι όπως προσδοκούσαν, και όχι απλό σταθμό μιας ακόμη μετεγκατάστασης.

Το σχολείο είναι χώρος στον οποίο απαιτείται πειθαρχία και γι' αυτό «ταιριάζει» περισσότερο στη φύση των κοριτσιών. Όπως όλα τα κορίτσια, οι Ποντιπούλες γνωρίζουν να χειρίζονται τις καταστάσεις με περισσότερη ωριμότητα από ό,τι τα αγόρια. Δείχνοντας μεγαλύτερο σεβασμό προς τους καθηγητές, είναι περισσότερο υπάκουες και συνήθως δεν προκαλούν φασαρίες και προβλήματα μέσα στην τάξη, ενώ τα αγόρια από τη φύση τους είναι πιο ζωηρά και άτακτα, και εμποδίζουν περισσότερο την ομαλή διεξαγωγή του μαθήματος. Τα αγόρια, εκτός των άλλων, «έχουν μικρότερη ικανότητα από ό,τι τα κορίτσια να κατανοήσουν και να περιγράψουν τις συναισθηματικές τους αντιδράσεις. Έτσι, είναι δυνατόν να χάνουν σε μεγάλο βαθμό την επίγνωση της συναισθηματικής κατάστασης τόσο όσον αφορά

τους ίδιους, όσο και τους γύρω τους, και γι' αυτό δεν δέχονται εύκολα τις παρατηρήσεις, αντιδρώντας σε αυτές επιθετικά».³⁵⁴

Κατά μία άποψη, η επιθετικότητα σχετίζεται με τις λειτουργικές και συγχρόνως με τις πρωταρχικές βιογενείς ορμές. Κατά μία άλλη, ο τρόπος με τον οποίον μεγαλώνουν τα παιδιά εκείνα που στερούνται αγάπη και αντιμετωπίζονται από τους μεγάλους με αυταρχική συμπεριφορά, είτε στην οικογένεια είτε στο σχολείο, συνήθως γίνονται επιθετικά. Πολύ περισσότερο στις περιπτώσεις των παιδιών που διακατέχονται από σύμπλεγμα κατωτερότητας, άγχος, φόβο ή εχθρότητα. Τέλος, υποστηρίζεται ότι η επιθετικότητα αποτελεί την αντανάκλαση των στάσεων και πεποιθήσεων για τη βία στην κοινωνία γενικά. Επομένως, η επιθετικότητα των αγοριών σχετίζεται με την ίδια τη φύση της κοινωνίας και τους συσχετισμούς δυνάμεως μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Η «ορμή της επιθετικότητας» υπάρχει σε λανθάνουσα κατάσταση σε όλους τους ανθρώπους. Εκδηλώνεται όμως πιο συχνά στα αγόρια και έχει να κάνει με την ιδιαίτερη κοινωνικοποίηση και εκπαίδευσή τους.³⁵⁵ Όπως συμβαίνει σε πολλές παραδοσιακές ελληνικές οικογένειες, στις οικογένειες των Ποντίων νεοπροσφύγων παρατηρούνται έντονες διακρίσεις στην ανατροφή των παιδιών όσον αφορά το φύλο. Ακόμη και σήμερα, τα αρσενικά μέλη της οικογένειας (αδέλφια, ξαδέλφια) έχουν το δικαίωμα κηδεμονίας της αδελφής, η οποία εκδηλώνεται με μια στάση προστασίας ή ελέγχου.³⁵⁶ Ο «*αρχηγός της οικογένειας πρέπει να είναι ο άνδρας*» και «*η θέση της γυναίκας είναι στο*

³⁵⁴ Luckert, Schenk-Danziger, 1972, σ. 260. Βλ. Παπαδόπουλος, Ν., «Εφηβεία, η ηλικία των προβλημάτων», *Κοινωνικοποίηση και προσαρμογή*, σ. 63. Επίσης, Β. Φίλιας, στο *Ώψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, ό.π., σσ. 17-26.

³⁵⁵ Askew, S., C. Ross, *Τα αγόρια δεν κλαίνε*, σ. 36. Για την επιθετικότητα βλ. Κοη, Ι., *Социология личности*, εκδ. Знание, Москва, 1997, σσ. 130-135. Επίσης, Βοϊδάκη, Β., *Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1987.

³⁵⁶ Παυλάκου, Δ., ό.π., σ. 49.

σπίτι» είναι οι συνήθειες απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση «ποιος πιστεύουν ότι πρέπει να είναι αρχηγός του σπιτιού».

Παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών νεοπροσφύγων διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, εργάζονται και πολλές φορές είναι ο βασικός τροφοδότης της οικογένειας, ο παραπάνω αφορισμός παραμένει, όπως διαπιστώνουμε, ισχυρός. Η διαφορά αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ένδειξη επιβεβαίωσης της αντίληψης των ανδρών για το ρόλο τους στην οικογένεια. Επίσης, μας προσανατολίζει να εικάσουμε ότι τα παραδοσιακά γνωρίσματα του «ανδρικού» χαρακτήρα των αγοριών οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο ότι τα αγόρια μιμούνται τον πατέρα τους. Αντίθετα, τα περισσότερα κορίτσια, παρά την ιδιαίτερη κοινωνικοποίηση στο κεφάλαιο της κατανομής των ρόλων, κατά βάση δεν πιστεύουν ότι *«η θέση της γυναίκας είναι μόνο στο σπίτι»*. Οι απαντήσεις τους υποδηλώνουν θέσεις που κάθε άλλο παρά αποπνέουν τον περιβόητο συντηρητισμό και αποτελούν μάλλον προϊόν της εξέλιξης του ρόλου της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία. Με λίγα λόγια, τα πολιτισμικά στοιχεία που μεταφέρονται στα Ποντιόπουλα από την οικογένεια καθορίζουν τη συμπεριφορά τους, τόσο μέσα στο σχολείο, όσο, όπως θα δούμε παρακάτω, και έξω από αυτό.

4.4. Ελεύθερος χρόνος.

Η διερεύνηση των εξωσχολικών δραστηριοτήτων των Ποντιόπουλων είναι ιδιαίτερα σημαντική και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Είναι σημαντική, γιατί μόνο τότε μας δίνεται ευκαιρία να καταλάβουμε πώς τα παιδιά αυτά βλέπουν τα πράγματα και αντιμετωπίζουν τις καταστάσεις, να κατανοήσουμε περισσότερο τις ανάγκες τους, τα ενδιαφέροντα και τα κίνητρά τους. Για τους κοινωνιολόγους οι μελέτες αυτές συνδέονται με τον ελεύθερο χρόνο των παιδιών και με τις δυνατότητες που έχουν να επιλέξουν δραστηριότητες με τις οποίες θα «γεμίσουν» τον ελεύθερο χρόνο τους.³⁶⁷ Ο ελεύθερος χρόνος των παιδιών της σχολικής ηλικίας γίνεται αντικείμενο μελέτης εδώ και χρόνια σε όλες τις χώρες. Στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης η οργάνωση των δραστηριοτήτων των παιδιών έξω από το σχολείο είναι θέμα απασχόλησης των υπευθύνων αγωγής και μάθησης. Οι εξωσχολικές δραστηριότητες των μαθητών υπόκεινται σε συστηματική παιδαγωγική παρέμβαση. Όλοι όσοι εργάζονται με τα παιδιά είναι απόφοιτοι παιδαγωγικών ή άλλων ΑΕΙ, στα οποία, εκτός από το αντικείμενο της κύριας ειδικότητας, η απόκτηση παιδαγωγικών γνώσεων θεωρείται εξίσου απαραίτητη. Έτσι, έχουν κοινή παιδεία, κοινή επαγγελματική κουλτούρα, κοινούς στόχους και προβληματισμούς, στοιχεία σημαντικά στην εργασία τους στο σχολείο. Οι κοινωνικές δραστηριότητες των παραπάνω ιδρυμάτων, τα οποία έχουν στενή επαφή με τα σχολεία, συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των παιδιών για την εργασία, την επιστήμη, την τέχνη, τον αθλητισμό, καλλιεργώντας παράλληλα τα βασικά χαρακτηριστικά των πολιτών μιας πολυεθνικής χώρας, όπως τη συνοχή, τη συνεργασία και την αλληλεγγύη. Πολλά κορίτσια και αγόρια, παιδιά Ποντίων, υπήρξαν μέλη διάφορων ομίλων στα «Σπίτια των νέων» (παλαιότερα των «πιονέρων»), στα «Κέντρα νέων ερευνητών», «νέων φυσιολατρών», και στον ελεύθερο χρόνο τους μαζί με τα παιδιά άλλων εθνοτήτων είχαν ασχοληθεί με τη μουσική, το χορό, τις διάφορες τέχνες και με τον αθλητισμό.

³⁶⁷ Toti, Gianni, «Το παιχνίδι, τα σπόρ, τα χόμπυ, οι μικρές ελευθερίες», στο *Ο ελεύθερος χρόνος*, μτφρ. Λούπης Ν., εκδ. Μνήμη, Αθήνα 1982, σσ.320-350.

Η μεγάλη έφεση στον αθλητισμό, ιδιαίτερα των αγοριών, είναι βασικό χαρακτηριστικό των παιδιών των νεοπροσφύγων. Εξάλλου, οι Πόντιοι έρχονται από την πρώην Σοβιετική Ένωση, μια χώρα όπου ο αθλητισμός κατείχε πολύ σημαντική θέση στη ζωή των πολιτών. Πολλοί αθλητές, μεταφέροντας την αθλητική της παράδοση, έχουν διακριθεί σε διάφορα αθλήματα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Όπως θα δούμε στο πίνακα που ακολουθεί παρακάτω, το 71,4% των αγοριών στο σύνολο του δείγματος δήλωσαν ότι ο αθλητισμός ήταν η κυριότερη απασχόλησή τους στον ελεύθερο χρόνο στην πρώην Σοβιετική Ένωση, ενώ ακόμη μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των αγοριών (92,9%) που ασχολούνται με τον αθλητισμό εδώ στην Ελλάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Ποσοστιαία κατανομή του δείγματος των απαντήσεων σχετικά με την ενασχόλησή τους στην ομάδα-σύλλογο στη Σοβιετική Ένωση και στην Ελλάδα.

	Σοβιετική Ένωση				Ελλάδα			
	Αγόρια N %		Κορίτσια N %		Αγόρια N %		Κορίτσια N %	
Ποντιακοί χοροί	4	6,3	14	22,6			34	27,9
Αθλητισμός	45	71,4	32	51,6	52	92,9	82	67,2
Εκδρομές	14	22,2	16	25,8	4	7,1	6	4,9
Σύνολο	63	100	62	100	56	100	122	100

Η ενασχόληση των Ποντίων με τον αθλητισμό ξεκίνησε στον ιστορικό Πόντο από τα τέλη ακόμα του 19ου-αρχές 20ού αιώνα.³⁶⁸ Ωστόσο, καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στη Σοβιετική Ένωση κατά τη δεκαετία του 1930, στα δύσκολα σταλινικά χρόνια, όταν σε όλες τις

³⁶⁸ Δύο ποντιακά σωματεία ανέπτυξαν πλούσια αθλητική δραστηριότητα στον Πόντο μέχρι τον ξεριζωμό: ο σύλλογος «Ακρίτας» στην Τραπεζούντα και ο αθλητικός σύλλογος «Ηρακλής» στα Κοτύωρα. Για τις αθλητικές δραστηριότητες στον Πόντο βλ. Μακρίδης,Γ., *Ο Μικρασιατικός αθλητισμός*, (ανέκδοτη εργασία: αφιέρωμα για τα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή). Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σσ. 3-5. Επίσης, Γρηγοριάδης.

μειονότητες απαγορεύτηκαν οι συλλογικές πολιτιστικές δραστηριότητες, ενώ το καθεστώς προπαγάνδιζε τον αθλητισμό. Από την εποχή εκείνη τα σπορ, μέσω των ζωντανών μεταδόσεων αθλητικών εκδηλώσεων και πρωταθλημάτων, έγιναν μέσο μαζικής αναψυχής. Οι σοβιετικοί ηγέτες, όπως «οι ηγέτες σε όλο τον κόσμο, δεδομένου ότι η πολιτική και τα σπορ είναι στην ουσία συνυφασμένα, άρχισαν να χρησιμοποιούν τα σπορ για να κάνουν τα καθεστώτα τους πιο δημοφιλή».³⁶⁹ Μετά τον πόλεμο, ιδιαίτερα τη δεκαετία του '50, όταν σε πολλά αθλήματα σημειώθηκαν εξαιρετικές επιδόσεις από σοβιετικούς αθλητές, οι πρωταθλητές άρχισαν να βγαίνουν έξω από τα σύνορα και να διακρίνονται διεθνώς. Και αυτό ήταν που χρησιμοποίησε κατά κόρον το καθεστώς ως μέσο προβολής της χώρας και του πολιτικού/ιδεολογικού συστήματος. Η τηλεόραση εξάλλου, με τη ζωντανή μετάδοση των αγώνων, φέρνει τα σπορ ακόμη πιο κοντά στο ευρύτερο κοινό. Έτσι, οι καλύτεροι αθλητές της χώρας, ανάμεσά τους πολλοί Πόντιοι, έγιναν «αστέρες», «ήρωες».

«Τη δεκαετία του '60 η πλειοψηφία των "Ντυνάμο", "Σπαρτάκ", "Λοκομοτίβ" και "Βόντικ", γνωστών ποδοσφαιρικών ομάδων στο Σουχούμι, Βατούμι και Γκάγρα, ήταν Πόντιοι. Οι ποδοσφαιριστές, ζωντανοί θρύλοι της "Ντυνάμο", ο Γεώργιος Φουντουκίδης (Φουντούκ), Αλέκος Πολυματιδής, Πολυχρόνης Μουμπουρίδης, έφτασαν να παίζουν στο πρωτάθλημα της χώρας με την εθνική της Γεωργίας, ενώ ο Γεώργιος Γαβριηλίδης για πολλά χρόνια υπήρξε παίκτης της εθνικής της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Βέβαια, για να γίνει δεκτός στην εθνική της χώρας, αναγκάστηκε να ρωσοποιήσει το επίθετό του. Έπαιζε στην ομάδα ως Γαβρήλοφ». (Πόντιος, 60 ετών).

Μεγαλωμένοι, λοιπόν, σε μια χώρα στην κοινωνία της οποίας ο αθλητισμός και οι αθλητές έχαιραν μεγάλης εκτίμησης, οι Πόντιοι,

Γ., *Οι Πόντιοι του Καυκάσου*, εκδ. Θεσσαλονίκη, 1957 και «Ο γυμναστικός σύλλογος Ακρίτας της Τραπεζούντος» στο *Αρχείο του Πόντου*, τόμ. 28, Αθήνα, 1966.

³⁶⁹ Μπάρετ, Νόρμαν, *Σπορ, παίκτες, αγώνες και θέαμα*, μτφρ. Τάσος Κασσώλου, εκδ. Γ. Αξιοτέλλης, Αθήνα, σ. 29.

ιδιαίτερα οι άνδρες, επιδίδονται σε διάφορα αθλήματα. Εκτός από το ποδόσφαιρο, διακρίνονται στην άρση βαρών, την πυγμαχία και την πάλη, αθλήματα δηλαδή που προϋποθέτουν ταχύτητα, ευκινησία, αντοχή και δύναμη (σωματική ρώμη). Ιδιαίτερα η πάλη, ένα από τα αρχαιότερα αθλήματα μαζί με την πυγμαχία και το παγκράτιο, φαίνεται να είναι χαρακτηριστικό του πολιτισμού τους. Η πάλη ήταν διαδεδομένη και στον Πόντο, όπου οι Έλληνες ασχολούνταν με το άθλημα αυτό στα σωματεία τους, την εποχή ακόμη που οι τουρκικές αρχές απαγόρευαν τις επίσημες αθλητικές διοργανώσεις.³⁷⁰

Οι Πόντιοι υπήρξαν πρωτεργάτες των παλαιστικών και πυγμαχικών συλλόγων στη Γεωργία, στην Αντζαρία, στην Αμπχαζία, στο Καζαχστάν, αλλά και σε άλλες περιοχές όπου ζούσαν.

«Στην Αμπχαζία Ιδρυτής της σχολής πυγμαχίας και πάλης ήταν ο Θεοχάρης Χαραλαμπίδης. Πρωταθλητής πυγμαχίας για είκοσι ολόκληρα χρόνια, ανέπτυξε αθλητική δράση και στο Καζαχστάν, όπου εξορίστηκε μαζί με τους υπόλοιπους Πόντιους. Ύστερα επέστρεψε στο Σουχούμι και συνέχισε ως προπονητής. Ήταν τόσο πολύ μεγάλη η φήμη του, που για πολλά χρόνια μετά το θάνατό του, διεξάγονται πρωταθλήματα αφιερωμένα σε αυτόν». (Πόντιος, 62 ετών).

Η ενασχόληση των Ποντίων με τον αθλητισμό, η τάση τους να δημιουργούν αθλητικές ομάδες και σωματεία, η προβολή τους σε έναν τομέα που μπορούσαν να δείξουν την αξία και τη δύναμή τους, φανερώνει πριν από όλα την ανάγκη τους για άνοδο και διάκριση ως κοινωνική ομάδα. Παράλληλα, ο αθλητισμός αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα και για τη διατήρηση και την ανάπτυξη της εθνικής τους συνείδησης σε ένα περιβάλλον στο οποίο οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές για αυτούς.

³⁷⁰ Μεταξύ των αγωνισμάτων που αναπτύχθηκαν στα Κοτύωρα ήταν τα εξής: το αρτουρμά (τριπλούν), το τοπούζ (παρόμοιο με τη σφαιροβολία), στη θάλασσα το κοτς ή το άλμα-κοτς (κολύμπι), το χειμερινό σπορ τογιζάχ (έλληθρο), ενώ ιδιαίτερα αναπτύχθηκε η πάλη (το πάλεμαν). Βλ. «Ο γυμναστικός σύλλογος Ακρίτας της Τραπεζούντας» στο Αρχείο του Πόντου, τόμ. 28, Αθήνα, 1966.

«Πολλές φορές στους Πόντιους πρωταθλητές, λόγω των ελληνικών ονομάτων που έφεραν, δεν επέτρεπαν να προχωρήσουν και να βγουν στο εξωτερικό, προκειμένου να διακριθούν. Βέβαια, αν τα άλλαζαν, θα τους άφηναν. Έτσι, ήταν εκείνα τα χρόνια. Σπάνια όμως οι δικοί μας καταδέχονταν να αλλάζουν τα ονόματά τους. Όλοι ξέρανε, ωστόσο, πόσο δυνατοί είμαστε στα σπορ». (Πόντιος, 59 ετών).

Στην Αθήνα ο πρώτος σύλλογος που έδωσε τη δυνατότητα στους Πόντιους από τη Σοβιετική Ένωση να συνεχίσουν την παράδοση στην πάλη ήταν ο Άτλας Καλλιθέας. Σύλλογος Α΄ κατηγορίας, μέλος της Πανελληνίας Ομοσπονδίας Φιλάθλων Πάλης, ιδρύθηκε το 1932. Σήμερα το όνομά του έχει ταυτιστεί με εκείνο του πρόσφυγα από το Σουχούμι της Αμπχαζίας *Παράσχου Κοτίδη* (Μπόρα), ενός από τους ιδρυτές του συλλόγου και για 20 χρόνια κορυφαίου αθλητή της Ελευθέρας πάλης.³⁷¹

Ο Άτλας, αναπτύσσοντας από την ίδρυσή του διάφορες αθλητικές δραστηριότητες, άρχισε να καλλιεργεί ερασιτεχνικά την πάλη, Ελευθέρα και Ελληνορωμαϊκή, από το 1957.

«Τη δεκαετία του '60, όταν στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, στο σύλλογο ήρθαν πολλά παιδιά Ποντίων, κυρίως από το Καζαχστάν και έγιναν μέλη του. Οι περισσότεροι δήλωσαν ότι ήθελαν να γίνουν παλαιστής». (Προπονητής).

Χρόνια αργότερα, το 1974, οι παλαιστής του Άτλαντα, χωρίς δική τους στέγη, περιπλανώμενοι σε διάφορα υπόγεια, είχαν την πρώτη νίκη στο πανελλήνιο πρωτάθλημα Ελευθέρας πάλης. Από τότε έως σήμερα, ρεκόρ σπάνιο για τον παγκόσμιο αθλητισμό, ο Άτλας αναδεικνύεται συνέχεια πρωταθλητής Ελλάδας στην Ελευθέρα πάλη, ενώ από το 1983 το ίδιο συμβαίνει και στην Ελληνορωμαϊκή.³⁷² Ο σύλλογος αποκτά δύναμη και τον

³⁷¹ Εκτός από τον Παράσχο Κοτίδη, ιδρυτικά μέλη του συλλόγου είναι ο Γ. Κακουλίδης και ο Ζεϊτανίδης, βλ. «Άτλας: γράφει ιστορία», *Νέα Καλλιθέα*, 24 Δεκεμβρίου 1997.

³⁷² Τα δημοσιεύματα στην τοπική εφημερίδα είναι χαρακτηριστικά: «Για 24η συνεχόμενη χρόνια ο ιστορικός σύλλογος της Καλλιθέας πήρε το πανελλήνιο πρωτάθλημα ελευθέρας πάλης. Όταν ο Άτλας της Καλλιθέας πήρε το πανελλήνιο πρωτάθλημα ελευθέρας πάλης το 1974 για πρώτη φορά μέσα από τα χέρια της ιστορικής ΧΑΝΘ, σίγουρα κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί ότι ο σύλλογος που ίδρυσε και γαλούχησε ο μεγάλος Παράσχος "Μπόρας" Κοτίδης θα έφτανε να διατηρεί τα σκήπτρα για 24 συνεχή χρονιά, ένα απίστευτο ρεκόρ που δεν έχει όμοιό του στα αρχεία του παγκόσμιου αθλητισμού... Το φετινό πρωτάθλημα διεξήχθη στο Χολιδαίο γυμναστήριο του Μενιδίου και με τη χορηγία του τοπικού δήμου και

υπολογίζουν. Μάλιστα, του παραχωρήθηκε ένα μέρος στο κλειστό γήπεδο Καραϊσκάκη.

«Για πολλά χρόνια ο Άτλας ήταν ο μοναδικός σύλλογος πάλης για μας τους Πόντιους από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Οι προπονήσεις γίνονται στο κλειστό γήπεδο Καραϊσκάκη. Πολλοί από μάς, παιδιά τότε, κατεβαίναμε από το Μενίδι. Και εκεί, πάντα στη θύρα 9, μας περίμενε ο “παππούς”, όπως χαϊδευτικά αποκαλούσαμε τον προπονητή μας, τον Παράσχο Κοτίδη, το θρυλικό “Μπόρα”. Για κάποιο χρονικό διάστημα μας είχαν φιλοξενήσει και στο Μύλωνα της Νέας Σμύρνης, ώσπου το 1979 με πρωτοβουλία του Δημάρχου της Καλλιθέας Γ. Γάλλον, μας παραχωρήθηκε το Δημοτικό Στάδιο της πόλης». (Μπάμπης Χολίδης, Ολυμπιονίκης).

Αναπτύσσοντας από την ίδρυσή του διάφορες αθλητικές δραστηριότητες, ο Άτλας έχει χαρίσει στην Ελλάδα άμπολλες ευρωπαϊκές και παγκόσμιες διακρίσεις, άλλα και νίκες στους Ολυμπιακούς Αγώνες, με τους πρόσφυγες από τη Σοβιετική Ένωση, τον ολυμπιονίκη Γεώργιο Χατζηγιαννίδη, τον δύο φορές ολυμπιονίκη Μπάμπη Χολίδη, τον παγκόσμιο πρωταθλητή Γεώργιο Αθανασιάδη και πολλούς άλλους. Σήμερα, βέβαια, η πάλη και η πυγμαχία δεν ασκούν την ίδια γοητεία όπως

έμοιαζε να είναι εντός έδρας για τον Άτλα, αφού πολλοί αθλητές του είναι Μενιδιάτες. Παιδιά από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, Ελληνόπουλα που γύρισαν στον τόπο της καταγωγής τους και με πενιχρά μέσα και κίνητρα τιμούν τα χρώματα του συλλόγου μας, αλλά και τη γαλανόλευκη, αφού οι περισσότεροι είναι διεθνείς». Βλ. Αθλητικό αφιέρωμα στη Νέα Καλλιθέα, 3 Μαρτίου 1997.

«Ο μεγάλος σύλλογος της πόλης μας κατέκτησε τον 25ο συνεχόμενο τίτλο. Άτλας και πάλι Άτλας. Η Καλλιθέα αισθάνεται περήφανε για τον ιστορικό και μεγάλο της σύλλογο. Η ελευθέρη πάλη είναι τελικά για έναν και μοναδικό ρόλο. Για τον πρώτο. Μιλάμε, βέβαια, για τον Άτλαντα Καλλιθέας, τον μεγάλο μας σύλλογο που για 25η συνεχόμενη φορά αναδείχθηκε πρωταθλητής Ελλάδας. Είκοσι πέντε χρόνια, ένα τέταρτο του αιώνα, ο Άτλας είναι ο κυρίαρχος του παιχνιδιού. Και δεν έχουν άδικο όλοι όσοι ισχυρίζονται πως πρόκειται για ένα μοναδικό και ακατάρριπτο παγκόσμιο ρεκόρ. Η επιτυχία αναμφισβήτητη είναι μεγάλη. Απόδειξη της σοβαρής δουλειάς που κάνουν οι προπονητές Γιώργος Δεσκούλιδης και Παναγιώτης Κόκκινος. Οι αθλητές του Άτλαντα κατέκτησαν τρία χρυσά, δύο αργυρά και ένα χάλκινο, μετάλλια». Βλ. Νέα Καλλιθέα, 24 Δεκεμβρίου 1997, σ. 4.

«Ρεκόρ Γκίνες! Ο «Άτλας» Καλλιθέας αναδείχτηκε για 26η συνεχή φορά πρωταθλητής... Σίγουρα πρόκειται για μια ευχάριστη ρουτίνα. Μ' άλλα λόγια, κρατάει χρόνια αυτή η κολόνα, που φέρνει για 26η συνεχή φορά τον Άτλαντα, τον μεγάλο σύλλογο της πόλης μας στο... ρεπερ της βαθμολογίας του Πανελληνίου πρωταθλήματος ελευθέρης πάλης. Για 26 ολόκληρα χρόνια ο Άτλας είναι ο κυρίαρχος του παιχνιδιού. Αναμφισβήτητα αυτό το εκπληκτικό σερί αποτελεί ένα ρεκόρ Γκίνες που είναι πολύ δύσκολο να καταρριφθεί. Ο Άτλας συγκέντρωσε συνολικά 82 έναντι 44,5 βαθμών του ιδιαίτερα ενισχυμένου από μεταγραφές Ηρακλή Θεσσαλονίκης. Βλ. Νέα Καλλιθέα, 11 Μαρτίου 1998, σ. 15.

άλλοτε. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, παραμερίζοντας τους αθλητές αυτών των πανάρχαιων αθλημάτων, προβάλλουν περισσότερο τους «αστέρες» του ποδοσφαίρου. Παρ' όλα αυτά, οι διακρίσεις των Ποντίων και σε άλλους τομείς του αθλητισμού είναι πολύ σημαντικό γεγονός για τους πρόσφυγες. Όταν οι «δικοί τους άνθρωποι» προβάλλονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποκτούν και οι ίδιοι κύρος. Νιώθουν αναβαθμισμένοι και ενισχύεται έτσι η αυτοαντίληψη και η αυτοεκτίμησή τους. Οι νίκες των Ποντίων παλαιστών τούς κάνουν να νιώθουν πιο δυνατοί. Προφανώς την υπέρβαση της κοινωνικής μειονεξίας πετυχαίνει η σωματική ισχύς. Ίσως για αυτό και οι Πόντιοι έχουν παράδοση στα κατεξοχήν «δυναμικά», βαριά αθλήματα, όπως είναι η πυγμαχία και η πάλη, στα οποία «οι αθλητές πρέπει να έχουν όχι μόνο σωματική ρώμη και κατάλληλη διάπλαση, αλλά και ακατάβλητο ψυχικό σθένος και αντοχή».³⁷³

Αθλητικοί σύλλογοι προσφύγων υπάρχουν σε πολλές περιοχές όπου ζουν οι Πόντιοι. Μόνο ο Άτλας Καλλιθέας, στον οποίο αναφερθήκαμε, αριθμεί περίπου 200 αθλητές που συμμετέχουν σε αγώνες, ενώ συνολικά ο αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος.³⁷⁴

«Τα περισσότερα παιδιά που ασχολούνται με το άθλημα, αν όχι 90%, σίγουρα 80%, είναι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Τα παιδιά αυτά έχουν το σπορ μέσα στο αίμα τους. Η αλήθεια είναι ότι πολλά από τα παιδιά που ξεκινούν με πολλές υποσχέσεις, στο δρόμο χάνονται. Παλαιότερα ήταν η στρατιωτική θητεία και η εποχή της επαγγελματικής αποκατάστασης το κρίσιμο σταυροδρόμι. Τώρα μεγάλα ταλέντα εγκαταλείπουν την παλαιίστρα, πριν ακόμη τελειώσουν το σχολείο. Αναγκάζονται πολλές φορές να παρατάνε την πάλη λόγω των αυξανόμενων αναγκών της ζωής και της συρρίκνωσης του εισοδήματος των οικογενειών τους. Συχνά βοηθάνε τους γονείς τους στη δουλειά ή κουβαλάνε τούβλα μαζί με τους δικούς τους για να κτίσουν το σπίτι τους. Αυτά τα παιδιά πρέπει να τα βοηθήσουμε». (Προπονητής).

³⁷³ Βαλαβάνης, Π., «Αγώνες ισχύος», στο *Άθλα, αθλητές και αθλήματα*, ό.π., σσ.82-83.

³⁷⁴ Παράλληλα, σε συνεργασία με την ομοσπονδία της πάλης, το Δήμο Νέας Σμύρνης και το Υπουργείο Παιδείας διατηρεί Ακαδημία Πάλης με παιδιά από τα σχολεία Νέας Σμύρνης.

Ο ρόλος του συλλόγου στη ζωή των νεαρών παλαιστών είναι πολύ σημαντικός. Οι αθλητικές επιδόσεις, είτε ατομικές είτε ομαδικές, ενισχύουν το αγωνιστικό πνεύμα, την αγωνιστική τους διάθεση, στοιχεία που ξεχωρίζουν το συγκεκριμένο άθλημα. Βέβαια, η επιτυχία του παλαιστή δεν καθορίζεται άμεσα από τους άλλους, όπως συμβαίνει στα ομαδικά παιχνίδια, αφού στους αγώνες καθένας αγωνίζεται ατομικά. Ωστόσο, κάθε αθλητής ανήκει σε μια ομάδα και η προετοιμασία για τον αγώνα, η προπόνηση, γίνεται ομαδικά.

«Ενώ είναι ατομικό άθλημα, ο αθλητής δεν μπορεί να γυμνάζεται μόνος. Γυμνάζονται ομαδικά. Λόγω αυτής της ιδιαίτερης φύσης του αθλήματος, αναπτύσσονται διάφορα χαρακτηριστικά που προέρχονται από την ομαδικότητα της προπόνησης, όπως συνεργασία, αλληλοβοήθεια και αγάπη για το συναθλητή, υγιής ανταγωνισμός, προσαρμοστικότητα και ομαλή ένταξη σε συνθήκες ομαδικής δουλειάς». (Προπονητής).

Οι παλαιστές αγωνίζονται για το ποιος θα είναι πρώτος, ποιος θα ξεπεράσει τους άλλους, καταβάλλοντας το μέγιστο των σωματικών και πνευματικών τους δυνάμεων για την επίτευξη της πρωτιάς. Έτσι, καθένας ξεχωριστά, αγωνίζονται για την ομαδική νίκη. Είναι πολύ σημαντική για τον αθλητή η νίκη της ομάδας του. Η αγωνιστική αυτή διάθεση επεκτείνεται και σε άλλες εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής των αθλητών, και εδώ ο ρόλος του προπονητή είναι καθοριστικός. Ο προπονητής είναι η ψυχή του συλλόγου, είναι παράδειγμα προς μίμηση.

«Ο προπονητής μας ήταν ο ίδιος παλαιστής. Με πολλές διακρίσεις στο ενεργητικό όταν ζούσε στον Καύκασο, ξεκίνησε στην Ελλάδα από το μηδέν. Ξεπέρασε όμως τις δυσκολίες και πραγματοποίησε το όνειρό του, να γίνει προπονητής της πάλης στην Ελλάδα. Συχνά μας λέει ότι πρέπει να μαθαίνουμε να αγωνιζόμαστε όχι μόνο στο “χαλί”, αλλά και στη ζωή μας γενικότερα. Πρέπει να είμαστε δυνατοί». (Αθλητής, 15 ετών).

Οι περισσότεροι σύλλογοι έχουν «δικό τους» προπονητή, Πόντιο από τη Σοβιετική Ένωση. Οι προπονητές πολλές φορές δεν πληρώνονται και ασχολούνται με την πάλη «για την ψυχή τους», όπως λένε, με στόχο να συνεχίζουν να βγάζουν «νέα βλαστάρια». Σχολή αθλητισμού και φιλίας, οι παλαιστικοί σύλλογοι Ποντίων είναι γνωστοί στις περιοχές όπου υπάρχουν

και έχουν καλή φήμη. Έτσι, κάθε χρόνο, όταν ξεκινά η καινούργια αθλητική σεζόν, έρχονται να γραφτούν και παιδιά μη Ποντίων. Τελευταία, στα άλλοτε παραδοσιακά ανδρικά αθλήματα, εγγράφονται και κορίτσια. Μάλιστα, δύο Πόντιες από το Μενίδι διακρίθηκαν στο περσινό Ευρωπαϊκό Πρωτάθλημα Ελευθέρας Πάλης. Φυσικά, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ενασχόληση με τα ανδρικά αθλήματα είναι συνήθης και στις Ποντιοπούλες. Αντίθετα, τα κορίτσια ασχολούνται περισσότερο με την ενόργανη γυμναστική, το βόλεϊ κ.ά.

Πολλά παιδιά, εκτός από τον αθλητισμό, ασχολούνται και με άλλες δραστηριότητες. Θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι οι περισσότεροι δήμοι της Αθήνας τους παρέχουν τη δυνατότητα να ασχοληθούν με τέτοιες δραστηριότητες. Όμως, σύμφωνα με παρατηρήσεις, λίγα Ποντιόπουλα απευθύνονται στους δήμους. Έτσι, συναντιούνται μεταξύ τους και αυτοσχεδιάζουν, χωρίς να εντάσσονται στους οργανωμένους συλλόγους ή στα τμήματα αθλητικών δραστηριοτήτων των δήμων.

«Εμείς κάθε μέρα βρισκόμαστε με τους φίλους. Μερικά σχολεία, όπως το δικό μας, είναι ανοιχτά και τα βράδια. Εκεί συναντιόμαστε μια μεγάλη παρέα. Παίζουμε ποδόσφαιρο ή βόλεϊ». (Πόντιος, 15 ετών).

Όπως για τα περισσότερα παιδιά στην Αθήνα, χώρος συναντήσεων για τα Ποντιόπουλα μπορεί να είναι τα παγκάκια μιας πλατείας, τα ακάλυπτα οικόπεδα ή οι άκρες των πεζοδρομίων, όπου τα αγόρια «παίζουν μίνι-ποδόσφαιρο, καμιά φορά σκάκι ή σάσκι (σ.σ. παιχνίδι με πόνια), ακούν μουσική». Στην ερώτηση τι μουσική ακούνε, ένας πρώην μαθητής είτε ότι ακούνε μόνο ξένη μουσική, γιατί προσφέρεται για το μπρέικ-ντανς. Την παρέα νεαρών που χορεύουν μπρέικ-ντανς μπορεί να συναντήσει κανείς στη μικρή πλατεία του άλσους της Καλλιθέας. Εκεί συγκεντρώνονται συχνά τα απογεύματα. Βάζουν στη μέση του πλακόστρωτου το μαγνητόφωνο «για να κάνουν την πρόβα», επιδιόμενοι σε έναν ιδιόμορφο χορό που απαιτεί, ομολογουμένως, ιδιαίτερες ακροβατικές ικανότητες. Το ασυνήθιστο για την περιοχή θέαμα, που θυμίζει εικόνες των γιορτών στην Ερμού, μαζεύει περαστικούς, νεαρές μητέρες και γιαγιάδες με τα μικρά να παίζουν ή να λικνίζονται υπό τον ήχο της μουσικής, μιμούμενα τους χορευτές.

«Εμένα όλοι οι φίλοι μου λίγο-πολύ χορεύουν μπρέικ-ντανς, αλλά εγώ είμαι ο καλύτερος στην Καλλιθέα. Χόρευα σ' ένα διαγωνισμό και βγήκα πρώτος», λέει ένας Πόντιος 16 χρόνων. «Τώρα εγώ και οι φίλοι μου έχουμε πολλούς οπαδούς. Στο σχολείο δεν τα κατάφερα. Τρία χρόνια ήμουν στην πρώτη τάξη και τελικά αναγκάστηκα να τα παρατήσω. Μπορεί αργότερα να πάω στο νυχτερινό. Θέλω να ασχοληθώ επαγγελματικά με το μπρέικ-ντανς. Όμως για να γίνεις καλός, πρέπει να κάνεις πρόβες πολλές ώρες και εμείς δεν έχουμε χώρο. Πήγαμε στον δήμαρχο να ζητήσουμε αίθουσα, αλλά μας αρνήθηκε. Θα πάω στο δικό μας ποντιακό σύλλογο, μπορεί κάτι να γίνει». Όταν τον ρώτησα τι σχέση μπορεί να έχει ένας σύλλογος ποντιακός με το μπρέικ-ντανς, απάντησε:

«Έχετε άδικο. Τα μοντέρνα είναι πολύ ωραία και πρέπει να τα ακολουθούμε και εμείς, αλλιώς, τι, θα χορεύουμε μόνο ποντιακά; Εμένα μ' αρέσει πολύ το hip-hop. Ξέρεις στο Μενίδι κάποια παιδιά έγραψαν τραγούδια hip-hop στα ποντιακά-ρωσικά. Εβγαλαν και κασέτα. Είναι πολύ δημοφιλή στους δικούς μας».

Είναι αναπόφευκτο, μάλλον, να ακολουθούν τελικά οι νέοι τη μόδα και τα διάφορα μουσικά ρεύματα. Έτσι, το μπρέικ-ντανς, το hip-hop με το είδωλο των εκατομμυρίων κοριτσιών και αγοριών σε όλο τον κόσμο, τον Eminem, καθορίζοντας την ανερχόμενη νεανική κουλτούρα σήμερα, δεν μπορούσαν να μην επηρεάσουν και τα Ποντιόπουλα.³⁷⁵ Ωστόσο, όπως άλλωστε συμβαίνει συχνά, είναι πολύ πιθανόν οι νέοι να επιστρέψουν στην παράδοση και μεγαλώνοντας να αγαπήσουν τους ποντιακούς χορούς, την ποντιακή λύρα και τα τραγούδια που συνοδεύουν τους προγόνους τους αιώνες, μιλώντας για τις πίκρες και τις χαρές τους. «Η επιστροφή στις ρίζες» παρατηρείται και από τα άτομα «κλασικής μουσικής παιδείας», στην οποία, πρέπει να αναφέρουμε, δίνουν μεγάλη σημασία πολλές οικογένειες Ποντίων. Ειδικά για τα παιδιά που διαθέτουν ταλέντο, οι περισσότεροι γονείς θεωρούν χρέος να τους προσφέρουν τη δυνατότητα ολοκλήρωσης της μουσικής τους μόρφωσης και, αφηφώντας τις δυσκολίες, τα εγγράφουν

³⁷⁵ Κολοβός, Γιάννης, «Προσωπικά δεδομένα. Eminem. Ο προβοκάτορας που κινητοποίησε τη CIA», βλ. περιοδικό Κ, εκδ. Η Καθημερινή, Α.Ε. Έκδοση Εντύπων – Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, τεύχ.32, 4 Ιανουαρίου 2004.

στα ωδεία. Εξάλλου, είναι γνωστό πόσο δημοφιλής είναι η κλασική μουσική στους πολίτες της πρώην Σοβιετικής Ένωση.

Πάντως, όσον αφορά στην ποντιακή μουσική, τη μελωδία και τα τραγούδια δηλαδή, αυτό το πλούσιο κομμάτι της παράδοσης, στο ασυνήθιστο αφτί αρκετών ακροατών, ακόμα και Ποντίων, γαλουχημένων με τα δυτικά ακούσματα συχνά «χτυπάει άσχημα». Αντίθετα, οι ποντιακοί χοροί, είτε ήρεμοι και απλοί, όπως το ομάλ, είτε ζωηροί και πολύπλοκοι, όπως ο πυρρίχιος³⁷⁶, πάντοτε όμως σεμνοί και μεγαλόπρεποι, χωρίς καμιά υπερβολή και ασχήμια στις κινήσεις, ενθουσιάζουν τους πάντες, χορευτές και θεατές.

Οι ποντιακοί χοροί στη ζωή όλων των Ποντίων πάντα είχαν ιδιαίτερη θέση. Σημαντικός ήταν ο ρόλος τους ειδικά στις δύσκολες στιγμές. Οι μεγαλύτεροι στις διηγήσεις τους για την εξορία, αναφέρονται συχνά στη λύρα και στους χορούς και λένε για τη στήριξη που τους προσέφεραν, απαλλάσσοντάς τους από τη συναισθηματική φόρτιση.³⁷⁷ Οι συνθήκες όμως στη Σοβιετική Ένωση περιόρισαν την ενασχόληση των Ποντίων με την παραδοσιακή μουσική και τους χορούς στο πλαίσιο των γάμων ή άλλων οικογενειακών γιορταστικών εκδηλώσεων. Περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό και το ρεπερτόριό τους. Εδώ τα πράγματα σχετικά με τους ποντιακούς χορούς είναι διαφορετικά. Πολλοί είναι οι Πόντιοι που τους γνωρίζουν καλά, ιδιαίτερα όσοι προέρχονται από τα διάφορα χωριά της Μακεδονίας με αμιγή ποντιακό πληθυσμό, όπου τα παιδιά τους μαθαίνουν αβίαστα στους γάμους και στα πανηγύρια από τους μεγαλύτερους. Βέβαια, αυτό αφορά τους κλασικούς παραδοσιακούς χορούς, οι οποίοι δύσκολα αλλάζουν και διατηρούνται, επειδή συγκινούν. Κάποιοι χοροί, όπως είναι αναπόφευκτο, με την πάροδο του χρόνου, είτε λόγω αισθητικών προτιμήσεων είτε μετακινήσεων και συμβίωσης με διαφορετικές κοινότητες, χάθηκαν.³⁷⁸

³⁷⁶ Αφανασιάδης Δ., Ο Πυρρίχιος Χορός. Σέρρα-Τρομαχτός. (Ιστορική ανάλυση-Συμβολή στη Λαογραφία), εκδ. Συλλόγου Πόντιων Εδέσσης-Περχώρων « Ο Θεοδ. Γαυράς», Έδεσσα, 1975, σσ. 15-37.

³⁷⁷ Πρόκειται για κινήσεις στο χορό που έχουν άμεση σχέση με την ψυχοβιολογική αντιμετώπιση των προβλημάτων, για περισσότερα βλ. Ζωγράφου, Μ., ό.π., σ. 13.

³⁷⁸ Ζωγράφου, Μ., ό.π., σ. 73.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της διάσωσης και διατήρησης των παραδοσιακών χορών, η δημιουργία των ποντιακών χορευτικών συγκροτημάτων άρχισε από πολύ νωρίς. Στην Αθήνα ένα από τα πρώτα δημιουργήθηκε στο σύλλογο «Αργοναύτες Κομνηνοί» της Καλλιθέας. Είναι, μαζί με το χορευτικό συγκρότημα του ομίλου «Σέρρα», από τα πλέον γνωστά στην Ελλάδα. Τα χορευτικά αυτά συγκροτήματα δίνουν πολλές παραστάσεις όχι μόνο στις διάφορες εκδηλώσεις στη χώρα, αλλά και στο εξωτερικό, προβάλλοντας την πολιτιστική κληρονομιά των Ποντίων. Τα περισσότερα παιδιά νεοπροσφύγων για την εκμάθηση των χορών εγγράφονται στους «δικούς τους» συλλόγους, στους συλλόγους Ποντίων από τη Σοβιετική Ένωση. Ένας από αυτούς είναι ο σύλλογος «Ευκλείδης» του Μενιδίου, που υπάρχει από το τέλος της δεκαετίας του '70. Ο σύλλογος δημιούργησε χορευτικό συγκρότημα σχεδόν αμέσως μετά την ίδρυσή του. Το χορευτικό σήμερα έχει τρία τμήματα: μεγάλο, μεσαίο και μικρό για τα παιδιά. Η συντήρηση των χορευτικών, σύμφωνα με δηλώσεις των μελών του διοικητικού συμβουλίου, είναι πολύ δύσκολη υπόθεση και οι σύλλογοι αντιμετωπίζουν οικονομικό πρόβλημα.

«Ο χοροδιδάσκαλος, ο λυράρης, τα έξοδα παραδοσιακών στολών, που είναι ιδιαίτερα ακριβές, πληρώνονται από τις συνδρομές των μελών και από τις προσφορές των ευεργετών, Ποντίων και μη. Ενώ το Υπουργείο Πολιτισμού, παρά τις εξαγγελίες, δεν μας στηρίζει οικονομικά. Βέβαια, εδώ χρειάζονται μαζί με την Ομοσπονδία δικές μας προγραμματισμένες και συστηματικές ενέργειες για να εξασφαλιστεί, βάσει συντάγματος και νομοθεσιών, η στήριξη του παραδοσιακού πολιτισμού, που είναι ένας από τους στόχους των συλλόγων». (Πόντιος, 60 ετών. Μέλος συλλόγου.)

Ωστόσο, παρά τα προβλήματα, χορευτικά συγκροτήματα διαθέτει σήμερα η πλειονότητα των ποντιακών συλλόγων. Μερικοί, όπως η «Αργώ», αφού από την ίδρυσή της ασχολήθηκε περισσότερο με τα κοινωνικά προβλήματα των νεοπροσφύγων, πιο πρόσφατα απέκτησε χορευτικό συγκρότημα.

«Τα μικρά παιδιά μέσα από το χορό πιο εύκολα έρχονται κοντά στην παράδοση. Βέβαια, δεν περιοριζόμαστε μόνο στο χορό. Τα παιδιά που έρχονται στο σύλλογο μαθαίνουν στίχους στα ποντιακά. Τελευταία

ανεβάσαμε μια θεατρική παράσταση με θέμα ένα ποντιακό παραμύθι. Πιστεύω μόνο έτσι μπορούμε να διατηρήσουμε την παράδοση μας έτσι που διασκορπιστήκαμε. Πώς αλλιώς;» (Πόντια, 29 ετών.)

Ο «Μιθριδάτης», ένας σχετικά καινούργιος σύλλογος της Καλλιθέας, για να προσελκύσει τα παιδιά, «προκειμένου να τα βοηθήσει να ξεφύγουν από τους κινδύνους του δρόμου, ανοίχτηκε και σε άλλου είδους δραστηριότητες». ³⁷⁹ Έτσι, ο σύλλογος, εκτός από το χορευτικό, διαθέτει τμήμα ζωγραφικής, μουσικής (πιάνο) και μια ποδοσφαιρική ομάδα. Έτσι, τα παιδιά, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους, μπορούν να αναπτύξουν τις παραπάνω δραστηριότητες. Ωστόσο, ο λόγος που τα περισσότερα παιδιά έρχονται στους συλλόγους είναι οι ποντιακοί χοροί.

«Θα ήθελα να τους μάθω. Μ' αρέσουν όλα στον ποντιακό χορό: ο ρυθμός, το πάθος, η λύρα και η μουσική που σε πάει κατευθείαν στις ρίζες σου». (Πόντια, 15 ετών.)

4.5. Διαμόρφωση αντιλήψεων για τον κοινωνικό ρόλο.

Πέρα από το χορό και τις λοιπές δραστηριότητες, ο ρόλος του συλλόγου στη ζωή των νεαρών μελών του είναι πολύ σημαντικός. Εκεί τα Ποντιόπουλα βρίσκονται ανάμεσα στους δικούς τους ανθρώπους, με τους οποίους μπορούν να επικοινωνήσουν με τα δικά τους γνώριμα πολιτισμικά πρότυπα συμπεριφοράς. Είναι ένας άλλος, μετά την οικογένεια, χώρος διατήρησης της ταυτότητάς τους. Οι σύλλογοι, εκτός των άλλων, είναι οι χώροι μέσα στους οποίους οι Πόντιοι δραστηριοποιούνται συλλογικά, επικεντρώνοντας όλες τις προσπάθειές τους στο να πετύχουν την άνοδο και να διακριθούν ως κοινωνική ομάδα. Όπως έχουμε αναφέρει, οι κοινωνικές επιπτώσεις των αλλαγών στη ζωή των νεοπροσφύγων, σε συνδυασμό με την απουσία κατάλληλων δομών ικανοποίησης των αιτημάτων τους από την κυβέρνηση, προκάλεσαν σε αυτούς ένα κλίμα αβεβαιότητας. Υπό

³⁷⁹ Χορευτικά συγκροτήματα διαθέτουν και ποντιακά σωματεία άλλων περιοχών της Αθήνας, όπως η «Μαύρη Θάλασσα» της Νέας Σμύρνης, ο σύλλογος των Σουρμενίων, οι σύλλογοι της Αργυρούπολης, της Ελευσίνας κ.ά.

αυτές τις κοινωνικές και ψυχολογικές συνθήκες, που διατηρήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, διαμορφώθηκε η στάση τους προς την κυβέρνηση. Παράλληλα, παρατηρείται μια συλλογική δραστηριοποίηση που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμπλοκή τους στην πολιτική.³⁸⁰ Ο αγώνας των νεοπροσφύγων για την αποκατάστασή τους στη χώρα, αλλά και η διεθνής αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων είναι ζητήματα με σαφή πολιτικό χαρακτήρα. Μέσα από τις συλλογικές δραστηριότητες οι νεοαφικνούμενοι αποκτούν καινούργιες γνώσεις, ιδέες, υιοθετούν ένα σύνολο πολιτικών αξιών, πεποιθήσεων, συμπεριφορών και στόχων που, διαμορφώνοντας την κοινωνική τους συνείδηση, μεταδίδονται στα παιδιά.

«Ο πατέρας μου εδώ και χρόνια είναι μέλος του ποντιακού συλλόγου. Εκεί προσπαθούν να κάνουν κάτι για μας τους Πόντιους. Λέει ότι για να πετύχουμε πρέπει να αγωνιστούμε όλοι μαζί. Με πήγε και εμένα όταν ήμουν μικρή. Εδώ και τρία χρόνια είμαι μέλος του χορευτικού και μ' αρέσει πολύ. Όταν μεγαλώσω, θα γίνω πρόεδρος και θα ασχοληθώ με τα ζητήματά μας». (Μαθήτρια, 14 ετών.)

«Η μητέρα μου δούλεψε στο Καζαχιστάν ως μηχανικός. Ήταν και καλή αθλήτρια. Εδώ όλα άλλαξαν. Τώρα είναι μέλος του ποντιακού συλλόγου. Αγωνίζεται μαζί με άλλους Πόντιους για τα δικαιώματά μας». (Μαθήτρια, 13 ετών.)

Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα παιδιά δεν έχουν άμεση εμπειρία των κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών. Άλλοι λένε ότι έχουν εξιδανικευμένες αντιλήψεις για την εξουσία και ότι ο πολιτικός κυνισμός των μεγάλων σπάνια αναπτύσσεται σε αυτά. Μπορεί τις περισσότερες φορές τα παιδιά να μην έχουν την άμεση εμπειρία των κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών, αντιλαμβάνονται όμως την πραγματικότητα, η οποία μεταβάλλεται όσο μεγαλώνουν τα παιδιά. Εξάλλου, τα παιδιά εμπλέκονται συχνά στις πολιτικές συζητήσεις οι οποίες γίνονται μέσα στην οικογένεια, μεταφέροντας τα αιτήματα που τους αφορούν ως μαθητές και τα οποία οι γονείς μπορούν στη συνέχεια να προωθήσουν στις δικές τους οργανώσεις (συλλόγους). Με λίγα λόγια, πρόκειται για την πολιτική κοινωνικοποίηση,

³⁸⁰ Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987, σσ. 43, 55.

στη διαδικασία της οποίας σπουδαίο ρόλο παίζουν το κοινωνικό περιβάλλον γενικότερα, στο οποίο πρέπει να εντάσσονται και οι σύλλογοι των Ποντίων. Στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης ιδιαίτερα σημαντική είναι η επίδραση ενός από τους πρωτογενείς φορείς της, της οικογένειας.³⁸¹ Έρευνες που εκπονήθηκαν σχετικά με την αγωγή του παιδιού και γενικά την κοινωνικοποίησή του κατέδειξαν πως τα παιδιά, εκτός του ότι δεν είναι παθητικοί δέκτες, επηρεάζουν άμεσα και τα άτομα που προσπαθούν να τα εκπαιδεύσουν, κατευθύνοντας έτσι αποφασιστικά την παραπέρα συμπεριφορά τους.³⁸² Σύμφωνα με τον V. Key, «δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η οικογένεια συντελεί στη διαμόρφωση των βασικών αξιών και απόψεων, που με τη σειρά τους μπορεί να αποβούν αποφασιστικής σημασίας για τη στάση του ατόμου έναντι των πολιτικών πραγμάτων για αρκετό διάστημα μετά την αποχώρησή του από αυτή».³⁸³

Στη διαμόρφωση του «πολιτικού χαρακτήρα» του παιδιού καθοριστικός είναι επίσης ο ρόλος του σχολείου, των ΜΜΕ.³⁸⁴ Το σχολείο, με τις γνώσεις που παρέχει, οι εορτασμοί των εθνικών επετείων και οι παρουσιάσεις ειδήσεων συμβάλλουν στη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων και πεποιθήσεων των παιδιών. Έτσι, επεμβαίνοντας έμμεσα στο πολιτικό σύστημα, ιδιαίτερα στο χώρο της εκπαίδευσης, διαμορφώνουν την κουλτούρα τους.³⁸⁵ Ωστόσο, εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η πλειονότητα των Ποντιόπουλων δήλωσε ότι γενικά δεν ενδιαφέρεται για την πολιτική.

³⁸¹ Για το ρόλο της οικογένειας ως πρωτογενούς φορέα της πολιτικής κοινωνικοποίησης, βλ. Τερλεξή, Π., ό.π., σσ. 85-108, 181-193.

³⁸² Σαρρής, Νεοκλής, «Προβλήματα και προβληματική γύρω από την κοινωνικοποίηση και ειδικά», στο *Κριτική κοινωνία*, τεύχ. 2-3, Φλεβάρης-Μάρτης χ.χ., σσ. 31-39.

³⁸³ Key, V., *Public Opinion and American Democracy*, New York, Knopf, 196. Βλ. Τερλεξή, Π., ό.π., σ. 85.

³⁸⁴ Για το ρόλο του σχολείου και των ΜΜΕ ως φορέων πολιτικής κοινωνικοποίησης, βλ. ό.π., σσ. 136-159, 199-207.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Σε ενδιαφέρει η πολιτική κατάσταση της Ελλάδας;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	31	56,4	19,6	24	43,6	13,6	55	100	16,5
Όχι	76	40	48,1	114	60	64,8	190	100	56,9
Δεν ξέρω	51	57,3	32,3	38	42,7	21,6	89	100	26,6
Σύνολο	158	47,3	100	176	52,7	100	334		100

Αν θεωρήσουμε τις απαντήσεις των παιδιών δείκτες των τάσεων για συμμετοχή στο πολιτικό γίνεσθαι της χώρας, θα λέγαμε ότι οι συμμετοχικές τάσεις είναι μικρές. Τα μικρά ποσοστά απαντήσεων στο ερώτημα αν τελικά παρακολουθούν την πολιτική επικαιρότητα και συζητούν για τους πολιτικούς, εκφράζουν ίσως τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς γενικότερα συνιστώντας έναν πολύ σημαντικό δείκτη της συνολικής αντίληψης της πραγματικότητας που βιώνουν. Παρ' όλα αυτά, τα παραδείγματα εξέλιξης του ενδιαφέροντός τους για το «τι γίνεται γύρω τους» υπάρχουν, μάλιστα κάποιες φορές επεμβαίνουν σε αυτά, ίσως ασυνείδητα. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά τα γεγονότα του 1991 με τις μαζικές μαθητικές καταλήψεις στις οποίες πήραν ενεργό μέρος και μαθητές Πόντιοι από την ΕΣΣΔ. Η συμμετοχή τους στις μαθητικές κινητοποιήσεις θα μπορούσε να θεωρηθεί ως δείγμα μιας πρώτης εκδήλωσης της άμεσης παρέμβασής τους όχι τόσο στο πολιτικό, όσο στο κοινωνικό σύστημα, αφού οι αξίες και οι στάσεις των ατόμων που μορφοποιούν οι πολιτικές πρακτικές παραπέμπουν συχνά στην ευρύτερη κοινωνική δομή.³⁸⁵ Ο βαθμός αποτελεσματικότητας της παρέμβασης των παιδιών στην πολιτική διαδικασία φαίνεται από τις απαντήσεις τους στην ερώτηση αν «πιστεύουν ότι η κυβέρνηση μπορεί να πάρει αποφάσεις που θα

³⁸⁵ Για τη σχέση της πολιτικής κουλτούρας με τη διαμόρφωση ταυτότητας, βλ. Badie, Bertrand. *Κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα, 1993, σσ. 105-114.

³⁸⁶ Παντελίδου-Μαλούτα. Μ., ό.π., σ. 43.

άλλαζαν τη ζωή τους, τόσο στο επίπεδο της οικογένειάς τους, όσο και στους ίδιους προσωπικά ως μαθητές» και «σε ποιον βαθμό αντιλαμβάνονται την αντιμετώπισή τους από το κράτος ως ισότιμοι πολίτες». Τα ερωτήματα αυτά θίγουν ένα πολύ βασικό ζήτημα που αφορά τη διαμόρφωση της αντίληψης για τον κοινωνικό τους ρόλο.

Πίνακας. Πιστεύεις ότι η κυβέρνηση μπορεί να πάρει αποφάσεις που θα άλλαζαν: α. Την κατάσταση της οικογένειάς σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	33	32	20,6	70	68	42,2	103	100	31,6
Όχι	67	57,3	41,9	50	42,7	30,1	117	100	35,9
Δεν ξέρω	60	56,6	37,5	46	43,4	27,7	106	100	32,5
Σύνολο	160	49,1	100	166	50,9	100	326		100

Η πρώτη, λοιπόν, παρατήρηση που πρέπει να κάνουμε είναι ότι τα περισσότερα Ποντιόπουλα δηλώνουν ότι:

«δεν πιστεύουν ότι οι αποφάσεις της κυβέρνησης μπορούν να αλλάξουν κάτι στη μαθητική τους ζωή, ούτε στην κατάσταση των οικογενειών τους».

Οι απαντήσεις αυτές των παιδιών αντανακλούν την αίσθηση αναποτελεσματικότητας, ματαιότητας και απογοήτευσης που διακατέχει τους νεοπροσφυγες Πόντιους, η οποία δεν είναι, βέβαια, ανεξάρτητη από τις συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές της κυβέρνησης όσον αφορά την αποκατάστασή τους. Με λίγα λόγια, οι εμπειρίες, οι αντιλήψεις και οι προδιαθέσεις των νεοπροσφύγων μεταφέρονται, όπως φαίνεται, στα παιδιά τους, επηρεάζοντας σημαντικά τις πεποιθήσεις που θα έχουν αργότερα ως πολίτες. Σε κάθε περίπτωση, επηρεάζοντας τα Ποντιόπουλα, καθορίζουν τις προσδοκίες και τις φιλοδοξίες τους.

4.6. Τι θέλεις να γίνεις όταν τελειώσεις το σχολείο;

Τα παιδιά των νεοπροσφύγων, λοιπόν, αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα. Οι εμπειρίες των οικογενειών τους, που μεταδίδονται σε αυτά, θα παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αντιλήψεων και πεποιθήσεών τους. Από την άλλη, το σχολείο, και ιδιαίτερα η σχολική τους επίδοση, καθορίζοντας την κοινωνική τους συμπεριφορά, τις σχέσεις με τους άλλους και γενικότερα τη στάση τους απέναντι στη ζωή, θα επηρεάσει τις φιλοδοξίες και τις μελλοντικές τους επιλογές.³⁸⁷ «Το τι θα ήθελαν να γίνουν μετά το σχολείο», είναι μια κλασική ερώτηση που κάνουν οι μεγάλοι στα παιδιά. Η επιλογή του επαγγέλματος, από την οποία εξαρτώνται πολλά στη ζωή ενός ανθρώπου, είναι ίσως μια από τις δυσκολότερες αποφάσεις που πρέπει να πάρει ο νέος. Διαδικασία πολύπλοκη, την οποία επηρεάζουν η οικογένεια, οι φίλοι, το σχολείο και η οποία προϋποθέτει «σχολαστική έρευνα». Η ίδια η μορφή της ερώτησης υπονοεί ότι το επάγγελμα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή του ατόμου, καθώς η επιλογή του σχετίζεται «με τη συνειδητοποίηση του εαυτού, μιας εικόνας του εαυτού, μαζί με πολλές άλλες που σχηματίζουν τα άτομα καθώς αναπτύσσονται».³⁸⁸ Βέβαια, τα παιδιά συχνά αλλάζουν τις πρώιμες επιλογές τους. Τα περισσότερα από τα επαγγέλματα που διαλέγουν είναι συνήθως του στενού οικογενειακού περιβάλλοντός τους, αν διαθέτουν κάποιο γόητρο (γιατρός), ή αυτά που προβάλλονται από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (ποδοσφαιριστής).³⁸⁹ Ωστόσο, η πλειονότητα των εφήβων κάνει την αρχική επιλογή επαγγέλματος όταν ακόμα βρίσκεται

³⁸⁷ Δεδομένα από περισσότερες από εξήντα χώρες δείχνουν ότι η επαγγελματική διαφοροποίηση μιας κοινωνίας συσχετίζεται με το επίπεδο εκπαίδευσης. Banks, Olive. βλ. «Εκπαίδευση και απασχόληση» στο *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, μτφρ. Τ. Δεββέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 76 και 140. Για το σχολείο ως χώρο αναπαραγωγής κοινωνικών ρόλων και θέσεων βλ. περισσότερα, Μυλωνάς, Θ., *Κοινωνική αναπαραγωγή στο σχολείο*, σσ.111-119, επίσης Κοη, Ι., *Социология плчности*, ό.π., σ. 70.

³⁸⁸ Herbert, Martin, «Το τέλος της σχολικής περιόδου: εργασία και ανεργία», στο *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*, επιμ. Α. Καλαντζή-Αζίζι, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σσ. 156-157.

³⁸⁹ Για την επιρροή της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των νέων. βλ. Πάντα, Δήμητρα, *Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 37-40.

στο σχολείο. Έρευνα για τους τρόπους με τους οποίους οι μαθητές διαλέγουν το επάγγελμά τους που πραγματοποιήθηκε σε διάφορες περιοχές της Μ. Βρετανίας έδειξε ότι τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος που πιστεύουν ότι τους ταιριάζει «εσωτερικοποιούνται» σχετικά νωρίς στη ζωή τους και ότι οι επιλογές των παιδιών, ιδιαίτερα των εργατικών τάξεων, καθορίζονται συχνά από τυχαίους παράγοντες, δηλαδή από τις συμπτώσεις.³⁹⁰ Ασφαλώς και οι πληροφορίες που παρέχονται στα παιδιά μέσα από το σχολικό επαγγελματικό προσανατολισμό μπορούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην απόφαση, που ως νέοι θα λάβουν τελειώνοντας το σχολείο.³⁹¹

Τα Ποντιόπουλα, όπως όλα τα παιδιά της ηλικίας τους, βρίσκονται σε μια περίοδο που αρχίζουν να εξετάζουν τις ικανότητές τους, τις προσωπικές τους αξίες, τους στόχους που μπορούν ή όχι να πετύχουν.³⁹² Όμως σήμερα είναι γνωστό σε όλους ότι η τελική επιλογή κάποιου επαγγέλματος δεν εξαρτάται πάντα από τις προσωπικές προτιμήσεις. Τις επαγγελματικές προσδοκίες των παιδιών, στις περισσότερες περιπτώσεις, διαμορφώνει η κοινωνική πραγματικότητα, η οποία επηρεάζει τα μελλοντικά τους σχέδια. Αν η οικογένεια των παιδιών αυτών αντανακλά τις αξίες του κοινωνικού περιβάλλοντός της και αν το σχολείο λειτουργεί ως μηχανισμός νομιμοποίησης της ανισότητας, φαίνεται από τις απαντήσεις των παιδιών στο ερώτημα ποιο επάγγελμα θα ήθελαν να κάνουν μετά το σχολείο. Πολλοί κοινωνιολόγοι έχουν τονίσει το ρόλο της κοινωνικής προέλευσης της οικογένειας, κοινωνική προέλευση που συνήθως

³⁹⁰ Herbert, Martin, ό.π., σσ. 157-158.

³⁹¹ Κωστάκου, Γ., «Η σχολική ενημέρωση», στο *Επαγγελματικός προσανατολισμός. Θεωρία και πράξη*, σσ. 45-87.

³⁹² Πρόκειται για την περίοδο *δοκιμής* (ηλικία 11-17). Σύμφωνα με τη θεωρία, η επαγγελματική επιλογή, εκτός από την παραπάνω περίοδο, πραγματοποιείται σε άλλες δύο ψυχολογικές φάσεις: είναι η περίοδος της *φαντασίας*, με τις πρώτες σχολικές εμπειρίες του παιδιού στο Δημοτικό, που προϋποθέτει επιλογές σε φαντασιακό επίπεδο (π.χ. γιατρός, πιλότος). Ακολουθεί η περίοδος της *δοκιμής*, που προαναφέραμε, και, τέλος, η περίοδος της *εκλογίκευσης*, που βρίσκει τον έφηβο να αξιολογεί με κριτική διάθεση τις επιθυμίες, τα κίνητρά του και τις απαιτήσεις του επαγγέλματος που θέλει να εξασκήσει. Περισσότερα βλ. Herbert, Martin, ό.π., σ. 158. Επίσης, Καλογήρου, Κ., στο *Επαγγελματική διαπαιδαγώγηση*, σσ. 22-27.

συναρτάται με την επιλογή του επαγγέλματος των νέων.³⁹³ Φυσικά, αυτό δεν μπορεί να ισχύει απόλυτα στην περίπτωση των Πόντιων νεοπροσφύγων. Δεν μπορούμε δηλαδή να δούμε την αντιστοιχία ανάμεσα στις μελλοντικές επιλογές των Ποντιόπουλων και στην επαγγελματική απασχόληση των γονέων τους, αφού οι νεοπρόσφυγες στην πλειονότητά τους δεν ασκούν το επάγγελμά τους. Ωστόσο, την απόφαση των νεαρών Ποντίων να συνεχίσουν τις σπουδές τους σίγουρα θα επηρεάσει η μόρφωση των γονέων. Στην ερώτηση αν θα ήθελαν να συνεχίσουν τις σπουδές μετά το γυμνάσιο πολλά παιδιά απάντησαν θετικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Θέλεις να συνεχίσεις τις σπουδές μετά το σχολείο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	113	47,5	68,1	125	52,5	69,4	238	100	68,8
Όχι	9	52,9	5,4	8	47,1	4,4	17	100	4,9
Δεν ξέρω	44	48,4	26,5	47	51,6	26,1	91	100	26,3
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Τα Ποντιόπουλα, λοιπόν, αντιλαμβάνονται το ρόλο του σχολείου. Ξέρουν ότι και εδώ, αν ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, μπορεί πιο εύκολα να βρουν δουλειά.

«Στην αρχή ήταν δύσκολο και δεν πίστευα ότι θα μπορέσω να τελειώσω το γυμνάσιο. Όμως βλέπω ότι θα τα καταφέρω. Η μητέρα μου λέει ότι, αν θα συνεχίζω να διαβάζω, θα πάω και στο λύκειο και ύστερα πιστεύω θα περάσω και σε κάποια σχολή». (Μαθήτρια, 15 ετών).

Όσα από τα παιδιά τελικά τελειώσουν το γυμνάσιο, επιθυμούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Συνήθως εγγράφονται στο τεχνικό λύκειο. Κάποιοι μπορεί να κατορθώσουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε ΑΕΙ. Άλλοι πάλι, θα ήθελαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης παρά τις αλλαγές των τελευταίων χρόνων, οι οποίες είχαν επιπτώσεις και στο εκπαιδευτικό σύστημα των χωρών αυτών.

³⁹³ Κασμάτη, Κ., «Η γυναίκα στην απασχόληση», στο *Ο φάκελος της ισότητας*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1982, σ.16.

«Εδώ δεν θα τα καταφέρω. Αν τελειώσω το γυμνάσιο και μπορέσω να βγάλω το λύκειο, θα πάω στη Ρωσία να σπουδάσω». (Μαθητής, 15 ετών).

«Οι γονείς μου δυσκολεύτηκαν πολύ όταν πρωτοήρθαμε στην Ελλάδα. Ευτυχώς ο μεγαλύτερος αδελφός μου τελείωσε το λύκειο πριν έρθουμε εδώ. Εγώ, μάλλον θα τα καταφέρω και θα συνεχίσω το λύκειο, ενώ η αδελφή μου έβγαλε με δυσκολία το γυμνάσιο. Θέλει να γίνει κομμώτρια». (Μαθήτρια, 15 ετών).

Πολλά παιδιά, δηλώνουν ότι δεν θα ήθελαν να φύγουν από την Ελλάδα για σπουδές, αλλά θα ήθελαν να σπουδάσουν εδώ. Ωστόσο, αποπλιστικές είναι οι ομολογίες μερικών μαθητών:

«Εμένα ο πατέρας μου εκεί δούλευε μηχανικός. Έχτιζε σπίτια. Όταν ήταν φοιτητής, δούλευε την ημέρα και τα βράδια πήγαινε στο πανεπιστήμιο. Μου είπε ότι εκεί όποιος σπούδαζε πρωί, του έδινε το κράτος μικρό επίδομα και αν ήσουν άριστος σου έδιναν παραπάνω χρήματα. Αν ήταν και εδώ έτσι και αν μπορούσα να τελειώσω το γυμνάσιο και εγώ θα γινόμουν μηχανικός». (Μαθητής, 13 ετών).

«Ποιο πανεπιστήμιο; Εγώ λέω να τελειώσω τουλάχιστον το γυμνάσιο. Εκεί μπορεί να σπούδαζα. Εδώ πρέπει να δουλεύω». (Μαθήτρια, 14 ετών).

«Εγώ ήθελα να γίνω γιατρός, όπως η μητέρα μου, αλλά τώρα λέω να βοηθήσω την οικογένειά μου. Μόλις τελειώσω το σχολείο, θα βρω δουλειά». (Μαθητής, 14 ετών).

Ασφαλώς και η περίπτωση των νεοπροσφύγων δεν είναι μοναδική στην Ελλάδα. Πολλές οικογένειες γηγενών Ελλήνων αγωνιούν για το μέλλον των παιδιών τους, αναζητώντας λύση στο πρόβλημα της επαγγελματικής τους αποκατάστασης. Διαπιστώνεται ότι το απολυτήριο λυκείου, ως τυπικό προσόν, δεν έχει αντίκρισμα στην αγορά εργασίας. Τα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ), που εμφανίζονται τη δεκαετία του '90 χρηματοδοτούμενα από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, δεν έλυσαν το πρόβλημα απασχόλησης των άνεργων Ποντίων, όπως εξάλλου και άλλων νέων της χώρας, αφού μετά τη λήξη των σεμιναρίων, διάρκειας μερικών μηνών, οι σπουδαστές δεν κατοχυρώνονται επαγγελματικά ούτε βρίσκουν απασχόληση. Ο ίδιος ο οργανισμός που ασχολείται με την καταπολέμηση της ανεργίας, ο ΟΑΕΔ, παραδέχεται ότι υπάρχουν

αδυναμίες στην εφαρμογή των προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης.³⁹⁴

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι η κοινωνικοποιητική διαδικασία στα γυμνάσια έχει συμβάλει ήδη στην εσωτερίκευση από τα Ποντιόπουλα των αντικειμενικών προοπτικών τους για καθοδική κοινωνική κινητικότητα, αν και υπάρχουν παιδιά που πιστεύουν ότι και μετά το γυμνάσιο μπορεί να έχει κανείς προοπτική.

Τα Ποντιόπουλα, λοιπόν, εκτιμώντας τις δυνατότητες, αλλά και τις ικανότητές τους, δηλώνουν τα παρακάτω:

«Εγώ δεν φοβάμαι, όπου βρω δουλειά, ξέρω ότι θα πετύχω. Θα δουλέψω κάπου και μετά θα ανοίξουμε με τον αδελφό μου κάτι δικό μας». (Μαθητής, 16 ετών.)

«Δεν νομίζω ότι θα καταφέρω να σπουδάσω, μπορεί να γίνω μηχανικός αυτοκινήτων ή κάποιος άλλος τεχνίτης». (Μαθητής, 15 ετών.)

«Μπορεί να γίνω οδηγός σε κάποια υπηρεσία. Οι οδηγοί πάντα βρίσκουν δουλειά». (Μαθητής, 14 ετών.)

«Άμα τελειώσω το γυμνάσιο, θα πάω να δουλέψω σε καμιά καφετέρια. Μου αρέσει εκεί και πιστεύω να βρω δουλειά». (Μαθήτρια, 15 ετών.)

«Δεν ξέρω ακόμη τι θα κάνω αργότερα. Μπορεί, να πάω κάπου που φτιάχνουν ρούχα». (Μαθήτρια, 14 ετών.)

Τα κορίτσια, είναι γνωστό, ότι ωθούνται προς επαγγέλματα που θεωρούνται «γυναικεία». Επιλέγουν, συνήθως, επαγγέλματα «μεσαίων» κοινωνικών στρωμάτων, όπως αυτά της νοσοκόμας, της υπάλληλου γραφείου, της νηπιαγωγού, της δασκάλας, της καθηγήτριας μέσης εκπαίδευσης, της αεροσυνοδού. Όμως οι φιλοδοξίες των κοριτσιών, όπως βλέπουμε, είναι ακόμη πιο περιορισμένες. Οι Ποντιοπούλες δείχνουν ότι δυσκολεύονται, περισσότερο από ό,τι τα αγόρια, να επιλέξουν με τι θα ήθελαν να ασχοληθούν μετά το σχολείο. Τα περισσότερα κορίτσια, στις κατ' ιδίαν συζητήσεις μας, δήλωναν ότι;

«Θα ήθελαν να γίνουν κομμώτριες, πωλήτριες, μαγειρίσσες ή βρεφονηπιαγωγοί».

³⁹⁴ Περράκης, Ν., «55 σχολές ανοίγουν τις πόρτες για εργασία», εφ. *Εξουσία*, 24 Μαρτίου 1999.

Η επιλογή, λοιπόν, του επαγγέλματος, ως σημείο αναφοράς έχει το κοινωνικό περιβάλλον και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζει ο άνθρωπος. Τα περισσότερα παιδιά αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και πιστεύουν ότι οι προοπτικές που έχουν για καλύτερη επαγγελματική κατάρτιση είναι ελάχιστες. Ξέρουν δηλαδή ότι δεν έχουν πολλές εναλλακτικές λύσεις και γι' αυτό μάλλον επιλέγουν επαγγέλματα που κάτω από άλλες συνθήκες δεν θα τα επέλεγαν.

Συχνά οι μαθησιακές δυσκολίες οδηγούν τα Ποντιόπουλα –ακόμη και αυτά από «καλές», δηλαδή με υψηλό κοινωνικο-ατομικό καθεστώς, οικογένειες– στη διακοπή της φοίτησης. Έρευνα του Κέντρου Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου έχει δείξει ότι το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στους εγκατεστημένους στη χώρα την περίοδο κατά 1985-91 Ελληνοπόντιους από το Καζαχστάν και τη Γεωργία, είναι σαφώς μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των γηγενών Ελλήνων. Αυτό εξηγείται αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός ότι μεταξύ των νεοπροσφύγων αναγκάζονται να βρίσκονται στην αγορά εργασίας για οικονομικούς λόγους πολλοί νέοι κάτω των 18 ετών, αλλά και ηλικιωμένοι άνω των 65. Πιο ειδικά, το ποσοστό των απασχολούμενων νέων Ποντίων ηλικίας 15-24 ετών (37,4%) είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των γηγενών νέων (30,2%), που σημαίνει «ότι οι νέοι Πόντιοι εγκαταλείπουν νωρίς την εκπαίδευση και αναζητούν μια θέση στην αγορά εργασίας».³⁹⁵

Πολλά παιδιά που εργάζονται μιλούν συνήθως με νοσταλγία για το ημερήσιο σχολείο που άφησαν.

«Λυπάμαι πάρα πολύ που δεν μπόρεσα να συνεχίσω το σχολείο. Όμως, λέω να τελειώσω οπωσδήποτε το βραδινό». (Πόντια, 16 ετών.)

Τα περισσότερα παιδιά που διακόπτουν το ημερήσιο γυμνάσιο εγγράφονται στο εσπερινό, για να προσπαθήσουν εκεί, με τις όσες αντιξοότητες, να ολοκληρώσουν τις γυμνασιακές τους σπουδές, θεωρώντας τις ως «διαβατήριο» για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, αν βρίσκουν δουλειά, συνήθως εργάζονται.

³⁹⁵ Κασιμάτη, Κ., *Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ανέργων*, ό.π., σσ. 331-335.

Για τις οικογένειες των νεοπροσφύγων η εργασιακή απασχόληση των παιδιών σε τόσο νεαρή ηλικία δεν είναι συνηθισμένο φαινόμενο. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στη Σοβιετική Ένωση γενικά δεν ήταν εύκολο να δει κανείς παιδιά να εργάζονται, εκτός από τις ομαδικές αγροτικές εργασίες στις οποίες για έναν μήνα κάθε χρόνο έπαιρναν μέρος χιλιάδες μαθητές και φοιτητές. Πολλοί κατηγορούσαν τότε το θεσμό αυτό ως εκμετάλλευση από το ίδιο το κράτος της εργασίας των παιδιών. Σε κάθε περίπτωση, η εργασία των ανηλίκων, των κάτω των 16 ετών δηλαδή, απαγορευόταν διά νόμου, καθώς θεωρούνταν ότι εκτός σχολείου διακόπτεται η κοινωνικοποίησή τους. Βέβαια, παλιά οι παιδαγωγοί θεωρούσαν ότι η επαγγελματική ομάδα μπορεί να λειτουργήσει επίσης ως ένας κοινωνικοποιητικός φορέας, φτάνει τα μέλη της να έχουν το αίσθημα του «ανήκειν». Όμως σήμερα πολλά άλλαξαν και η συλλογικότητα έχει εκλείψει σε μεγάλο βαθμό από το χώρο εργασίας στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Έτσι, οι εργαζόμενοι, όπως στις περισσότερες δυτικές βιομηχανικές χώρες, αποτελούν πλέον ξεχωριστές από το σύνολο οντότητες που λειτουργούν «ως εξαρτήματα μιας μηχανής, καθείς για τον εαυτό του».³⁹⁶

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με το νόμο 1837/89 περί προστασίας απασχόλησης ανηλίκων, «μόνο με άδεια της Επιθεώρησης Εργασίας επιτρέπεται η απασχόληση ανηλίκων, που δεν έχουν συμπληρώσει το 15 έτος της ηλικίας τους, σε θεατρικές παραστάσεις, μουσικές εκτελέσεις ή άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, διαφημιστικά προγράμματα, επιδείξεις μόδας, ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εγγραφές κ.ά. Οι ανήλικοι που δεν έχουν συμπληρώσει το 15ο έτος της ηλικίας τους απαγορεύεται να απασχοληθούν σε οποιαδήποτε εργασία».³⁹⁷ Παρ' όλα αυτά, ο νόμος δεν

³⁹⁶ Тадевосян, Э., «Социальная аномия» («Κοινωνική ανομία»), ό.π., σσ. 242-247.

³⁹⁷ «Ανήλικοι που δεν έχουν συμπληρώσει το 16ο έτος της ηλικίας τους, καθώς και ανήλικοι που φοιτούν σε Γυμνάσια, Λύκεια, κάθε τύπου και Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές, Δημόσιες ή ιδιωτικές, αναγνωρισμένες από το κράτος, δεν μπορούν να απασχολούνται περισσότερο από έξι ώρες την ημέρα και τριάντα ώρες την εβδομάδα».

«Οι ανήλικοι που δεν έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας τους δεν επιτρέπεται να απασχολούνται σε εργασίες επικίνδυνες, βαριές ή ανθυγιεινές, καθώς και σε εργασίες που βλάπτουν την ψυχική τους υγεία και γενικά εμποδίζουν την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Οι εργασίες αυτές καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού Εργασίας που εκδίδεται ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου Υγιεινής και Ασφάλειας της εργασίας». Βλ. Κάτσικας, Χρ., «Τα παιδιά που ενηλικιώθηκαν...νωρίς», στο *Σχολείο και*

τηρείται πάντα. Έρευνα του Χρήστου Κάτσικα σε εσπερινό γυμνάσιο της Καλλιθέας έδειξε ότι οι 8 στους 10 μαθητές εργάζονται από μικρή ηλικία και, μάλιστα, οι περισσότεροι είναι ανασφάλιστοι. Η ίδια έρευνα διαπιστώνει ότι από τα 104 ανήλικα παιδιά νεοπροσφύγων, ποσοστό 40% εργάζεται σε συνεργεία αυτοκινήτων-μηχανών ή σε μηχανουργεία, 12% σε οικοδομές, 18% στις λαϊκές αγορές, 12% κάνει εξωτερικές και το 18% άλλες χειρονακτικές εργασίες.³⁹⁸

«Όταν πρωτοήρθαμε στην Ελλάδα ήμουν 7 χρόνων. Οι γονείς και τα μεγαλύτερα αδέρφια μου δούλευαν από εδώ και από εκεί σε διάφορες δουλειές. Εγώ πήγα στο σχολείο. Το δημοτικό πέρασα. Αλλά μόλις πήγα στο γυμνάσιο δεν τα κατάφερα και το παράτησα. Όταν έπιασα δουλειά, ήμουν κάπου 14 χρονών. Δούλεψα με τη μητέρα μου τρία χρόνια σε εργοστάσιο με πλαστικά. Συχνά έκανα πολλές υπερωρίες. Χωρίς καμία ασφάλεια, βέβαια». (Πόντιος, 18 ετών.)

«Δουλεύω από 15 χρόνων. Στην αρχή με πήραν σε ένα βενζινάδικο για διάφορες δουλειές. Εφυγα από εκεί επειδή δούλενα πολλές ώρες και δεν με πλήρωνε σχεδόν καθόλου. Τώρα δουλεύω σε μια πιτσαρία στη διανομή. Δουλεύω μόνο τρεις φορές την εβδομάδα και παίρνω παραπάνω απ' ό,τι σε βενζινάδικο». (Πόντιος, 17 ετών.)

Από τα λεγόμενα του νεαρού διαφαίνεται η ικανότητά του να διαπραγματεύεται ο ίδιος την κατάσταση του, προστατεύοντας τον εαυτό του από την εκμετάλλευση που συνάντησε από τα πρώτα του βήματα στον κόσμο των ενηλίκων.

Πολλά, λοιπόν, είναι τα Ποντιόπουλα που εργάζονται και συχνά, μάλιστα, κάτω από συνθήκες που δεν προβλέπονται από τις Διεθνείς Συμβάσεις περί προστασίας των ανηλίκων. Φυσικά, τα παιδιά άνω των 15 ετών που παρακολουθούν το εσπερινό σχολείο μπορούν να εργάζονται (με την άδεια των γονέων), φτάνει να τηρούνται αυστηρά οι νόμοι περί προστασίας της εργασίας τους (μειωμένο ωράριο, βασικές προϋποθέσεις πληρωμής, κ.λπ.). Η εργασιακή απασχόληση των παιδιών στις σύγχρονες

ετερότητα, Ο ρόλος του φιλολόγου στην σύγχρονη σχολική πραγματικότητα, Πρακτικά Σεμιναρίου 24, Περιοδική επιστημονική Έκδοση της ΠΕΦ, Αθήνα, 1998, σσ. 60-61.

κοινωνίες, εκτός του ότι απαγορεύεται από το νόμο, ευαισθητοποιεί την κοινή γνώμη. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν συγκρίνεται η κατάσταση των παιδιών στα οποία αναφερόμαστε με εκείνα των παιδιών του δρόμου, τα οποία δεν προστατεύονται ούτε από το κράτος, ούτε από την οικογένεια, και η αρνητική εικόνα τους, που προβάλλεται από τον τύπο και την τηλεόραση, τα στιγματίζει ως απόκληρους.³⁹⁹ Κάποια από τα παιδιά των νεοπροσφύγων μπορεί να είναι αποκλεισμένα από το σχολείο, αλλά δεν έχω συναντήσει Ποντιόπουλο να δουλεύει στο δρόμο, ούτε ακούστηκε ποτέ να συγκαταλέγεται στα παιδιά των φαναριών. Προβλήματα με την οικογένειά τους μπορεί να έχουν, όμως ποτέ, ακόμη και αυτά που καταλήγουν στα ναρκωτικά, δεν εγκαταλείπουν την οικογένειά τους.

Υπάρχουν παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες τα οποία παρακολουθούν κατά διαστήματα το σχολείο, μένουν δύο ή τρεις χρονιές στην ίδια τάξη και τελικά εγκαταλείπουν το σχολείο για πάντα. Απογοητευμένα, παραιτούνται από την προσπάθεια να μάθουν κάποιο επάγγελμα και τελικά παραμένουν κοινωνικά αποκλεισμένα. Συχνά μπορεί κανείς να τα συναντήσει να περιφέρονται σε δημόσιους χώρους. Προσπαθούν να καλύψουν την πικρία τους από την αποτυχία, αναπληρώνοντάς την με μια επίπλαστη ικανοποίηση και δηλώνοντας ότι είναι ευχαριστημένοι με τον τρόπο που περνούν το χρόνο τους.

«Καλά ήταν στο σχολείο, αλλά και χωρίς αυτό δεν περνάμε άσχημα. Κάνουμε παρέα με τα παιδιά. Παίζουμε ή πάμε βόλτα». (Πόντιος, 14 χρόνων.)

«Εμείς κάθε μέρα βρισκόμαστε με τους φίλους. Μερικά σχολεία είναι ανοιχτά, τότε παίζουμε στην αυλή του ποδόσφαιρο. Αλλιώς μαζευόμαστε στα παγκάκια της πλατείας ή στην αυλή του σχολείου, που τα βράδια είναι ανοιχτή, παίζουμε μίνι-ποδόσφαιρο, καμιά φορά σκάκι, σάσκι (σ.σ. παιχνίδι με πόνια), ή ακούμε μουσική. Γιατί δεν συνέχισα το σχολείο; Δεν τα κατάφερα. γι' αυτό. Τρία χρόνια ήμουν στην πρώτη τάξη και τελικά

³⁹⁸ Κάτσικας, Χ., Αποκλεισμός από την εκπαίδευση-απόρριψη από την εργασία, βλ. Πρακτικά του 6ου Συνεδρίου Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, σσ. 450-453.

³⁹⁹ Elnia Taragena Ruiz, «Το παιδί του δρόμου στο Μεξικό. Η δόμηση της ταυτότητάς του», βλ. Ναυρίδης, Κ. και Ν. Χρηστάκης, Οι ταυτότητες. Ψυχοκοινωνική συγκρότηση, ό.π., σσ. 361-377.

αναγκάστηκα να τα παρατήσω. Ντρεπόμουν να είμαι με τα μικρά στην ίδια τάξη και πάλι να μην τα καταφέρνω. Μπορεί αργότερα να πάω στο βραδινό. Θέλω να ασχοληθώ επαγγελματικά με το ποδόσφαιρο». (Πόντιος, 18 ετών.)

Ο συγκεκριμένος μαθητής λέγεται ότι διαθέτει εκπληκτικές ικανότητες στο ποδόσφαιρο, με το οποίο ενδεχομένως θα μπορούσε αργότερα να ασχοληθεί επαγγελματικά. Πιθανόν η περίπτωση αυτή να αφορά ένα παιδί προικισμένο με εξαιρετικές δεξιότητες, οι οποίες ενδέχεται να αξιοποιηθούν ή και όχι. Επικαλούμενα άλλες ικανότητες, αυτές που δίνουν ώθηση στη δημιουργία, τα παιδιά ευδοκιμούν στις τέχνες ή στα αθλήματα. Σε μακροσκοπική πολυετή παρακολούθηση συγκεκριμένων περιπτώσεων συναντάμε Ποντιόπουλα χαρισματικά τα οποία υπό άλλες συνθήκες θα μπορούσαν να γίνουν καλοί επαγγελματίες, καλλιτέχνες ή αθλητές, αναγκάστηκαν όμως να μείνουν καθηλωμένα στο επίπεδο του ανειδίκευτου εργάτη με την πίκρα του ανεκπλήρωτου πόθου να τους συνοδεύει σε ολόκληρη τη ζωή τους. Ίσως, μετά από χρόνια, κάποια από αυτά, αφού ωριμάσουν και συνειδητοποιήσουν τον αποκλεισμό τους από την εκπαίδευση και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτόν, να επιστρέψουν στα νυχτερινά σχολεία, ο θεσμός των οποίων στη συνείδηση των Ποντίων λειτουργούσε πάντα ως εναλλακτική λύση. Και αυτό, δεδομένου ότι στη Σοβιετική Ένωση η συμμετοχή ατόμων κάθε ηλικίας στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσω παρόμοιας φύσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όπως και μέσω της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Zaochnoe), ήταν πολύ μεγάλη. Σε κάθε περίπτωση, η απόφαση των νεαρών Ποντίων να επιστρέψουν στα θρανία εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, κυρίως από τις παρέες, από την επιμονή των γονιών τους να συνεχίσουν τα παιδιά τους τις σπουδές τους, αλλά και από την ανάγκη να αποκτήσουν το απολυτήριο για πρακτικούς λόγους.

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι τα παιδιά των νεοπροσφύγων, ενώ θεωρητικά έχουν τις ίδιες ευκαιρίες στην εκπαίδευση όπως όλα τα παιδιά, αφού η είσοδος στο σχολείο δεν απαγορεύεται, στην πράξη τα πράγματα είναι διαφορετικά. Το σύστημα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν παρέχει εναλλακτικές δυνατότητες σε όλους τους μαθητές. Έτσι, για τους μαθητές που δεν τα καταφέρνουν οι δυνατότητες για ανέλιξη και πρόοδο

είναι εξαιρετικά μειωμένες, αφού ακόμη και τα λεγόμενα επιχειρησιακά προγράμματα Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης δεν απευθύνονται σε άτομα που δεν έχουν απολυτήριο γυμνασίου.⁴⁰⁰ Πολλά Ποντιόπουλα, χωρίς προσδοκίες και ελπίδες για το μέλλον, αφού πιστεύουν ότι τα μελλοντικά σχέδια είναι για τα ίδια πολυτέλεια, επιδεικνύουν παθητική στάση απέναντι στα πράγματα, στη ζωή και τον κόσμο. Απογοητευμένα από τις δυσκολίες που δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν, δεν εμπιστεύονται τον εαυτό τους. Η αυτοεκτίμηση τους πέφτει κατακόρυφα και η κοινωνική περιθωριοποίηση τα συνθλίβει. Άλλωστε, τα παιδιά που διακόπτουν το σχολείο σε όλες τις κοινωνίες έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και συμπεριφορά. Κυρίως τα αγόρια επιδεικνύουν λατρεία στη δύναμη και στην ισχύ, εκδηλώνουν επιθετικές ενέργειες, γενικά τρέπονται σε αντικοινωνική συμπεριφορά και εμπλέκονται σε παραβατικές καταστάσεις. Μια παρόμοια συμπεριφορά αποδίδεται στη βιωμένη από τα ίδια εμπειρία, ως αντίδραση στα κοινωνικά προβλήματα που αντιμετώπισαν και πρόκειται να αντιμετωπίσουν.⁴⁰¹ Είναι παιδιά τα οποία βλέπουν τον κόσμο γεμάτο απάτες, εκμετάλλευση, δεν ακούν τις συμβουλές των οικογενειών τους, με αποτέλεσμα ορισμένα να καταλήγουν στα ναρκωτικά, ακόμη και στο έγκλημα. Ειδικά πρόκειται για την ομάδα προσφύγων, μεταναστών και ανέργων, στους οποίους ανήκουν οι Πόντιοι έφηβοι και νέοι, τα «δομικά θύματα»⁴⁰², όπως τους αποκαλεί ο Vincent de Gauleac, άτομα δηλαδή που ζουν τη βία των θεσμών της σύγχρονης κοινωνίας.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Ηρώ, *Κοινωνικό Κράτος. Ιστορία-Τάσεις-προοπτικές*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα, 1988, σσ.122-128.

⁴⁰¹ Αναστασόπουλος, Δ., στο *Εφηβεία. Προσδοκίες και αναζητήσεις*, σσ. 207- 213.

⁴⁰² «Το θύμα ως έννοια συνδέεται με τη βία. Η βία διακρίνεται σε πραγματική, φανταστική, προσωπική και δομική, η οποία προσδιορίζει την καλυμμένη βία που υπάρχει σ' ένα κοινωνικό σύστημα σε οποιαδήποτε μορφή, παραδείγματος χάρη, ως κοινωνική αδικία. Η δομική βία είναι αιτία της διαφοράς ανάμεσα σ' αυτό που έχει και σ' αυτό που μπορούσε να επιτευχθεί από το άτομο σε μια κοινωνία. Είναι, επομένως, περισσότερο πολιτική έννοια». Περισσότερα για την έννοια της βίας βλ. Λαμπροπούλου, Έφη, *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σσ. 61-63.

⁴⁰³ Gauleac de, Vincent, «Η ντροπή, το υποκείμενο και η ταυτότητα», βλ. Ναυριδής, Κ. στο *ό.π.*, σ. 312.

4.7. Παραβατική συμπεριφορά στους εφήβους και νέους Πόντιους πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία παρατηρείται έξαρση της εγκληματικότητας. Στοιχεία του Υπ. Δημόσιας Τάξης αναφέρουν ότι κατά την περίοδο του Ιουνίου 2003 παρατηρήθηκε αύξηση των ληστειών κατά 16%, των διαρρήξεων κατά 15%, των κλοπών αυτοκινήτων και μοτοσυκλετών κατά 28%, των εγκλημάτων που σχετίζονται με τα ναρκωτικά κατά 67%, ενώ των εγκλημάτων που σχετίζονται με την εμπορία ναρκωτικών ουσιών κατά 78%.⁴⁰⁴ Παράλληλα, διαπιστώνεται αύξηση της παραβατικότητας των παιδιών και των εφήβων. Το 2002 στα δικαστήρια ανηλίκων είχαν προσαχθεί 113 παιδιά, ηλικίας από 7 μέχρι 12 χρόνων, ενώ προδικάστηκαν 2.378 έφηβοι ηλικίας 13-17 χρόνων και 1.854 νεαροί εγκληματίες από 18 έως 21 χρόνων.⁴⁰⁵

Είναι δύσκολο να προσδιοριστούν στατιστικά στοιχεία για την εγκληματικότητα των νεαρών Ποντίων σε σχέση με την εγκληματικότητα των ντόπιων ομηλικών τους. Στατιστικά στοιχεία που αφορούν ειδικά την παραβατικότητα των νεαρών Ποντίων από την ΕΣΣΔ δεν υπάρχουν επειδή, σύμφωνα με το 3ο Τμήμα Ανηλίκων Αττικής *«οι Πόντιοι συγκαταλέγονται στους γενικούς καταλόγους των Ελλήνων δραστών»*. Ωστόσο, άλλες φορές εντάσσουν τους Ποντίους στους ίδιους καταλόγους με τους Ρώσους, Γεωργιανούς κ.λπ. Επίσης, πολλές από τις παραβάσεις δεν καταγγέλλονται στην αστυνομία και έτσι δεν καταγράφονται από αυτή. Εξάλλου, οι πρακτικές που ακολουθούνται κατά την καταγραφή των παραβάσεων ποικίλλουν από το ένα αστυνομικό τμήμα στο άλλο. Έτσι, το δείγμα της έρευνάς μας στάθηκε απρόσφορο να προσδιορίσει με σαφήνεια την ύπαρξη του προβλήματος γενικά. Με λίγα λόγια, η περίπτωσή μας επιβεβαιώνει την άποψη των περισσότερων ερευνητών ότι *«οι στατιστικές για τις παραβάσεις είναι ίσως οι λιγότερο αξιόπιστες από όλες τις σχετικές με τα*

⁴⁰⁴ «Мафия делит зоны влияния» («Η μαφία μοιράζει τις ζώνες επιρροής»), βλ. *ΟΜΟΝΙΑ* (ρωσόφωνη εβδομαδιαία εφημερίδα), Αθήνα, Ν. 33, 13-19.08.2003, στρ.11.

⁴⁰⁵ «Молодежь выбирает кражу со взломом» («Η νεολαία διαλέγει διάρρηξη»), βλ. *ΟΜΟΝΙΑ*, Ν 31, 30.07-05.08.2003, στρ.6.

κοινωνικά θέματα».⁴⁰⁶ Χρειάστηκε σε βάθος έρευνα στις περιοχές Καλλιθέας, Μενιδίου, Ασπροπύργου, με συνεντεύξεις που δεν έγιναν μόνο με πρόσωπα που κατά διαστήματα είχαν δοσοληψίες με την αστυνομία, τα δικαστήρια ή υπήρξαν τρόφιμοι φυλακών ή σωφρονιστηρίων ανηλίκων, αλλά και με ομηλίκους τους που κάτι γνώριζαν για τις υποθέσεις.

Ως παράβαση (παρέκκλιση) γενικά ορίζεται η «μη συμμόρφωση προς το σύνολο κανόνων που είναι αποδεκτοί σε μια κοινωνία».⁴⁰⁷ Κάθε κοινωνία αξιολογεί το βαθμό παρέκκλισης διαφορετικά, αφού διαφορετικά (ανάλογα με τις κοινωνικο-πολιτιστικές και πολιτισμικές συνθήκες) αξιολογεί αγαθά, όπως τη ζωή, την τιμή, την ελευθερία, την ιδιοκτησία.⁴⁰⁸ Τα άτομα μαθαίνουν μέσα από την κοινωνικοποίηση τις αξίες, τους κανόνες και τις τεχνικές τις οποίες χρησιμοποιούν για να προσαρμοστούν στην κοινωνία και να πετύχουν κάποιους στόχους. Οι Πόντιοι έμαθαν τις αξίες και τους κανόνες της Σοβιετικής Ένωσης, μιας χώρας οι θεσμοί της οποίας διαφέρουν από αυτούς της Ελλάδας. Μεταξύ των δύο κοινωνιών διαφέρουν επίσης οι άτυποι μηχανισμοί και οι θεσμοί κοινωνικού ελέγχου, με αποτέλεσμα οι νεοπρόσφυγες να μην έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίζουν τις προβληματικές καταστάσεις που προβάλλονται και επιβάλλονται από δυνάμεις και μηχανισμούς του κράτους. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, για την ομαλή ένταξη των προσφύγων και μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής απαιτείται διαμόρφωση ενός οργανωμένου περιβάλλοντος όπου τα θεσμοθετημένα νόμιμα μέσα θα πρέπει να είναι διαθέσιμα και στους πρόσφυγες για την επίτευξη των κοινωνικών και οικονομικών τους στόχων. Οι Πόντιοι από τη Σοβιετική Ένωση, λοιπόν, βρέθηκαν σε μια κοινωνική πραγματικότητα η οποία χαρακτηρίζεται από ανισορροπία μεταξύ των μέσων και των στόχων. Αυτή η πραγματικότητα, ανομική (ανομία), σύμφωνα με τον R. Merton είναι ο παράγοντας που

⁴⁰⁶ Giddens, A., «Έγκλημα και εγκληματολογική στατιστική» στο *Κοινωνιολογία*, μτφρ. και επιμ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002, σσ. 261-264. Επίσης, Φαρσεδάκης, Ιακ., *Παραβατικότητα και κοινωνικός έλεγχος των ανηλίκων*, εκδ. Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1985, σσ. 15-16.

⁴⁰⁷ Για την έννοια της παρέκκλισης και της παράβασης, Giddens, A., ό.π., σ. 252. Επίσης Μαγγανάς, Α. και Γ. Λάζος στο *Κοινωνικές αξίες των παραβατικών και των μη-παραβατικών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1997.

προκαλεί σύγκρουση της κοινωνίας και του ατόμου και, διαφοροποιώντας τις προσαρμογές και κατά συνέπεια τις συμπεριφορές τους, οδηγεί ορισμένους στην παράβαση. Αναφερόμενος στις κοινότητες μαύρων και στα μέλη νεοφερμένων μεταναστευτικών ομάδων στην Αμερική τη δεκαετία του 1920, ο ίδιος απέδειξε ότι οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες είχαν οδηγήσει ορισμένους από αυτούς σε εγκληματικές δραστηριότητες ή στον περιθωριακό κόσμο των αστέγων, των αλκοολικών και των τοξικομανών.⁴⁰⁹ Ωστόσο, οι περισσότεροι νεοπρόσφυγες θα προσπαθήσουν να χρησιμοποιήσουν νόμιμα μέσα προκειμένου να ενταχθούν στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Εξάλλου, η αποδοχή και η προσαρμογή στα προσφερόμενα μέσα και στους σκοπούς της κοινωνίας συμβάλλει στη συνοχή της κοινωνικής ζωής. Κάποιοι, ωστόσο θα επικαλεστούν όχι μόνο τα νόμιμα, αλλά και τα παράνομα μέσα (*καινοτομία*). Θύματα απροσαρμοστίας στο περιβάλλον είναι οι αλκοολικοί και οι ναρκομανείς, τα άτομα που με τον τρόπο ζωής τους αρνούνται ή αδυνατούν να χρησιμοποιήσουν τα μέσα που προτείνονται από την κοινωνία, για να πραγματοποιήσουν τους σκοπούς τους (*απόσυρση*).⁴¹⁰

Ναρκωτικά. Σύμφωνα με παρατηρήσεις, το μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο των νεαρών Ποντίων από τη Σοβιετική Ένωση, που παρουσιάζουν παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αποτελούν οι τοξικομανείς, όπως μεταξύ των μεγαλύτερων στην ηλικία οι αλκοολικοί. Ο αλκοολισμός και τα ναρκωτικά, ένα σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα σε παγκόσμιο επίπεδο, ήταν μια από τις σημαντικότερες αιτίες της εγκληματικότητας και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς και για τη Σοβιετική Ένωση. Κάθε τρίτο

⁴⁰⁸ Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α., «Παρεκκλίνουσα συμπεριφορά» στο *Εγχειρίδιο εγκληματολογίας*, μέρος 1, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1981, σσ.33-37.

⁴⁰⁹ Την έννοια της ανομίας για πρώτη φορά εισήγαγε ο Durkheim στην εργασία του για τις αιτίες που οδηγούν τους ανθρώπους στην αυτοκτονία. Ο Durkheim υποστήριξε ότι όταν στις σύγχρονες κοινωνίες οι παραδοσιακοί κανόνες απουρούν και δεν αντικαθίστανται από άλλους, όταν δηλαδή δεν υπάρχουν σαφή πρότυπα που προσδιορίζουν τη συμπεριφορά σε μια συγκεκριμένη περιοχή της κοινωνικής ζωής, οι άνθρωποι αισθάνονται αποπροσανατολισμένοι και αγχωμένοι, και πιέζονται τόσο ώστε μερικοί υπό ορισμένες συνθήκες μπορεί να οδηγηθούν στην αυτοκτονία. Giddens, A., «Δομική ανομία: η ανομία ως αιτία του εγκλήματος», ό.π., σσ. 255-256. Για την *ανομία* βλ. περισσότερα Μερτον, Ρ., στο *Социальная структура и anomia (Κοινωνική δομή και ανομία)*, Социс, Москва, 1992, Ν 2-4.

έγκλημα και όλες ουσιαστικά οι περιπτώσεις χουλιγκανισμού τελούνταν υπό την επήρεια του οινοπνεύματος.⁴¹¹ Τα στοιχεία του ρωσικού Υπ. Παιδείας αναφέρουν ότι ο δείκτης των ασθενειών που σχετίζονται με αλκοολικές ψυχώσεις είναι ιδιαίτερα υψηλός και ότι στα 100.000 άτομα στη Ρωσία τα 1.530 είναι αλκοολικοί που βρίσκονται σε κέντρα αποτοξίνωσης. Οι πηγές αναφέρουν ότι στη χώρα υπάρχουν περίπου 3,5-4 εκατομμύρια χρήστες ηρωίνης, από τους οποίους τα 2 εκατομμύρια είναι έφηβοι.⁴¹² Τα ποτά και η μέθη, μια εθνική πληγή από την εποχή ακόμη των τσάρων, που εξαπλώθηκε σταδιακά σε όλη τη Σοβιετική Ένωση, δεν μπορούσαν να μην επηρεάσουν όλους τους λαούς της χώρας.⁴¹³ Δεν άφησε ανεπηρέαστους και τους Πόντιους άνδρες.

«Οι δικοί μας και παλαιότερα έπιναν, αλλά δεν θυμάμαι ποτέ να είχα συναντήσει μεθυσμένο Πόντιο στην ηλικία του πατέρα μου. Οι φίλοι, όμως του αδελφού μου έπιναν μέχρι να μεθύσουν, σαν να μετρούσαν τις δυνάμεις τους. Πολλοί από αυτούς έπαιρναν και χασίς, ανασά, όπως τη λέμε εμείς».
(Πόντια, 55 ετών).

Η χρήση του χασίς από τους Πόντιους άνδρες διαδόθηκε κάπου τη δεκαετία του '60 και πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις τη δεκαετία του '70.

«Εκεί στον Καύκασο και ιδιαίτερα στο Καζαχστάν δεν ήταν δύσκολο να βρεις το χασίς. Κάποτε στη κοιλάδα του Τσου (περιοχή στο νότιο Καζαχστάν) υπήρχαν τεράστιες άγριες φυτείες. Λένε ότι αρχικά η προμήθεια από εκεί ξεκίνησε. Αργότερα οι χρήστες το καλλιεργούσαν στους κήπους τους, αλλά πάντα για προσωπική χρήση. Σπάνια το πωλούσαν. Το θεωρούσαμε μίζερια, αφού όλοι μεταξύ μας ήμασταν γνωστοί ή φίλοι. Συνήθως, το προσφέραμε για “κέρασμα” ο ένας στον άλλο. Πολύ λίγοι ήταν αυτοί που

⁴¹⁰ Περαντζάκη-Καρατζόγλου, Ι., *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά. Σύγχρονες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001, σσ.22-24.

⁴¹¹ Η νομοθεσία της ΕΣΣΔ προέβλεπε διοικητικές κυρώσεις σε όσους καταναλώνουν αλκοόλ σε δημόσιους χώρους ή εμφανίζονται μεθυσμένοι σε δημόσιους χώρους εργασίας. Βλ. Κερύδης, Β., «Αλκοολισμός και έγκλημα» στο *Εγκληματικότητα και κοινωνικός έλεγχος στην ΕΣΣΔ (1917-1988)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.

⁴¹² «He все это знают, но наркомания заразна. В погоне за эрзац-счастьем». *Аргументы и факты*, N 47, 2003, Международное издание, Москва, σ.13.

⁴¹³ Κρασικόφ, Α., *Το υπ' αριθμόν ένα εμπόρευμα*, Μεντβέντιεφ, Ρ. κ.ά., *Αντιπολιτευτικές τάσεις στη Σοβιετική Ένωση. Οι θέσεις των μαρξιστών διαφωνούντων*, μτφρ. Αντ. Σολάρο, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1977, σσ. 209-254.

χρησιμοποιούσαν το όπιο, που προμηθεύονταν παράνομα από τα κρατικά φαρμακεία ή νοσοκομεία. Οι περισσότεροι μόνο χασίς καπνίζαμε και, φυσικά, πίναμε βότκα. Πολλοί, μάλιστα, κατέληξαν να γίνουν αλκοολικοί και αυτό, να ξέρεις είναι πολύ χειρότερο από το να είσαι χασικλής». (Πόντιος, 52 ετών, χρήστης.)

«Εδώ, βέβαια, τα πράγματα άλλαξαν. Η βότκα είναι ακριβή, αλλά και το κλίμα δεν τη σηκώνει πολύ. Τι να τους κάνει το κρασί μετά τη βότκα και πόσο κρασί μπορεί να πει ένας άνθρωπος για να μεθύσει; Το καλό είναι ότι τα παιδιά μας δεν πίνουν πολύ όπως οι πατεράδες τους. Από την άλλη, όμως, γίνεται κάτι χειρότερο. Μπλέκουν με ναρκωτικά. Αυτά δεν σταματάνε στο χασίς. Παίρνουν ηρωίνη και πεθαίνουν». (Πόντια, 50 ετών).

Το αλκοόλ και το χασίς είναι από τις σημαντικότερες αιτίες της αντικοινωνικής συμπεριφοράς μιας μερίδας ανδρών Ποντίων, η οποία επηρεάζει πριν από όλα τις οικογένειές τους. Πολλοί από αυτούς είναι άνεργοι, αφού δεν τους προσλαμβάνουν εύκολα οι εργοδότες και, επειδή έχουν οικονομικά προβλήματα, δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους. Φυσικά, ένας πατέρας αλκοολικός ή τοξικομανής, αντιμετωπίζοντας ο ίδιος σοβαρά προβλήματα, δύσκολα μπορεί να προσφέρει στο παιδί του υποστήριξη. Ιδιαίτερα, για τα παιδιά των προσφύγων και των μεταναστών, που η προσαρμογή τους στο σχολείο είναι δύσκολη, η στήριξη από τους γονείς είναι αναγκαία. Εξάλλου, όπως δείχνουν οι έρευνες, οι μαθητές που αντιμετωπίζουν προβλήματα επίδοσης ή αντικοινωνικής συμπεριφοράς στο σχολείο είναι συνήθως παιδιά προβληματικών οικογενειών, τα οποία είναι πιο ευάλωτα και επιρρεπή στη χρήση των εξαρτησιογόνων ουσιών.⁴¹⁴

⁴¹⁴ Έρευνα σε γυμνάσιο το δήμου Υμηττού, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο διακρατικού Προγράμματος Εκπαίδευσης για την Αγωγή Υγείας, έδειξε ότι οι αιτίες που συνδέονται με το κάπνισμα, τη χρήση οιονοπνευματωδών και ναρκωτικών ουσιών είναι περισσότερο ψυχοκοινωνικές. Έτσι, η πρόληψη συνδέεται με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και αυτοεκτίμησης, τη μείωση του δυσφορικού συναισθήματος, την εξομάλυνση των διαπροσωπικών σχέσεων. Βλ. Κοκέβη, Α., Α. Μόστριου, Μ. Τερζίδου, Μ. Δαρβίρη, Χ. Λεντάκη, Κ. Στεφάνης, «Διερεύνηση ψυχοκοινωνικών αναγκών εφήβων μαθητών και η σημασία τους στην ανάπτυξη προγράμματος για την πρόληψη της χρήσης ναρκωτικών». *Ψυχολογικά Θέματα*, τόμ. 1, τεύχ. 1, 1988. Για τη σχέση των ψυχοκοινωνικών παραγόντων και καπνίσματος, αλκοολισμού και χρήσης ναρκωτικών ουσιών βλ. επίσης Χείλαρη, Ε.,

Πολλά, λοιπόν, παιδιά Ποντίων «μπλέκουν» με τα ναρκωτικά. Οι ηλικίες τους ποικίλλουν. Τα περισσότερα, ωστόσο, ξεκινούν από 14 ετών, ακόμα και από 12-13 ετών.

«Πώς ξεκίνησα και γιατί έμπλεξα με τα ναρκωτικά: Μα, όλοι σχεδόν οι φίλοι μου έχουν δοκιμάσει. Έβλεπα, φυσικά, πώς τελειώνουν οι ναρκομανείς. Ηξέρα και πολλά παιδιά που έμπλεζαν, όμως, όταν ξεκινάς, ποτέ δεν σκέφτεσαι το μετά.

Εκείνη την ημέρα δεν ήμουν καλά. Είχαμε πολλές φασαρίες στο σπίτι. Μόλις έφυγα από το σχολείο. Είχα μείνει σε δύο μαθήματα. Επειδή ήμουν ήδη δεύτερη χρονιά στην ίδια τάξη, είπα στη μητέρα μου ότι δεν θα ξαναπάω στο σχολείο και ότι θα βρω δουλειά, για να τη βοηθάω κιόλας. Η μητέρα μου, θυμωμένη πολύ, φώναζε, έκλαιγε συνέχεια. Βαρέθηκα. Ήμουν χάλια, δεν ήθελα να βρίσκομαι στο σπίτι καθόλου. Ήθελα να εξαφανιστώ, αλλά πού... Ο πατέρας; Οι γονείς μου είχαν χωρίσει, επειδή αυτός έπινε». (Πόντιος, 19 ετών.)

«Ήθελα να νιώθω καλύτερα... Μου πρότειναν κάτι φίλοι γνωστών παιδιών να δοκιμάσω. Στην αρχή για μια στιγμή σκέφτηκα μόνο το τρύπημα και φοβήθηκα, αλλά, εντάξει, δεν το έδειξα. Σε εκείνη την ηλικία θέλεις να δείχνεις ότι δεν φοβάσαι τίποτα. Νιώθεις και ικανοποίηση ότι ξεπερνάς τους φόβους σου. Είναι, κατά κάποιον τρόπο, δείγμα ανδρισμού. Ανοησίες θα μου πεις, αλλά ήμουν μικρός, ούτε καταλάβαινα τι μου γίνεται... Μετά το ξανάκανα μια-δυο φορές και ύστερα το συνήθισα.

Όταν συνειδητοποιήσεις την κατάστασή σου είναι δύσκολα να ξεμπλέξεις. Πέφτεις σε ένα φαύλο κύκλο. Κάνεις οτιδήποτε για να εξασφαλίσεις τη δόση σου: δουλεύεις, κλέβεις. Είναι το πιο σημαντικό πράγμα στη ζωή σου. Τίποτα άλλο δεν σε ενδιαφέρει, παρά μόνο να βρεις τον τρόπο να ξεχαστείς. Θέλει πολύ μεγάλη δύναμη, αλλά και πάλι δεν μπορείς να ξεφύγεις τελείως. Στις παραμικρές δυσκολίες, στα προβλήματα εκεί ψάχνεις να βρεις παρηγοριά και δεν μπορεί να σε βοηθήσει κανείς. Ούτε η οικογένεια, ούτε οι φίλοι σου, κανείς... Οι γονείς μου, όταν το έμαθαν, προσπάθησαν, αλλά δεν τα

«Ψυχοκοινωνικοί παράγοντες που οδηγούν στη χρήση τοξικών ουσιών», στο Εφηβεία. Προσδοκίες και αναζητήσεις, επιμ. Θ. Δραγώνα-Μ.Ντάβου, εκδ. Παπαζήση, σσ. 133-151 και

κατάφεραν. Προσπάθησαν και κάποιοι φίλοι. όμως εγώ ήμουν αλλού...».
(Χρήστης, 24 χρόνων.)

Τα περισσότερα παιδιά αρχικά δοκιμάζουν φτηνά ναρκωτικά, χάπια ή εισπνεόμενες ουσίες. Οι εισπνεόμενες ουσίες που κυκλοφορούν νόμιμα – κόλλες, βενζίνη, μπιγιές κ.λπ.– γνωρίζουν τεράστια εξάπλωση στους μαθητές της χώρας.⁴¹⁵ Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας, περίπου το 15% των Ελλήνων μαθητών ηλικίας 15 έως 16 ετών έχουν δοκιμάσει εισπνεόμενα ναρκωτικά.⁴¹⁶ Ωστόσο, η κάνναβη (χασίς) είναι το συχνότερα χρησιμοποιούμενο ναρκωτικό. Φυσικά, πολλά είναι τα παιδιά που τελικά θα πέσουν στα «σκληρά ναρκωτικά», στην ηρωίνη.

«Οι περισσότεροι από μας (σ.σ. εννοεί τους χρήστες Πόντιους) στην αρχή καπνίζουμε χασίς. Εδώ στο Μενίδι, στον Ασπρόπυργο και στα Άνω Λιόσια αγοράζουμε από τους Τσιγγάνους το αλβανικό χασίς. Πέρσι, μας το πωλούσαν ποτισμένο με ηρωίνη σε μικρή τιμή αρχικά (30 € το 1γρ.), για να μπορούμε να το αγοράζουμε και, αφού, συνηθίσαμε και “καθίσαμε” στην ηρωίνη, ανέβασαν την τιμή. Σήμερα η τιμή του είναι 50 € το 1γρ. Ξέρεις πόσοι από αυτούς πλούτισαν; Μπροστά στα μάτια της αστυνομίας, με τις Μερσεντές τους, γυρίζουν και δεν τους κάνουν τίποτα.

Πώς εξασφαλίζω τη δόση; Η μητέρα μου... αλλιώς κλέβεις ή γίνεσαι “βαποράκι”. Τότε έχεις πρόβλημα με την αστυνομία. Οι μεγαλύτεροι κινούν ανενόχλητοι τεράστια ποσά και δεν τους κάνουν τίποτα. Εμάς όμως φέρεται (η αστυνομία) σαν να είσαι σκουπίδι, σε πάνε φυλακή και εκεί πέφτει άγριο ζύλο. Θεραπεία; Είμαι χρήστης εδώ και επτά χρόνια. Όταν άρχισαν τα προβλήματα με την υγεία μου, θρόμβωση αγγείων, ηπατίτιδα C (σ.σ. οι χρόνιοι χρήστες έχουν συνήθως αυτές τις παθήσεις), όταν δηλαδή έφτασε στο απροχώρητο, πήγα για θεραπεία στο Κέντρο Αποτοξίνωσης. Περίμενα πολύ καιρό. Τελικά, ακολούθησα τη θεραπεία. Δεν τα κατάφερα όμως. Εδώ στα Κέντρα Αποτοξίνωσης η κατάσταση είναι πολύ δύσκολη.

Φαρσεδάκης, Ιακ., *Παραβατικότητα και κοινωνικός έλεγχος των ανηλίκων*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1985, σσ. 70-79.

⁴¹⁵ «Τα φτηνά ναρκωτικά εξαπλώνονται στους μαθητές, Ευρωπαϊκή έκθεση για Ελλάδα», *Τα Νέα*, Πέμπτη, 23 Οκτωβρίου, 2003, σ. 17.

⁴¹⁶ Ο.π., σ. 17.

*Περιμένεις χρόνια να σε δεχτούν για μερικές θεραπείες (με μεθαδόνη)».*⁴¹⁷
(Χρήστης, 25 ετών).

Στη λίστα αναμονής για τη μεθαδόνη και τη βουπρενορφίνη βρίσκονται περίπου 2.500 εξαρτημένα άτομα. Φυσικά, αρκετοί από αυτούς τους ανθρώπους μπορεί να πεθάνουν, περιμένοντας μια θέση στο πρόγραμμα. Η αναμονή διαρκεί σήμερα μέχρι και περισσότερο από τρία χρόνια.⁴¹⁸ Ακριβώς, επειδή υπάρχει μεγάλη λίστα αναμονής πολλοί Πόντιοι χρήστες αναγκάζονται να απευθύνονται στα Κέντρα Αποτοξίνωσης της Ισπανίας, μέσω του συλλόγου «Retο» που δραστηριοποιείται στην Αττική.

«Πολλοί δικοί μας πήγαν στα Κέντρα Αποτοξίνωσης στην Ισπανία. Εκεί υπάρχουν πολλά Κέντρα. Εγώ πήγα σ' ένα της Βαρκελώνης. Βέβαια, είναι της Εκκλησίας και μας προσηλυτίζουν στη δική τους θρησκεία, αλλά αυτό είναι το λιγότερο. Εκεί γίνεται καλή δουλειά. Έγινα καλά και εγώ. Σε έξι μήνες γύρισα στην Ελλάδα. Ήθελα να αλλάξω και να ξεκινήσω την καινούργια μου ζωή. Προσπάθησα, αλλά μετά έναν χρόνο ξανακόλησα... Δεν κατάφερα. Ψαξα να βρω δουλειά, αλλά τίποτα. Πουθενά δεν σε παίρνουν. Σε αντιμετωπίζουν σαν εγκληματία». (Πόντιος, 30 ετών, χρήστης.)

Αναντίρρητα, οι τοξικομανείς αντιμετωπίζουν σήμερα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Πολλοί υποστηρίζουν ότι ο παράγοντας που συντελεί στη διαμόρφωση μιας «εγκληματικής» εικόνας του ναρκομανή οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο η πολιτεία θεσπίζει και προβάλλει ως «εγκληματική» τη χρήση των ναρκωτικών ουσιών.⁴¹⁹ Η ανάγκη, λοιπόν,

⁴¹⁷ Πρόκειται για προγράμματα που αφορούν δράσεις σχετικές με την αντιμετώπιση των ναρκωτικών, όπως «προγράμματα "ελεύθερα" ουσιών, υποκατάσταση, έγκαιρης παρέμβασης σε εφήβους και, τέλος, προγράμματα σε ειδικές πληθυσμιακές ομάδες. Τα ποσοστά επιτυχίας των προγραμμάτων κυμαίνονται από 10 έως 80%, ανάλογα με τον τύπο του προγράμματος, το χρόνο που παραμένει κάποιος σε αυτό και, φυσικά, από τη θέληση που έχει κάποιος για απεξάρτηση. Στα προγράμματα του ΟΚΑΝΑ εντάσσονται άτομα πάνω από 20 ετών που κάνουν μακροχρόνια ενδοφλέβια χρήση ηρωίνης και έχουν κάνει αποτυχημένη σοβαρή προσπάθεια απεξάρτησης σε άλλο, συγκεκριμένο από το Υπουργείο Υγείας, πρόγραμμα. Αν και στον τομέα αυτό, από πλευράς πολιτείας, γίνονται σοβαρές προσπάθειες για την αύξηση των θέσεων θεραπείας, γεγονός είναι ότι υπάρχει μακροχρόνια λίστα αναμονής για την είσοδο σε πρόγραμμα αποκατάστασης». Τσούρη, Ε., «Τα ναρκωτικά, πρόβλημα όλων μας», (συνέντευξη στον Γ. Μπαχά), *Νέμεσις*, Ιούλιος, 2003, σσ. 44-49.

⁴¹⁸ Κουκλάκη, Δ., «Να τους πάτε όλους σε νησί! Με μαύρες σημαίες κατά τοξικομανών», *Τα Νέα*, 23 Οκτωβρίου 2003, σ.17.

⁴¹⁹ Σύμφωνα με τον Π. Μητσάκη, «αφέλεια, απλοϊκότητα, κατασταλτική βαρβαρότητα συνθέτουν την εικόνα μιας "νομοθετικής πανάκειας" η οποία στην πράξη έρχεται όχι να αναχαιτίσει, αλλά να επιδεινώσει τα προβλήματα, παραγνωρίζοντας θεωρητικά και πρακτικά από διεθνή εμπειρία και

του χρήστη να προμηθευτεί τις ναρκωτικές ουσίες, φέρνοντάς τον αναγκαστικά κοντά στα παράνομα κυκλώματα και στον υπόκοσμο, είναι δυνατόν να τον στρέψει σε παραβατικές δραστηριότητες: στη ληστεία, στη διακίνηση ναρκωτικών (*βαποράκι*) ή στην πορνεία.

Πορνεία. Ένα από τα αρχαιότερα επαγγέλματα, η πορνεία ως δραστηριότητα συνδέεται άμεσα με τη σεξουαλικότητα και εξαρτάται από τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση του ατόμου. Οι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση είναι αυστηροί όσον αφορά στη σεξουαλική συμπεριφορά των γυναικών. Έτσι, είναι φυσικό να κατακρίνουν την πορνεία. Κατά τον Γ. Λάζο, τρεις είναι οι μορφές έκφρασης του σεξουαλικού δυναμικού, αναγκαίες για την πληρότητα του ανθρώπου ως υποκείμενου: α) τα φυσικά χαρακτηριστικά, β) τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και γ) η σεξουαλική τεχνική.⁴²⁰ Αναλύοντας, λοιπόν, την πορνεία ως ενδεικτικό του τρόπου εφαρμογής του παραπάνω σχήματος, θα μπορούσε να διακρίνει κανείς την υπεροχή του αξιακού συστήματος που αφορά στις διαστάσεις της σεξουαλικότητας των Ποντίων ανδρών και γυναικών. Μέσα από τη σεξουαλική κοινωνικοποίηση των κοριτσιών και των αγοριών διαμορφώνονται ηθικές και κοινωνικές αξίες, στάσεις και αντιλήψεις για τις σχέσεις των δύο φύλων και τον έρωτα. Όπως ήδη είχαμε αναφέρει, στις ποντιακές οικογένειες διαφαίνεται έντονα ο διαχωρισμός

*τις διάφορες έγκυρες επιστημονικές μελέτες, ότι κανένα νομοθέτημα δεν μπορεί να ανατρέψει τις κοινωνικές αιτίες που το δημιουργούν. το συντηρούν και τελικά το αναπαράγουν, απεναντίας η διεθνής πρακτική απόδειξε ότι η αύξηση της "ναρκομανίας" είναι απόλυτα συναρτημένη με την αύξηση της αυστηρότητας της κατασταλτικής πολιτικής. Χώρες με αυστηρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς έχουν σαν αποτέλεσμα τη μεγέθυνση και τελικά τη δραματοποίηση του προβλήματος». Βλ. Μητσάκης, Π.. Το νέο νομοσχέδιο περί ναρκωτικών: στην ανακύκλωση του "κυνηγιού μαγισσών"» και «Η πολιτική διάσταση των ναρκωτικών», στο *Κριτική κοινωνία*, Φλεβάρης-Μάρτης, τεύχ. 2-3, Αθήνα, χ.χ., σσ. 3-9, 11-18. Για τις συνέπειες της θεσμικής αντίδρασης στη χρήση ναρκωτικών ουσιών, βλ. περισσότερο Περαντζάκη-Καρατζόγλου, Ι., *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001, σσ. 30-32 και Απαιο, Γ., *Μαριχουάνα, το απαγορευμένο χόρτο*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1983.*

⁴²⁰ α) Τα φυσικά χαρακτηριστικά αφορούν στο γενικό πλαίσιο από το οποίο προέρχεται το άτομο, β) τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αποκαλύπτουν το είδος, την πηγή και την οργάνωση των κοινωνικών απολαβών, όπως και τους τύπους και μορφές κατανάλωσης γενικά και γ) η σεξουαλική τεχνική συγκεκριμενοποιείται στο πλαίσιο της εμπειρίας με βάση τις αρχές που χαρακτηρίζουν το αξιακό σύστημα του ατόμου. Για το αξιακό σύστημα του ατόμου ευθύνονται οι φορείς κοινωνικοποίησης, ο δε τρόπος ένταξής τους σε έναν τρόπο ζωής που περιλαμβάνει και τη σεξουαλικότητα ως ενεργή ιδιότητα καθορίζει τύπο και μορφές σεξουαλικής τεχνικής. Περισσότερο βλ. Λάζος, Γ., στο *Η σεξουαλικότητα ως αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, 1997, σσ. 47-49.

των δύο φύλων. Η νεαρή Πόντια, όπως οι περισσότερες γυναίκες σήμερα, αν και ντύνεται μοντέρνα, εργάζεται και συμμετέχει στην κοινωνική ζωή, ωστόσο, συνεχίζει να μνείται στις αρχές της γυναικείας ταυτότητας υπό τον αυστηρό οικογενειακό έλεγχο. Ακόμα και ο καταμερισμός εργασίας μέσα στο σπίτι (τα αγόρια δεν ανακατεύονται στις «γυναικείες δουλειές»: δεν σφουγγαρίζουν, δεν πλένουν πιάτα κ.λπ.) δείχνει την έντονη διάκριση ανάμεσα στο αρσενικό και θηλυκό. Τα κορίτσια μεγαλώνοντας μαθαίνουν ότι πρέπει να είναι τίμιες, σεμνές και υπάκουες, ιδιαίτερα στον πατέρα και στον αδελφό. Τα αγόρια, αντίθετα μαθαίνουν ότι πρέπει να είναι αρρενωποί, δυνατοί και προστατευτικοί στα θηλυκά μέλη της οικογένειας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η γυναίκα διδάσκεται ρόλους παθητικής σεξουαλικής συμπεριφοράς. Ο ίδιος ο έλεγχος της οικογένειας επιδρά σημαντικά και στο νεαρό άνδρα, διαμορφώνοντάς τον σε ενεργητικό κυνηγό.⁴²¹ Τα αρσενικά, λοιπόν, μέλη της ποντιακής οικογένειας, όπως, εξάλλου, όλα τα αγόρια σε όλες τις κοινωνίες, μαθαίνουν τη συμπεριφορά, συνδεδεμένη ρητά με το διαχωρισμό των γυναικών. Συμπεριφορά η οποία, «οφείλεται», σύμφωνα με τον Μπουρντιέ, «στην παγίδα που συγκροτούν τα οργανωμένα παιχνίδια όπου γεννιέται η ανδρική *illusio*, επιβάλλοντας στους άνδρες να κάνουν αυτό που οφείλουν να κάνουν και να είναι αυτό που οφείλουν να είναι».⁴²²

Χαρακτηριστική είναι η διαφορά που παρουσιάζουν οι απαντήσεις των ανδρών και των γυναικών σχετικά με το αν και σε ποιον βαθμό εμπλέκονται στην πορνεία οι Πόντιες γυναίκες. Οι περισσότερες γυναίκες κατηγορηματικά αρνούνται να πιστέψουν ότι οι συμπατριώτισσές τους «έπεσαν τόσο χαμηλά, ώστε να φτάσουν μέχρι εκεί» και λένε:

«Εντάξει, μπορεί και να έχουμε κάποια κορίτσια ελευθέρων ηθών, αλλά με χρήματα, δηλαδή, σαν δουλειά, δεν νομίζω. Δεν έχω ακούσει».

Ενώ οι γυναίκες είναι πιο επιφυλακτικές στις δηλώσεις τους, οι άνδρες με μεγαλύτερη προθυμία αναφέρουν περιπτώσεις νεαρών Ποντίων γυναικών «που δουλεύουν σε μπαρ και κάνουν κονσομασιόν».

⁴²¹ Γ. Λάζος, ό.π., σ.127.

⁴²² Bourdieu, Pierre, *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμέλεια μετάφρασης Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, 1996, σ. 70.

«Υπάρχουν τέτοιες. Βέβαια, δεν είναι πολλές. Άκουσα για κοπέλες που κάνουν αυτή τη δουλειά και έχουν, μάλιστα, και προστάτες». (Πόντιος, 24 ετών).

«Στην περιοχή μας υπάρχουν δύο-τρία κορίτσια, ηλικίας 17-18 χρονών, που νοίκιασαν μια γκαρσονιέρα όπου δέχονται πελάτες. Φυσικά, μόνο ντόπιους. Δεν μπορούν οι δικές μας να κάνουν αυτή τη δουλειά με μας. Τα δικά μας κορίτσια ό, τι κάνουν, το κάνουν μακριά από τους δικούς μας. Αποφεύγουν εμάς, τους Πόντιους άνδρες. Ντρέπονται».⁴²³ (Πόντιος, 28 ετών).

Άλλοι, αναφέρουν περιπτώσεις με νεαρές Πόντιες, χρήστες ναρκωτικών ουσιών, οι οποίες, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη δόση τους, οδηγούνται στην πορνεία.

«Μερικά κορίτσια για ένα γραμμάριο ηρωίνης φτάνουν στο σημείο να “πάνε” ακόμα και με τους εμπόρους ναρκωτικών, τους Τσιγγάνους. Να, σ’ εμάς εδώ (σ.σ. στον Ασπρόπυργο) δυο δικές μας εγκατέλειψαν και τα σπίτια τους και εγκαταστάθηκαν στον καταυλισμό των Τσιγγάνων. Έγινε ολόκληρη φασαρία, όταν οι γονείς και τα αδέρφια των κοριτσιών πήγαν να τις πάρουν από εκεί. Σκοτώθηκαν με τους Τσιγγάνους. Με το ζόρι τους πήραν στο σπίτι. Αλλά μάταια. Μερικές μέρες αργότερα ζαναγύρισαν. Δεν ξεμπλέκεις εύκολα απ’ αυτά. Με τίποτα. Είδες πού φτάνουν οι δικές μας γυναίκες; Θα το πίστευες ποτέ; Αυτές, όμως, πάει, είναι χαμένες. Ευτυχώς, δεν είναι πολλές. Γενικά, οι δικές μας δεν κάνουν για τέτοια, για πορνεία και αυτά... Αν είναι, μόνο κρυφά, ή πρέπει να φύγει, δεν γίνεται αλλιώς. Θα τη σκοτώσει ή ο πατέρας, ή τα αδέρφια με τα ξαδέλφια. Σίγουρα». (Πόντιος, 30 ετών.)

Δεν πρέπει να υπάρχει μεγάλη συμμετοχή Ποντίων γυναικών στην πορνεία και σύμφωνα με την αστυνομία.

«Τουλάχιστον, δεν έχει καταγραφεί κανένα περιστατικό με γυναίκες Πόντιες. Βέβαια, σε εμάς φτάνουν περισσότερο αυτές που έρχονται παράνομα και είναι κυρίως Ρωσίδες». (Αξιωματικός του Αστυνομικού Τμήματος Καλλιθέας.)

⁴²³ Πρόκειται για βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης πορνείας, άμεσα συνδεδεμένης με την κατάρρευση της μικρής κοινότητας. Οι γυναίκες και οι πελάτες δεν γνωρίζονται μεταξύ τους και

Ο τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο μεγαλώνουν τα κορίτσια στις ποντιακές οικογένειες, αλλά και ο αυστηρός έλεγχος των σεξουαλικών σχέσεων που υφίσταται η Πόντια γυναίκα, είναι η αιτία της μικρής συμμετοχής των Πόντιων γυναικών στην πορνεία.

Ακόμα πιο περιορισμένη παρουσιάζεται η ανδρική πορνεία .

«Πόντιος να κάνει αυτό το πράγμα; Αποκλείεται!»

«Τι λες, τρελάθηκες; Οι δικοί μας αποκλείεται να κάνουν αυτά», ήταν οι συνηθέστερες απαντήσεις των ερωτώμενων.

«Βέβαια, αυτό δεν μπορεί να το κάνει οποιοσδήποτε άνδρας. Και εγώ δεν θα πίστευα, αλλά ξέρω ότι υπάρχουν. Όχι, δεν είναι πολλοί, αλλά υπάρχουν. Μερικοί είναι και φίλοι μου. Είδες την ταινία “Στην άκρη της πόλης”; Είναι αλήθεια αυτά που δείχνει.

Την ιστορία ξεκίνησαν δύο κολητοί από την παρέα μας. Έτσι, για πλάκα. Μετά παρέσυραν και άλλους. Βγαίνουν με πλούσιους πελάτες και βγάζουν πολλά λεφτά από αυτή τη “δουλειά χωρίς ένσημα”, όπως την ονομάζουμε μεταξύ μας. Εγώ, όμως, για όλα τα λεφτά του κόσμου δεν το κάνω. Ξέρω ότι οι περισσότεροι από μας με τίποτα δεν μπορούν. Οποudήποτε θα δουλέψουμε, αλλά όχι αυτό». (Πόντιος, 28 χρόνων.)

Η πορνεία περιλαμβάνει συχνά και τα παιδιά. Ωστόσο, δεν αναφέρθηκε καμία περίπτωση πορνείας που να περιλαμβάνει τα Ποντιόπουλα. Μια μελέτη σχετικά με την παιδική πορνεία στις ΗΠΑ, τη Βρετανία και τη Δυτική Γερμανία έδειξε πως τα περισσότερα παιδιά από όσα εμπλέκονται στην παιδική πορνεία είναι παιδιά που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και επειδή δεν έχουν εισόδημα, επιδίδονται στην πορνεία για να κερδίσουν την ζωή τους.⁴²⁴ Στις ποντιακές, όπως εξάλλου στις περισσότερες ελληνικές οικογένειες, τα παιδιά δεν εγκαταλείπουν τα σπίτια τους. Θα μπορούσαμε, επομένως, να ισχυριστούμε ότι αυτός είναι ίσως ένας από τους σημαντικούς λόγους της απουσίας παιδικής πορνείας στην Ελλάδα γενικότερα. Είναι, λοιπόν, μικρή η συμμετοχή των γυναικών Ποντίων στην πορνεία, ενώ ακόμη πιο μικρή παρουσιάζεται η ανδρική, και μηδενική η

οι σχέσεις τους δεν δημιουργούνται, τουλάχιστον αρχικά, στη βάση της προσωπικής γνωριμίας.
Giddens, A., *Πορνεία*, βλ. ό.π., σσ. 176-177.

⁴²⁴ Giddens, A. «Παιδική πορνεία», στο ό.π., σσ. 178-179.

παιδική πορνεία με θύματα τα Ποντιόπουλα. Αντίθετα, περισσότερες είναι οι πληροφορίες που αφορούν την ενασχόληση ορισμένων ανδρών Ποντίων με τη διακίνηση γυναικών στην πορνεία.

Διακίνηση γυναικών στην πορνεία. Η διακίνηση των γυναικών, όπως και των παιδιών, στην πορνεία, το εμπόριο λευκής σαρκός δηλαδή, είναι άλλη μια μορφή οργανωμένου εγκλήματος που πήρε μεγάλη έξαρση την τελευταία δεκαετία. Ο ΟΗΕ έχει υπολογίσει ότι σε παγκόσμια κλίμακα έχουν εξαναγκαστεί σε πορνεία περίπου 4.000.000 γυναίκες και παιδιά. Η Unicef υπολογίζει ότι κάθε χρόνο 1.000.000 παιδιά προωθούνται στην πορνεία, ενώ μόνο το 2000 προωθήθηκαν με τη βία ή με την εξαπάτηση στην πορνεία περίπου 700.000 γυναίκες, κυρίως από την Ανατολική ή την Κεντρική Ευρώπη. Το εμπόριο των ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση (trafficking) έχει λάβει γιγάντιες διαστάσεις και τον τελευταίο καιρό φαίνεται ότι χάθηκε κάθε έλεγχος. Η Ελλάδα, λόγω κυρίως της γεωγραφικής της θέσης, έγινε το βασικότερο σταυροδρόμι της Ευρώπης. Υπολογίζεται ότι τα τελευταία χρόνια από 300.000 γυναίκες και παιδιά που πέρασαν από την Ελλάδα, 80.000 προωθήθηκαν στην πορνεία εντός της χώρας, 50.000 προωθήθηκαν στις ΗΠΑ και 170.000 πήραν το δρόμο για την αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁴²⁵ Έχει υπολογιστεί ότι μόνο το 1990 εξαναγκάστηκαν σε πορνεία 2.100 γυναίκες.

Η διακίνηση γυναικών και παιδιών στην Ελλάδα, κυρίως από χώρες του Ανατολικού Μπλοκ, έχει εξελιχτεί σε μια επικερδή επιχείρηση, η οποία απασχολεί περίπου 200.00 άτομα (προμηθευτές, μεταπωλητές, αφεντικά, προστάτες κ.λπ.)⁴²⁶. Στην πορνεία εξωθούνται γυναίκες ηλικίας 15-23 χρόνων, οι οποίες δέχονται την ημέρα από 7 μέχρι και 40 πελάτες. Κάθε τέταρτος σεξουαλικά ενεργός άνδρας απευθύνεται στις πόρνες. Τα κέρδη από αυτές τις δραστηριότητες υπολογίζονται ότι φτάνουν το ποσό των 2,7 τρισ. δραχμών.

⁴²⁵ Γιατζόγλου, Σωτήρης, «Φάκελος. Πωλούνται 4.000.000 γυναίκες και παιδιά!», *Prime*, εκδ. ΣΑΠΟ International, τεύχ. 3, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2003, σσ. 76-81.

⁴²⁶ «Работоторговля: Выход из параллельного мира», *Афинский курьер*, 28.11.03, σσ. 26-27.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Καλλίτση, η αλβανική μαφία ελέγχει το 90% των οίκων ανοχής της Αθήνας.⁴²⁷ Άλλες οι πηγές αναφέρουν ότι «οι ντόπιοι Έλληνες είναι, κυρίως αυτοί που ελέγχουν τους οίκους ανοχής και όχι οι Αλβανοί».⁴²⁸ Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότεροι από τους Ρωσόφωνους κακοποιούς – Ρώσους, Γεωργιανούς, και άλλους, στους οποίους συγκαταλέγονται και οι Πόντιοι– παίζουν το ρόλο των μεσαζόντων, μεταφέροντας γυναίκες από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Μεταφέρουν κυρίως Ρωσίδες. Σύμφωνα με αξιωματικό της αστυνομίας, «οι έμποροι, από τις Βουλγάρες, Ρουμάνες και άλλες τις προτιμούν τις Ρωσίδες. Οι Ρωσίδες, επειδή είναι πιο ωραίες, έχουν μεγαλύτερη ζήτηση και για αυτό προωθούνται πιο εύκολα στην αγορά».

Οι έμποροι, ως κάλυψη, έχουν δημιουργήσει διάφορα γραφεία, όπως ευρέσεως εργασίας ή τουριστικά, τα οποία διακινούν τις γυναίκες στην αγορά, συνεργαζόμενα προφανώς με το οργανωμένο έγκλημα στις διάφορες πόλεις της πρώην ΕΣΣΔ.⁴²⁹ Υπάρχουν, λοιπόν, γυναίκες που πωλούνται και αγοράζονται κάθε μέρα. Αναφερόμενος στην πορνεία, ο Α. Giddens πιστεύει ότι τα αίτια που την προκαλούν είναι ότι ορισμένοι βλέπουν τις γυναίκες μόνο ως αντικείμενα που μπορούν να «χρησιμοποιηθούν» για σεξουαλικούς σκοπούς. Και τονίζει ότι, αν η πορνεία υπήρχε απλώς και μόνο για να ικανοποιούνται οι σεξουαλικές ανάγκες των ανδρών, αναμφίβολα, θα υπήρχαν πολλοί άνδρες πόρνοι για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των γυναικών.⁴³⁰ Σε αυτό το σημείο αξίζει να παραθέσουμε τις διάφορες αντιλήψεις που παρουσιάζονται στην

⁴²⁷ Καλλίτσης, Θ., «Ναρκωτικά και οργανωμένο έγκλημα», βλ. Ζαραφωνίτου, Χ., Τσιγκανου, Ι., στο Ναρκωτικά, τάσεις και εγκληματική δραστηριότητα στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002, σ. 154.

⁴²⁸ Λάζος, Γρηγόρης (συνέντευξη), βλ. «Работоторговля. Загнанные сексом», *Αφινский курьер*, 12-19 сентября 2003, стр 10.

⁴²⁹ Πρόκειται για εγκληματικές οργανώσεις στη Ρωσία, τη Γεωργία, την Ουκρανία, την Αρμενία, την Κριμαία, την Τσετσενία, η «οργανιζάτσια», η οποία έχει απλώσει τα πλοκάμια της σε ολόκληρο τον κόσμο και ελέγχει το εμπόριο όπλων, λευκής σαρκός και τη διακίνηση ναρκωτικών με κέντρα τη Μόσχα, το Βερολίνο, το Τελ Αβίβ και τη Νέα Υόρκη. Βλ. Θ. Καλλίτσης, ό.π., σσ.156-160.

⁴³⁰ Giddens, A., «Η πορνεία. Γένος και σεξουαλικότητα», στο ό.π., σσ. 175-180.

κοινωνία, ενδεικτικές του πώς αντιμετωπίζονται οι γυναίκες, το σεξ και το φαινόμενο της πορνείας. Μερικοί θεωρούν ότι:

«Οι γυναίκες που εκδίδονται επιτελούν ένα είδος κοινωνικού έργου, γιατί, αν δεν υπήρχαν αυτές, πολύ πιθανόν να είχαμε αύξηση βιασμών».

Υπάρχουν κάποιοι που δηλώνουν ότι:

«Δεν τις αναγκάζει κανείς με το ζόρι. Παρακαλούν να έρθουν. Εξάλλου, τους συμπεριφέρονται καλά. Ξέρω κάποιους που τις (σ.σ. τις Ρωσίδες) φέρουν στην Ελλάδα. Μια χαρά είναι. Τους παρέχουν στέγη, διατροφή. Μια φορά την εβδομάδα τις βγάζουν και έξω. Όλα είναι ανθρώπινα. Μην ακούς αυτά που λένε». (Πόντιος, 30 χρόνων).

Άλλοι υποστηρίζουν ότι:

«Οι άνδρες ψάχνουν το σεξ χωρίς συναίσθημα. Αν δεν υπήρχε τόσο μεγάλη ζήτηση για πόρνες, δεν θα υπήρχε προσφορά! Είναι πολύ πιο αναξιοπρεπές αυτό που κάνουν οι άνδρες από την πράξη των γυναικών. Γενικά, για την έξαρση της πορνείας ευθύνονται οι άνδρες παρά οι ίδιες οι γυναίκες. Είναι τυχαίο που περισσότεροι έμποροι είναι άνδρες;»⁴³¹

Αξίζει να αναφέρουμε ότι σήμερα παρατηρείται μείωση του φαινομένου σε σχέση με την έξαρση που είχε το 1997 και αυτό, σύμφωνα με τον Γ. Λάζο, οφείλεται «στην οικονομική κρίση που περνάμε σε συνδυασμό με την οργανωμένη δράση της αστυνομίας (2001-02) για την καταστολή του συγκεκριμένου εγκλήματος».⁴³² Ωστόσο, παρά τη μείωση, το εμπόριο των ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση παραμένει ένα σοβαρό πρόβλημα που απασχολεί τις αρχές. Σε κάθε περίπτωση, φαινόμενο παγκόσμιο, το πρόβλημα της σεξουαλικής εκμετάλλευσης είναι ένα θέμα πολυσύνθετο και απαιτεί πολύπλευρη μελέτη όλων των κοινωνικών παραγόντων που το προκαλούν.⁴³³

Άλλες μορφές παράνομων δραστηριοτήτων. Συχνά, οι παράνομες δραστηριότητες οδηγούν αναγκαστικά και σε άλλου είδους παραβάσεις, όπως μη νόμιμη έκδοση διαβατηρίων και αδειών παραμονής, που έχει

⁴³¹ Γιατζόγλου, Σωτήρης, ό.π., σ. 77.

⁴³² Λάζος, Γρηγόρης, «Работоторговля: Выход из параллельного мира», ό.π., σσ. 26-27.

⁴³³ Λάζος, Γρηγόρης (συνέντευξη), «Работоторговля. Загнанные сексом» («Δουλεμπόριο: Οι κυνηγημένοι του σεξ»), *Афинский курьер*, 12-19 сентября 2003, стр. 10.

σχέση με το φαινόμενο των παράνομων ελληνοποιήσεων, στο οποίο εμπλέκονται και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Το κύκλωμα πλαστών διαβατηρίων επεκτείνεται σε πλαστά διπλώματα σπουδών, αδειών κυκλοφορίας Ι.Χ. και φορτηγών. Επίσης, οι Πόντιοι παραβάτες εμπλέκονται σε πωλήσεις αδειών εισαγωγής αυτοκινήτων άνευ φορολογικής επιβάρυνσης (παλαιότερα), σε λαθρεμπόριο τσιγάρων, χαβιαριού, μεγάλων ποσοτήτων αλκοολούχων ποτών και έργων τέχνης, τα οποία διαθέτουν όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό. Πολλοί αναφέρουν το σκάνδαλο που ξέσπασε με έναν Πόντιο «που με το που ήρθε στην Ελλάδα είχε ανοίξει πολλές δουλειές: τουριστικό γραφείο, εταιρεία εισαγωγών-εξαγωγών, γκαλερί με έργα όχι μόνο σύγχρονων, αλλά και κλασικών Ρώσων ζωγράφων. Λένε, ότι ήταν από τους Πόντιους που ζούσε καλά και στη Ρωσία και εδώ έχει άνετη ζωή: βίλα στα βόρεια προάστια, σπουδές παιδιών σε ξένα κολέγια κ.λπ. Οι δουλειές του, όμως, δεν πήγαν καλά, χρειάστηκαν πολλά λεφτά. Έτσι, έγινε τοκογλύφος. Πολλά εκατομμύρια του εμπιστεύτηκαν οι δικοί μας. Μια γνωστή μου πούλησε το διαμέρισμά της στη Ρωσία και του έδωσε τα λεφτά. Μια άλλη του εμπιστεύτηκε όχι μόνο όλες της τις οικονομίες που είχε κάνει από τις λαϊκές, αλλά και των γονιών και των αδελφών της. Ξέρεις πόσοι έπεσαν θύματα της απάτης του; Μιλάμε για πολλά εκατομμύρια. Αυτός τελικά χρεοκόπησε και εξαφανίστηκε. Ακόμα τον ψάχνουν για να πάρουν τα λεφτά τους πίσω».

Βέβαια, η παραπάνω περίπτωση δεν είναι συνηθισμένη όσον αφορά το μέγεθος των δραστηριοτήτων. Αντίθετα, απάτες πραγματοποιούνται από μεμονωμένα άτομα, τα οποία πολύ πιθανόν να είχαν παράνομη δράση ακόμα και ως πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης. Είναι γνωστό, εξάλλου, πως η διαφθορά και οι ανεξέλεγκτες διαστάσεις που πήρε, τόσο πριν όσο και μετά την Περεστρόικα, ευνόησε της παράνομες δραστηριότητες, ιδιαίτερα μάλιστα αυτές που αναφέρονται στα οικονομικά εγκλήματα. Αποτελούν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των εγκλημάτων των «λευκών κολάρων» (White Collar Crimes), που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν παραπέμπονται σε δίκη, γιατί οι πράξεις των δραστών δεν αποκαλύπτονται

ποτέ.⁴³⁴ Πρόκειται για απάτες, πολλές από τις οποίες επεκτάθηκαν στην Ελλάδα με την εγκατάσταση των δραστών στη χώρα.⁴³⁵

Σύμφωνα με την αστυνομία, για οργανωμένη εγκληματικότητα Ποντίων που αφορά ληστείες με λεία μεγάλα ποσά (σε βάρος π.χ. τραπεζών, σουπερ-μάρκετ) δεν μπορεί να γίνεται λόγος. Αναφέρεται όμως η συμμετοχή τους στις ομάδες που προσφέρουν «προστασία» σε νυχτερινά κέντρα διασκέδασης ή σε πόρνες, δραστηριότητες που θυμίζουν τη γνωστή μαφία των ΗΠΑ, με βεντέτες και πληρωμένες δολοφονίες. Οι προστάτες δραστηριοποιούνται μεμονωμένα ή ομαδικά.⁴³⁶ Τον πρώτο καιρό, η δράση τους περιοριζόταν μόνο στους επιχειρηματίες Πόντιους, αλλά στη συνέχεια επεκτάθηκε και σε υπόλοιπες ομάδες. Οι δραστηριότητες αυτές δεν έχουν την ίδια ένταση σε όλες της περιοχές. Σύμφωνα με την αστυνομία της Καλλιθέα «στην περιοχή δεν υπάρχουν βίαια κρούσματα». Αντίθετα, στο Μενίδι, εκτός από τους Τσιγγάνους και σε μικρότερο ποσοστό τους ντόπιους, όπως αναφέρουν οι ειδικές υπηρεσίες, «δραστηριοποιείται ομάδα ομογενών εγκληματιών σε συνεργασία με τους Γεωργιανούς, Τσετσένους και άλλους εγκληματίες από την πρώην ΕΣΣΔ. Εδώ δεν έχουν λόγο οι εγκληματικές ομάδες από άλλες περιοχές της Αττικής. Η περιοχή αποτελεί ένα είδος γκέτο».⁴³⁷ Συχνά το «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» οδηγεί στη σύγκρουση μεταξύ τους και οι τραυματισμοί, ακόμη και οι δολοφονίες, είναι σύνηθες φαινόμενο που παρατηρείται στο χώρο τους.⁴³⁸

Συμμορίες (gang) παιδιών και εφήβων. Αναντίρρητα, η παιδική παραβατικότητα αποτελεί σημαντικό δείκτη της κοινωνικής

⁴³⁴ Giddens, A., ό.π., σ. 257.

⁴³⁵ Покровский, И. Е. «Черный рынок как политическая система», («Μαύρη αγορά και το πολιτικό σύστημα»), *МЭ и МО*, Москва, 1994, N 8-9, σ. 10.

⁴³⁶ «Μαφία делит зоны влияния» («Η μαφία μοιράζει τις περιοχές επιρροής»), *ΟΜΟΝΙΑ*, N 33, Αфины, 2003, стр. 11.

⁴³⁷ «Спецслужбы: Русская мафия превратила Мениди в гетто» («Ειδικές υπηρεσίες: Η ρωσική μαφία μετέτρεψε το Μενίδι σε γκέτο»), *Αφινσκυϊ κυρьер*, 3-10 октябрия 2003, стр. 11.

⁴³⁸ «Жертва заказного убийства» («Θύμα πληρωμένης δολοφονίας»), *ΟΜΟΝΙΑ*, N 34, Αфины, 2003, стр. 11.

αποδιοργάνωσης μιας κοινωνίας. Τελευταία, στις περισσότερες περιοχές της Αθήνας παρατηρείται αύξησή της. Μόνο στον Πειραιά υπάρχουν 50 συμμορίες εφήβων, που εμπλέκονται σε οργανωμένες επιθέσεις, διαρρήξεις, ληστείες κ.λπ.⁴³⁹ Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι παρόμοιες οργανωμένες συμμορίες (gang) Ποντίων εφήβων δεν παρατηρούνται ούτε στις μικρότερες, ούτε στις μεγαλύτερες ηλικίες. Αντίθετα, οι νεαροί σχηματίζουν ομάδες 10-15 ατόμων, ιδιαίτερα αγοριών, οι οποίες, αν και κάποιες φορές εμφανίζουν αρχηγό, δεν εξελίσσονται σε παραδοσιακές συμμορίες (με μόνιμα μέλη τα οποία να κατέχουν ορισμένες θέσεις και με αρχηγό).⁴⁴⁰ Αντίθετα, είναι προσωρινές και είναι κατ' εξοχήν φαινόμενο της εφηβικής ηλικίας καθώς εκείνο που τις συνέχει είναι συνήθως οι φίλιες. Παρόμοιες ομάδες υπάρχουν σε διάφορα σημεία όλων των περιοχών. Σύμφωνα με την αστυνομία, ανάμεσα σε ομάδες σπάνια παρατηρούνται βίαιες συγκρούσεις. Ωστόσο, οι νεαροί Πόντιοι τις σχέσεις τους, όπως συνηθίζεται στις μεταναστευτικές και προσφυγικές κοινότητες, τις στηρίζουν στην αλληλεγγύη.

«Εμείς δεν πειράζουμε κανέναν. αλλά αν πειράζουν κάποιον “δικό μας”, δίνουμε σήμα (μέσω κινητού τηλεφώνου) και τότε αμέσως συγκεντρωνόμαστε για να αντιμετωπίσουμε τους άλλους. Παλιά έπεφτε περισσότερο ξύλο, τώρα σπάνια. Μας φοβούνται και οι Αλβανοί και οι ντόπιοι. Ξέρουν ότι εμείς ήμαστε ενωμένοι και υπερασπίζουμε ο ένας τον άλλον. Έτσι, αν συμβεί κάτι, προσπαθούν ειρηνικά να λύσουν το πρόβλημα».
(Πόντιος, 15 ετών.)

Δεν υπάρχουν, λοιπόν, συμμορίες ανήλικων Ποντίων που να συμμετέχουν σε οργανωμένες διαρρήξεις ή ληστείες. Αναφέρεται, όμως, η συμμετοχή τους στη λεγόμενη «εγκληματικότητα του δρόμου». Επειδή η δράση τους δεν είναι προμελετημένη, δεν τίθεται θέμα εκβιασμού. Πρόκειται για επιθέσεις σε ανυποψίαστα θύματα με αραγές τσαντών και κινητών, κλοπές μοτοσυκλετών κ.ά. Στις δραστηριότητές αυτές συμμετέχουν ανήλικοι από όλες τις κοινωνικές ομάδες σε ποσοστό 50%. Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι το γλωσσικό ιδίωμα, ένα μείγμα

⁴³⁹ «Молодежь выдвирает кражу со взломом» («Η νεολαία διαλέγει –διαρρήξεις»). ΟΜΟΝΙΑ,

⁴⁴⁰ Πόθου. Μ., *Εγκληματικά περιοχαί και συμμορίαί ανηλικών*. Αθήνα, σ. 116.

ρωσικής και ελληνικής, με χρήση βωμολογιών, ειδικά στη ρωσική γλώσσα. Συχνά, παρατηρείται αμοιβαία παρακίνηση στην κατανάλωση αλκοόλ και στο κάπνισμα, στη χρήση ναρκωτικών ή ακόμα και σε άλλες παραβάσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία της *διαφορικής συναναστροφής* του Sutherland, σε όλες τις κοινωνίες υπάρχουν τέτοιου είδους υποπολιτισμοί και κοινωνικά περιβάλλοντα που ενθαρρύνουν τις παράνομες δραστηριότητες.⁴⁴¹ Τα άτομα γίνονται παραβάτες όταν συναναστρέφονται με πρόσωπα που είναι φορείς παράνομων δραστηριοτήτων. Η παραβατική, όπως και οι σύννομη συμπεριφορά, μαθαίνεται σε πρωτογενείς ομάδες, όπως είναι οι ομάδες ομηλικών.

Βασικό γνώρισμα των παραπάνω ομάδων είναι η μικρή συμμετοχή κοριτσιών σε αυτές. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι αυτό που χαρακτηρίζει τη φύση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς των νεαρών Ποντίων από τη Σοβιετική Ένωση είναι οι μεγάλες διαφοροποιήσεις όσον αφορά τις αναλογίες ανάμεσα στα δύο φύλα. Όπως οι περισσότερες γυναίκες, οι Πόντιες εμπλέκονται σε μικρότερο βαθμό από ό,τι οι άνδρες στις παράνομες δραστηριότητες. Η μικρότερη εκπροσώπηση των Ποντίων γυναικών στις παραβατικές δραστηριότητες οφείλεται στη διαφορά ανατροφής των δύο φύλων, στον εντονότερο κοινωνικό έλεγχο στον οποίο υπόκειται η γυναίκα από την οικογένεια, αλλά και από το ευρύτερο περιβάλλον της. Έρευνες έχουν δείξει, ότι *«ανάμεσα στους παράγοντες που περιορίζουν την εγκληματική, όπως ακριβώς και την άλλου είδους δραστηριότητα των γυναικών, ανήκει και η κοινωνικά αποδεκτή, παθητική, εξαρτημένη συμπεριφορά των γυναικών, σε σχέση με την εξίσου κοινωνικά αποδεκτή, επιθετική, εξουσιαστική συμπεριφορά των ανδρών. Οι άνδρες, σε αντίθεση με τις γυναίκες, έχουν, ενδεχομένως, περισσότερες ευκαιρίες να συναναστραφούν με τους παραβάτες και έχουν έτσι μεγαλύτερη πιθανότητα να μάθουν τους κανόνες της παράβασης, να τους εσωτερικεύσουν και να τους εφαρμόσουν»*.⁴⁴²

⁴⁴¹ Giddens, A., ό.π., σσ.255-256.

⁴⁴² Χάϊδου, Α., «Η γυναικεία εγκληματικότητα», στο *Θετικιστική εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σσ. 265-274.

Χώροι συγκέντρωσης των ομάδων μικρών εφήβων Ποντίων είναι τα ακάλυπτα οικοπέδα, τα παρκάκια, τα προαύλια των σχολείων, τα «μπλιαρδάδικα» ή οι καφετέριες. Αναφέρθηκαν περιπτώσεις συγκρούσεων με την αστυνομία. Η αστυνομία, με σκοπό τον έλεγχο πιθανών παραβατικών δραστηριοτήτων, τους συλλαμβάνει, θεωρώντας τους όλους αργιόφιλο ύποπτους. Συχνά τους κακομεταχειρίζονται και τότε οι νέοι, σε ανταπόδοση της αστυνομικής δράσης, αντιδρώντας στην άδικη κακομεταχείρισή τους, οδηγούνται στη βίαια συμπεριφορά.⁴⁴³

«Επειδή εμείς μαζευόμαστε συνήθως σε παρέες, έχουμε συχνά προβλήματα με την αστυνομία, χωρίς να κάνουμε τίποτα το κακό. Να, τις προάλλες, ένας φίλος μας θα πήγαινε στο στρατό και πήγαμε μια παρέα σε μια καφετέρια στην Καλλιθέα να κάνουμε “τα πρόβοντι”, ξέρεις, πώς κάναμε στη Ρωσία όταν κάποιος πήγαινε στο στρατό. Ήταν αργά και εμείς έτσι και αλλιώς είμαστε έτοιμοι να φεύγαμε. Εκείνη την ώρα μπήκε η αστυνομία και αντί να μας πει με το καλό να πάμε στα σπίτια μας, άρχισαν να λένε διάφορα. Αυτοί, μάλλον νόμιζαν ότι έχουμε και ναρκωτικά. Άρχισαν να μας χτυπούν και να μας βρίζουν “Ρωσοπόντιοι”, “χασικλήδες” και διάφορα άλλα. Δεν αντέξαμε να τους ακούμε και τους πλακώσαμε και εμείς στο ζύλο. Τι, να τους κοιτάμε δηλαδή; Μας έκλεισαν τελικά μέσα (σ.σ. στη φυλακή), αλλά βγήκαμε. Βλέπεις, τα σώματά μας είχαν τόσες μελανιές από τα χτυπήματά τους, που δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς. Ποιος έπρεπε να πάει φυλακή, τι λες;». (Πόντιος, 24 ετών).

«Αυτοί (σ.σ. οι αστυνομικοί) κάτι έχουν με μας τους Πόντιους. Σίγουρα. Νομίζουν ότι όλοι ήμαστε ναρκομανείς και με το παραμικρό μάς “κουβαλούν” στο τμήμα. Ε, και μερικοί από εμάς αντιδρούν». (Πόντιος, 25 ετών).

Αναφερόμενοι, λοιπόν, στην αστυνομία γενικά, όπως φανερώνουν οι παραπάνω δηλώσεις, οι νεαροί Πόντιοι μιλούν για την αρνητική της στάση έναντι των Ποντίων. Ερμηνεύοντας την παρέκκλιση ως ένα σύνολο χαρακτηριστικών των ατόμων ή των ομάδων, οι Rutter και Giller απέδειξαν ότι, σε γενικές γραμμές, τους περισσότερους χαρακτηρισμούς κάνουν οι

⁴⁴³ Φαρσεδάκης, Ιακ., ό.π., σ. 89.

άνθρωποι του νόμου και της τάξης επιβάλλοντας τους ορισμούς της ηθικής τάξης. Επίσης, έδειξαν ότι οι ετικέτες, οι χαρακτηρισμοί και γενικά τα στερεότυπα συχνά ευθύνονται για την ανάρμοστη συμπεριφορά των νέων.⁴⁴⁴ Σύμφωνα με τη θεωρία του στίγματος ή χαρακτηρισμού, εκφράζοντας τη δομή της δύναμης της κοινωνίας, οι κατηγορίες της παρέκκλισης δημιουργούνται από τους πλούσιους για τους φτωχούς, από τους άνδρες για τις γυναίκες, από τους γερνότερους για τους νεότερους, από τις εθνικές πλειονότητες για τις εθνικές μειονότητες.⁴⁴⁵ Στην «ευαίσθητη αυτή κοινωνική αντιπαράθεση» ιδιαίτερα σημαντικός είναι, ειδικά όσον αφορά τον «ξένο» παρεκκλίνοντα, ο ρόλος των ΜΜΕ.⁴⁴⁶ Επίσης, στο σχολείο, το παιδί που στιγματίζεται και που θεωρείται αναξιόπιστο από τους δασκάλους μπορεί να αποκτήσει μη κοινωνική συμπεριφορά, η οποία πολύ πιθανόν αργότερα να τον οδηγήσει στην παράβαση. Πρόκειται για την αρχική πράξη παράβασης, την οποία ο E. Lemert θεωρεί ως πρωτογενή παρέκκλιση.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Φαρσεδάκης, Ιακ., *Η περιοχή, η πόλη και η γειτονιά*, ό.π., σ. 89.

⁴⁴⁵ Giddens, A., ό.π., σσ. 255-256. Για τις συνέπειες του στίγματος βλ. Δασκαλάκη, Η., στο *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Νομικές Εκδόσεις Αντ. Σάκουλας, 1985, σσ. 145-155.

⁴⁴⁶ Αν λάβουμε «ως δεδομένο το γεγονός ότι ο αλλοδαπός, αυτός, δηλαδή, που έρχεται απ' έξω σε σχέση με την κοινότητα υποδοχής, είναι ήδη για το λόγο αυτό παρεκκλίνων, καθότι αναγκαστικά παρεκκλίνει, αφού είναι απομακρυσμένος από τους κανόνες συμβίωσης (γραπτούς και άγραφους) της κοινότητας που τον υποδέχεται, μολοντί ίσως ακόμη δεν υπόκειται εξ αυτού του γεγονότος σε κυρώσεις κατασταλτικού χαρακτήρα. Το επόμενο βήμα της εγκληματολογίας αυτής έρχεται, συνεπώς, να ορίσει ότι ο ξένος που εγκληματεί είναι στην πραγματικότητα δύο φορές παρεκκλίνων: πρώτη φορά όταν η παρέκκλισή του (δηλαδή, το γεγονός ότι είναι «ξένος» έναντι αυτών που τον υποδέχονται), που, αν και ίσως δεν είναι αρεστή, δεν γίνεται ακόμη αντικείμενο μιας δημόσιας και επίσημης διαδικασίας στιγματισμού, ενώ στη δεύτερη (παρέκκλιση) έρχεται αντιμέτωπος με μέτρα που αφορούν άμεσα τα μέτρα του κοινωνικού ελέγχου». Βλ. Κουκουτσάκης, Αθ., «Η παρέκκλιση του ξένου μετανάστη στα ΜΜΕ», *Εικόνες εγκλήματος*, σσ. 147-150. Για τη σχέση των ΜΜΕ και την παραβατικότητα βλ. Λαμπροπούλου, Έφη, *Η κατάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Η περίπτωση της βίας και της εγκληματικότητας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σσ. 99-110.

⁴⁴⁷ Η δευτερογενής παρέκκλιση συμβαίνει όταν το άτομο φτάσει στο σημείο να αποδεχθεί τον χαρακτηρισμό του και βλέπει τον εαυτό του ως παρεκκλίνοντα. Βλ. Giddens, A., *Η θεωρία του χαρακτηρισμού*, ό.π., σσ. 256-260.

Αναντίρρητα, σημαντικότερος από όλους τους φορείς που καθορίζουν τις συμπεριφορές και τις αντιδράσεις των νεαρών παραμένει η οικογένεια, επηρεάζοντας την ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών. Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Βοστώνη σε 500 παραβατικούς και 500 μη παραβατικούς, που όλοι διέμεναν στις φτωχότερες συνοικίες και ήταν της ίδιας ηλικίας, νοητικής ικανότητας και εθνικής προέλευσης, έδειξε ότι η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος αποτελεί το σημαντικότερο από όλους τους κοινωνικούς παράγοντες για την εξήγηση της παραβατικότητας των ενηλίκων.⁴⁴⁸ Οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της οικογένειας των νεοπροσφύγων, η φτώχεια, η έλλειψη, με λίγα λόγια, συνθηκών σταθερότητας, ασφάλειας, κύρους, αλλά και πειθαρχίας, ακόμη και η αδιαφορία μερικών γονέων προς τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους είναι η βασική προϋπόθεση της παραβατικής συμπεριφοράς των νεαρών Ποντίων.⁴⁴⁹

Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι, λόγω των πολιτιστικών συγκρούσεων και της αποδιοργάνωσης, η συμβίωση επιδρά, όπως σε όλες τις δραστηριότητες, και στην παραβατικότητα ντόπιων και νεοπροσφύγων, αφού αυξάνει την ποικιλία παραδειγμάτων συμπεριφοράς. Ωστόσο, αναλογικά το ποσοστό των Ποντίων παραβατών δεν είναι μεγαλύτερο από αυτό των ντόπιων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Ασφάλειας, υπεύθυνοι των εγκλημάτων που είχαν διαπραχτεί το 2002, σε ποσοστό 48% είναι ντόπιοι Έλληνες, ενώ μόλις 2% διαπράχθηκαν από διάφορους πολίτες που προέρχονται από χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, χωρίς να αναφέρεται το ποσοστό που αντιπροσωπεύουν οι Πόντιοι μεταξύ αυτών.⁴⁵⁰ Η αιτία της μικρής, συγκριτικά με τους ντόπιους, συμμετοχής τους στην παράβαση είναι οι οικογενειακοί δεσμοί, το συνολικό φιλότιμο και η συλλογική αλληλεγγύη των Ποντίων.

⁴⁴⁸ Φαρσεδάκης, Ιακ., *Η οικογένεια*, ό.π., σ. 54.

⁴⁴⁹ Ο.π., σσ. 57-60.

⁴⁵⁰ 20% Αλβανοί και 3% Κούρδοι.

4.7 Συμπεράσματα.

Ξεκινήσαμε τη μελέτη της ένταξης στην ελληνική κοινωνία των παιδιών Ποντίων προσφύγων από τη Σοβιετική Ένωση έχοντας υπ' όψιν μας ότι η διαδικασία αυτή έχει όχι μόνο εκπαιδευτικές ή ψυχοπαιδαγωγικές, αλλά και κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις. Η μελέτη επιχειρήθηκε με βάση τη θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου προσφυγιάς-μετανάστευσης. Στη συνέχεια, έγινε αναφορά στην ιστορική διαδρομή των νεοπροσφύγων από τον τόπο καταγωγής τους, τον Πόντο, στις αξιόλογες ελληνικές κοινότητες του Καυκάσου, της Υπερκαυκασίας, της Νότιας Ρωσίας μέχρι και στον τόπο εξορίας τους, το Καζαχστάν. Η ανάδειξη της ιστορικής πορείας των Ποντίων στις διάφορες περιοχές, αλλά και των επιρροών που δέχτηκαν από τα περιβάλλοντα τα οποία επέδρασαν στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, αποδείχτηκε χρήσιμη για την κατανόηση κοινωνικοποιητικών διεργασιών που πραγματοποιούνται στις καινούργιες συνθήκες στην Ελλάδα.

Το βασικό μέρος της μελέτης απασχόλησαν, κατ' αρχάς, τα κριτήρια ένταξης των ίδιων των νεοπροσφυγικών οικογενειών στην κοινωνική δομή της Ελλάδας. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη διερεύνηση του νομικού, οικονομικού, κοινωνικο-πολιτικού και πολιτιστικού καθεστώτος των προσφύγων, που στην ουσία αφορά και τη γενική τους αποκατάσταση. Οι αλλαγές και οι περιορισμένες συνθήκες, μετασχηματιζόμενες για κάθε μέλος της προσφυγικής οικογένειας σε ατομικά βιώματα (ψυχοκοινωνικές κατηγορίες), θα επηρεάσουν τη διαμόρφωση καινούργιων κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών τους.

Η διερεύνηση της ένταξης της νεοπροσφυγικής οικογένειας στην ελληνική κοινωνία έχει ιδιαίτερη σημασία επειδή συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία ένταξης των παιδιών στο σχολικό και ευρύτερο περιβάλλον. Το κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς, το πολιτιστικό επίπεδο και η γλωσσική συμπεριφορά της οικογένειας θα επηρεάσουν τη σχολική επίδοση των γυμνασιόπαιδων Ποντίων. Από την άλλη, το σχολείο με τον τρόπο που λειτουργεί αυξάνει την κοινωνική διαφοροποίηση, καθορίζοντας τις προσδοκίες τους. Το σχολείο κλήθηκε να αντιμετωπίσει προβλήματα για τα

οποία, όπως φάνηκε, ήταν απροετοίμαστο. Με λίγα λόγια, παρατηρείται ότι και οι δύο κυριότεροι φορείς της κοινωνικοποίησης, η οικογένεια και το σχολείο, χαρακτηρίζονται ως μειωμένης αποτελεσματικότητας. Είναι γνωστό ότι σε όλες τις κοινωνίες όπου τα άτομα βιώνουν διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές καταστάσεις, αλλά και εντάσσονται σε διαφορετικά πολιτισμικά σύνολα, είναι δυνατόν να προκληθεί αμφισβήτηση αξιών και κανόνων.⁴⁵¹ Ο Βασίλης Φίλιας, αναλύοντας τη διαδικασία διαμόρφωσης ταυτότητας, αναφέρει ότι «η αποτελεσματικότητα επιβολής των κανόνων είναι τόσο μεγάλη, όσο ένα σύστημα με τους αγωγούς κοινωνικοποίησης (γονείς, δάσκαλοι και περιβάλλον) είναι σταθερό και δεν αμφιταλαντεύεται».⁴⁵² Η αλλαγή του περιβάλλοντος, των κοινωνικών θεσμών και των κανόνων, όπως και η προσπάθεια εμπέδωσης και καλλιέργειας των νέων κανόνων συμπεριφοράς για καλύτερη προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις, δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει την κοινωνική και την ατομική ταυτότητα των παιδιών. Έτσι, δεν θα μπορούσαν να αποφευχθούν και κάποια φαινόμενα παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.⁴⁵³

Από τα συγκεκριμένα ερευνητικά δεδομένα διαφάνηκε η ανάγκη επίλυσης προβλημάτων που σχετίζονται με την αποκατάσταση των νεοπροσφυγικών οικογενειών. Στα ζητήματα αποκατάστασης τονίστηκε η σημασία των πολιτικών διεργασιών, κυρίως ως προάσπιση των δικαιωμάτων των νεοπροσφύγων, ως κατοχύρωση των νομικών και οικονομικών τους δικαιωμάτων, σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις. Για τις οικογένειες των νεοπροσφύγων αυτό συνεπάγεται αναγνώριση χρόνων προϋπηρεσίας και συνταξιοδότηση. Ειδικά για τους Πόντιους που υπέστησαν βίαιο εκτοπισμό, η συνταξιοδότηση θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως αποκατάσταση παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Σε κάθε περίπτωση, η Ελλάδα ως χώρα υποδοχής θα πρέπει να θέσει την αποκατάσταση των δικαιωμάτων τους αυτών ως

⁴⁵¹ Φαρσεδάκης, Ι., «Για το εγκληματικό φαινόμενο στις κοινωνίες της πρώην Σοβ. Ένωσης», *Στοιχεία εγκληματολογίας*, σσ. 42-45.

⁴⁵² Φίλιας, Β., *Οψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, σσ. 14-17.

⁴⁵³ Περισσότερα για τα φαινόμενα παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς βλ. Тадевосян, Э., ό.π., σσ. 163-179.

προϋπόθεση των διακρατικών οικονομικών ή άλλων συμφωνιών συνεργασίας με τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Όσον αφορά το σχολείο, για να ξεπεραστεί η κρίση δεν χρειάζονται μεγάλοι μεταρρυθμιστικοί νόμοι, αλλά μια σύνθετη οργάνωση, ικανή να κινητοποιεί και να ελέγχει τις δυνάμεις με βάση μια σφαιρική θεώρηση του τρόπου λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος γενικότερα.⁴⁵⁴ Η εμπειρία δείχνει την ανάγκη για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών και όλων γενικά των φορέων που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία σε ζητήματα που αφορούν τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Εξάλλου, η διαπολιτισμική προσέγγιση απαιτεί γνώση της ιστορίας του πολιτισμού και του τρόπου σκέπτεσθαι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, των Ποντίων. Η αναγνώριση της ιστορίας του πολιτισμού τους, ο οποίος πρέπει να υπάρχει και να αναπτύσσεται, αποτελεί βασικό δικαίωμα των νεοπροσφύγων. Η γνώση της μακρόχρονης ιστορίας και του πολιτισμού του Ποντιακού Ελληνισμού εξάλλου θα συμβάλει και στη διατήρηση και τον εμπλουτισμό του Ελληνικού Πολιτισμού. Θα βοηθήσει τους δασκάλους, τους καθηγητές και τους ερευνητές, που θα έρθουν σε επαφή με τα παιδιά των Ποντίων, να κατανοήσουν την ψυχοσύνθεση και τις ανάγκες τους, να τα εκτιμήσουν και να τα αγαπήσουν περισσότερο. Χρήσιμη είναι και η ενημέρωση των ίδιων των μαθητών για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν (άγχος προσαρμογής, πληροφόρηση για διάφορα ζητήματα που τους ενδιαφέρουν), των γονέων για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου για τα προβλήματα των προσφύγων. Ο σχεδιασμός προγραμμάτων δημιουργικής εξωσχολικής ενασχόλησης στους δήμους με συμμετοχή των νεοπροσφύγων μαθητών θα μπορούσε να αποτρέψει την περιθωριοποίηση και την αντικοινωνική συμπεριφορά. Μόνο μια συστηματική και στενή συνεργασία όλων των ενδιαφερόμενων φορέων μπορεί πραγματικά να εξασφαλίσει στα Ποντιόπουλα ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και αποτελεσματικότερη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.

⁴⁵⁴ Δαμανάκης, Μ.. «Γενικά για την παρέμβαση του κράτους στην εκπαίδευση», ό.π., σσ. 49-81.

Η ένταξη, λοιπόν, των Ποντίων προσφυγόπουλων στην ελληνική κοινωνία είναι μια διαδικασία πολύπλοκη. Τις περισσότερες φορές πραγματοποιείται με προστριβές και συγκρούσεις. Ωστόσο, μπορεί να μην είναι τόσο προβληματική όσο φαίνεται, αντίθετα μπορεί να είναι δημιουργική και γι' αυτό να εμφανίζεται περισσότερο ομαλή και εναρμονισμένη. Σε κάθε περίπτωση, όμως, συνοδεύεται με εμπειρίες συγκινησιακά φορτισμένες, των οποίων οι συνέπειες είναι πολύ δύσκολο να αξιολογηθούν άμεσα, μπορούν όμως να εκδηλωθούν πολύ αργότερα, στην ώριμη ηλικία.⁴⁵⁵ Παράλληλα, διαπιστώνεται η έλλειψη θεσμικού πλαισίου ένταξής τους, ενώ οι υπάρχοντες θεσμοί δυσλειτουργούν ή αναδεικνύονται αναποτελεσματικοί. Διαπιστώνεται, επίσης, πλημμελής ή ελλιπής πληροφόρηση της κοινής γνώμης, ενώ η ευαισθητοποίησή της περιορίζεται σε περιορισμένους κύκλους, κυρίως σε άτομα τα οποία είναι Πόντιοι στην καταγωγή. Μερικές φορές όμως και αυτοί ακόμα προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τους ομογενείς τους ή αναπαράγουν τις σε βάρος τους διακρίσεις. Όταν το θεσμικό πλαίσιο άσχει, η σύμπτωση είναι εκείνη που παίζει καθοριστικό ρόλο στην πορεία της ομαλής ένταξης του νέου στην κοινωνία και στην παραπέρα ανάδειξή του σε αυτή. Γι' αυτό, προκειμένου να κατορθώσουν να φανούν χρήσιμοι, θα πρέπει να ταλανίζονται όσο λιγότερο «από τις συμπτώσεις που κυριαρχούν στην ακατάστατη κοινωνία μας. Στα χέρια των συμπτώσεων γινόμαστε καλοί, λιγότερο καλοί, κακοί ή πολύ κακοί. Οι άνθρωποι μόνον όταν η κοινωνία αποκτήσει τάξη, παύουν να είναι έρμαια των συμπτώσεων».⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Κογκίδου, Δ., ό.π., σ. 303. Γενικά για το ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπικότητα του παιδιού, βλ. επίσης Κογκούλης, Ι., *Σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα και συνεργατική διδασκαλία και μάθηση*, σσ. 43-48.

⁴⁵⁶ Aziz Nesin. «Boyle Gelmis, Goylegitmez» («Έτσι ήλθε, έτσι δεν πάει»), *Απομνημονεύματα*, τόμ.1. Tekur, Istanbul, 1977, σ. 63.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε., *Ιστορία και σχολείο*, εκδόσεις Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1994.
- Αβδελά, Ε., «Ταυτότητα και ετερότητα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα* 54, αφιέρωμα: «Ταυτότητα και ετερότητα», *Ποικίλες προσεγγίσεις*, 1995.
- Αγγελής, Ι., *Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, Αθήνα, 1960.
- Αγγέλου, Α., *Οι διανοούμενοι και η επανάσταση*, Αθήνα, 1971.
- Αγτζίδης, Β., *Ποντιακός ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην Περεστρόικα*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Αθανασιάδη, Δ., *Ο πορρήχιος χορός. Σέρρα- Τρομαχτόν. (Ιστορική ανάλυση-Συμβολή στη Λαογραφία)*, εκδ. Συλλόγου Πόντιων «Ο Θεοδ. Γαβράς», Έδεσσα, 1975.
- Αθανασιάδη, Σ., *Το συντακτικό της Ποντιακής διαλέκτου*, εκδ. «Σωματείου Παναγία Σουμελά», Βέροια, 1979.
- Ακόγλου, Ξ., *Από τη ζωή του Πόντου. Λαογραφικά Κοτρώρων*, τόμ. 1, 2. Αρχείο Πόντου, εκδ. Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, 1939.
- Ανθεμίδης, Α., *Τα απελευθερωτικά στρατεύματα του Ποντιακού Ελληνισμού 1912-1924 (Αντάρτικα σώματα στον Πόντο)*, εκδ. Ευστ. Γ. Γιαλτουρίδης, Θεσσαλονίκη, 1998.
- «Ανθρώπινα δικαιώματα: 50 χρόνια Οικουμενικής διακήρυξης» στο *Επτά ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, 6-12-1998.
- Αντωνοπούλου, Χρ., *Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1999.
- Αργυρός, Α., *Το νομικό καθεστώς των παλιννοστούντων*, εκδ. Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., Αθήνα, 1996.
- Ασλά, Α., *Τα Μαριουπολίτικα. Τραγούδια, παραμύθια και χοροί των Ελλήνων της Αζοφικής*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1999.
- Βακαλιός, Θ., Κανακίδου, Ε., Παναγιωτίδης, Ν., Παπαγιάννης, Β., *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δυτική Θράκη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Βακαλόπουλος, Κ., *Ο ελληνισμός της Θράκης και του Θρακικού Εύξεινου Πόντου*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Βαλαβάνης, Γ., *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986.
- Βαλαβάνης, Π., *Αθλα, αθλητές και έπαθλα*, εκδ. Ερευνητές, Αθήνα 1996.

- Βεργέτη, Μ.**, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*. εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1994.
- Βλάχος, Γ.**, *Εισαγωγή στην ιστορία της πολιτικής σκέψεως*. τόμ. 1, εκδ. Παλαζήση, Αθήνα, 1975.
- Βουιδάσκη, Β.**, *Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1987.
- Γαυρά, Ελ.**, «Παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Ο αγροτικός χώρος στον ιστορικό Πόντο κατά τον 19ο και έως τις αρχές του 20ού αιώνα» στο *Επτά Ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής*, Αθήνα 29.09. 1996.
- Γεώργας, Δ.**, *Κοινωνική Ψυχολογία*, τόμ. Α', Β', Αθήνα, 1990.
- Γεώργας, Δ., Παπαστυλιανού, Α.**, *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα. Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1993.
- Γεωργίου-Νύσεν, Μ.**, *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1998.
- Γεωργογιάννης, Π.**, *Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Γιαλλούσης, Ν.**, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, χ.χ.
- Γιατζόγλου, Σ.**, *Πολούνται 4.000.000 γυναίκες και παιδιά*, Prime, τεύχ.3, Αθήνα, 2003.
- Γιούλτσης, Β.**, *Κοινωνιολογία της θρησκείας*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1996.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α.**, «Παρεκκλίνουσα συμπεριφορά» στο *Εγχειρίδιο εγκληματολογίας*, μέρος 1, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1981.
- Γκιζέλη, Β.**, *Απλά μαθήματα Κοινωνιολογίας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1996².
- Γκότοβος, Β.**, *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση (επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο)*. εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1994.
- Γκότοβος, Β.**, *Ρατσισμός. Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, ΥΠ.Ε.Π.Θ., Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Γραμματικόπουλος, Μ.**, «Ζητήματα του Απόδημου Ελληνισμού της Γερμανίας», *Δορυφόρος*, τεύχ. 2, Μόναχο, 1998.
- Γουλάκη-Βουτηρά, Α.**, *Μουσική, χορός και εικόνα*, εκδ. Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα, 2000.
- Δαμανάκης, Μ.**, *Η εκπαίδευση των παλιννοσούντων και αλλοδαπών*

- μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική προσέγγιση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2000.
- Δασκαλάκης, Η.**, *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Νομικές Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1985.
- Δεμερτζής, Ν.** (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 2000.
- Δεμερτζής, Ν.**, *Κουλτούρα, Νεοτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1988.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λάρουσ-Μπριτάνικα**, λήμμα «Ασπρόπυργος», εκδ. Πάπυρους-Λάρουσ-Μπριτάνικα, Αθήνα, 1980.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λάρουσ-Μπριτάνικα**, λήμμα «Αχαρνές», εκδ. Πάπυρους-Λάρουσ-Μπριτάνικα, Αθήνα, 1980.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η.**, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Εκδόσεις ΙΜΕΟ (Ινστιτούτου Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας) και ΕΔΗΜ (Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών), Αθήνα 1986.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η.**, «Μετανάστευση και πρόσφυγες στην Ελλάδα. 1970-1990», *Εκλογή*, Απρ.-Ιούν. 1990, Ιουλ.-Σεπτ. 1990.
- Ενεπεκίδης, Ιορ.**, *Ο γολγοθάς των Ελλήνων του Πόντου*, εκδ. Παμποντιακής Ενώσεως, Αθήνα, 1976.
- Ενεπεκίδης, Π.**, *Γενοκτονία στον Εύξεινο Πόντο. Διπλωματικά Έγγραφα από την Βιέννη (1909-1918)*, εκδ. Εύξεινος Λέσχη, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Ευρωπαϊκή έκθεση για Ελλάδα**, «Τα φτηνά ναρκωτικά εξαπλώνονται στους μαθητές», *Τα Νέα*, Πέμπτη, 23 Οκτωβρίου 2003.
- Εφραιμίδη, Π.**, *Λεωνίδας Ιασονίδης*, εκδ. Σωματείου «Παναγία Σουμελά», Θεσσαλονίκη, 1983.
- Ζαραφονίδου, Χ.**, *Εμπειρική εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1995.
- Ζαραφονίδου, Χ., Τσίγκανου, Ι.**, *Ναρκωτικά, τάσεις και εγκληματική δραστηριότητα στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002.
- Ζιάκας, Θ.**, *Έθνος και παράδοση*, Αιγαίον-Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2000.
- Ζωγράφου, Μ.**, *Εισαγωγή στον Ελληνικό λαϊκό χορό. Ελληνικό λαϊκό χοροστάσι*, εκδ. Συμμετρία, Αθήνα, 1991.
- Ιορδανίδου, Μ.**, *Λωζάνδρα*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1985.
- Καζαντζάκης, Ν.**, «Πώς μετέφερα τους πρόσφυγες από τον Καύκασο», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Αθήνα, 26.04.1973.

- Καλαματιανού, Α.,** *Κοινωνική στατιστική. Μέθοδοι μονοδιάστατης μελέτης*, εκδ. "Το Οικονομικό" Κ. & Π. Σμπιλιας Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα, 1992.
- Καλαντζή, Κ.,** *Διαταραχές του λόγου στην παιδική ηλικία*, εκδ. Καραβία, Αθήνα, 1973.
- Καραποστόλη, Β.,** *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1987.
- Καραποστόλη, Β.,** *Χειροποίητη πόλη. Η Αθήνα ανάμεσα στο ναι και στο όχι*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998.
- Καρυολαίμου, Μ.,** *Η γλωσσική εκπαίδευση των Ελλήνων μεταναστών στην Ευρώπη*, Αθήνα, 1997.
- Κασιμάτη, Κ., κ.ά.,** *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 1992.
- Κασιμάτη, Κ.,** *Η γυναίκα στην απασχόληση. Ο φάκελος της ισότητας*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1982.
- Καστοριάδης, Κ.,** *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Κώστας Σπαντιδάκης, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1985.
- Καστοριάδης, Κ.,** *Η γραφειοκρατική κοινωνία. Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1985.
- Κατάκη, Χ.,** *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1984.
- Κάτσικας, Χ., Καββαδίας, Γ.,** *Η ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση. Η εξέλιξη Ευκαιριών πρόσβασης στην Ελληνική Εκπαίδευση (1960-94)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1994.
- Καφετζής, Π.,** «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμειξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση», στο
- Κερύδης, Β.,** «Αλκοολισμός και έγκλημα», στο *Εγκληματικότητα και κοινωνικός έλεγχος στην ΕΣΣΔ (1917-1988)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.
- Κεσσιδής, Θ.,** *Ιστορική πορεία των Ελληνοποντίων. Το εθνικό ζήτημα και το μέλλον των μικρών εθνών στην πρώην Σοβιετική Ένωση*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Κλαδάς, Σ.,** «Το Σκοπευτήριο Καλλιθέας Αθηνών: Η πρώτη Ποντιακή κυψέλη στην περιοχή πρωτεύουσας», *Ποντιακή Εστία*, 3, (Μάιος – Ιούνιος 1075): 49.
- Κοκέβη Α., κ.ά.,** «Διερεύνηση ψυχοκοινωνικών αναγκών εφήβων

μαθητών και η σημασία τους στην ανάπτυξη προγράμματος για την πρόληψη της χρήσης ναρκωτικών», *Ψυχολογικά Θέματα*, τόμ. 1, τεύχ. 1, 1988.

- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ.**, *Εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική κοινωνιολογική ανάλυση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Κορομηλά, Μ.**, *Ευτυχισμένοι που έκανε το Ταξίδι του Οδυσσέα*, Αθήνα, 1988.
- Κορωνάιου, Α.**, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, μτφρ. Κ. Καραμπέλη και Γ. Σταυρακάκης, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1996.
- Κουιάρη, Αγγ.**, *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Κοτσιώνης, Π.**, «Ερευνα κοινωνική και παιδαγωγική για τους Έλληνοπόντιους», *Νεοελληνική Παιδεία*, 20, Αθήνα, 1990.
- Κουκίδου Ε., Παπαγιάννη, Β.**, *Διαπολιτισμική αγωγή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Κουκιάκη, Δ.**, *Να τους πάτε όλους σε νησί! Με μαύρες σημαίες κατά τοξικομανών*, *Τα Νέα*, 23 Οκτωβρίου 2003.
- Κουκουτσάκης, Α. (επιμ.)**, *Εικόνες εγκλήματος*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1999.
- Κούρος, Ι. (επιμ.)**, *Ψυχολογικά θέματα παιδιών και εφήβων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τόμ. Β', Αθήνα, 1993.
- Κυριαζή, Ν.**, *Μέθοδοι και Τεχνικές της Κοινωνιολογικής Έρευνας*, τόμ. Ι., πανεπιστημιακές σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα, 1991.
- Λαμπάτος, Γ.**, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2001.
- Λάζος, Γ.**, *Κοινωνικές αξίες των παραβατικών και των μη-παραβατικών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1997.
- Λάζος, Γ.**, *Η σεξουαλικότητα ως αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, 1997.
- Λαμπροπούλου, Έ.**, *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Η περίπτωση της βίας και της εγκληματικότητας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Λαμπροπούλου, Έ.**, *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνία του ελέγχου*, εκδ. Κριτική, «Νεοελληνική κοινωνία», Αθήνα, 2001.
- Λαμφίδης, Γ.**, *Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην*

- οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου*, εκδ. Ελληνική Φωνή, Αθήνα, 1982.
- Λαμφιδης, Ο.**, «Γύρω από το Ποντιακό θέατρο», *Αρχεῖον Πόντου*, Παράρτημα 10, Εκδόσεις Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, 1978.
- Λαμφιδης, Ο.**, *Δημοσιεύματα περί των ελληνικών Πόντων και τους Έλληνες Ποντίους*, τόμ. 1, Εκδόσεις Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, 1982.
- Λαυρεντίδης, Ι.**, Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λοζάννης δικαιώματά των, Εκδόσεις Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- Λιανίδης, Δ.**, «Γαμήλια, Το φήμι(γ)μαν στον Πόντο και ο Φουμιστός στην Κάρπαθο», *Αρχεῖον Πόντου*, 42, Εκδόσεις Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα (1988-89).
- Λουκάτος, Δ.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992⁴.
- Λυδάκη, Α.**, *Σχηματισμός ταυτότητας τσιγγανοπαίδων 11-13 ετών στην Αγία Βαρβάρα. Ο ρόλος του σχολείου*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Λυδάκη, Α.**, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Μαῦλλης, Α.**, *Μικρασιατικά παράλια από τον Πόντο στη Μεσόγειο. Επιστολικά δελτάρια 1880-1920*, εκδ. Rodos Image, Ρόδος, 1998.
- Μακρή-Τσιλιτάκου, Α.**, «Γλώσσα, διαφορά και κοινωνική αξιολόγηση», *Εκπαιδευτικά*, Αθήνα, χ.χ.
- Μαλανοφρύδη, Π.**, «Γλωσσάριον του χωριού Άδισσα», *Αρχεῖον του Πόντου*, 21, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, 1956.
- Μαλικίδης, Θ.**, *Οικονομία και κοινωνία στον παρευξείνιο χώρο*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2002.
- Μάρκου, Γ.**, *Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας. Η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, εκδ. ΥΠ.Ε.Π.Θ. και Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Ματσαγκούρας, Η.**, *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η σχολική τάξη*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2001.
- Μερακλής, Μ.**, *Ελληνική Λαογραφία, Α΄ Κοινωνική συγκρότηση, Β΄ Ήθη και έθιμα, Γ΄ Λαϊκή Τέχνη*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1984.

- Μερακλής, Μ.**, *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα, 1989.
- Μεταλληνός, Γ.**, *Ορθοδοξία και ελληνικότητα*. Αθήνα, 1987.
- Μητσάκος, Π.**, «Η πολιτική διάσταση των ναρκωτικών», *Κριτική Κοινωνία*, τεύχ. 2-3, Αθήνα, χ.χ.
- Μικρογιαννάκη, Ε.**, *Ορθοδοξία. Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία*, εκδ. Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου, τόμος Β΄, Άγιον Όρος, 1999.
- Μιτυλής, Αχ.**, *Οι μειονότητες μέσα στη σχολική τάξη. μια σχέση αλληλεπίδρασης*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1998.
- Μουρατίδου, Β.**, *Εκατόχρονη οδύσσεια*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Μπασάντης, Δ.**, *Βιβλίο και επικοινωνία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, χ.χ.
- Μυλωνάς, Θ.**, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1982.
- Ναυρίδης, Κ., Χρηστάκης, Ν.**, (επιμ.), *Ταυτότητες. Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, μτφρ. Κ. Ζησίμου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1997.
- Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Η.**, *Κοινωνικό Κράτος. Ιστορία. Τάσεις προοπτικές*, πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα, 1988.
- Νίνικα, Σ.**, *Η εκκλησία της Ρωσίας και η παρεστρόικα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1990.
- Οικονομίδης, Δ.**, *Γραμματική της ελληνικής διαλέκτου του Πόντου*, Ακαδημία Αθηνών. Λεξικογραφικόν Δελτίον, Παρ. 1, Αθήνα, 1958.
- Πάντα, Δ.**, *Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ.**, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της Εφηβείας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987.
- Παπαδόπουλος, Α.**, «Ιστορική Γραμματική Ποντικής Διαλέκτου». *Αρχείον Πόντου*, Παρ. 3, Εκδόσεις Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα, 1953.
- Παπαδόπουλος, Α.**, *Ιστορικόν Λεξικόν Ποντικής Διαλέκτου*, τόμ. 2, Αρχείον Πόντου, Παρ. 3, Εκδόσεις Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 1961.
- Παπαδόπουλος, Ν., Ζάχος, Δ.**, *Ψυχολογία*. εκδ. Κέντρο Ψυχολογικών Μελετών, Αθήνα, 1985.
- Παπαδοπούλου Δ., Μαρχούλης, Δ.**, *Θετικές και αρνητικές μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1999.

- Παπάς, Αθ.**, *Η αντιπαιδαγωγικότητα της παιδαγωγικής*, εκδ. Βιβλία για όλους, Αθήνα, 1986.
- Παπαστάμου, Σ.**, *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1986.
- Παπαστάμου, Σ.**, *Η κοινωνική επιρροή*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
- Παπαστάμου Σ., Μιούντ Γ., Μειονότητες και εξουσία**, εκδ. Αλέτρι, Αθήνα. 1983.
- Παπασωτηρίου, Ντ.**, *Χρονικό των Αχαρνών*, Αθήνα, χ.χ.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλλης, Θ.**, *Ταυτότητες και φίλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτης-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, 1992.
- Παπάζογλου, Χρ.**, *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, εκδ. της εφημ. Έρευνα, Καλλιθέα, 2000.
- Παπουλίδης, Κ.**, *Ελληνορωσικά*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- Παρασκευόπουλος, Ι.**, *Εξελικτική ψυχολογία. Εφηβική ηλικία*, τόμ. 4, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1982.
- Παυλάκου, Δ.**, *Το είδωλο του καθρέφτη της γυναίκας*, εκδ. Ρήσος, Αθήνα, 1991.
- Παυλίδης, Ελ.**, *Ο ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων*, εκδ. Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων. Αθήνα, 1953.
- Παυλίδης, Ι.**, *Σελίδες ιστορίας αίματος και θυσίας Πόντου και Μικράς Ασίας*, εκδ. Εφημερίδας Ενώσεως Ποντίων, Θεσσαλονίκη, 1979.
- Πελαγίδης, Ευστ.**, *Αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-30)*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1994 .
- Περράκης, Ν.**, «55 σχολές ανοίγουν τις πόρτες για εργασία», εφημ. *Εξουσία*, 24 Μαρτίου 1999.
- Περαντζάκη-Καρατζόγλου, Ι.**, *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001.
- Πογκόσοβα, Ι.**, *Οι Έλληνες στο σύστημα των εθνικών σχέσεων της ΕΣΣΔ*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2001.
- Πόθου, Μ.**, *Εγκληματικά περιοχαί και συμμορία ανηλίκων*, Εθνικών Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, Αθήνα, 1974.
- Πρωταίου, Σ.**, *Η μικρασιατική καταστροφή*, τόμ. 2, εκδ. Πλάτων, Αθήνα. 1963.
- Σακκάς, Δ.**, *Παλιννόστηση: μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Θεσσαλονίκης, 1996.

- Σαμουηλίδης, Χρ.,** *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, εκδ. Αλκυών, Αθήνα, χ.χ.
- Σαρρής, Ν.,** «Προβλήματα και προβληματική γύρω από την κοινωνικοποίηση», *Κριτική Κοινωνία*, τεύχ. 2-3, Αθήνα, χ.χ.
- Σαρρής, Ν.,** *Οσμανική πραγματικότητα*, τόμ. Α΄, «Το δεσποτικό κράτος», εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα, χ.χ.
- Σαρρής, Ν.,** *Οσμανική πραγματικότητα*, τόμ. Β΄, «Η δογματική διοίκηση», εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα, χ.χ.
- Σαρρής, Ν.,** *Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην πρώτη τουρκική Δημοκρατία*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 1992.
- Σαρρής, Ν.,** *Ελληνική κοινωνία και τηλέοραση*, τόμ. Β, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 1992.
- Σαρρής, Ν.,** *Εισαγωγή στην κοινωνιομετρία, στην ομαδική ψυχοθεραπεία και το Ψυχόδραμα*, εκδ. Δανιάς, Αθήνα, 1995.
- Σαρρής, Ν.,** *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία (Φάκελος μαθημάτων)*, Πανεπιστημιακή έκδοση, Αθήνα, 2001.
- Σεραφετινίδου, Μ.,** *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000.
- Σκαλιέρης, Γ.,** *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας*, εκδ. Ελεύθερη Σκέψη, Αθήνα, 1995.
- Σταμίρης, Γ.,** *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, εκδ. Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, χ.χ.
- Τανιμανίδης, Π.,** *Ποντιακοί Οικισμοί στην Ελλάδα*, εκδ. Σωματείου «Παναγία Σουμελά», Θεσσαλονίκη, 1988.
- Τέλογλου, Τ.,** «Εκπαίδευση... στην ανεργία», *Καθημερινή*, Αθήνα 26.04.1998.
- Τερλεξής, Π.,** *Πολιτική κοινωνικοποίηση. Γένεση του πολιτικού ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1975.
- Τζαβάρας,** «Μητρική γλώσσα: μία ή και πολλές», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 17, Αθήνα, 1984.
- Τζάνη, Μ.,** *Σχολική επιτυχία-ζητήματα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 1988.
- Τσαούση, Δ.,** *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1975.
- Τσαούση, Δ.,** *Ελληνισμός. Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εστίας, Αθήνα, 1998.

- Τσαπαρδώνη-Μαυραγάνη**, «Η γυναίκα στη Μέση Εκπαίδευση», *Λόγος και πράξη*, τεύχ. 54, Αθήνα, 1993.
- Τσουκαλάς, Κ.**, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1992.
- Τσουκαλάς, Κ.**, «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, Αθήνα, 1986.
- Τσουκαλάς, Κ.**, (επιμ.), «Η συγκρότηση των πελατειακών σχέσεων και ο ρόλος της διοικητικής μηχανής», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1977.
- Φαρσεδάκης, Ιακ.**, *Παραβατικότητα και κοινωνικός έλεγχος των ανήλικων*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1985.
- Φαρσεδάκης, Ιακ.**, *Εγκλημα και τα όρια του: μερικές ιστορικές, συγκριτικές, θεωρητικές και πρακτικές επισημάνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991.
- Φύλιας, Β.**, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1977.
- Φύλιας, Β.**, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- Φύλιας, Β.**, *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985.
- Φραγκουδάκη, Α.**, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1985.
- Φραγκουδάκη, Α., Δραγονά, Θ.**, *Τι είν' η πατρίδα μας: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997².
- Φωτιάδης, Κ.**, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας: Μαριούπολη. Δικαίωμα στη Μνήμη*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 1990.
- Φωτιάδης, Κ.**, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Φωτιάδης, Κ.**, *Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Ιστορία- Παιδιά)*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Φωτιάδης, Κ.**, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τόμ. 1-14, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Χάιδου, Α.**, *Θετικιστική εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996.
- Χαραλαμπίδης, Μ., Φωτιάδης, Κ.**, *Πόντιοι. Δικαίωμα στη μνήμη*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 1987.

- Χαραλαμπίδης, Μ.**, *Εθνικά Ζητήματα*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 1988.
- Χαραλαμπίδης, Μ.**, *Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 1991.
- Χαραλαμπίδης, Μ.**, *Ρωμανία. Η αρχιτεκτονική μιας νέας πόλης*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2000.
- Χαραλαμπίδης, Μ.**, *Στο δρόμο της αλήθειας και της απελευθέρωσης*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2000.
- Χαραλαμπίδης, Μ.**, *Το σχέδιο μας για την Ελλάδα*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2000.
- Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Τραπεζούντος, Η εκκλησία της Τραπεζούντος**, Αθήνα, 1983.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

- Adler, A.**, *Ανθρωπογνωσία*, μτφρ. Σ. Καμπουρίδης, εκδ. Ηλία Μανιατά, Αθήνα, 1971.
- Αγναο, G.**, *Μαριχουάνα, το απαγορευμένο χόρτο*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1983.
- Adman, Mari-Elisavet**, *Βία και πονηριά. Άνδρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987.
- Aprile, Rocco**, *Η Ελλάδα του Σαλέντο*, μτφρ. Γ. Καραμπελιάς και Τσούμπος Α., Εναλλακτικές Εκδόσεις, Άτροτος 5, Αθήνα, 1996.
- Asan, Ömer**, *Pontos Kulturu*, Belge Yıylsalarasi Yiyincilik LTD STI, Bilim Dizisi, Istambul, 1996.
- Askew, S., Ross C.**, *Τα αγόρια δεν κλαίνε*, μτφρ. Μανίνα Τερζίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994.
- Attarian, V.**, *Η γενοκτονία των Αρμενίων στον ΟΗΕ*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2001.
- Badie, Bertrand**, *Κουλτούρα και πολιτική*, εκδ. Πατάκη, μτφρ. Στ. Μπαλιάς, Αθήνα, 1995.
- Bakhtine, M.**, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γ. Σπανός, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1980.
- Banks, O.**, *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, μτφρ. Τ. Δαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1987.
- Baret, N., Salariga, D.**, *Σπορ. παίκτες-αγώνες*, μτφρ. Τάσος Κασιόλας, εκδ. Γ. Αξιοτέλης ΣΥΑΠΕ, Αθήνα, χ.χ.

- Basch-Kahre**, *Γυναικεία και ανδρικά πρότυπα*, μτφρ. Κ. Βλάχου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Berdiaev, N.**, *Για την κοινωνική ανισότητα*, μτφρ. Ε.Δ. Νιανιός, εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Bertrand, I.**, *Σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες*, μτφρ. Αθ. Σπητιάνου, Λινάρδου Ελ., εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Bernstein, B.**, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μτφρ. Σολομών Ι., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991.
- Bottomore**, *Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*, μτφρ-επιμ. Δ. Τσαούση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1990.
- Boardman, John**, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωση τους. Οι πρώτες αποικίες και το εμπόριό τους*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996.
- Bold K.**, *Sprache und Kultur der Russlanddeutschen: eine Dokumentation anhand von Presseberichten aus den Jahren 1970 bis 1990*. (Kultur der Deutschen im Ausland), Verl. Die Blaue Eule, Essen, 1996.
- Bourdieu, Pierre**, *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμ. μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, 1996.
- Brown, W.O.**, *Cultural Contact and Race Conflict*, New York 1934.
- Bruneau, M.**, *Η διασπορά του Ποντιακού Ελληνισμού*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 2000.
- Cuper, A.**, *Ανθρωπολογία και ανθρωπολόγοι*, μτφρ. Χρ. Μιχαλοπούλου-Βεϊκού, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1994.
- Durkheim, E.**, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, μτφρ. Μουσούρου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1978.
- Dihle, Albrecht**, *Οι Έλληνες και οι ξένοι*, μτφρ. Τ. Σιέτη, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.
- Dietz, Barbara**, *Zur Etnischen Identität der Russlanddeutschen*, Munchen, 1994.
- Eco, Umberto**, *Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή*, επιμ. Θ. Ιωαννίδης, εκδ. Μαλιάρης-Παιδεία, Αθήνα, 1985.
- Eco, Umberto**, *Κήνσορες και θεράποντες*, μτφρ. Ε. Καλιφατίδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1987.
- Fend, S.**, *Κοινωνική ένταξη και εκπαίδευση*, μτφρ. Γ. Κακαλέτρης, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1989.
- Fallmerauer, Jak.**, *Ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μτφρ.

- Γ. Ταρνανίδη, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Flaceliere, R.**, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*,
μτφρ. Γ. Βανδόρου, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986.
- Fletcher, R.**, *Κοινωνικές ομάδες και άτομα*, μτφρ. Μ. Τσάτσου, εκδ. Π.
Κουτσούμπος, Αθήνα.
- Gaster, R., Chater K.**, *Ο μύθος της ισότητας*, μτφρ. Ν. Καραγιάννη, εκδ.
Φυτράκη, Αθήνα, 1997.
- Giddens, A.**, *Κοινωνιολογία*, μτφρ. και επιμ. Δ. Τσαούσης, εκδ.
Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- Gorbachof, M.**, *Περεστρόικα. Νέα σκέψη για την χώρα μας και τον
κόσμο*, μτφρ. Α. Βερικοκάκη-Αρτέμη, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1987.
- Goricheva, T.**, *Είναι επικίνδυνο να μιλάς για το θεό*, μτφρ. Μ. Λαγούρου.
- Heckmann, F.**, *Die Bundesrepublik Ein Einwanderungsland? Zur
Sociologie der Gastarbeiterbevoelkerung als Einwandererminoritaet*,
Stuttgart, 1981.
- Herbert, Martin**, *Το τέλος της σχολικής περιόδου: εργασία και ανεργία
Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*, επιμ. Α. Καλαντζή-
Αζίζι, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Kaznef, Z.**, *Δέκα μεγάλοι σταθμοί της κοινωνιολογίας*, μτφρ. Μ. Λώμη,
εκδ. Πύλη, Αθήνα, 1979.
- Kusterer, K.**, *Ethnische einer Befragynsstudie mit deutschen
Spataussiedlrun aus der Sovietunion*, Osteuropa Institut Mynchen, 1990.
- Levitin, K.**, *Η διαμόρφωση της προσωπικότητας. Ψυχολογία της
δραστηριότητας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Ελληνικά γράμματα,
Αθήνα, 1990.
- Lienchard, L.**, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφρ. Μ. Πετρονώτη, επιμ. Δ.
Τσαούση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- Look, Al.**, *Συγκινήσεις και προσωπικότητα*, μτφρ. Ν. Κυτόπουλος, εκδ.
Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986.
- Luria A.**, *Γνωστική ανάπτυξη*, επιμ. Α.Κωσταρίδου-Ευκλείδη, μτφρ. Μ.
Τερζίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1992.
- Malinovski, V.**, *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*,
μτφρ. Α. Σταματοπούλου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1976.
- Marsh, A.**, *Protest and Political Consciousness. The Free Press*,
London, 1978.
- Medvedef, R.**, *Αντιπολιτευτικές τάσεις στη Σοβιετική Ένωση*, μτφρ.
Σολάρο, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1978.

- Mergner G.**, *Interkulturelle Erziehung Angsliche Neugierde Vormischungsbereit Lernen zwischen den Kulturen, Deutsch Lernen*. N 2, 1992.
- Morgentau, E.**, *Τα μυστικά του Βοσπόρου*, μτφρ. Ι. Κασσεσιάν, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα. χ.χ.
- Megendorf, I.**, *Βυζάντιο και Ρωσία*, μτφρ. Ν. Φωκάς, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 1981.
- Michel, A.**, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, μτφρ. Α. Μουσουρού, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1981.
- Ανθούλιας, Τ.** (επιμ.), *Ψυχολογία και παιδαγωγική*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1979.
- Morris, D.**, *Ανθρωποπαράτηση ή ανθρώπινη συμπεριφορά*, μτφρ. Μαρίνα Λώμη, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα, 1988.
- Nesin, Aziz**, *Boyle Gelmis. Goylegitmez*, Απομνημονεύματα, τόμ. 1, εκδ. Tekur, Istanbul, 1977.
- Piaget, J.**, *Το μέλλον της εκπαίδευσης*, μτφρ. Αρ. Κάντας, εκδ. Υποδομή, Αθήνα, 1979.
- Piaget, J.**, *Η ψυχολογία της νοημοσύνης*, μτφρ. Ε. Βέλτσου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1988.
- Porcher, L.**, *The Education of the Children of Migrant Workers in Europe: Interculturalism and Teacher Training*, Council of Europe, Strasbourg 1981.
- Pritchard, E.**, *Κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφρ. Α. Παρίση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1987.
- Price, C.A.**, «Southern Europeans in Australia: Problems of Assimilation», *International Migration Review*, 8,3.1967.
- Price, C. A.**, «The Study of Assimilation», στο Jackson. J.A., *Migration*, Cambridge 1969.
- Sabbato, Ernesto**, *Περί ηρώων και τάφων*, μτφρ. Μ. Παπαδολαμπακίης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα. 1986.
- Sacharof, A.**, *Η χώρα μου και ο κόσμος*, μτφρ. Γ. Ντέλης, εκδ. Εστία, Αθήνα. 1976.
- Segall, M.H., Dasen, P.R., Berry, J.W, Poortinga. Y.H.**, *Διαπολιτισμική ψυχολογία*, επιμ. Δ. Γεωργιάς, μτφρ. Μ. Τερζίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα. 1993.
- Schoeneberg, U.**, *Bestuemmungsgruende der Integration und Assimilation auslaendischer Arbeitnehmer in der B.R.D. und in der Schweiz*, Frankfurt. 1981.
- Seger, I.**, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, εκδ.

- Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1977.
- Schaff, Adam**, *Γλώσσα και γνώση*, μτφρ. Κ. Αλάτση, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Snider, O.**, «Σχολείο, τάξη και πάλη των τάξεων», στο *Το σχολείο διαιρεί*, μτφρ. Ν. Μακρής, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Taifel, I.**, «Κοινωνικά στερεότυπα και κοινωνικές ομάδες», στο Παπαστάμου, Στ. (επιμ.), *Διομαδικές σχέσεις*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1990.
- Timasheff, N.S., Theodorson, G.A.**, *Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών*, μτφρ. Δ. Τσαούση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1983.
- Toti Gianni**, *Ο ελεύθερος χρόνος*, μτφρ. Νίκος Λούπης, εκδ. Μνήμη, Αθήνα, 1982.
- Troyat, Henri**, *Η καθημερινή ζωή στη Ρωσία την εποχή του τελευταίου τσάρου*, μτφρ. Ν. Μπάλτα, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992.
- Vermeulen, H., κ.ά.**, *Έλληνες στην Ολλανδία*, μτφρ. Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1990.
- Vlachos, E.**, *The Assimilation of Greeks in the United States*, ΕΚΚΕ, Athens, 1968.
- Vigodski, L.**, *Σκέψη και γλώσσα*, μτφρ. Α. Ρόδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1988.
- Weber, Max**, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tubingen, 1976.
- Wittgenstein, L.**, *Γλώσσα, μαγεία, τελετουργία*, μτφρ. Μ. Κωβαίου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Wolfgang, M., Ferracuti, F.**, *Υποκουλτούρα της βίας*, μτφρ. Μηλιώνη, Φ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1995.

Ρωσική βιβλιογραφία.

- Абалкин Л.И.**, *Радикальная экономическая реформа: первоочередные и долговременные меры*. Доклад. Всесоюзная научно-практическая конференция по проблемам радикальной экономической реформы. // Правда. Москва. 14 ноября 1989.
- Аджубей А.**, *Те десять лет*. // Изд-во. Знамя, N 66 Москва, 1988.
- Аллилуева С.**, *Только один год*, Изд-во. Самиздат, New York, 1969.
- Амальрик А.**, *Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?* Русское издание, Амстердам, 1970.
- Арбатова Г.**, *Среди политиков нет москвичек*. Аргументы и факты. Москва, 1998.

- Арбунов М.** *Античная лоция Черного моря*, Изд-во. Наука, Москва, 1987.
- Ареопулос Н.**, *В условиях мира и дружбы*, Советская Абхазия, 158, Батуми, 16. 08. 1986.
- Баррон Д.**, *КГБ сегодня. Невидимые щупальца*, Изд-во.Время и мы, New York, 1984
- Бауман З.**, *Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности*, Москва, 1990.
- Бауман З.**, *Спор о постмодернизме*, // Социологический журнал, N 4, Москва. 1994.
- Без авт.** *Большая Советская Энциклопедия*, Издание 3-е, Москва..
- Без авт.**, *Краткий политический словарь*, Москва, 1971.
- Без авт.** *Молодежь выбирает кражу со взломом* , Омония , N 31, Афины. 30.07-05.08.2003.
- Без авт.**, *Не все это знают. но наркомания заразна. В погоне за эрзац – счастьем.* . Международное издание, Аргументы и факты, N 47, Москва, 2003 .
- Без авт.**, *Проблемы истории и современность*, Крутлый стол // Вопросы истории КПСС ., N 2, Москва, 1989.
- Без авт.**, *Работоторговля: Выход из параллельного мира*, Афинский курьер, Афины, 28.11.03.
- Без авт.**, *Работоторговля. Загнанные сексом*, Афинский курьер, Афины, 12-19 сентября 2003.
- Без авт.**, *Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей*, Изд-во Педагогика. Москва, 1991.
- Безансон А.**, *Русское прошлое и советское настоящее*. Русское издание Overseaw Publications interchange, LTD, London, 1984.
- Бекмаханов Е.**, *Бекмаханова И.*, *История Казахской ССР*, Изд-во. Мектеп, Алма-Ата. 1876.
- Белл Д.**, *Мятеж против современности*. Социологические исследования. Социологический журнал, N 5, Москва,1989.
- Бердяев Н.**, *Истоки и смысл русского коммунизма*. Изд-во.Наука. Москва, 1990.
- Берзина Н.В.& Кураков В.Л.** *Методические основы и механизм образования социальной среды*, Чувашский государственный университет, Чебоксары, 2002.
- Бернштейн А.** *Возвращение из небытия*. Советская культура. Москва. 18. 04. 1989.
- Библер В.** *Культура. Диалог культур (опыт определения)*, Вопросы философии,

№ 6, Москва, 1989.

- Боголюбов Л.**, *Введение в обществоведение*, Изд-во Просвещение, Москва, 1996.
- Божович Л.И. & Благоняжная Л.В.**, *Изучение мотивации поведения детей и подростков*, Изд-во Педагогика, Москва, 1972.
- Бугай Н.Ф. & Коцонис А.Н.**, *Обязать НКВД СССР выселить греков*, Изд-во ИНСАН, Москва, 1999.
- Бугай Н.Ф.**, *Депортированные и миграционные процессы в Центральном Черноземье: 40-е годы. История заселения и социально-экономического развития Центрального Черноземья*, Воронеж, 1991.
- Бугай Н.Ф.**, *Российские греки*. Материально-научно-практической конференции, Изд-во Инсан, Москва, 2000.
- Букин В.П.**, *Социальная психология и религия*. // Проблемы общественной психологии, Изд-во Наука, Москва, 1962.
- Бутенко А.П.**, *О характере созданного в России общественного строя*, Сопис, № 10, Москва, 1994.
- Войтасяк Л.**, *Психология политической пропаганды*, Изд-во Прогресс, Москва, 1981.
- Владимиров Леонид.**, *Россия без прикрас и умолчаний*, Изд-во Посев, Frankfurt, 1973.
- Владимов Г.**, *Большая руда*, Изд-во. Посев, Frankfurt, 1984.
- Волков Г.**, *Этнопедagogика*, Изд-во Академия, Москва, 2000.
- Восленский М.**, *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*. Изд-во Overseas Publications Interchange LTD, London, 1984
- Выгодский Л.С.**, *Проблемы обучения и умственного развития в школьном возрасте* // Избранные психологические исследования, Изд-во Просвещение, Москва, 1956.
- Вышная М.А.**, *Депортация народов в годы Великой Отечественной войны*, // Этнографическое обозрение, № 3, Москва, 1995.
- Вятр Е.**, *Социология политических отношений*, Изд-во Прогресс, Москва, 1979.
- Галич А.**, *Поколение обреченных*, Франкфурт на Майне, 1974.
- Гачев Г.Д.**, *Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России*, Москва, 1988.
- Гершен А.**, *Московский панславизм и русский европаизм*, Сочинения. том 2, Москва, 1986.
- Горбачев М.**, *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего Мира*, Издательство политической литературы. Москва, 1988.
- Горбачев М.**, *Демократизация суть перестройки. суть социализма*, Правда,

Москва, 13 января 1988.

- Горбачев М.**, *Наращивать интеллектуальный потенциал перестройки*, Правда Москва, 8 января 1989.
- Гордиевский О. & Эндрю К.**, *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*, Изд-во Nota Bene. London, 1990.
- Дзидзария Г.**, *Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия*, Изд-во Аласара, Сухуми, 1982.
- Дубровина О.В.** *Формирование личности старшеклассника*, Изд-во Педагогика, Москва, 1989.
- Егорова Е.В.**, *Новейшие исследования личностей политических лидеров в американской политической психологии*. Психологический журнал, N 3, Москва, 1983 .
- Жинкин И.И.**, *Психологические основы развития речи*, Москва, 1966.
- Замошкин Ю.**, *Частная жизнь. частный интерес, частная собственность*, Вопросы философии. N1,2, М. 1991.
- Земцов И.**, *Партия или Мафия ? Разворованная республика* , Москва, 1976
- Зенькович Н.**, *Новости Кремля*, Изд-во Русич, Смоленск, 1999.
- Зернов Н.**, *Русское религиозное возрождение XX века*. Изд-во Упса- Press, Париж, 1974.
- Зиновьев К.**, *Россия накануне революции*, Изд-во Overseas Publications Interchange L.T.D., London, 1983.
- Казанцев А.** , *Третья сила* , Изд-во Посев, Frankfurt, 1974
- Ковалев А.Г.**, *Психология личности*, Москва, 1970.
- Кемеров В.Э.**, *Введение в социальную философию*, Изд-во Академический проект, Москва, 2000.
- Кемеров В.Э., Керимов Т.Х.**, *Грани социальности. Постклассический взгляд*, Исследование. Пособие. Словарь, Екатеринбург, 1999.
- Кемеров В.Э, Коновалова Н.**, *Восток и Запад. Судьба диалога*, том 4, Москва, 1996.
- Кесиди Ф.Х.**, *Исторические судьбы и национально-культурные проблемы Эллинопонтийцев бывшего СССР*, Москва ,1997.
- Кондратьев Н.А.**, *Основные проблемы экономической статистики и динамики*, Изд-во Социо-Логос, Москва, 1991.
- Косолапов Н.**, *Интегральная идеология для России. Вопросы философии*, N1, Москва, 1994.
- Крижянская Ю.С.&Третьяков В.П.** Грамматика общения. Изд. Ленинградского университета, Ленинград, 1990

- Кузин В., Коллектив. Личность. Общение. Лениздат, Ленинград. 1987.
- Кузнецов И., *Понтийские греки*, Изд-во Studia Pontocausasica, 318, Краснодар, 1997.
- Купчинский Р., *Национальный вопрос в ССР*, Изд-во Соучастник, Лондон, 1975.
- Курганов И.А., *Нации СССР и русский вопрос*, Frankfurt, 1961
- Левитин К., *Личностью не рождаются*, Изд-во Знание, Москва, 1982.
- Лейтес Н.С., *Умственные способности и возраст*, Санкт-Петербург, 1962.
- Леонтьев А.Н., *О формировании способностей*, Вопросы психологии, Москва, 1960.
- Леонтьев А.Н., *Деятельность сознание личность*, Изд-во Политиздат, Москва, 1975.
- Лук А.Н., *Эмоции и личность*, Изд-во Знание, Москва, 1982.
- Малия М., *К пониманию русской революции*, Изд-во Overseas Publications Interchange L.T.D., London, 1985.
- Б. авт. *Мафия делит зоны влияния*, Омония, Αθήνα, N 33, 13-19.08.2003
- Медведев Р., *Книга о социалистической демократии*, Амстердам – Париж. 1972.
- Медведев Р., *Они окружали Сталина*, Изд-во Политиздат, Москва, 1990.
- Менчинский Н.А., *Зависимость обучения от типа ориентировочной деятельности*, Москва, 1968.
- Мертон Р., *Социальная структура и аномия*, Социс, N 2-4, Москва, 1992.
- Михайловский Н.К., *Герои и толпа*, СПб., Москва, 1982.
- Ньюкомб Н., *Развитие личности ребенка*, Изд-во Питер, Санкт-Петербург, 2002.
- Неизвестный Э., *Три фрагмента*, Континент, Литературный общественно-политический и религиозный журнал, N 21, Париж, 1979
- Некрич А., *Наказанные народы*, Изд-во Chronika Press, New York, 1978.
- Никитина В. А., *Социальная педагогика*, Изд-во Владос, Москва, 2002.
- Оболонский А.В., *Общественное мнение и настроение как факты демократического управления*. // Политические институты и обновление общества. Ежегодник Советской ассоциации политических наук. Изд-во Наука. Москва, 1989.
- Огурцов А., *Отчуждение* // Филосовская энциклопедия, Москва, 1967.
- Ольшанский Д.В., *Адаптация социальная* // Философский Энциклопедический Словарь, Сов.Энциклопедия, Москва, 1983.

- Ольшанский Д.В., *Слова, слова, слова... Гласность и массовое сознание общества*, Литературное обозрение, N8, Москва, 1989.
- Ольшанский Д.В., *Психология масс*, Изд-во Питер Бук, С.Петербург, 2001
- Ольшанский Д.В., *Массовые настроения переходного времени*, Вопросы философии, N 4, Москва, 1992
- Орлова Л., *Азбука моды*, Изд-во Просвещение, Москва, 1988.
- Пальгов Н., *Казахстан*, Госизд. Географической литературы, Москва, 1953.
- Петров М.К., *Язык, знак, культура*, Москва, 1991.
- Петровский А.В., *Способности и труд*, Санкт-Петербург, 1966.
- Петрушева Л.И., *Дети русской эмиграции*, Издательский центр Терра, Москва, 1997.
- Пичикян И., *Малая Азия - Северное Причерноморье*, Изд-во Наука, Москва, х.х.
- Платонов К.К., *Психология религии*, Социальная психология, Изд-во Политиздат, Москва, 1975
- Плахов В.Д., *Традиции и общество*, Москва, 1979.
- Покровский И. Е., *Черный рынок как политическая система*, МЭ и МО, Москва, 1994, N 8-9
- Поршнева Б.Ф., *Социальная психология и история*, Москва, 1979.
- Прошин Г., *Как была крещена Русь*, Политиздат, Москва, 1988.
- Рабинович В.Л., *Традиции в истории культуры*, Москва, 1978.
- Раушенбах Б., *Византия и Русь в 986-989*, Политиздат, Москва, 1988.
- Руткевич В.О., *Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ*, Социс, N 1, Москва, 1995.
- Свасьян К., *Человек как творение и творец культуры*, Вопросы философии, N 6, Москва, 1987.
- Селужская В.М., *Классы, социальные слои и группы в СССР*, Москва, 1968.
- Селужская В.М., *Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии*, Москва, 1971.
- Семенов Ю., *Ненаписанные романы // Нева*, N 7, Ленинград, 1988.
- Скороходов Г., *Мужчины и женщины думают по-разному*, Аргументы и факты, N 7, Москва, 1999.
- Слиозберг Г.Б., *Дела минувших дней: Записки русского еврея*, Изд-во Упса Prtss, Париж, 1933.
- Солдатова Г.У., *Психологическая помощь мигрантам (травма смена культуры кризис идентичности)*, Изд-во Смысл, Москва, х.х.
- Солженицин А.И., *Архипелаг ГУЛаг*, Полное собрание сочинений, том 5,

- Изд-во Утса Press, Париж, 1979.
- Соловьев С.М.**, *История России с древнейших времен*, том 5. Изд-во Мысль, Москва, 1981.
- Сорокин П.**, *Человек. Цивилизация. Общество*, Москва, 1992.
- Сталин И.В.**, *Национальный вопрос и ленинизм*, Сочинения, том 11, Госиздат, Москва, ч.ч.
- Сухомлинский В. А.**, *Методика воспитания коллектива*, Изд, Киев, 1971.
- Тадевосян Э.**, *Социология*. Изд-во Знание, Москва, 1995.
- Тетерский С.В.**, *Введение в социальную работу*, Изд-во Академический проект, Москва, ч.ч.
- Трубников Н.Н.**, *Время человеческого бытия*, Москва, 1987.
- Удальцова З.**, *Культура Византия*, Изд-во Наука, Москва, 1989.
- Уколова В.И.**, *Античное наследие и культура раннего средневековья*. Изд-во Наука, Москва, 1989.
- Файнберг Л.А.**, *У источников социогенеза*, Москва, 1980.
- Фельдштейн Д.И.**, *Психология современного подростка*, Изд-во Педагогика, Москва, 1987.
- Флиер А.Я.**, *Культурология для культуроведов*, Изд-во Академический проект, Москва, ч.ч.
- Фельдштейн Д.И.**, *Психология современного подростка*. Изд-во Академический проект, Москва, ч.ч.
- Читлов Д. И др.**, *Славные греки Грузии*. Изд-во Закавказские военные ведомости, Тбилиси, 1995 .
- Чуковская Л.**, *Процесс исключения*, Изд-во Утса-Press, Париж, 1979.
- Шахназаров Г.Х.**, *О концепции общественного развития*. Социс, N 10, Москва, 1994.
- Шестопад Е.Б.**, *Психология политики*. Изд-во Института общественных наук при ЦК КПСС, Москва, 1989.
- Шульгин В.**, *Три столицы Путешествие в красную Россию*. Изд-во Обелиск – Verlag , Берлин, ч.ч.
- Якобсон П.М.**, *Психология чувств*, Издание Академии наук. Москва, 1958.
- Якобсон П.М.**, *Психологические проблемы мотивизации поведения человека*, Издание Академии наук, Москва, 1960.
- Яблоков И.И.**, *Социология религии*, Изд-во Мысль, Москва, 1979.
- Яковлев М.В.**, *Идеология*. Изд-во Политиздат, Москва, 1978.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στατιστική περιγραφή των απαντήσεων των μαθητών στο ερωτηματολόγιο

Μέρος Α.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Φύλο υποκειμένων

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγόρια	170	48,6	48,6	48,6
Κορίτσια	180	51,4	51,4	100
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 0. Στατιστικά στοιχεία : Μέσος όρος 1,514 Τυπικό Σφάλμα ,027 Τυπ. απόκλιση ,501

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με την Δημοκρατία της πρώην Σοβιετικής Ενωσης προέλευσης.

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Καζαχστάν	225	64,3	68,6	68,6
Γεωργία	73	20,9	22,3	90,9
Λοιπές περιοχές	30	8,6	9,1	100
	22	6,3	Missing	
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 22. Στατιστικά στοιχεία: Μέσος όρος 1,405 Τυπικό σφάλμα ,036 Τυπική Απόκλιση ,652

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με την περιοχή κατοικίας.

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Μενίδι	119	34,0	34,0	34,0
Ασπρόπυργος	121	34,6	34,6	68,3
Καλλιθέα	110	31,4	31,4	100
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 0, Μέσος όρος 1,974 Τυπικό Σφάλμα ,043 Τυπική απόκλιση ,810.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Ποσοστιαία κατανομή του δείγματος ανάλογα με την τάξη φοίτησης

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Α' Γυμνασίου	86	24,6	24,6	24,6
Β' Γυμνασίου	130	37,1	40,5	67,3
Γ' Γυμνασίου	105	30	32,7	100
	29	8,3	Missing	
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 29, Στατιστικά: Μέσος όρος 2,059 Τυπικό σφάλμα ,043 Τυπική απόκλιση ,770

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα .

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Εργάτης-τεχνίτης	219	62,6	71,6	71,6
Υπάλληλος (δημ-ιδιωτ.)	21	6	6,9	78,4
Διοικητ. στέλεχος	12	3,4	3,9	82,4
Βιοτέχνης- ελεύθ. Επαγγελματίας	26	7,4	8,5	90,8
Άνεργος	4	1,1	1,3	92,2
Συνταξιούχοι – ανάπηροι	24	6,9	7,8	100
	44	12,6	Missing	
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 44. Στατιστικά στοιχεία: Μέσος όρος 1,925 Τυπικό σφάλμα ,102 Τυπική απόκλιση 1,783

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα.

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Απόφοιτος Δημοτικού	8	2,3	2,9	2,9
Απόφοιτος Γυμνασίου	54	15,4	19,8	22,7
Απόφοιτος Λυκείου	116	33,1	42,5	65,2
Απόφοιτος Τεχνικής Σχολής	42	12	15,4	80,6
Απόφοιτος Πανεπιστημίου	53	15,1	19,4	100
	77	22	Missing	
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 77. Στατιστικά στοιχεία: Μέσος όρος 3,286 Τυπικό σφάλμα ,065 Τυπική απόκλιση 1,081

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με τις γραμματικές γνώσεις της μητέρας .

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Απόφοιτος Δημοτικού	22	6,3	7,8	7,8
Απόφοιτος Γυμνασίου	38	10,9	13,4	21,2
Απόφοιτος Λυκείου	80	22,9	28,3	49,5
Απόφοιτος Τεχνικής Σχολής	52	14,9	18,4	67,8
Απόφοιτος Πανεπιστημίου	91	26	32,2	100
	67	19,1	Missing	
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 67,

Στατιστικά στοιχεία: Μέσος όρος 3,537 Τυπικό σφάλμα ,076 Τυπική απόκλιση 1,278

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με το επάγγελμα της μητέρας στην Ελλάδα.

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Εργάτης-τεχνίτης	166	47,4	49,7	49,7
Υπάλληλος (δημ-ιδιωτ.)	23	6,6	6,9	56,6
Μεσαίο-Ανώτ. Διοικητ. στέλεχος	6	1,7	1,8	58,4
Βιοτέχνης- ελεύθ. επαγγελματίας	8	2,3	2,4	60,8
Άνεργος	4	1,1	1,2	62
Συνταξιούχοι – ανάπηροι	110	31,4	32,9	94,9
Οικιακά	17	4,9	5,1	100
	16	4,6	Missing	
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 16 Στατιστικά στοιχεία: Μέσος όρος 3,608 Τυπλό σφάλμα ,163 Τυπκή απόκλιση 2,981

Μέρος Β. Στατιστική περιγραφή των απαντήσεων των μαθητών που αφορούν στις στάσεις τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 0 (1)1. Φύλο υποκειμένων

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγόρια	170	48,6	48,6	48,6
Κορίτσια	180	51,4	51,4	100
Σύνολο	350	100	100	

Δεν απάντησαν 0 Στατιστικά στοιχεία: Μέσος όρος 1,514 Τυπικό Σφάλμα ,027 Τυπ. απόκλιση , 501.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Παρακολουθούσε Ελληνικά στο σχολείο στην πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	11	28,2	6,6	28	71,8	15,6	39	100	11,3
Όχι	155	50,5	93,4	152	49,5	84,4	307	100	88,7
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$\chi^2 = 6,8 - DF = 1 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 . Αν παρακολουθούσες, πόσα χρόνια;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
	4	28,6	33,3	10	71,4	38,5	14	100	36,8
	8	40	66,7	12	60	46,2	20	100	52,6
				4	100	15,4	4	100	10,5
Σύνολο	12	31,6	100	26	68,4	100	38		100

Δεν απάντησαν 312.

$$\chi^2 = 2,5 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Μιλάτε Ελληνικά (Ποντιακά) στο σπίτι σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Καλά	47	54	27,6	40	46	22,2	87	100	24,9
Μέτρια	55	47	32,4	62	53	34,4	117	100	33,4
Καθόλου	68	46,6	40	78	53,4	43,3	146	100	41,7
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 1,3 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 . Σε ποία γλώσσα προτιμάτε να μιλάτε στο σπίτι τώρα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ελληνική	27	50,9	16,3	26	49,1	14,4	53	100	15,3
Ρωσική	88	53	53	78	47	43,3	166	100	48
Και τις δύο	51	40,2	30,7	76	59,8	42,2	127	100	36,7
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$$\chi^2 = 4,9 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Οι φίλοι σου στην πρώην Σοβιετική Ένωση ήταν σε ποσοστό:

α. Μη Έλληνες

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
100%	85	56,3	51,8	66	43,7	39,1	151	100	45,3
75%	23	37,7	14	38	62,3	22,5	61	100	18,3
50%	45	46,9	27,4	51	53,1	30,2	96	100	28,8
25%	7	33,3	4,3	14	66,7	8,3	21	100	6,3
0%	4	100	2,4				4	100	1,2
Σύνολο	164	49,2	100	169	50,8	100	333		100

Δεν απάντησαν 17

$\chi^2 = 12,7 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Οι φίλοι σου στην πρώην Σοβιετική Ένωση ήταν σε ποσοστό:

β. Έλληνες

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
0%	77	55,4	47	62	44,6	37,6	139	100	42,2
25%	23	37,7	14	38	62,3	23	61	100	18,5
50%	53	53	32,3	47	47	28,5	100	100	30,4
75%	7	28	4,3	18	72	10,9	25	100	7,6
100%	4	100	2,4				4	100	1,2
Σύνολο	164	49,8	100	165	50,2	100	329		100

Δεν απάντησαν 21

$\chi^2 = 14,5 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Οι φίλοι σου εδώ στην Ελλάδα είναι σε ποσοστό:

α. Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
100%	74	49	43,5	77	51	43,5	151	100	43,5
75%	29	35,8	17,1	52	64,2	29,4	81	100	23,3
50%	46	57,5	27,1	34	42,5	19,2	80	100	23,1
25%	18	64,3	10,6	10	35,7	5,6	28	100	8,1
0%	3	42,9	1,8	4	57,1	2,3	7	100	2
Σύνολο	170	49	100	177	51	100	347		100

Δεν απάντησαν 3

$$\chi^2 = 10,6 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 Οι φίλοι σου εδώ στην Ελλάδα είναι σε ποσοστό:

β. Έλληνες της Ελλάδας

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
0%	66	48,9	39,8	69	51,1	42,9	135	100	41,3
25%	29	37,7	17,5	48	62,3	29,8	77	100	23,5
50%	50	59,5	30,1	34	40,5	21,1	84	100	25,7
75%	18	75	10,8	6	25	3,7	24	100	7,3
100%	3	42,9	1,8	4	57,1	2,5	7	100	2,1
Σύνολο	166	50,8	100	161	49,2	100	327		100

Δεν απάντησαν 23.

$$\chi^2 = 13,8 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Πόσο σε ικανοποιεί το σχολείο σου εδώ στην Ελλάδα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	22	47,8	12,9	24	52,2	13,3	46	100	13,1
Πολύ	42	68,9	24,7	19	31,1	10,6	61	100	17,4
Μέτρια	83	48,3	48,8	89	51,7	49,4	172	100	49,1
Λίγο	17	30,9	10	38	69,1	21,1	55	100	15,7
Καθόλου	6	37,5	3,5	10	62,5	5,6	16	100	4,6
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 17,7 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Πόσο σε ικανοποιούσε το σχολείο σου στην πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	101	44,3	59,4	127	55,7	70,6	228	100	65,1
Πολύ	46	50,5	27,1	45	49,5	25	91	100	26
Μέτρια	17	68	10	8	32	4,4	25	100	7,1
Λίγο	3	100	1,8				3	100	0,9
Καθόλου	3	100	1,8				3	100	0,9
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 11,9 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 11 Πόσο σε βοηθούν οι καθηγητές στο σχολείο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	70	64,8	42,2	38	35,2	21,1	108	100	31,2
Πολύ	52	43,3	31,3	68	56,7	37,8	120	100	34,7
Μέτρια	27	42,2	16,3	37	57,8	20,6	64	100	18,5
Λίγο	6	20,7	3,6	23	79,3	12,8	29	100	8,4
Καθόλου	11	44	6,6	14	56	7,8	25	100	7,2
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4.

$$\chi^2 = 22,9 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 12 Πόσο σε βοηθούσαν οι καθηγητές στο σχολείο στην πρώην Σοβιετική Ενωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	103	49,8	60,6	104	50,2	57,8	207	100	59,1
Πολύ	32	34	18,8	62	66	34,4	94	100	26,9
Μέτρια	25	64,1	14,7	14	35,9	7,8	39	100	11,1
Λίγο	3	100	1,8				3	100	0,9
Καθόλου	7	100	4,1				7	100	2
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0

$$\chi^2 = 22,4 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Πόσο καλές είναι οι σχέσεις των μαθητών και των καθηγητών εδώ στην Ελλάδα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	57	64	33,5	32	36	17,8	89	100	25,4
Πολύ	32	48,5	18,8	34	51,5	18,9	66	100	18,9
Μέτρια	74	51	43,5	71	49	39,4	145	100	41,4
Λίγο	2	8	1,2	23	92	12,8	25	100	7,1
Καθόλου	5	20	2,9	20	80	11,1	25	100	7,1
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 33,5 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Πόσο καλές είναι οι σχέσεις των μαθητών και των καθηγητών στην πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	82	51,6	48,2	77	48,4	42,8	159	100	45,4
Πολύ	53	44,5	31,2	66	55,5	36,7	119	100	34
Μέτρια	23	44,2	13,5	29	55,8	16,1	52	100	14,9
Λίγο	9	52,9	5,3	8	47,1	4,4	17	100	4,9
Καθόλου	3	100	1,8				3	100	0,9
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 5,0 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Σε ποιο βαθμό καταλαβαίνεις τα μαθήματα που γίνονται στα ελληνικά;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	13	31,7	7,6	28	68,3	15,6	41	100	11,7
Πολύ	75	50	44,1	75	50	41,7	150	100	42,9
Μέτρια	68	55,3	40	55	44,7	30,6	123	100	35,1
Λίγο	14	38,9	8,2	22	61,1	12,2	36	100	10,3
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 8,3 - DF = 3 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Σε ποιο βαθμό πειθαρχούν οι συμμαθητές σου στους κανονισμούς του σχολείου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	24	48	14,3	26	52	14,4	50	100	14,4
Πολύ	38	45,8	22,6	45	54,2	25	83	100	23,9
Μέτρια	73	46,8	43,5	83	53,2	46,1	156	100	44,8
Λίγο	19	46,3	11,3	22	53,7	12,2	41	100	11,8
Καθόλου	14	77,8	8,3	4	22,2	2,2	18	100	5,2
Σύνολο	168	48,3	100	180	51,7	100	348		100

Δεν απάντησαν 2.

$$\chi^2 = 6,6 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Σε ποιο βαθμό πειθαρχούσαν οι συμμαθητές σου στους κανονισμούς του σχολείου στην πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	8	80	4,9	2	20	1,1	10	100	2,9
Πολύ	7	63,6	4,3	4	36,4	2,2	11	100	3,2
Μέτρια	39	59,1	23,8	27	40,9	15	66	100	19,2
Λίγο	43	45,3	26,2	52	54,7	28,9	95	100	27,6
Καθόλου	67	41,4	40,9	95	58,6	52,8	162	100	47,1
Σύνολο	164	47,7	100	180	52,3	100	344		100

Δεν απάντησαν 6.

$\chi^2 = 11,5 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Πόσο αυστηροί πιστεύεις ότι είναι οι κανονισμοί του σχολείου σε σχέση με τους κανονισμούς του σχολείου που φοιτούσες στην Πρ. Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ πιο αυστηροί	28	58,3	16,9	20	41,7	11,1	48	100	13,9
Πιο αυστηροί	32	53,3	19,3	28	46,7	15,6	60	100	17,3
Το ίδιο	15	51,7	9	14	48,3	7,8	29	100	8,4
Πιο ελαστικοί	46	39	27,7	72	61	40	118	100	34,1
Πολύ πιο ελαστικοί	45	49,5	27,1	46	50,5	25,6	91	100	26,3
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4.

$\chi^2 = 6,8 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Πιστεύεις ότι η προσπάθεια που καταβάλλεις στο σχολείο είναι αυτή που χρειάζεται για να πηγαίνεις καλά;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	75	46,6	44,6	86	53,4	48,9	161	100	46,8
Όχι	5	21,7	3	18	78,3	10,2	23	100	6,7
Δεν ξέρω	88	55	52,4	72	45	40,9	160	100	46,5
Σύνολο	168	48,8	100	176	51,2	100	344		100

Δεν απάντησαν 6.

$\chi^2 = 9,5 - DF = 2 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Αν όχι, τι φταίει νομίζεις;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Δεν καταλαβαίνω τη γλώσσα	6	27,3	100	16	72,7	88,9	22	100	91,7
Βαριέμαι να διαβάσω				2	100	11,1	2	100	8,3
Σύνολο	6	25	100	18	75	100	24		100

Δεν απάντησαν 326.

$$\chi^2 = 7 - DF = 1 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Ποια πρόταση εκφράζει τη δική σου θέση για την παρουσία σου εδώ στην Ελλάδα;

Εδώ στην Ελλάδα:	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Θέλω να συνδυάσω τα ποντιακά μου χαρακτηριστικά με αυτά των υπόλοιπων Ελλήνων γιατί είναι και τα δύο πολύτιμα.	111	43,9	72,5	142	56,1	78,9	253	100	76
Θέλω να ξεχάσω ό,τι έχει σχέση με τη χώρα που ζούσα και να γίνω ένα με τους υπόλοιπους Έλληνες.	20	90,9	13,1	2	9,1	1,1	22	100	6,6
Δε με ενδιαφέρει να κάνω παρέα με τους υπόλοιπους Έλληνες, μου αρκούν οι σχέσεις με τους συμπατριώτες μου.	18	39,1	11,8	28	60,9	15,6	46	100	13,8
Δε με ενδιαφέρει να κάνω παρέα με άλλους Έλληνες, ούτε και με τους συμπατριώτες μου. Θα τα καταφέρω μόνος μου, χωρίς τη βοήθειά τους.	4	33,3	2,6	8	66,7	4,4	12	100	3,6
Σύνολο	153	45,9	100	180	54,1	100	333		100

Δεν απάντησαν 17

$$\chi^2 = 19,9 - DF = 3 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Στη χώρα που ζούσες πήγαινες συχνά στην εκκλησία;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μία φορά την εβδομάδα	58	51,8	34,1	54	48,2	30	112	100	32
Μία φορά το μήνα	40	45,5	23,5	48	54,5	26,7	88	100	25,1
Χριστούγεννα – Πάσχα	61	49,6	35,9	62	50,4	34,4	123	100	35,1
Ποτέ	11	40,7	6,5	16	59,3	8,9	27	100	7,7
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0

$\chi^2 = 1,5 - DF = 3 - P > 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 25. Πιστεύεις ότι ο πατέρας πρέπει να είναι αρχηγός της οικογένειας;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	91	59,9	53,5	61	40,1	34,7	152	100	43,9
Όχι	32	26,4	18,8	89	73,6	50,6	121	100	35
Δεν ξέρω	47	64,4	27,6	26	35,6	14,8	73	100	21,1
Σύνολο	170	49,1	100	176	50,9	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$\chi^2 = 38,7 - DF = 2 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 26. Πιστεύεις ότι η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	61	55,5	35,9	49	44,5	27,8	110	100	31,8
Όχι	46	29,7	27,1	109	70,3	61,9	155	100	44,8
Δεν ξέρω	63	77,8	37,1	18	22,2	10,2	81	100	23,4
Σύνολο	170	49,1	100	176	50,9	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$\chi^2 = 51,8 - DF = 2 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 27. Τι νοσταλγείς περισσότερο από τη χώρα που ήρθες;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Σχολείο	8	25	7,3	24	75	16,8	32	100	12,6
Φίλοι	40	34,2	36,4	77	65,8	53,8	117	100	46,2
Συγγενείς	7	63,6	6,4	4	36,4	2,8	11	100	4,3
Σπίτι	23	56,1	20,9	18	43,9	12,6	41	100	16,2
Πατρίδα	8	100	7,3				8	100	3,2
Τίποτα	24	54,5	21,8	20	45,5	14	44	100	17,4
Σύνολο	110	43,5	100	143	56,5	100	253		100

Δεν απάντησαν 97.

$\chi^2 = 25,6 - DF = 5 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 28 . Θέλεις να συνεχίσεις σπουδές μετά το σχολείο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	113	47,5	68,1	125	52,5	69,4	238	100	68,8
Όχι	9	52,9	5,4	8	47,1	4,4	17	100	4,9
Δεν ξέρω	44	48,4	26,5	47	51,6	26,1	91	100	26,3
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4.

$$\chi^2 = 1,1 - DF = 2 - P > 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 29. Αν απάντησες ναι στην προηγούμενη ερώτηση, που θέλεις να συνεχίσεις;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Στην Ελλάδα	81	70,4	52,9	34	29,6	20	115	100	35,6
Στο εξωτερικό	22	23,7	14,4	71	76,3	41,8	93	100	28,8
Δεν ξέρω	50	43,5	32,7	65	56,5	38,2	115	100	35,6
Σύνολο	153	47,4	100	170	52,6	100	323		100

Δεν απάντησαν 27.

$$\chi^2 = 46,2 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 30. Πιστεύεις ότι υπάρχουν ευκαιρίες δουλειάς για σένα στην Ελλάδα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	110	54,2	64,7	93	45,8	51,7	203	100	58
Όχι	14	38,9	8,2	22	61,1	12,2	36	100	10,3
Δεν ξέρω	46	41,4	27,1	65	58,6	36,1	111	100	31,7
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 6,1 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 31. Ποια δουλειά θα ήθελες να κάνεις;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Αγρότης-εργάτης-τεχνίτης	31	70,5	34,1	13	29,5	10,7	44	100	20,7
Υπάλληλος (δημ-ιδιωτ.)	20	76,9	22	6	23,1	4,9	26	100	12,2
Μεσαίο-Ανώτ. διοικητ. Στέλεχος	16	25	17,6	48	75	39,3	64	100	30
Βιοτέχνης- ελεύθ. Επαγγελματίας	24	31,2	26,4	53	68,8	43,4	77	100	36,2
Εργοδότης, επιχειρηματίας, έμπορος				2	100	1,6	2	100	0,9
Σύνολο	91	42,7	100	122	57,3	100	213		100

Δεν απάντησαν 13.

$$\chi^2 = 40,1 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 32. Σε ποια χώρα θα μπορούσες να ζήσεις ευχαριστημένος;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ελλάδα	48	54,5	28,2	40	45,5	22,2	88	100	25,1
Πρώην Σοβ. Ένωση	55	42	32,4	76	58	42,2	131	100	37,4
Δεν ξέρω	67	51,1	39,4	64	48,9	35,6	131	100	37,4
Σύνολο	170	48,6	100	180	51,4	100	350		100

Δεν απάντησαν 0.

$$\chi^2 = 3,8 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 33. Πόσο καλά ξέρεις την ιστορία των Ποντίων;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ καλά	25	49	15,1	26	51	15,1	51	100	15,1
Καλά	20	35,7	12	36	64,3	20,9	56	100	16,6
Μέτρια	45	45,5	27,1	54	54,5	31,4	99	100	29,3
Λίγο	66	62,9	39,8	39	37,1	22,7	105	100	31,1
Καθόλου	10	37	6	17	63	9,9	27	100	8
Σύνολο	166	49,1	100	172	50,9	100	338		100

Δεν απάντησαν 12.

$$\chi^2 = 14,0 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 34. από πού νομίζεις ότι έχεις αποκτήσεις τις περισσότερες γνώσεις σου σχετικά με την ιστορία των Ποντίων;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Από τα μαθήματα του σχολείου	39	52	44,3	36	48	36,7	75	100	40,3
Από το διάβασμα βιβλίων, περιοδικών εφημερίδων	16	44,4	18,2	20	55,6	20,4	36	100	19,4
Από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση	2	14,3	2,3	12	85,7	12,2	14	100	7,5
Από τις συζητήσεις με τους γονείς	10	55,6	11,4	8	44,4	8,2	18	100	9,7
Από τις συζητήσεις με φίλους ή άλλα άτομα.	17	48,6	19,3	18	51,4	18,4	35	100	18,8
Από τους Ποντιακούς Συλλόγους	4	50	4,5	4	50	4,1	8	100	4,3
Σύνολο	88	47,3	100	98	52,7	100	186		100

Δεν απάντησαν 164

$\chi^2 = 7,4 - DF = 5 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 35. Πόσο ικανοποιημένος /η είσαι με αυτά που κάνεις στο ελεύθερο χρόνο σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	69	53,5	42,1	60	46,5	34,1	129	100	37,9
Πολύ	58	50	35,4	58	50	33	116	100	34,1
Μέτρια	25	36,2	15,2	44	63,8	25	69	100	20,3
Λίγο	6	30	3,7	14	70	8	20	100	5,9
Καθόλου	6	100	3,7				6	100	1,8
Σύνολο	164	48,2	100	176	51,8	100	340		100

Δεν απάντησαν 10

$\chi^2 = 14,6 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 36. Πόσο ικανοποιημένος / η ήσουν με αυτά που έκανες στο ελεύθερο χρόνο σου στη χώρα που ζούσες πριν;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	98	49	59	102	51	56,7	200	100	57,8
Πολύ	38	37,3	22,9	64	62,7	35,6	102	100	29,5
Μέτρια	23	79,3	13,9	6	20,7	3,3	29	100	8,4
Λίγο	7	46,7	4,2	8	53,3	4,4	15	100	4,3
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$\chi^2 = 16,1 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 37. Πόσο ικανοποιημένος / η είσαι με τα προγράμματα της τηλεόρασης;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	29	36,7	17,5	50	63,3	27,8	79	100	22,8
Πολύ	71	56,3	42,8	55	43,7	30,6	126	100	36,4
Μέτρια	52	53,1	31,3	46	46,9	25,6	98	100	28,3
Λίγο	4	12,1	2,4	29	87,9	16,1	33	100	9,5
Καθόλου	10	100	6				10	100	2,9
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4.

$\chi^2 = 36,4 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 38. Πόσο ικανοποιημένος (η) ήσουν με τα προγράμματα της τηλεόρασης στη χώρα που ζούσες πριν;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	72	52,9	43,4	64	47,1	35,6	136	100	39,3
Πολύ	38	40,9	22,9	55	59,1	30,6	93	100	26,9
Μέτρια	49	55,7	29,5	39	44,3	21,7	88	100	25,4
Λίγο	7	24,1	4,2	22	75,9	12,2	29	100	8,4
Καθόλου									
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$\chi^2 = 11,9 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 39. Πόσο συχνά διαβάζεις εξωσχολικά βιβλία;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	10	22,7	6	34	77,3	18,9	44	100	12,7
Πολύ	26	48,1	15,7	28	51,9	15,6	54	100	15,6
Μέτρια	65	48,5	39,2	69	51,5	38,3	134	100	38,7
Λίγο	41	51,3	24,7	39	48,8	21,7	80	100	23,1
Καθόλου	24	70,6	14,5	10	29,4	5,6	34	100	9,8
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4.

$$\chi^2 = 18,5 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 40. Πόσο συχνά διάβαζες εξωσχολικά βιβλία στην Πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	44	46,8	26,5	50	53,2	27,8	94	100	27,2
Πολύ	28	30,8	16,9	63	69,2	35	91	100	26,3
Μέτρια	50	58,8	30,1	35	41,2	19,4	85	100	24,6
Λίγο	29	61,7	17,5	18	38,3	10	47	100	13,6
Καθόλου	15	51,7	9	14	48,3	7,8	29	100	8,4
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4.

$$\chi^2 = 18,5 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 41. Σε ποια γλώσσα προτιμάς να διαβάζεις εξωσχολικά βιβλία;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ελληνικά	46	57,5	28,4	34	42,5	19,3	80	100	23,7
Ρωσικά	24	34,3	14,8	46	65,7	26,1	70	100	20,7
Και στις δύο γλώσσες	92	48,9	56,8	96	51,1	54,5	188	100	55,6
Σύνολο	162	47,9	100	176	52,1	100	338		100

Δεν απάντησαν 12.

$$\chi^2 = 8,2 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 42. Πόσο συχνά συμμετείχεις σε σχολικές εκδηλώσεις;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ συχνά	26	56,5	15,7	20	43,5	11,6	46	100	13,6
Συχνά	35	50,7	21,1	34	49,3	19,8	69	100	20,4
Κάπου – κάπου	58	53,7	34,9	50	46,3	29,1	108	100	32
Σπάνια	25	45,5	15,1	30	54,5	17,4	55	100	16,3
Ποτέ	22	36,7	13,3	38	63,3	22,1	60	100	17,8
Σύνολο	166	49,1	100	172	50,9	100	338		100

Δεν απάντησαν 12.

$$\chi^2 = 6,0 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 43. Πόσο συχνά συμμετείχεις σε σχολικές εκδηλώσεις στην Πρ. Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ συχνά	57	47,1	34,3	64	52,9	36,4	121	100	35,4
Συχνά	48	45,3	28,9	58	54,7	33	106	100	31
Κάπου – κάπου	47	51,6	28,3	44	48,4	25	91	100	26,6
Σπάνια	10	62,5	6	6	37,5	3,4	16	100	4,7
Ποτέ	4	50	2,4	4	50	2,3	8	100	2,3
Σύνολο	166	48,5	100	176	51,5	100	342		100

Δεν απάντησαν 8

$$\chi^2 = 2,1 - DF = 4 - P > 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 44. Είσαι μέλος κάποιας ομάδας – συλλόγου εδώ στην Ελλάδα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	45	36,6	27,1	78	63,4	45,3	123	100	36,4
Όχι	121	56,3	72,9	94	43,7	54,7	215	100	63,6
Σύνολο	166	49,1	100	172	50,9	100	338		100

Δεν απάντησαν 12

$$\chi^2 = 12,1 - DF = 1 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 45. Με τι ασχολείσαι στη ομάδα – σύλλογο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ποντιακοί χοροί				34	100	51,5	34	100	27,9
Αθλητισμός	52	63,4	92,9	30	36,6	45,5	82	100	67,2
Εκδρομές	4	66,7	7,1	2	33,3	3	6	100	4,9
Σύνολο	56	45,9	100	66	54,1	100	122		100

Δεν απάντησαν 228.

$$\chi^2 = 40,0 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 46. Ήσουν μέλος κάποιας ομάδας – συλλόγου στη Δημοκρατία που ζούσες;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	75	49	50,7	78	51	48,8	153	100	49,7
Όχι	73	47,1	49,3	82	52,9	51,3	155	100	50,3
Σύνολο	148	48,1	100	160	51,9	100	308		100

Δεν απάντησαν 42

$$\chi^2 = ,1 - DF = 1 - P > 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 47. Με τι ασχολιόσουν στην ομάδα – σύλλογο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ποντιακοί χοροί	4	22,2	6,3	14	77,8	22,6	18	100	14,4
Αθλητισμός	45	58,4	71,4	32	41,6	51,6	77	100	61,6
Εκδρομές	14	46,7	22,2	16	53,3	25,8	30	100	24
Σύνολο	63	50,4	100	62	49,6	100	125		100

Δεν απάντησαν 225

$$\chi^2 = 7,8 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 48. Πόσο συχνά πηγαίνεις στην εκκλησία εδώ στην Ελλάδα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μία φορά την εβδομάδα	33	50,8	19,9	32	49,2	17,8	65	100	18,8
Μία φορά το μήνα	57	50,9	34,3	55	49,1	30,6	112	100	32,4
Χριστούγεννα – Πάσχα	65	43,3	39,2	85	56,7	47,2	150	100	43,4
Ποτέ	11	57,9	6,6	8	42,1	4,4	19	100	5,5
Σύνολο	166	48	100	180	52	100	346		100

Δεν απάντησαν 4

$$\chi^2 = 2,6 - DF = 3 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 49. Πώς είναι οι συνθήκες ζωής της οικογένειάς σου στην Αθήνα σε σχέση με τις συνθήκες ζωής σας στην πρώην Σοβιετική Ένωση;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ καλύτερες	10	35,7	6	18	64,3	10,5	28	100	8,3
Καλύτερες	14	29,2	8,4	34	70,8	19,8	48	100	14,2
Ίδιες	56	59,6	33,7	38	40,4	22,1	94	100	27,8
Χειρότερες	69	52,7	41,6	62	47,3	36	131	100	38,8
Πολύ χειρότερες	17	45,9	10,2	20	54,1	11,6	37	100	10,9
Σύνολο	166	49,1	100	172	50,9	100	338		100

Δεν απάντησαν 12.

$$\chi^2 = 14,5 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 50. Νομίζεις ότι σχετίζεσαι καλύτερα με τους γείτονες στην Αθήνα παρά στη χώρα που ζούσες πριν;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ καλύτερα	4	20	2,4	16	80	9,3	20	100	5,9
Καλύτερα	17	60,7	10,2	11	39,3	6,4	28	100	8,3
Το ίδιο	78	52,7	47	70	47,3	40,7	148	100	43,8
Χειρότερα	53	44,2	31,9	67	55,8	39	120	100	35,5
Πολύ χειρότερα	14	63,6	8,4	8	36,4	4,7	22	100	6,5
Σύνολο	166	49,1	100	172	50,9	100	338		100

Δεν απάντησαν 12.

$$\chi^2 = 12,0 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 51. Πόσο πιστεύεις ότι σε δέχονται εύκολα α. Οι άνθρωποι στην Ελλάδα

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	13	61,9	9,2	8	38,1	5	21	100	7
Πολύ	31	44,9	21,8	38	55,1	23,8	69	100	22,8
Μέτρια	68	51,5	47,9	64	48,5	40	132	100	43,7
Λίγο	22	32,4	15,5	46	67,6	28,8	68	100	22,5
Καθόλου	8	66,7	5,6	4	33,3	2,5	12	100	4
Σύνολο	142	47	100	160	53	100	302		100

Δεν απάντησαν 48

$$\chi^2 = 10,7 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 52. Πόσο πιστεύεις ότι σε δέχονται εύκολα β. Τα παιδιά του σχολείου σου .

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	33	47,8	23,7	36	52,2	21,4	69	100	22,5
Πολύ	39	43,3	28,1	51	56,7	30,4	90	100	29,3
Μέτρια	43	50	30,9	43	50	25,6	86	100	28
Λίγο	12	26,1	8,6	34	73,9	20,2	46	100	15
Καθόλου	12	75	8,6	4	25	2,4	16	100	5,2
Σύνολο	139	45,3	100	168	54,7	100	307		100

Δεν απάντησαν 43 .

$$\chi^2 = 13,6 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 55. Νομίζεις ότι σχετίζεσαι καλύτερα με τους φίλους στην Αθήνα παρά στη χώρα που ζούσες πριν;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ καλύτερα	19	42,2	11,7	26	57,8	14,8	45	100	13,3
Καλύτερα	25	67,6	15,4	12	32,4	6,8	37	100	10,9
Το ίδιο	78	48,8	48,1	82	51,3	46,6	160	100	47,3
Χειρότερα	32	40	19,8	48	60	27,3	80	100	23,7
Πολύ χειρότερα	8	50	4,9	8	50	4,5	16	100	4,7
Σύνολο	162	47,9	100	176	52,1	100	338		100

Δεν απάντησαν 12

$$\chi^2 = 8,3 - DF = 4 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 56. Νομίζεις ότι οι Έλληνες της Ελλάδας πιστεύουν ότι:

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Είσαι καλύτερος από εκείνους	11	100	8,6				11	100	3,6
Είσαι διαφορετικός	50	48,1	39,1	54	51,9	30	104	100	33,8
Είναι καλύτεροι από εσένα	40	43,5	31,3	52	56,5	28,9	92	100	29,9
Σε κοιτάζουν υποτιμητικά	8	16,7	6,3	40	83,3	22,2	48	100	15,6
Σε κοιτάζουν με θαυμασμό	9	47,4	7	10	52,6	5,6	19	100	6,2
Σε αγνοούν (δε σε λογαριάζουν)	10	29,4	7,8	24	70,6	13,3	34	100	11
Σύνολο	128	41,6	100	180	58,4	100	308		100

Δεν απάντησαν 42

$$\chi^2 = 32,0 - DF = 5 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 57. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες α. Εργατικοί – τεμπέληδες.

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (Εργατικοί)	23	53,5	19,5	20	46,5	12,8	43	100	15,7
9				10	100	6,4	10	100	3,6
8	4	50	3,4	4	50	2,6	8	100	2,9
7	7	36,8	5,9	12	63,2	7,7	19	100	6,9
6	8	50	6,8	8	50	5,1	16	100	5,8
5	24	38,1	20,3	39	61,9	25	63	100	23
4	13	50	11	13	50	8,3	26	100	9,5
3	7	28	5,9	18	72	11,5	25	100	9,1
2				14	100	9	14	100	5,1
1	6	75	5,1	2	25	1,3	8	100	2,9
0 (Τεμπέληδες)	26	61,9	22	16	38,1	10,3	42	100	15,3
Σύνολο	118	43,1	100	156	56,9	100	274		100

Δεν απάντησαν 76

$$\chi^2 = 33,6 - DF = 10 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 58. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνεςβ. Συναισθηματικοί - ψυχροί

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (Συναισθηματικοί)	19	61,3	16,1	12	38,7	7,7	31	100	11,3
9	12	30	10,2	28	70	17,9	40	100	14,6
8	4	28,6	3,4	10	71,4	6,4	14	100	5,1
7	3	33,3	2,5	6	66,7	3,8	9	100	3,3
6	23	41,8	19,5	32	58,2	20,5	55	100	20,1
5	18	36,7	15,3	31	63,3	19,9	49	100	17,9
4	21	55,3	17,8	17	44,7	10,9	38	100	13,9
3	4	20	3,4	16	80	10,3	20	100	7,3
2	6	100	5,1				6	100	2,2
1	8	66,7	6,8	4	33,3	2,6	12	100	4,4
0 (Ψυχροί)									
Σύνολο	118	43,1	100	156	56,9	100	274		100

Δεν απάντησαν 76

$$\chi^2 = 26,6 - DF = 9 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 59. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες γ. Πονηροί - αγαθοί

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (Πονηροί)	12	50	10	12	50	7,5	24	100	8,6
9	12	60	10	8	40	5	20	100	7,1
8				6	100	3,8	6	100	2,1
7	11	50	9,2	11	50	6,9	22	100	7,9
6	34	68	28,3	16	32	10	50	100	17,9
5	3	23,1	2,5	10	76,9	6,3	13	100	4,6
4	4	23,5	3,3	13	76,5	8,1	17	100	6,1
3	3	8,1	2,5	34	91,9	21,3	37	100	13,2
2	7	30,4	5,8	16	69,6	10	23	100	8,2
1	34	50	28,3	34	50	21,3	68	100	24,3
0 (Αγαθοί)									
Σύνολο	120	42,9	100	160	57,1	100	280		100

Δεν απάντησαν 70

$$\chi^2 = 46,5 - DF = 9 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 60. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες δ. Ρατσιστές - ανθρωπιστές

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (Ρατσιστές)	20	62,5	17,5	12	37,5	7,5	32	100	11,7
9	4	33,3	3,5	8	66,7	5	12	100	4,4
8	12	46,2	10,5	14	53,8	8,8	26	100	9,5
7	13	76,5	11,4	4	23,5	2,5	17	100	6,2
6	7	70	6,1	3	30	1,9	10	100	3,6
5	14	46,7	12,3	16	53,3	10	30	100	10,9
4				10	100	6,3	10	100	3,6
3	11	34,4	9,6	21	65,6	13,1	32	100	11,7
2	17	54,8	14,9	14	45,2	8,8	31	100	11,3
1				24	100	15	24	100	8,8
0 (Ανθρωπιστές)	16	32	14	34	68	21,3	50	100	18,2
Σύνολο	114	41,6	100	160	58,4	100	274		100

Δεν απάντησαν 76

$\chi^2 = 47,4 - DF = 10 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 61. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες

ε. Τίμιοι - άτιμοι

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (Τίμιοι)	16	50	13,6	16	50	10,5	32	100	11,9
9	8	66,7	6,8	4	33,3	2,6	12	100	4,4
8	12	35,3	10,2	22	64,7	14,5	34	100	12,6
7	21	60	17,8	14	40	9,2	35	100	13
6	3	20	2,5	12	80	7,9	15	100	5,6
5	22	42,3	18,6	30	57,7	19,7	52	100	19,3
4	18	46,2	15,3	21	53,8	13,8	39	100	14,4
3	6	22,2	5,1	21	77,8	13,8	27	100	10
2				4	100	2,6	4	100	1,5
1	6	100	5,1				6	100	2,2
0 (Άτιμοι)	6	42,9	5,1	8	57,1	5,3	14	100	5,2
Σύνολο	118	43,7	100	152	56,3	100	270		100

Δεν απάντησαν 80

$\chi^2 = 27,3 - DF = 10 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 62. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες στ. Φιλόξενοι - αφιλόξενοι

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (Φιλόξενοι)	8	100	6,8				8	100	3
9	4	25	3,4	12	75	8	16	100	6
8				6	100	4	6	100	2,2
7	23	56,1	19,5	18	43,9	12	41	100	15,3
6	7	50	5,9	7	50	4,7	14	100	5,2
5	39	56,5	33,1	30	43,5	20	69	100	25,7
4	8	57,1	6,8	6	42,9	4	14	100	5,2
3	10	47,6	8,5	11	52,4	7,3	21	100	7,8
2	4	20	3,4	16	80	10,7	20	100	7,5
1	6	23,1	5,1	20	76,9	13,3	26	100	9,7
0 (Αφιλόξενοι)	9	27,3	7,6	24	72,7	16	33	100	12,3
Σύνολο	118	44	100	150	56	100	268		100

Δεν απάντησαν 82

$$\chi^2 = 38,4 - DF = 10 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 63. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες ζ. Ανταγωνιστικοί - συνεργάσιμοι

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (ανταγωνιστικοί)	15	65,2	14	8	34,8	5,3	23	100	8,9
9				6	100	3,9	6	100	2,3
8	4	50	3,7	4	50	2,6	8	100	3,1
7				13	100	8,6	13	100	5
6				6	100	3,9	6	100	2,3
5	38	66,7	35,5	19	33,3	12,5	57	100	22
4				12	100	7,9	12	100	4,6
3	3	20	2,8	12	80	7,9	15	100	5,8
2	18	64,3	16,8	10	35,7	6,6	28	100	10,8
1	14	33,3	13,1	28	66,7	18,4	42	100	16,2
0 (συνεργάσιμοι)	15	30,6	14	34	69,4	22,4	49	100	18,9
Σύνολο	107	41,3	100	152	58,7	100	259		100

Δεν απάντησαν 91

$$\chi^2 = 59,1 - DF = 10 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 64. Τι γνώμη έχεις για τους Έλληνες
η. Περιέργοι - αδιάφοροι

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10 (περιέργοι)	15	55,6	14	12	44,4	7,3	27	100	10
9	3	100	2,8				3	100	1,1
8	4	28,6	3,7	10	71,4	6,1	14	100	5,2
7				17	100	10,4	17	100	6,3
6	32	61,5	29,9	20	38,5	12,2	52	100	19,2
5				8	100	4,9	8	100	3
4	12	57,1	11,2	9	42,9	5,5	21	100	7,7
3	20	52,6	18,7	18	47,4	11	38	100	14
2	2	7,7	1,9	24	92,3	14,6	26	100	9,6
1	19	29,2	17,8	46	70,8	28	65	100	24
0 (αδιάφοροι)									
Σύνολο	107	39,5	100	164	60,5	100	271		100

Δεν απάντησαν 79

$\chi^2 = 54,4$ - DF = 9 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 65. Νομίζεις ότι τα χρήματα του σπιτιού πρέπει να τα κουμαντάρει ο πατέρας;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	47	74,6	29	16	25,4	9,1	63	100	18,6
Όχι	54	29	33,3	132	71	75	186	100	55
Δεν ξέρω	61	68,5	37,7	28	31,5	15,9	89	100	26,3
Σύνολο	162	47,9	100	176	52,1	100	338		100

Δεν απάντησαν 12

$\chi^2 = 59,7$ - DF = 2 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 66. Πιστεύεις ότι η γιαγιά και ο παππούς πρέπει να ζουν;

α. Μόνοι τους

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	6	12,5	4,2	42	87,5	24,4	48	100	15,2
Όχι	81	45,3	56,3	98	54,7	57	179	100	56,6
Δεν ξέρω	57	64	39,6	32	36	18,6	89	100	28,2
Σύνολο	144	45,6	100	172	54,4	100	316		100

Δεν απάντησαν 34

$\chi^2 = 33,4 - DF = 2 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 67. Πιστεύεις ότι η γιαγιά και ο παππούς πρέπει να ζουν;

β. Με την οικογένεια των παιδιών τους

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	92	52,6	58,2	83	47,4	50,6	175	100	54,3
Όχι	6	11,8	3,8	45	88,2	27,4	51	100	15,8
Δεν ξέρω	60	62,5	38	36	37,5	22	96	100	29,8
Σύνολο	158	49,1	100	164	50,9	100	322		100

Δεν απάντησαν 28

$\chi^2 = 36,1 - DF = 2 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 68. Πόση ασφάλεια νοιώθεις όταν κυκλοφορείς στην Ελλάδα σε σχέση με τη χώρα που ζούσες πριν;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ μεγαλύτερη	25	45,5	15,4	30	54,5	17	55	100	16,3
Μεγαλύτερη	39	60	24,1	26	40	14,8	65	100	19,2
Το ίδιο	98	45	60,5	120	55	68,2	218	100	64,5
Σύνολο	162	47,9	100	176	52,1	100	338		100

Δεν απάντησαν 12

$\chi^2 = 4,7 - DF = 2 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 69. Σε ενδιαφέρει η πολιτική κατάσταση της Ελλάδας;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	31	56,4	19,6	24	43,6	13,6	55	100	16,5
Όχι	76	40	48,1	114	60	64,8	190	100	56,9
Δεν ξέρω	51	57,3	32,3	38	42,7	21,6	89	100	26,6
Σύνολο	158	47,3	100	176	52,7	100	334		100

Δεν απάντησαν 16

$$\chi^2 = 9,4 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 71. Πιστεύεις ότι το κράτος αντιμετωπίζει όλους τους πολίτες σαν ίσους;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	20	58,8	12,3	14	41,2	8,1	34	100	10,2
Όχι	98	49,5	60,5	100	50,5	58,1	198	100	59,3
Δεν ξέρω	44	43,1	27,2	58	56,9	33,7	102	100	30,5
Σύνολο	162	48,5	100	172	51,5	100	334		100

Δεν απάντησαν 16

$$\chi^2 = 2,7 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 72. Πιστεύεις ότι η κυβέρνηση μπορεί να πάρει αποφάσεις που θα άλλαζαν:

α. Την κατάσταση της οικογένειάς σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	33	32	20,6	70	68	42,2	103	100	31,6
Όχι	67	57,3	41,9	50	42,7	30,1	117	100	35,9
Δεν ξέρω	60	56,6	37,5	46	43,4	27,7	106	100	32,5
Σύνολο	160	49,1	100	166	50,9	100	326		100

Δεν απάντησαν 24

$$\chi^2 = 17,5 - DF = 2 - P < 0,05$$

ΠΙΝΑΚΑΣ 73. Πιστεύεις ότι η κυβέρνηση μπορεί να πάρει αποφάσεις που θα άλλαζαν:

β. Εσένα προσωπικά ως μαθητή:

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	44	33,8	27,8	86	66,2	52,4	130	100	40,4
Όχι	49	65,3	31	26	34,7	15,9	75	100	23,3
Δεν ξέρω	65	55,6	41,1	52	44,4	31,7	117	100	36,3
Σύνολο	158	49,1	100	164	50,9	100	322		100

Δεν απάντησαν 28

$\chi^2 = 21,9 - DF = 2 - P < 0,05$

